

307.187

AGRÁRTÖRTÉNETI

49
2008

SZEMLE

34

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

LIX. ÉVFOLYAM

2008. 1-4. SZÁM

AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE

HISTORIA RERUM RUSTICARUM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztőség: Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1367 Budapest 5. Pf.: 129.

XIV. Városliget, Vajdahunyd vár

Szerkesztőbizottság:

Cselőtei László, Estók János (szerkesztő), Fehér György (szerkesztő), [Hoffmann Tamás],
Kaposi Zoltán, Orosz István (főszerkesztő), Novák László Ferenc, Pölöskei Ferenc, Romány Pál,
Székely György, Szuhay Miklós, Tóth Pál Péter, Varga Zsuzsanna (szerkesztő)

Szerkesztőségi titkár: Aranyos Erzsébet

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Hoffmann Zsuzsanna</i> : Columella a méhészettről	1
<i>Pósán László</i> : Robotkötelezettség a középkori Poroszországban	3
<i>Surányi Béla</i> : Paraszti állattartás és -fajták a Kárpát-medencében	11
<i>Iványosi-Szabó Tibor</i> : Egy mezővárosi família a rendi-feudális társadalom utolsó századaiban	15
<i>Illik Péter</i> : A falubírói funkciók a Bathyány-uradalmakban a XVII. században	16
<i>Nagy József</i> : Kényszerszövetkezetek Magyarországon (1948–1956)	16

KÖZLEMÉNYEK

<i>Gulyás László Szabolcs</i> : A hegyaljai mezővárosok középkori kiadványainak sajátosságaihoz (Adásvételi szerződések utólagos megpecsételése)	21
<i>Surányi Dezső</i> : 140 éves génbank (A kunágotai Bereczki Máté fajtagyűjteményei)	22
<i>Bognár Bulcsu</i> : A tanyapolitika és a hajnal-i társadalomelmélet kettőssége Erdei Ferenc: Magyar tanyák című művében	27

KRÓNIKA

Az Agrártörténeti Szemle ötven esztendeje (<i>Orosz István</i>)	29
Emlékezés az Agrártörténeti Szemle első főszerkesztőjére, dr. Lázár Vilmosra (<i>Romány Pál</i>)	30
Az agrártörténet-írás jelene és lehetséges jövője (<i>Kaposi Zoltán</i>)	30
Búcsú Hoffmann Tamástól (1931–2007) (<i>Romány Pál</i>)	31
Varga János emlékezete (<i>Orosz István</i>)	31
A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottságának közleménye (<i>Romány Pál</i>)	32

SZEMLE

<i>T. Mérey Klára</i> : Település, megye, régió (Ism. <i>Orosz István</i>)	32
<i>Tóth Sándor</i> : Szél alatt – hátszélben. Buza–Estók–Szávai–Varga Zs.: Agrártörténet-agrárpolitika (Ism. <i>Romány Pál</i>)	32
<i>Tolnay Gábor</i> : Dél-alföldi haszonbérleti szerződések, 1906–1945 (Ism. <i>Varga Zsuzsanna</i>)	32
<i>Jean-Pierre Jessenne</i> : A francia vidékek a mítosz és a történelem között (XVIII–XXI. század) (Ism. <i>Papp Imre</i>)	32

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and American
HISTORY AND LIFE

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága anyagi támogatásával készült
E-mail cím: agrartortszemle@mmgm.hu

HOFFMANN ZSUZSANNA

COLUMELLA A MÉHÉSZETRŐL

A klasszikus ókorban különös érdeklődés nyilvánult meg a méhek iránt általában, továbbá nagyon fontos volt a méhészet gazdasági jelentősége, tekintettel a méznek, valamint a mézkészítés melléktermékeinek sokoldalú felhasználására,¹ továbbá nagyon jelentős a szerepük – bár az ókorban ezt nem tudták – a növények beporzásában. Számos görög és római szerző kitért erre a kérdésre, sajnos azonban ezen írások többsége elveszett. Ilyen módon kifejezetten ókori méhészeti szakmunka nem áll a mai kutatók rendelkezésére. Természetesen a ránk maradt antik szerzők műveire hatással voltak az ilyen tárgyú írások, ismerték őket, átvettek belőlük. Ahogyan például mind a botanika, mind a zoológia területén meghatározó volt a görög polihisztornak, Arisztotelésznek és tanítványainak – köztük Theophrasztnak – a működése.² Ezen írások ma is érdekesek, annak ellenére is, hogy számos tévedés, kalandos-mitikus elképzelés színesíti őket, elég csupán a méhek szaporodásának antik elméleteire utalni.³ Róma elsőszámú tanítója e tárgyban is – mint annyi másban – Hellász volt.

Különösen fontos azonban – a kérlelhetetlen ellentét ellenére is – az észak-afrikai Karthágó hatása a római mezőgazdaságra, ezzel együtt a méhészetre is.⁴ A karthágói államban igen magas színvonalú agrárgazdálkodás folyt a rabszolgamunkára alapított nagybirtokokon, komoly elméleti felkészültséggel, azaz jelentős agrár-szakirodalommal. Ez utóbbi igazolására elég leghíresebb szakírójukat, Magót említeni, akinek művét Karthágó legyőzése után a hódító Róma olyan nagyra értékelte, hogy magukkal vitték hazájukba, és a *senatus* utasítása nyomán latinra (nem a teljes szöveget!) fordították.⁵ Szintén Columellától értesülünk arról, hogy ebben az írásában Mago a méhészettel is foglalkozott. Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény

1 Ezek elterjedéséhez lásd: *Victor Hehn: Kulturpflanzen und Haustieren. In ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa.* Berlin 1902. Columella teljes művének magyar fordítása 2005-ben, Szegeden jelent meg a Lectum Kiadó gondozásában (ford. Hoffmann Zsuzsanna), a méhészettel a 9. könyv foglalkozik.

2 *Arisztotelész* idevágó munkái főként a: *Historia animalium* (Az állatok története, a továbbiakban *Hist. anim.*) és a *De partibus animalium* (Az állatok testrészeiről, a továbbiakban *De part. anim.*), vö. még ehhez: *Szabó Árpád–Kádár Zoltán: Antik természettudomány.* Budapest, 1984, 263.

3 *Polednik (Péter) Gyula: A méhek szaporodásának antik kutatói és a bugónia.* Egyetemes Philológiai Közöny 1936, 245–268.

4 Vö. *Kun József: Karthágói hatások a római mezőgazdaságban.* Antik Tanulmányok 15 (1968) 64–68.

5 Korábban már készült belőle görög nyelvű fordítás, ill. kivonat is, lásd erről *Columella* 1, 13; *Plinius: Naturalis historia* 18, 5, 22 (a továbbiakban *Plinius N. h.*).

sem, hogy Columella hispániai születésű, Baetica tartomány Gades (ma: Gadiz) nevű városából való, amely vidék karthágói érdekszféra volt, maga a város régebbi alapítású, mint Karthágó.⁶ Nevezetesen, az Ibériai-félsziget déli részén használták a kipróbált karthágói eljárásokat, eszközöket, tehát Columella ezért is kitűnően ismerhette. Egyébként Magót a legnagyobb szaktekintélynek minősíti a mezőgazdaság valamennyi területén.

Az átvételek ellenére nem vitathatók el a római szerzők érdemei sem. M. Porcius Cato – a neves politikus és gazdasági szaktekintély – a földművelésről szóló munkájában nem tér ki a méhészetre, feltehetően az ő korában (Kr. e. III–II. sz.) ez az ágazat nem volt igazán jelentős a gazdaságban. A méheket viszont említi Cato⁷ annak kapcsán, hogy kárt tesznek a szőlőben, a méz sokoldalú felhasználását úgyszintén, például ételrecepteknél, továbbá gyógyászati célokra. Fontos a méhészkedés mellékterméke, a viasz is, amelyet a hordók kezelésénél használtak.

A méhészetről először M. Terentius Varro írt bővebben, a mezőgazdaságot tárgyaló munkája harmadik könyvében. Részben az ő hatására iktatta be Vergilius,⁸ Georgica című tankölteményébe a méhészettel foglalkozó részt. A római szakírók közül Columella tárgyalja legbővebben a témát – és ez fenn is maradt –, de ő maga is több elődöt megnevez, így Celsust, Hyginust,⁹ Magót és Aristomachust,¹⁰ akiknek az írásai később elvesztek. Columella után a természettudós (idősebb) Plinius írt a méhekről, majd Ailianos és Palladius.¹¹

A méhészet – függetlenül attól, hogy mikortól van róla szakirodalom – ősidőktől fogva létezett Itáliában, csakúgy, mint Görögországban, illetőleg az ókori Keleten. Igen fontos a méz gazdasági jelentősége, tekintettel arra, hogy az ókor legjelentősebb édesítőszere hosszú időn át a méz volt, továbbá fontosak a méhészet melléktermékei is, így a viasz és a propolisz. Kultikus kellék is a méz, azaz elengedhetetlen része az áldozatbemutatásnak a vértelen áldozatok között, a borral, a tejjel és a gabonával (tönkölydara) együtt. Rómában és Itáliában Kr. e. 168 (pydnai csata), illetőleg 146 (Görögország elfoglalása, Korinthosz lerombolása) után minden téren intenzívebbé válik a görög hatás, a meghódított területekről bekerülő nagyszámú rabszolga komoly szakismereteket hoz magával, így természetesen a méhészet vonatkozásában is. Igazolja ezt az ágazat fellendülése – ezért is kap helyet Varro munkájában –, valamint a görög méhészeti szakkifejezések alkalmazása és elterjedése.

Különleges helyet kaptak a méhek az ókorban sajátos közösségük, „államalkotó” képességük miatt is. Varro szerint¹² államban élnek, van királyuk, közigazgatásuk és társadalmuk, véleménye szerint ez az élőlény kapta a természettől a legtöbb tehetsé-

6 Bővebben lásd: W. Huss: Geschichte der Karthager. München 1985.

7 VIII, 8, 16; ételek: LXXXV 76; LXXXVI 77; LXXXVIII 79; LXXXIX 80; gyógyszerként: CXXXVI 127.

8 A hagyomány szerint Vergilius apja is foglalkozott méhészettel, tehát ifjúkori hatások is közrejátszhattak abban, hogy feltűnően gyengéd hangnemben beszél róluk.

9 C. Iulius Hyginus, Kr. u. 10-ben született, Augustus császár felszabadított rabszolgája, író és tudós.

10 Pliniustól tudjuk (N. h. 11,9), hogy ez a ciprusi görög szerző a Thaszoszról való Philiszkusszal közösen írt egy munkát a méhekről.

11 Plinius N. h. 2, 11–70; Ailianos (Kr. u. 200 körül): De natura animalium 5, 10; Palladius (4. sz.): De agricultura 1, 37–38.

12 3, 16, 6.

get és mesterségbeli tudást (*ingenium et ars*).¹³ A méhek példás együttélését, munkamegosztását, szorgalmát példaadónak tekintették az emberi társadalom szempontjából is. Vergilius is az emberek együttéléséhez hasonlóan beszél róluk:

Méltasd ezt is figyelemre,
Maecenas! Kicsi lényekről hallasz ma csudákat:
Sorra egész nemzetségek, népek hadi dolgát,
Erkölcset dalolom, buzgalmát, hős vezetőit.
Semmi csekélység ez, de megőrzi nevünk e csekélység,
Hogyha az ég se hagy el s odahallgat imánkra Apolló.¹⁴

A szaporodásukat illetően azonban téves elképzeléseik voltak, így nem tudhatták, mi a szerepe a királynőnek, ezt ugyanis királynak (*rex*) mondták, ilyen módon a herék funkciója sem lehetett világos. A méhek életének számos jelenségét, egymásközi kommunikációjukat csak a huszadik századra sikerült tisztázni, amiért Karl Frisch 1973-ban Nobel-díjat kapott. Az ókor vitán felül számos ma is helytálló megfigyeléssel járult hozzá a méhek életének, viselkedésének tisztázásához.

Az antik irodalomban gyakran téma a társadalmi igazságtalanság elleni harc kapcsán a méhek ideális állama. Így ír erről *Hésziódosz*, *Munkák és napok* című költeményében (303–306):

Arra az istenek is, meg az emberek is haragusznak,
Kit soha nem látnak dolgozni, akár a heréket,
Kik csak a dolgos méhek munkáján csemegézve
élősködnek.¹⁵

(Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre)

A Kr. e. első századra fejlettebb és jelentősebb lett a méhészet, mi sem bizonyítja azt jobban, minthogy időben egymáshoz közel, három szerző is írt a témáról (Varro, Vergilius, Hyginus). Columella elismerően nyilatkozik elődei teljesítményéről, amikor ezt írja: „Most rátérek a méhek gondozására, amelyekről nem lehet gondosabban tanácsokat adni, mint ahogyan megtette már Hyginus, sem ékeesebben, mint Vergilius, és választékosabban, mint Celsus. Hyginus a régi szerzők különböző munkákban elrejtett nézeteit gondosan összegyűjtötte, Vergilius költői díszekkel felékesítette, Celsus mindkét említett szerző módszerét felhasználta.” (Ford. Hoffmann Zs.). Vergiliusra jellemző a méhek antropomorfizáló bemutatása, ezért munkájának ez a része didaktikai szempontból kevésbé értékes, mint az előző könyvek. Columella felhasználta Hyginus azóta elveszett művét, épített továbbá Arisztotelészre és természetesen Magóra. Azonban mint tudós és gyakorló gazda úgy vélekedik, hogy a földműveshez nem illik a méhekhez kapcsolódó kalandos-mitikus nézetek firtatása, továbbá, hogy mikor és hogyan születtek, ezeket a természettudósokra hagyja, ebben az összefüggésben csakis a földműveseket érintő, gyakorlati tudnivalókat tekinti a témájához tartozónak. A méhészet a vidéki gazdaságok szerves része lett, szinte hoz-

¹³ 3, 16, 3.

¹⁴ Georgica 4, 2–7, ford. Lakatos István.

¹⁵ Vö. Theogónia (Az istenek születése) 594–599.

zátartozott a birtokhoz. Még a szegényebb családok is tudtak méheket tartani, mint-hogy ehhez nem volt szükség nagyméretű és jó minőségű szántóföldre, tehát nem igényelt számottevő befektetést, ami az antik szakíróknál alapvető szempont volt. A méz igen fontos élelmezési termék volt, de emellett jövedelmező is, amit a szakírók mindig döntő szempontnak minősítettek. Varro említi például a barátját, Seiust, aki évi ötezer fontért (1636 kg mézért) adta bérbe a méhesét. Hasonlóképpen Varro két katonája,¹⁶ a Veianus fivérek, akik az etrusiai Falerii vidékéről származtak, s akikre apjuk egy *iugerum* földet hagyott Hispániában, méhészetet rendeztek be a birtokon, ami tízezer *sestertius* rendszeres jövedelmet biztosított nekik. Az agrárszakírók közül M. Iunius Moderatus Columella az, aki jó és átfogó képet ad a méhészetéről. A korábbi görög és római források, valamint a saját tapasztalatai alapján a következőkben sorra vett témákat részletezi.

1. *A méhek fajtái.* Columella elsőként a méhek fajtáit veszi sorra,¹⁷ leírásai, tanácsai részletesek, pontosak, a célja – csakúgy, mint egyéb gazdasági ágazatok esetében – az, hogy segítségére legyen annak, aki méhészkedésbe szeretne kezdeni. A király(nő)t illetően egybehangzóan a vörös-sárgát tartják a legjobbnak, Plinius szerint a királynő mézsárga színét a válogatott virágpor okozza. Varro – Arisztotelész és Menekratész¹⁸ nyomán – a tarka foltosat értékelte a legjobbnak.¹⁹ A szakírók a feketét, mint viszálykeltőt, általában elutasítják, s ennek az elpusztítását tanácsolják. Ma is az ókoriak által favorizált fajta az elfogadott. A választásnál lényeges szempont, hogy az apró, kerek formájú a dolgozabb, ezt ajánlják a hosszukással szemben, szintén görög hatásra.²⁰ Vergilius a következőt mondja jó fajtának:

Sárg arany sávok szövik át sugarakkal alakjuk.
Termetesebb az ilyen s idején fog adózni tenéked
Édes mézzel, mely csepegős inkább, nem is édes
Íze becses, de javul Bacchus savanyú bora tőle.²¹

Ez a fajta az Itáliában ma is kedvelt *apis mellifera ligustica*, jelentős hozamú, jól áttelelő, speciális nektárgyűjtő.

2. *A méhek tartási helyének a kiválasztása.* A méhek esetében is áll Columellának az az általános figyelmeztetése, miszerint „nem terem meg mindenhol minden”, az állatok vonatkozásában is alaposan meg kell fontolni, hogy hol mit érdemes tartani, a méhek esetében ez fokozottan igaz, mivel tartásuk különleges gondosságot és szakértelmet igényel. Ez utóbbi kapcsán szerzőnk egyesén úgy látja jónak, hogy a gazda ne bízza azt másra, hanem a legjobb, ha maga foglalkozik vele.

A méhkasokat úgy célszerű elhelyezni, hogy télen érje őket a nap, ezek az apró lények ugyanis nagyon érzékenyek a hidegre, továbbá a hőségre is. A méhes ezért hidegtől és szél-től védett helyen legyen, esetleg épület fala mellett vagy a háta mö-

16 Varro 3, 16, 10; vö. a kötet bevezetőjében a 75. lapon Maróti Egon vonatkozó megjegyzéseit.

17 9, 10, 1–2, beszél erről Vergilius: Georgica 4, 90–97; és Plinius is, 11, 54.

18 Epheszoszi hellenisztikus kori költő, aki írt a méhekről egy tankölteményt.

19 3, 16, 18–20.

20 Arisztotelész: Hist. anim. 553 b, Pszeudo-Arisztotelész: 9, 624 b.

21 Georgica 4, 98–101, ford. Lakatos István.

gött legyen valamiféle olyan építmény, amely a zord téli szeleket felfogja. Felettből zavarja ezeket az érzékeny jószágokat a zaj, a nyüzsgés, továbbá az erős és kellemetlen szagok, így trágyától, fürdőtől és mocsaras helyektől távol tanácsos a méhes helyét kiválasztani. Lényeges, hogy legyenek a közelben cserjék, bokrok, nem magas fák – ez utóbbi a kirajzásnál rendkívül előnytelen – és a méhek által kedvelt virágos növények, továbbá nagyon fontos a víz (patak vagy kút), ebbe apró faágakat vagy köveket kell beleszórní, hogy a méhek arra szállhassanak rá megpihenni. Alapvető szempont, hogy a gazda mindig jól ráláthasson a kasokra. Célszerű a kasokat egymástól alacsony fallal elválasztani, hogy ne zavarják feleslegesen a másikat, ugyan-ezen okból – ha nincs válaszfal – a kasok ne érjenek össze. A méhes a völgy alján legyen, hogy amikor teherrel visszafelé jönnek a méhek, könnyebb legyen nekik lefelé szállni. Columella Vergilius összegzését idézi a hely milyenségéről:

Kast és méhest kell kiszemelned először a méhnek,
Ott, hol a szél nem fúj (a szelek neheztik a hordást),
Ott, hol a bárányok s a döfös kecské a virágot
Össze nem ugrálják, s az üsző se bolyong a mezőre.²²

Jó, ha a méhes területén árnyék is van, különösen a kasok előtere körül, erre megfelelő a pálma- vagy olajfa. A kasokat nem szabad túlságosan magasra tenni, elegendő háromlábnyira a földtől, és ne legyen egymás fölött kettőnél több, hogy a gondozó könnyebben hozzáférjen. A méhkasok mellett ajánlatos a gondozójuk számára egy kunyhót felállítani, hogy az mindig a közelükben legyen, továbbá itt tárolható a szükséges felszerelés.

3. *A méh lakások.* Ebben a kérdésben Columella – más szakírók figyelembevételével – a vidék adottságainak megfelelő választást javasolja. Ha bőven áll rendelkezésre parafa, akkor kétségtávon ennek a kérgéből készíthető a legmegfelelőbb méh lakás, ami télen nem hideg, nyáron pedig nem meleg. A következő lehetőség a husángfa (*ferula*), amelynek a kérge hasonló a parafához. Ha egyik sincsen, akkor lehet fonni kasokat fűzfából, készülhetnek üregek fából vagy deszkából. A legrosszabb – figyelmeztet Columella – a cserépből készült méh lakás, ez nyáron átforrósodik, télen viszont túlságosan lehűl. Említést tesz még két „különleges” anyagú kasról, az egyik marhatrágyából készül, ezt tűzveszélyes volta miatt – Celsus nyomán – ő is elutasítja. A másik változat a téglából rakott méh lakás, amit – tiszteletben tartva a szakírók tekintélyét (pl. Celsus ajánlja) – Columella nem tart jónak, elsősorban azért, mert nem helyezhető át máshova, amit a méhek esetében gyakran indokolt megtenni (pl. vándoroltatás, betegség).

A méhkasok elhelyezésénél a következő szempontokat kell figyelembe venni: 1. a méh lakásokat egy stabil alapra kell állítani, ezt gondosan bevakolni a különféle kártevők miatt; 2. ne legyenek magasan egymás fölött és ne érjenek össze; a kas elől és hátul is hozzáférhető legyen; 3. elől legyen a méhek számára egy kicsi bejárat, kifelé lejtős előtérrel (a befolyó eső miatt). Hangsúlyozza a bejárat szűk – a méhekre szabott – voltát, hogy a hideg, illetve a kártevők ne tudjanak bejutni.

4. *A méhek beszerzése, az állomány gyarapítása.* A méhek beszerzési lehetőségeit illetően a legáltalánosabb módszer a vásárlás. Ennek kapcsán Columella különös gondosságot tanácsol. Csak erős és egészséges méhrajt szabad megvenni, ehhez alaposan meg kell nézni külsejüket, eleveenségüket, sőt a kason belüli zümmögésükből is lehet következtetni az állapotukra és létszámukra.²³ Ugyanilyen módon lehet tájékozódni az ajándékba kapott, illetve a befogott méhek esetében is.²⁴ A rossz fajtájú és gyenge méhrajt mindenképpen kerülendő, a meglévő egészséges állomány miatt is, továbbá ezek kevés és gyenge minőségű mézet adnak. Az a tanácsa, hogy inkább közeli (a vidék hasonló adottságai miatt!), mintsem távoli helyről kell beszerezni a méheket. (9, 8, 1)²⁵

Sajátos beszerzési eljárás a vadméhek befogása, ennek módjáról több szakíró is tudósít.²⁶ Ez a következőképpen történik: kora reggel meg kell figyelni ezeket a méheket azon a helyen, ahol inni szoktak. A leszálló méhekre Columella tanácsa szerint piros festéket kell permetezni, majd megfigyelni, hogy mennyi idő múlva térnek vissza ugyanoda. Ebből következtetni lehet arra, hogy milyen messzire van a lakhelyük, és követni lehet őket odáig. Ha nagyobb a távolság, Columella érdekes eljárást ajánl. Egy közepén kilyukasztott nádszál belsejébe mézet vagy valami édes folyadékot kell tenni, és amikor ebbe belemennek a méhek, a lyukat ujjal befogva, mindig csak egy méhet kiengedve követni azt a szállásukig. Palladius mézzel telt tál kihelyezését tanácsolja a víz mellett, és így követni a repülő egyedeket az odúig. Ha sikerült megtalálni a helyüket, füstöléssel lehet őket kihajtani onnan, majd edények csörgetésével²⁷ összetereelni és befogni az odakészített kasokba. Ha a szállásuk egy faodú, akkor fűrészszel ki kell vágni a rönkdarabot, és a két végén tiszta vászonnal befogva elszállítani. Columella szerint este és éjszaka, vállon kell vinni őket, kímélve minden erősebb rázástól. Egy másik eljárás szerint a méhek által kedvelt füvekkel bedörzsölt, üres kasokat kell kihelyezni rajzás idején a víz mellé. Ennél az eljárásnál azonban számolni lehet a tolvajok okozta kárral is.²⁸

5. *A rajzás.* A méhállomány vadméhek, valamint a kirajzott házimehek befogásával is gyarapítható. A rajzás várható idejét gondos megfigyeléssel ki lehet követ-

23 A tulajdonosok az eladásnál a vevőknek valamiféle babonásság okán nem engedtek belenézni a kasokba (később sem!), továbbá ok lehetett az is, hogy az idegenek ne háborgassák az erre különösen érzékeny méheket.

24 Varro 3, 16; Columella 9, 8, 1–2, Pallad. 11, 64.

25 Érdekességgént jegyzem meg, hogy Nagyváthy János: Magyar praktikus tenyésztő (Pest, 1821, 206) című munkájában – egyértelműen látszik az antik szerzők ismerete, de csak Arisztotelészre és Vergiliusra hivatkozik – éppen ellenkezőleg azt javasolja, hogy minél messzebből kell vásárolni méhesládokat, ugyanis tapasztalata szerint a közeli helyekre visszaszöknek.

26 Columella 9, 8, 7–14; Pallad. 5, 7, 1–6. Ugyanerről lásd még: Domonkos Ottó: Méhészeti irodalmunk néprajza, XVII. sz. közepe–XIX. sz. közepe. Budapest, 1952. – Sopron, 2000, 27, itt a szerző egy hasonló eljárást ismertet a méhek befogására, mint Columella, csak itt a nád helyett gyufásdoboz szerepel. Arra nem tér ki Columella, hogy ezek a méhek lehetnek esetleg a rajzáskor elszökött házimehek is.

27 Ezt a hangkeltést több szakíró is említi, úgy tartják, hogy a méhek szeretik ezt (Plinius 11, 68), Varro szerint félnek tőle (16, 7). Hasonlóan vélekedik Pszeudo-Arisztotelész: Hist. anim. 9, 627; ill. Verg. Georgica 4, 64.

28 Verg. Georgica 4, 63; Columella 9, 8, 13; Pallad. 5, 7, 6.

keztetni, az okát illetően a rómaiak úgy hitték, hogy ez a fiatal egyedek vándorlási hajlama miatt van,²⁹ Columella szerint (9, 9,1) a fiatalok lázadása okozza. Egyértelmű jele a készülődésnek, hogy szőlőfürt módjára összetömörülnek, illetőleg erőteljes zümmögésük is utal a lázas készülődésükre.³⁰ Hasonló módon, mint a vadméhek befogásánál, illatos füvekkel előkezelt és mézzel megkent üres edényekbe kell betereni a szökevényeket, füstölés és hanghatások segítségével, majd az így megtöltött méhlikást csak este vagy éjszaka tanácsos a végleges helyére állítani.

Columella a rajzás kapcsán olyan sajátos megfigyeléseket is közread, amelyekről elődei – a fennmaradt források szerint – nem beszéltek.³¹ Nem lehet biztonsággal állítani, hogy ez a saját megfigyelése, de elmondja azt, hogy a méhek fürtszerű tömörüléseinek a száma utal a király(nő) számára, ezeket ott kell keresni, ahol a legtöbb a méh. Ezt illatos füvekkel bedörzsölt kézzel kell megfogni és megölni, ugyanis azt helyesen figyelték meg, hogy a raj mindig követi a királynőt, így ennek befogása egyben a raj befogását is jelentette. Szökésüket is meg lehetett akadályozni így, illetőleg a további rajzás elkerülése miatt olykor kitépték a király(nő) szárnyát.³² Mind a görögök, mind a rómaiak helyesen figyelték meg, hogy minden méhcsaládhoz egy király(nő) tartozik, de tévesen azt gondolták, hogy a raj és a vezetője egyszerre jön létre.³³

6. *A méhek betegségei.* A méheknek, csakúgy, mint a többi állatfajnak a betegségre is kitérnek a szakírók, köztük Columella is, aki különbséget tesz a fertőző, illetőleg nem fertőző megbetegedések között. A betegségre általában a külső jelekből lehet következtetni, ezért ezeket gondozóik igen éberrel figyelték. A szakírók szerint a leggyakrabban előforduló gondok a következők: gyomorvész (hasmenés), a királynő hiánya okozta letörtség, a nyúlós költésrothadás és a túlzásba vitt munka okozta kimerültség. Feltehetően Columella a méhek betegségei kapcsán is legfontosabb forrására, Magóra alapozott, de lehetséges, hogy segítségére voltak Celsus, Hyginus vagy esetleg görög források, továbbá Hispániában szerzett tapasztalatok.

Veszély fenyegeti a méheket kora tavasszal, amikor a hosszú tél után hirtelen túl sok nektárt szívnak magukba, illetve ártalmas (mérgező) növények nedveit, ilyenek a húsos som (*cornus mas*), a mandula vagy görögdió, a szilfa és a kutyatej.³⁴ Az említett okok hasmenést váltanak ki, ilyenkor a méhek tömegesen pusztulnak. Valószínűleg ez a Columella által leírt tünetcsoport a gyomorvész nevű kórra illik, amely elterjedt fertőző betegség a méheknek. Okozója a *Nosema apis* nevű spóráképző vég-lény, és azáltal alakul ki, hogy tavasszal a méhek lenyelik a fertőző anyagból származó spórákat. Hyginusra hivatkozva a szakírók azt tanácsolják, hogy ezeket a megbetegedett egyedeket fügehamuval beszórva ki kell tenni a napra, és így olykor újra-

29 Varro 3, 16; Pallad. 7,4.

30 Varro 3, 16, 29–30; Verg. Georgica 4, 70; Columella 9, 9,4; Pallad. 7, 5.

31 9, 9, 8; (Bizonyos eljárások kapcsán megjegyzi, hogy ő maga nem próbálta, tehát feltehetően gyakorló méhészt volt maga is!), később Palladius is érinti a témát (7,7).

32 Columella 9, 10, 3, Palladius 7,7. Ezt a meglehetősen sajátos módszert elvéve még ma is alkalmazzák, lásd Fraser M. H.: Beekeeping in antiquity. London 1950, 59.

33 Vergilius: Georgica 4, 21; Columella 9, 9,1.

34 Varro 3, 16, 22; Columella 9, 13, 2; Plinius 21, 72. Arisztotelész véleménye szerint a sok mézharmat is ártalmas, Pszeudo-Arisztotelész: Hist. anim. 9, 626b.

éleszthetők.³⁵ A méhek hasmenését a következő gyógymódokkal lehet kúrálni: mézben vagy emberi, esetleg marhavizeletben összeűzött berkenyével (*sorbus domestica*), *Amminea* borban összetört gránátalmamaggal, jó lehet még a mézes vízben (*aqua mulsa*) főzött rozsmaring, hatásos továbbá a fanyar borral elegyített szíriai szömörce (*rhus syriacus*).³⁶ Fertőtlenítéssel és gyógykezeléssel előzhető meg, illetőleg orvosolható.

Columella különös jelentőséget tulajdonít a király(nő) elvesztése miatti levert állapotnak a méhek között, ami szintén oka lehet tömeges pusztulásuknak.³⁷ Szinte az emberi depresszióra jellemző állapotot ír le, amikor a méhek szárnyuk szegetten gubbasztanak, illetve mélységes levertséggel hordják ki elhullott társaik tetemeit. Feltehetően a bénulás, illetve a feketekór lehet ez a betegség.³⁸ Varro illatos füvekkel és füstöléssel³⁹ gondolja kezelni ezt az állapotot. Columella tanácsa a hibás lépek kivágása, szerinte is jó a füstölés, illetőleg csillaghúr (*amellus*) gyökere borban megfőzve (9, 13, 7, 9).

Súlyos gond a nyúlós költésrothadás, aminek oka a lépek elhanyagolása lehet, Columella a lépek elporladásáról beszél, ami méheknek és a méznek egyaránt káros.⁴⁰ A betegség valódi okát nyilván nem tudták, így ellenszerként mindössze a hibás lépek kivágását, valamint a megfogyatkozott rajok egyesítését tanácsolták.⁴¹

Columella szerint (9, 13, 13) baj az is, ha a méhek túlzottan sokat dolgoznak és nagyon kimerítik magukat, ebben az esetben három napra le kell zárni a kast, hogy az utódokkal is tudjanak foglalkozni.

7. *A méhek kártevői.* Említ továbbá Columella, valamint a többi szakíró is különböző, a lépeket károsító férgeket, kukacokat, a fénykerülő viaszomlyt, pókokat.⁴² Az ellenük való védekezés címén praktikus eljárásokat, illatos füvekkel való füstölést, illetőleg trágya, marhavelő és *galbanum* égetését ajánlják. A méhek ellenségei a különböző madarak is, így a cinke, a fecske és a gyurgyalg.⁴³ Ailianos borban meg-

35 Varro 3, 16, 37, 38; Columella 9,13,3; Plinius 11,70; ez a tanács Arisztotelésznél is megtalálható (Hist. anim. 475b), azonban ez nem a beteg, hanem a hidegtől megdermedt méhekre vonatkozik.

36 Lásd. Columella 9, 13, 5; Ailianos Nat. 4, 15. A méhek betegségeiről bővebben lásd: Hegedűs Dénes–Farkas Róbert–Rusvai Miklós: Méhbetegségek és kártevők, Apinform Kft. Szolnok, 2000; Márton András: Méhészet, Budapest, 1999, 47. A gránátalmamag gyógyászati alkalmazását Cato is emliti munkájában (CXXXV 126), többek között gyomorbántalmak kezelésére ajánlja.

37 9, 13, 7; lásd még ehhez Arisztotelész Hist. anim. 9, 626a; Vergilius Georgica 4, 256–258; Varro 3, 16, 36.

38 Bailey kutatásai derítették ki, hogy ezt a korábban kettőnek tartott betegséget ugyanaz a vírus okozza, két jól elkülöníthető tünetcsoportja van, bővebben lásd a 32. jegyzetben megadott szakirodalmat.

39 A méhek valójában nem szeretik a füstöt, ennek ellenére több szakíró említi, így Vergilius is, mivel azt hitte, hogy a méhek az égetett gyanta beszívott füstjétől meggyógyulnak, lásd: Columella 9, 14,7; 15,7; Palladius 7,7,2; Burck, E.: Vergils Buch über Bienen (Georgica). In: Die Bienenkunde des Altertums IV. Freiburg, 1926, 42–49.

40 Columella *phagedainak* nevezi ezt a kórt (9, 13, 11–12), Plinius szerint ez a *blapsagonia* (11, 63), mindkét elnevezés görög, ami görög forrásra is utalhat. Ennek a kórnak kétféle változata ismert, egyik a nyúlós vagy amerikai költésrothadás, a másik pedig az európai költésrothadás.

41 Columella 9, 13, 12. A betegséget egy baktérium okozza, ami a fiasítást támadja meg, valójában ma is a beteg részek elégetésével kezelik ezt a gondot.

42 Vergilius: Georgica 4, 246; Columella 9, 7, 5; Plinius 11,99; 21,81; Palladius 7,7; Ailianos 58.; lásd még Márton András i. m. 62.

43 Lásd Márton András i. m. 68.

áztatott magok (pl. árpa) kiszórását tanácsolja, s miután a madarak ettől elkábulnak, meg lehet fogni őket,⁴⁴ hatásosak lehetnek továbbá a madarak ellen a különféle riasztó hangok is. Sok kárt tehetnek a méhekben a hullők is, úgymint a béka és a varangy, ezek megeszik őket, ugyanúgy a gyík, a kígyó és a gekkó.⁴⁵ Ailianosnak erre is van egy, a madarakéhoz hasonló eljárása, hunyor levébe áztatott árpát ajánl kiszórni a méhkasok elé.

Columella beszél arról is, hogy télen, illetőleg a vándoroltatás idején szükséges a méhek mesterséges táplálása (9, 7, 3). A hiányzó táplálék pótlására Varro szerint (33, 16, 28) jó a vízben megfőzött füge, a mézes víz, a mazsola, valamint a mustban áztatott aszalt füge is. A táplálékot vékony csövekkel juttatták a kasok belsejébe, vagy esetleg a bejárathoz helyezték el kis tálakban, amelyekbe gypjút is tettek, megakadályozandó, hogy a méhek befulladásnak a folyadékba.

8. *A méhek vándoroltatása.* A méhtartás elengedhetetlen velejárója a méhek vándoroltatása, hogy a lehető legjobb mézgyűjtő területekhez jussanak, de történhetett ez járványos betegség miatt is. Ez a művelet természetesen megfelelő botanikai ismereteket is megkíván a gondozótól. Varro szerint (3, 16, 21) ennek a legalkalmasabb ideje a nyár, olyankor a méhek könnyebben alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez. Columella is tárgyalja ezt a kérdést (9, 14, 19), és ennek kapcsán Hyginusra hivatkozik. Azt is elmondja, hogy Görögországban, Achaia vidékén, Euboián, a Kyklad szigeteken is ez volt a gyakorlat, sőt Szicíliában is, ahol Hyblaia vidékére vitték ilyenkor a méheket. A legjobb minőségűnek az ókorban a szicíliai mézet tartották. Az idősebb Plinius is beszél a méhek vándoroltatásáról (12, 75), sőt a Pó vidékén olyan sajátos gyakorlatról tudósít, hogy hajóra rakták a kasokat és így szállították a part mentén haladva. Amikor a legelő elfogyott, a hajó továbbment; ez az eljárás nagyon kényelmes, sőt a méhek számára is kedvező volt, mivel így rázkódás nélkül jutottak egyik helyről a másikra.⁴⁶ Columellától azt is megtudhatjuk (9, 3, 6), hogy a hispániai szokás a kasoknak öszvérháton való szállítása volt.

9. *A mézszüret.* A mézkivétel vagy szüret (*castratio*) az évi méztermés kivételét jelentette, egyben a jövedelem mutatója is volt. A művelet különleges hozzáértést és gondosságot igényel, ezért a szerző a kasok kezeléséhez – Hyginus nyomán – munkanaptárt mellékel. Columella szerint ehhez a különleges munkafolyamathoz speciális eszközre van szükség (9, 15, 4), ami lényegében egy többfunkciós késfajta, amivel vágni és kaparni is lehet. A méhek zümmögéséből is lehet következtetni a lépek telítettségére, továbbá jel az is, ha azok viasszal fedettek, utalhat erre továbbá a herék elűzése. A lépek kimetszésének legalkalmasabb idejeként a reggeli órákat adja meg, mivel akkor még dermedtek a méhek, a művelet közben *galbanumot* (gyanta) és marhatrágyát kell égetni. Az első mézszüret május elejétől, a Fiastyúk feljöttétől június végéig tartott, az időpont megválasztásában a helyi adottságok is szerepet játszottak. Ilyenkor a méz egy részét, általában az ötödét ott kellett hagyni a kasokban,

44 Nat. 58, vö. még *Palladius* Agric. 1, 37.

45 *Plinius* 11, 61; *Ailianos* 58; *Varro* 3, 16, 7; *Vergilius* Georgica 4,14; *Columella* 9, 7, 1,6, *Palladius* 1, 37,4.

46 Ezt az eljárást azon a vidéken ma is alkalmazzák.

és ilyenkor vágják ki a hibás lépeket is. Második alkalommal nyár végén, az Ökörhajtó csillag feljötté idején⁴⁷ vették ki a mézet, ilyenkor egytizede maradt vissza.⁴⁸ Előfordulhatott egy harmadik mézkivétel is, vagy a nyárvégit későbbre halasztották. Ha volt harmadik alkalom, akkor az november elejére, a Fiastyúk lenyugvásának az idejére esett.⁴⁹ Ilyenkor a közeledő tél miatt a méz kétharmad részét ott kellett hagyni eleségnak a méhek számára.

10. *A méhészet melléktermékei.* Columellánál részletesen olvashatunk a méz és a viasz feldolgozásának a módjairól is. A mézzel teli lépeket olyan helyen akasztották fel, ahová nem juthattak be e méhek, és kicsurgatták belőlük a mézet. Az először lecsorgó méz – hasonlóan a préselés előtt lecsurgó szőlőléhez – egyben a legkitünőbb minőséget is jelentette, ezt még utólag szűrővel tisztították. Ezután a lépekből kipréselték a visszamaradt mézet, ez természetesen már csak másodosztályú minőség volt. Mindkét fajta mézet állni hagyták néhány napig, hogy tisztuljon. A tetejére feljött habot és szennyeződést kanállal óvatosan leszedték, majd a mézet cserépedényekben tették el. Columella részletesen ismerteti a viaszkészítés módját is (9, 14, 12–13). A viasz az előzőleg kipréselt lépekből lett, miután vízzel átmosták, majd megszáritották. Ezután vízben átfőzték, majd leszűrés után továbbfőzték. A megtisztított viaszt vízzel kiöblített formákba öntötték. Mind a méz, mind a viasz felhasználása nagyon sokoldalú, így jövedelmező a velük való kereskedelem is.

Az ókoriak természetesen nem voltak pontosan tisztában azzal, hogy a méhek a virágokból cukortartalmú nedvet szívnak ki, ezt a mézgyomorban gyűjtik össze, és a kaptárba szállítva enzimek segítségével alakítják át és raktározzák el a lépekben. Vannak olyan vélemények, miszerint az égből hullik harmat formájában,⁵⁰ ez valószínűleg a mézharmat (*aeromeli*).⁵¹ Meglepő módon a tudós Arisztotelész is említi, hogy például a Sziriusz csillag feljöttekor vagy a szivárvány letűnésekor méz hullott az égből.⁵² Ailianos ezzel összefüggésben indiai mézesőről is tudósít (15, 7), aminek következtében méz lepte el a legelőket, ezért az ott legelő állatok teje édes lett. Strabón a számos kalandos elképzelés mellett tudósít arról is, hogy Indiában létezik egyfajta nád, ami mézet ad, szerinte ezért ott nincsenek is méhek.⁵³ A legáltalánosabb elképzelés szerint a virágok nektárjából lesz a méz, és ezt a méhek készítik el.⁵⁴ – Többféle mézet ismertek az ókoriak, ami kapcsolatban állt a mézadó füvek sokféleségével. Plinius szerint (11, 39) a jó méz egyszerre édes és fanyar, sűrű, áttetsző, illatos, és nem kristályosodik meg. Ő és számos más szakíró is az aranysárga színű kakukkfűmézet minősítette a legkiválóbbnak. Ez a növény nagy bőségben fordul elő a száraz mediterrán vidékeken, és valóban kitűnő mézet ad. Eltérő a méz minősége a

47 Augusztus vége–szeptember eleje.

48 Varro 3, 16, 34; Columella 9, 15,8; Plinius 11, 35.

49 Varro 3, 16, 34; Verg. Georgica 4, 234; Plinius 11, 41.

50 Verg. Georgica 4, 1; Col. 10,4; Plinius 11, 12; Ailianos 15,7.

51 Ezt a növényeken élősködő tetvek választják ki, ezek lényegében cukortartalmú nedvek, amit csak részben használnak fel, a többi mint anyagcseretermék visszamarad.

52 Hist. anim. 553 b; Plinius 12, 1 10.

53 Geographica XV 1, 20.

54 Varro 3, 16; Columella 9, 14; Seneca: Erkölcsei levelek 44.

gyűjtés ideje szerint, továbbá az időjárás is befolyásolja. A mézet az ókorban szokás volt füstölteni is, a túlzásba vitt füstölés azonban rontotta a minőségét. Különösen híres volt a görögöknél az attikai méz, illetőleg a dél-itáliai, szicíliai,⁵⁵ ezzel összefüggésben az árak terén is ezek vezettek. Kiváló minőségű mézadó vidék volt Hispánia – Itáliához hasonló éghajlatú, Karthágó érdekszférájába tartozó – déli része (Columella szülőföldje), ahol aranyárga, sajátosan erős illatú méz volt a jellemző. Ellenben különösen rossznak tartották a szardíniai és korzikai mézet, mivel az ottani növényzet miatt keserű volt, híres továbbá ilyen értelemben a pontusi (Fekete-tenger déli partvidéke), mérgező hatású méz.⁵⁶

11. *A méz felhasználása.* A méz kedveltségét sokoldalú felhasználásával magyarázhatjuk. Elengedhetetlen a táplálkozásban, elegendő csak Gavius Apicius (Kr. u. 1. század) híres ínyenc szakácskönyvének mézet igénylő receptjeire utalni.⁵⁷ A legfontosabb édesítőszer, bár használtak erre gyümölcszsúrtményeket is (szőlő-, datolya-, fügeszirup). A cukornádat a görögök Nagy Sándor hódításai révén ismerték meg Indiában, innen került a rómaiakhoz is, a Krisztus utáni első században. Már az idősebb Cato (Kr. e. 234–149) közölt mézzel recepteket.⁵⁸ Különböző sütemények, lepények készültek mézzel, de használták sültetekhez is (akárcsak ma). Fontos áldozati kellék is a méz, a rómaiaknál különösen a méheseket védő Pan és Priapus áldozatainál kedvelték, de más istenek vértelen áldozatainak is tartozéka. A tartósításban is jelentős szerepet kapott. Columella munkájának 12. könyvében, ahol a gazdasszony (*vilica*) teendőit tárgyalja, számos zöldség és gyümölcs eltevésénél említi. A szállítandó árukat is olykor mézzel vonták be, hogy épek maradjanak. Sőt – szintén konzerváló hatása miatt – a halottak tetemét is mézzel kenték be, ugyanezért használták az egyiptomiak is.

A mézzel italokat is ízesítettek az ókorban. A legáltalánosabb volt a mézes bor (*mulsum*). Columellánál (12, 41) ez négyötöd rész borból és egyötöd résznyi mézből készült, amit *amphorákban* tároltak. Készítettek továbbá mézes vizet vagy méhsört (*aqua mulsa*) és egy likőrszerű italt (*hydromel*), ezt betegeknek adták, és gyümölcsök eltevésénél is használták. Természetesen a méz antibiotikus hatásáról nem tudtak az ókorban, de a gyakorlati tapasztalatok során felismerték, hogy a betegeknek jót tesz.

12. *Babonás szokások, vallásos tilalmak.* Az ókor embere köztudottan babonás és hiszékeny volt, ennek ismeretében az agrárszakírók a témához kapcsolódó tanácsokkal is ellátták olvasóikat. Érdekeséggé jellemezem meg, hogy később – a közép- illetőleg az újkorban – ezeket a babonás előírásokat is átvették az ókori szerzőktől, és azok olyan mértékben keveredtek a helyi szokásokkal, valamint a keresztény hagyománnyal, hogy pontos szétválasztásuk szinte lehetetlen. A babonák eredetéről a következőket írja Sz. Vesmás Márton: „Aristotelessel sokan most úgy tartják, Szer-

55 Hybla virágokkal teli, mézben gazdag, erről híres hegység Sziciliában.

56 Azon a vidéken különösen sok a mérgező növény, amit pl. a rómaiak kevéssé ismertek. Köztudott pl., hogy az egyik pontuszi uralkodó, VI. Mithridatész foglalkozott a toxikus hatású növényekkel, és írt is erről egy munkát, ami sajnos elveszett. Otto Keller véleménye szerint (Die antike Tierwelt II. Hildesheim 1963, 423) a maszlag (*Alea Pontica*) okozza a pontuszi méz mérgező voltát, amelynek az alkaloidja a méhekre nem hat.

57 De re coquinaria. Szakácskönyv a római korból. Enciklopédia Kiadó, Bp. 1996.

58 De agr. 76, 3; 77

da's Tsötörtök napot observálják, Méhek'kirakását akkorrá halasztják, Planéták'napjai közzül ezt-választják."⁵⁹ Pethe Ferencnél ezzel kapcsolatban a következő megjegyzést találjuk: „Az olyan ezer-meg-ezer babonák között, melyek nállunk sem ujjság a' köznép körül, alig egynéhány, melyet a' régi Görögök's Deákok' könyveiben fel nem találánk.”⁶⁰ Érdekes, hogy a tudós Columella is – méhészet kapcsán ugyan kevésbé – számos ilyen babonás szokást, eljárást említ munkájában, amelyek bizonyos népek gyakorlatában élnek, és nem ítéli el azokat, ahogyan az olvasó egy képzett szerzőtől elvárná. A konzervatív római gondolkodás erősen kötődött az ősi hagyományokhoz, ezek sorában megfértek a babonás-vallásos⁶¹ előírások is.

ZSUZSANNA HOFFMANN

COLUMELLA ON BEE-KEEPING

Antique people and authors had paid special attention to bees and also to apiary. There were a number of reasons behind this attention: first, honey was the most important sweetener of the age and the by-products of bee-keeping had an important economic value; second, the presumed ideal state of the bees was also a major philosophical question for contemporaries. A number of authors dealt with the topic, though, unfortunately, no work entirely devoted to apiary is known today. These reasons make Columella's work dealing with bees, even more valuable. He was a precise scholar and a practicing farmer, giving in the 9th book of his work a historical overview, a bibliographical review of available literature and the summary of practical experiences of bee-keeping. Apart from these detailed and meticulous practical information concerning apiary, honey-production, and by-products Columella paid attention to the mystical theories of the reproduction of bees and also to interrelating geographic-astronomic, religious and superstitious popular observations. Most of these details came from Mago of Carthage – and it is exactly through Columella that we know the most details about Mago's work.

59 Széki Veszmás Márton: Erdélyi Méhes Kert. Kolozsvár, 1774, 30, lásd még *Domonkos Ottó* i. m. 45.

60 Pethe Ferenc: Méh-tenyésztés. Pest, 1816, 132.

61 Ókori viszonylatban a babona és a vallásosság között nehéz megvonni a határt, úgy tűnik, hogy a különbség lényegében csupán a mennyiségben fogható meg.

PÓSÁN LÁSZLÓ

ROBOTKÖTELEZETTSÉG A KÖZÉPKORI POROSZORSZÁGBAN

A középkori Európában a tartományúri és földesúri hatalomhoz, illetve birtokokhoz területenként és jogállástól függően eltérő mértékben, de mindenhol hozzátartozott a paraszti népesség robotkötelezettsége (*servitium*). Ez vagy az urasági saját kezelésű földekhez (*terra indominicata*) és az urasági háztartáshoz kapcsolódott, vagy pedig – mai szóhasználattal élve – ún. „köz munkák”, közérdekű feladatok elvégzését (vár-építés, utak, hidak karbantartása, árkok ásása, gátépítés, elfogott rabok őrzése stb.) jelentette. A paraszti munkajáradék mértéke a parasztok jogállásának függvényében jelentős különbségeket mutatott.¹ Egy 1100 körül íródott, a Felső-Rajna vidékéről származó oklevél szerint például a münchenweieri kolostori majorhoz tartozó jobbágyok telkeik (*mansus*, *Hufe*) után heti 2 nap robotot voltak kötelesek teljesíteni, azaz évi 104 napot, az esztendő közel egyharmadát. Ha a szóban forgó jobbágyok bűnözőket fogtak el, nappali őrzésük 1, éjszakai őrzésük pedig 2 napi robotot tett ki.² Az évi 104 nap munkajáradék jelentős robotterhet jelentett, s lényegében személyében függő, szolga státusú népességet terhelte. A kedvezőbb jogállású, személyükben kevésbé függő egésztelkes parasztok általában évi 10 hetet (a vasárnapokkal nem számolva 60 napot) robotoltak, ami kb. az év 1/6-át jelentette.³ A munkajáradék elsősorban a földesúrhoz fűződő, igen széles skálát felölelő személyi függőség velejárója volt, a személyi szabadságot magába foglaló paraszti státushoz általában nem kapcsolódott.⁴ Ez utóbbi réteg aránya a XI–XIII. századi nagy telepessézmozgalmaknak köszönhetően jelentősen megnőtt. A *hospes*ek többnyire telkeik után fizettek pontosan meghatározott, állandó nagyságú járadékot (*census*, *terragium*), s ehhez kapcsolódóan egyedül saját terményadójuk beszállítási kötelezettségének kellett eleget tenniük.⁵ Amikor szolgálakat vagy jobbágyokat szabadítottak fel, illetve ruháztak fel

1 M. Bloch: A feudális társadalom. Budapest, 2002, 270–297.; W. Rösener: Bauern im Mittelalter. München, 1987, 204.

2 Germanenrechte. Neue Folge I. Mittelalter. Bearb. v. G. Franz, Weimar, 1940, Nr. 38. (A továbbiakban: Germanenrechte)

3 W. Rösener: Bauern im Mittelalter i. m. 222.

4 R. Schröder: Lehrbuch des deutschen Rechtsgeschichte. Berlin–Leipzig, 1922, 496.

5 Solymosi L.: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Budapest, 1998, 87–89.

személyes szabadsággal, a földesúri kötelezettségek közül általában kikerült a munkajáradék.⁶

A robot földesúri vagy tartományúri megkövetelése, igénybevétele azonban nem mindig igazodott a paraszti jogálláshoz. A jórészt Közép-Kelet-Európa északibb felére kiterjedő telepesmozgalom által érintett területek egy része a betelepítések ellenére is alapvetően gyér népsűrűségű maradt, ahol a munkaerő szükségessége miatt nem lehetett eltekinteni a *hospesek* munkaerejének igénybevételétől. Ezeknek a telepéseknek a robotkötelezettsége azonban nem jelentett komoly terhet. Brandenburgban például a német jogon telepített parasztok általában évi 6 nap munkajáradékkal tartoztak.⁷ Egy 1268-ból származó oklevél szerint a meißeni káptalan mischwitzi birtokán élő telepéseknek minden Hufe után évente háromszor ekésrobotot kellett teljesíteniük (szántás, boronálás), aratási időben pedig három napi kézi robotot: az egyik napon kévét kellett kötniük a káptalan földjein, a másik két napon pedig sarlóval kellett aratniuk.⁸ A brandenburgi vagy meißeni évi 6 napi, azaz 1 heti robot egyaránt eltörpült a már említett évi 60 vagy 104 napi munkakötelezettség mellett.

A keleti irányú kolonizáció, a „Drang nach Osten” által utoljára érintett terület a Német Lovagrend állama volt. Itt csak a XIV. század első felében került sor nagyarányú betelepítésre,⁹ mert az előző évszázadban még a lovagrend hosszú és véres harcokat vívott a pogány porosz törzsekkel.¹⁰ Az amúgy is gyér népsűrűségű területeken a közel fél évszázados háború jelentős népességpusztulást eredményezett. A hódítás előtt, a XII–XIII. század fordulóján becslések szerint kb. 140–170 000 fő lehetett a poroszok lélekszáma, száz évvel később, 1300 táján azonban számuk már csak 90–100 000 körül volt. Az 1230–1285 közötti háborúk okozta mortalitás és elvándorlás mintegy 40–50%-os demográfiai visszaesést eredményezett. Ezt az embervesztést a porosz etnikum egy évszázaddal később, 1400 tájára tudta kiegyenlíteni, amikor ismét kb. 140 000-re nőtt a létszáma.¹¹ A XIV. század folyamán a lovagrend jelentős betelepítést hajtott végre Poroszországban, s így a XV. század elejére az ország összlakossága közel félmillióra emelkedett. Ennek a kb. 480 000 főnyi népességnek a 40%-a német, 30%-a szláv (lengyel, pomerán) és 30%-a porosz eredetű volt.¹² A lovagrendi állam mintegy 58 000 négyzetkilométer területet foglalt

6 Ld. pl. *Germanenrechte*, Nr. 67a.

7 F. L. Carsten: *Die Entstehung des Junkertums*. In: *Preußen. Epochen und Probleme seiner Geschichte*. Hrsg. R. Dietrich, Berlin, 1964, 59.

8 *Germanenrechte*, Nr. 79.: „*Tempore vero messis tribus diebus operabuntur nobis de quolibet manso, uno die ligabunt manipulos et duobus diebus falcibus metere debent*”.

9 G. Franz: *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert* (Deutsche Agrargeschichte IV.). Stuttgart, 1976, 112.; A. Körmeny: *Melioratio terrae. Vergleichende Untersuchungen über die Siedlungsbewegung im östlichen Mitteleuropa im 13–14. Jahrhundert*. Poznań, 1995.

10 Poroszország meghódításához ld. Pósán L.: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996, 107–206.

11 H. Boockmann: *Ostpreußen und Westpreußen* (Deutsche Geschichte im Osten Europas). Berlin, 1992, 138.; J. Sarnowsky: *Der Deutsche Orden*. München, 2007, 42.; M. Biskup: *Etniczno-demograficzne przemiany Prus Krzyżackich w rozwoju osadnictwa w średniowieczu (o tzw. nowym pleminiu Prusaków)*. In: *Kwartalnik Historyczny, Rocznik XCVIII*, Nr. 2. (1991), 49–50., 54.

12 M. Biskup: *Etniczno-demograficzne... i. m.* 66.

magába, átlagos népsűrűsége így – kerekítve – 8 fő/km² értéket jelentett. Ez valamivel alacsonyabb volt, mint a szomszédos Lengyelországban, ahol már a XIV. század közepén 9,6 (kerekítve 10) fő/km², a XV. század elején pedig már 14 fő/km² értékkel számolhatunk.¹³ Az alacsony népsűrűség mellett Poroszországban nagyon egyenetlenül is oszlott meg a lakosság. A meghódított egykori porosz szállásterületeken (kb. 38 500 km²) kb. 270 000, a Konrád mazóviai hercegtől kapott Kulmerland földjén (4650 km²) kb. 80 000, az 1309-ben megszerzett Kelet-Pomerániában vagy Pommerellenben (14 850 km²) pedig mintegy 130 000 fő élt. A kis Kulmerland volt tehát a legnagyobb népsűrűségű terület (17 fő/km²), ami Lengyelországgal vagy Sziléziával összehasonlítva is magasnak számított, majd Pommerellen következett 8,8, kerekítve 9 fő/km² értékkel és a porosz területek 7 fő/km² népsűrűségi mutatóval. A szomszédos államokkal összehasonlítva ez a lakosságszám nem volt túl magas: a 210 000 km²-kiterjedésű Lengyelország kb. 3 millió lakossal rendelkezett. A lovagrendi állam népességszáma kb. a korabeli Brandenburg lakosságának felelt meg.¹⁴ Ugyanakkor Poroszországban 93 város jött létre, ahol viszont az össznépesség 23%-a, azaz közel egynegyede (kb. 110 000 ember) élt. A terület urbanizációs szintje tehát sokkal magasabb volt, mint a Balti-tenger térségében fekvő szomszédos államokban.¹⁵ Az ország átlagosan alacsony népsűrűsége mellett ez a körülmény ugyancsak nagy szerepet játszott abban, hogy számos vidéken többnyire nem állt rendelkezésre a szükséges munkaerő. Emiatt az ország biztonságát szolgáló várak, a közlekedéshez nélkülözhetetlen utak és hidak, a termőföldeket és a településeket oltalmazó gátak, a vízelvezető árkok, gazdasági épületek vagy a hitélet szempontjából fontos templomok építéséhez, karbantartásához a Német Lovagrend a kezdetektől igénybe vette a lakosság munkajáradékát.¹⁶ Már az 1244–1249 közötti első porosz felkelést lezáró christburgi békeszerződés arra kötelezte a poroszokat, hogy az ekkor meghódoló törzsi területeken, azaz Pomesania földjén 13, Warmiában (Ermlandon) 6, Natangenben pedig 3 templomot építsenek fel.¹⁷ A lovagrend uralmát elfogadó, ekkor keresztény hitre tért poroszok megőrizték személyes szabadságukat, tulajdonjogukat, sőt a békeszerződés azt is lehetővé tette számukra, hogy aki akar, a jövőben ne a porosz, hanem a lengyel jog hatálya alá tartozzon. A keresztény szertartás szerint kötött házasságból született fiaik klerikusok is lehettek, és bármelyik szerzetes-

13 *M. Biskup*: Entwicklung des Netzes der altpreußischen Städte bis zur zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: *Acta Poloniae Historica*, Nr. 53. (1986), 27.; *H. Samsonowicz*: Der Deutsche Orden als Wirtschaftsmacht des Ostseeraumes. In: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 38.). Hrsg. U. Arnold, Marburg, 1989, 107–108.

14 *H. Samsonowicz*: Der Deutsche Orden als Wirtschaftsmacht... i. m. 107–108.

15 *M. Biskup–G. Labuda*: Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft – Gesellschaft – Staat – Ideologie. Osnabrück, 2000, 367–368.

16 *W. Guddat*: Die Entstehung und Entwicklung der privaten Grundherrschaften in den Ämtern Brandenburg und Balga (Ostpreußen) (Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas). Marburg, 1975, 122.

17 *Preußisches Urkundenbuch*. Hgg. R. Philippi–A. Seraphim–M. Hein–E. Maschke–H. Koeppen–K. Conrad, Bde. I.1.–VI.1., Königsberg–Marburg, 1882–1986. (A továbbiakban: PUB) Itt: PUB I.1., Nr. 218.

rendbe beléphettek, így a Német Lovagrendbe is.¹⁸ Az első zantiri komtúr neve, Qual például, akit két évvel a christburgi béke után, 1251-ben emlitenek az oklevelek, egyértelműen porosz származásra utal.¹⁹ 1256-ban az egyik oklevél tanúi között egy bizonyos Roliko nevű, ugyancsak porosz származású fráter szerepelt.²⁰ A christburgi szerződés a lovagrendhez lojális porosz előkelőket egyenrangúnak ismerte el a nyugati lovagokkal, amikor „lovagi övvel felővezethőknek” nyilvánította őket (*et quod illi ex ipsis neophitis, qui suutvel erunt ex nobili prosapia procreati, accingi possint cingulo militari*).²¹ Ugyanakkor azonban a békeszerződés azt is leszögezte, hogy azok a poroszok, akik a jövőben a Német Lovagrend ellen fordulnának, elvesztik szabadságukat. Az 1260–1273 közötti második porosz felkelésben egyedül a pomesaniai poroszok nem vettek részt, így a christburgi szerződésben rögzített jogok őket a későbbiekben is csorbíthatatlanul megillették, amit a XIII. század végétől egyre inkább pomesaniai jogként is neveztek.²² A második porosz felkelés leverését követően a Német Lovagrend már nem biztosított kollektív jelleggel jogokat a meghódított lakosságnak. Az oldalára állt porosz előkelőket kiváltságokkal és birtokokkal jutalmazta, az ellenszegülőket megölte vagy elűzte, a korábbi közszabad porosz paraszti réteg pedig személyében is függő jobbágy sorba került.²³

A porosz falvakban a *Haken* vagy *uncus* volt a paraszti szolgáltatások alapjául szolgáló gazdasági egység, ami az esetek többségében a német telepesek telkének (*Hufe*, *mansus*) 2/3-át tette ki, azaz 20 holdat jelentett.²⁴ A porosz parasztnak a Német Lovagrend tartományúri hatalmának elismeréseként minden *Haken* után 6 Skot-ot kellett fizetniük, amit az ő nyelvükön *slusim*nak neveztek, az oklevelekben pedig *recognitio* megnevezésben fordult elő.²⁵ A porosz jobbágyok földesúri járadékkötelezettségének szempontjából nem volt különbség aközött, hogy magánföldesúri vagy a tartományúri hatalmat is gyakorló lovagrend birtokain éltek, mert a porosz paraszti járadékok mértékét – alapvetően politikai okokból – a Rend a ma-

18 A Német Lovagrend porosz származású tagjaihoz ld. R. Wenskus: Der Deutsche Orden und die Nicht-deutschen. In: Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters. Hrsg. W. Schlesinger (Vorträge und Forschungen 18.). Sigmaringen, 1975, 422–423.; R. Wenskus: Das Ordensland Preußen als Territorialstaat des 14. Jahrhunderts. In: R. Wenskus: Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter. Festgabe zu seinem siebzigsten Geburtstag. Hrsg. H. Patze, Sigmaringen, 1986, 336–338.; K. Mitzer: Die Aufnahme von Ritterbrüder in den Deutschen Orden. Ausbildungsstand und Aufnahmevoraussetzungen. In: Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter (Ordinis militares – Colloquia Torunensia Historica VI.). Hrsg. Z. H. Nowak, Toruń, 1991, 9.

19 PUB I,2. Nr. 252.

20 Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens. Bde I–VI., Hrsg. J. Voigt, Königsberg, 1836–1861. (A továbbiakban: CDP), itt: CDP I. Nr. 117.

21 PUB I,1. Nr. 218.

22 M. Biskup–G. Labuda: Die Geschichte des Deutschen Ordens... i. m. 236.; Az írásba foglalt pomesaniai vagy porosz joggyűjteményhez ld. Jura Prutenorum saeculo XIV conditia nunc primum e libris manuscriptorum edidit P. Laband, Königsberg, 1866, újabban: Jura Prutenorum. ed. J. Matuszewski, Toruń, 1963.

23 H. Helbing: Ordensstaat, Herzogtum Preussen und preussische Monarchie. In: Preussen. Epochen und Probleme seiner Geschichte. Hrsg. R. Dietrich, Berlin, 1964, 4.

24 Pósán L.: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. In: Agrártörténeti Szemle XLVI. évf. 2004–2005/1–4, 40–43.

25 M. Biskup–G. Labuda: Die Geschichte des Deutschen Ordens... i. m. 232., 328.

gánbirtokokra vonatkozóan is pontosan meghatározta.²⁶ Egy oklevélben például Heinrich von Wida tartományi mester felszólította Dietrich von Diepenau nevű vazallusát, hogy birtokain ugyanolyan mértékű szolgáltatásokat kérjen porosz jobbágyaitól, mint amilyenek a lovagrendi birtokokon érvényesek.²⁷ Így nem fenyegetett az a veszély, hogy a szolgáltatások eltérő nagyságrendje miatt bizonyos területek között belső migráció alakul ki. A porosz parasztok ugyan nem voltak röghöz kötöttek, de ha más földbirtokos földjére akartak költözni, ún. költözési illetéket kellett fizetniük.²⁸ Ezt a jogot a Német Lovagrend, mint tartományúr, az egész országban biztosította, ahogyan egy 1336. évi oklevélben is olvasható: „*Preterea a rusticis eorum ab ipsis recedere voluntibus, ius tale recipiant, quale fratres nostri a suis hominibus recipere consueverunt*”.²⁹ A költözési illeték 1 *fertones* (Vierdung) volt, azaz ¼ márká vagy 6 Skot: „*Is das ymant erer lute von yn czyn vil, der sal yn geben eynen virdung, in der selbigen wyse mogen unse lute willichlich czu yn czyn*”.³⁰ Mértéke tehát megegyezett a tartományúrnak fizetendő elismerési járadékkal. Egy Haken után átlagosan 20 Skot cenzust kellett fizetni, többet, mint a Hufék esetében,³¹ egyházi tizedként pedig 1 Scheffel (kb. 55 liter) gabonát.³² A cenzus 50%-át pénzben, másik felét 10 Skot értékben természetben kellett teljesíteni.³³ Ez általában gabonát és baromfit jelentett. A porosz parasztok csak férfiágon örökíthették telküket, de csak abban az esetben, ha az elhunynak már felnőtt korú fia volt, aki képes volt eleget tenni a földesúri kötelezettségeknek. Felnőtt férfiörökös hiányában a gazdaság visszazállt a földesúrra, aki általában egy új birtokosra bízta azt. Az új paraszt a telek átvételekor egyszeri illetéket, ún. *pawclont* volt köteles fizetni.³⁴ Jakob samlandi püspök Syndau falu számára kiállított, 1346. május 20-án kelt oklevele szerint a *pawclon* összege „*quindecim scotos*” (15 Skot) volt.³⁵ Ez tulajdonképpen a Haken-birtokos személyében történő változáshoz kapcsolódott, és a földesúri fennhatóság elismerését volt hivatva kifejezni. A porosz falvak lakói egyházi és világi mortuarium megfizetésével egyaránt tartoztak. A földesúri jogon kért világi mortuarium Európa-szerte általában a legjobb állatra vagy a hagyatékából egy állatra, illetve a

26 PUB II. Nr. 129.; P. Erlen: Europäischer Landesausbau und mittelalterliche deutsche Ostsiedlung. Ein struktureller Vergleich zwischen Südwestfrankreich, den Niederlanden und dem Ordensland Preußen (Historische und landeskundliche Ostmitteleuropa-Studien 9.). Marburg-Lahn, 1992, 200.

27 Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bde I–IV., Hgg. C. P. Woelky–V. Röhrich, Braunsberg, 1874. (A továbbiakban: CDW) itt: CDW II. Nr. 542.

28 H. Boockmann: Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. München, 1981, 122., 128.; H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte der Komturei Christburg (13–16. Jh.) (Marburger Ostforschungen 28.), Wiesbaden, 1968, 82.

29 PUB III. Nr. 77.

30 Idézi J. Voigt: Geschichte Preussens. Bd. 3., Königsberg, 1828, 457. A lovagrendi állam pénzrendszerének leírására ld. Liber memoriarum Colmensis civitatis. Bearb. C. August-Lückerath–F. Benninghoven, Köln–Weimar–Wien, 1999, Nr. 8., 28b., 36., 37., 145., 246., 253., 296., 384b., 385a., 409.

31 P. Erlen: Europäischer Landesausbau... i. m. 199.

32 PUB I,1. Nr. 105.; A Scheffelle vonatkozóan ld. Pósn L.: A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a 14. század közepéig. Debrecen, 2000, 240.

33 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 88.

34 Pl. PUB I,2. Nr. 471.; PUB II. Nr. 333.

35 PUB IV. Nr. 28.

legjobb ruhára vonatkozott. Az előbbi a férfiak, az utóbbit pedig inkább a nők halálakor kellett teljesíteni.³⁶ Egyes területeken, mint például az Alsó-Rajna vidékén, a jószág vagy ruha mellett még 6 dénárt is kellett fizetni, máshol azonban csak ennek harmadát.³⁷ Poroszországban az ingóságok 50%-a illette meg az örökösöket, a másik 50% pedig mortuariumként a földesurat.³⁸ Mindezeket túl a porosz parasztok robot-szolgáltatással is tartoztak, ami a szántóföldi munkáknál, vár- és templomépítésekénél, szállításoknál, szénakaszálásnál stb. egyaránt terhelte őket. Egyes lengyel történészek korlátozás nélküli munkajáradékot feltételeznek, mert a porosz jobbágyok esetében a robot mértékéről az oklevelek általában nem szólnak.³⁹ Heide Wunder azonban úgy véli, hogy a többi szolgáltatáshoz hasonlóan a földesúri jogon kért munkajáradék is meghatározott mértékű volt.⁴⁰ Közvetett és közvetlen adatok egyaránt ezt támasztják alá. A porosz parasztok ugyanis pénzen megválthatták szabadságukat, amiből arra lehet következtetni, hogy minden járadékkötelezettségük pontosan rögzített volt. A christburgi komtúrságból származó *Pfennigschuldbuch* (Adósságkönyv) feljegyzései szerint például 1406-ban Kerpen faluban egy bizonyos „*Petir der Niclus*” 4 márkáért váltotta meg szabadságát. Ezt az összeget a censusbefizetéshez hasonlóan Szent Márton napjáig kellett megfizetnie: „*Petir der Niclus dem frien das frie erbe abekouffte ... 4 mark uff martini ... das her frie wart gemacht*”.⁴¹ Kerschitten faluban Niclus Tolnik 10 márkát fizetett személyi szabadsága elnyeréséért: „*Niclus Tolnik zon t(enetur) 10 m(ark) das her frye wart gemacht*”.⁴² Egy 1429-ből származó oklevél szerint a nagymester azt kérte Preußisch Mark komtúrájától, hogy 30 baltával és ásóval felszerelt porosz jobbágyot, valamint 8 szekeret küldjön négy hétre Memelbe, egy ottani lovagrendi udvarház építkezési munkálataihoz, azaz földesúri s nem tartományúri jogcímen igényelt jobbágyi robotot. Ez alapján Wunder úgy véli, hogy a lovagrendi államban évi négy hét volt a porosz parasztok robotkötelezettsége,⁴³ tehát jóval kevesebb, mint a Werner Rösener számításai szerint a német területeken általános évi 10 heti robotra kötelezettek esetében.⁴⁴ A nagymesteri kérésre Preußisch Mark rendházának Hauskomturja (*vicecommendator, vicepraepceptor, der cleine commendur*) azt válaszolta, hogy az igényelt létszámú ember robotjára helyben van szükség a szénakaszálásnál. Ez az 1429. évi oklevél egyértelműen jelzi azt, hogy a porosz parasztok munkajáradékát elsősorban a lovagrendi majorsá-

36 O. Kossmann: Bauernfreiheit im mittelalterlichen Polen und Böhmen. In: Zeitschrift für Ostforschung 28. (1979), 218.; B. Poll: Das Heimfallsrecht auf den Grundherrschaften Österreichs. Wien-Bp. 1925, 54–70.; Solymosi L.: Egyházi és világi (földesúri) mortuarium a 11–14. századi Magyarországon. In: Századok, 1987/4, 572.

37 Germanenrechte Nr. 51., 62.

38 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 84.

39 M. Biskup-G. Labuda: Die Geschichte des Deutschen Ordens... i. m. 328.

40 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 84.

41 Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg. Hrsg. H. Wunder, Köln-Berlin, 1969. (A továbbiakban: PSB) itt: PSB 142a.

42 Idézi H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 114.

43 Uo. 84.

44 W. Rösener: Bauern im Mittelalter i. m. 222.

gokban a különböző mezőgazdasági munkákhoz vették igénybe, s csak alkalomadtán mozgósították őket más jellegű feladatokhoz.⁴⁵

Poroszországban a lovagrendi uralom kezdetétől jelentős arányú volt a földesúri saját kezelésű gazdaság. A XV. század elején a Német Lovagrend mintegy 212 majorral, udvarházzal rendelkezett.⁴⁶ A korabeli Németország egyetlen fejedelemségében sem volt olyan kiterjedt tartományúri magángazdaság, mint a lovagrendi államban.⁴⁷ Ebben nagy szerepet játszott a tartományúri hatalmat gyakorló szerzetesi közösség napi szükségleteinek biztosítása. Georges Duby megfogalmazása szerint a szerzetesi rendházak helyét a mezei gazdálkodásban mindenekelőtt a közösség Regula által előírt, meghatározott szükségleteinek kielégítése határozta meg.⁴⁸ Mivel Poroszország ritkán lakott terület volt, s ezen a XIV. századi betelepítések sem sokat változtattak,⁴⁹ a paraszti gazdaságokból befolyó földesúri jövedelmek nem fedezték volna ezen szükségleteket. Az 1437/38-as vizitációs jelentések szerint például minden lovagtestvérnek három ló járt.⁵⁰ De a lovagrendi államot behálózó postaszolgálathoz, fuvarozáshoz, sőt még a szántóföldi munkákhoz is igen sok lóra volt szükség.⁵¹ Az inventáriumokban gyakran szereplő „*pflugczuchte*” kifejezések például egyértelműen lóval vontatott ekét jelentettek.⁵² 1415-ben a Schönsee komtúrság területén lévő Szichaw majorban 2 ekényi földhöz 24 ló tartozott („*24 pferde czu czween pflugen*”).⁵³ A Gollub vára melletti majorban 1442-ben 3 ekényi szántóhoz 40 lovat tartottak („*40 pferde czu dryn pflugen*”).⁵⁴ A középkori Poroszországban 1 Pflug („eke”) átlagosan 2–3 Hufe nagyságának felelt meg.⁵⁵ 1400 táján a Német Lovagrend saját kezelésű birtokain mintegy 16 000 lovat tartottak, ebből kb. 7200 volt páncélos hadviselésre alkalmas nagy termetű fajta.⁵⁶ A szénakaszálás, szénagyűjtés

45 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 84.

46 H. Boockmann: Die Vorwerke des Deutschen Ordens in Preußen. In: Die Grundherrschaft im späten Mittelalter I. Hrsg. H. Patze (Vorträge und Forschungen XXVII.). Sigmaringen, 1983, 565.; A Német Lovagrend majorságairól legújabbán Id. Pósan L.: A Német Lovagrend poroszországi majorságai a 15. században. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk. Oborni Teréz–Á. Varga László, Eger, 2008, 425–442.

47 H. Boockmann: Ostpreußen... i. m. 127.

48 G. Duby: Emberek és struktúrák a középkorban. Bp. 1978, 29., 36.

49 A poroszországi kolonizációhoz ld. P. Erlen: Europäischer Landesausbau... i. m.; W. Kuhn: Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung. Köln–Wien, 1973.

50 Das große Ämterbuch des Deutschen Ordens. Hrsg. W. Ziesemer, Danzig, 1921. (A továbbiakban: GÄB) itt: GÄB 37–38.; B. Jähnig: Der Danziger Deutschordenskonvent in der Mitte des 15. Jahrhunderts. In: Danzig in acht Jahrhunderten. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens 23.) Hrsg. B. Jähnig–P. Letkemann, Münster, 1985, 161–162., 166–168.

51 P. G. Thielen: Die Verwaltung des Ordensstaates Preußen vornehmlich im 15. Jahrhundert. Köln–Graz, 1965, 117–118.

52 A. Dieck: Terminologie der Pflugteile, älteren Pflugarten und des Pflügens. In: Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 5. (1957), 167.

53 GÄB 415.

54 GÄB 407.

55 Pósan L.: A paraszti birtokok mérete... i. m. 34–37.; W. Kuhn: Der Pflug als Betriebseinheit in Altpreußen. In: Uő: Vergleichende Untersuchungen zur mittelalterlichen Ostsiedlung i. m. 129–130.

56 M. Toepfen: Über der Pferdezucht in Preußen zur Zeit des Deutschen Ordens, nebst einigen Bemerkungen über die Sweiken. In: Altpreußische Monatschrift 4 (1867), 693.

tehát különösen fontos munkának számított a Rend lóállományának téli takarmányozása szempontjából, s érthető Preußisch Mark Hauskomturjának 1429. évi válaszlevele a nagymesternek, amikor azt közölte, hogy az építkezési célból kért jobbágyok munkáját inkább erre a célra kívánja igénybe venni. De a Német Lovagrend tagjainak, szolgálóinak, fegyvereseinek élmezőnye, ellátása sem lett volna lehetséges kizárólag a paraszti cenzusbefizetésekből vagy természetbeni járadékokból, hiszen a természetes kötelezettségek is elsősorban kenyérgabonára, viaszra, valamint baromfira vonatkoztak, lábasjóságokra nem. A szükséges szarvasmarhákat, juhokat, sertéseket a lovagrendnek saját gazdaságaiban kellett tartania, amihez ugyancsak igénybe vette porosz jobbágyai munkajáradékát. Erre annál is inkább szükség volt, mert a XV. század elejéről származó adatok szerint egyetlen korabeli német fejedelemségben sem volt akkora jóságállomány, mint amennyit a lovagrendi majorokban tartottak: 1400 táján 10 233 szarvasmarhát, 20 645 sertést és 59 232 juhot jegyeztek fel az elszámoláskönyvekben.⁵⁷ A lovagrendi majorok ugyan rendelkeztek fizetett, állandó személyzettel, cselédekkel, és a nagyobb szezonális munkákhoz elsősorban idénymunkásokat alkalmaztak, de mindezek mellett a paraszti robotot sem nélkülözhatték. A Beister majorban robotot teljesítő parasztok például a tőle 6 km-re fekvő Grunau faluban laktak.⁵⁸ Abban a közigazgatási, ún. kamarási körzetben,⁵⁹ amelyhez Beister és még 3 másik saját kezelésű lovagrendi birtok tartozott, a „Nagy cenzuskönyv” (Große Zinsbuch) összeírása szerint 1437-ben a majorok 292 Haken nagyságú földjén mintegy 150 paraszt volt köteles robotot teljesíteni, azaz majoronként átlagosan 37.⁶⁰ A Német Lovagrend nem engedhette meg magának, hogy lemondjon ennyi ember ingyenmunkájáról. Primiswalde falu lakói a lovagrend Preußisch Mark melletti udvarházánál voltak kötelesek robotolni, és elsősorban a földmunkákban (szántás, boronálás), valamint a betakarításban, illetve szénakaszálásban és begyűjtésben kellett segíteniük.⁶¹ A földesúri joron kért robot mellett a porosz jobbágyoknak tartományúri joron elvárt munkaszolgáltatást is teljesíteniük kellett, elsősorban a várépítéseknel, várfelújításoknál.⁶²

A lovagrendi államban az összlakosságnak kb. 30%-át kitevő, jelentős létszámú szláv népesség is élt, döntően Kulmerland és Pommerellen földjén. (Pommerellenben a paraszti népesség 80%-a szláv volt.)⁶³ A szláv parasztok jogállása több vonatkozásban is eltért a poroszokétól, s kedvezőbb volt azoknál. Cenzuskötelezettségüknek – amely Huféhoz (30 hold) és nem Hakenhez (20 hold) kapcsolódott – elsősorban pénzben tettek eleget (20 Skot/Hufe, ami 1 holdra számítottnan 0,66 Skotot jelentett, a porosz Haken birtokok esetében pedig holdanként 1 Skotot). Nem kellett földes-

57 H. Boockmann: *Die Vorwerke...* i. m. 576.; J. Sarnowsky: *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln, 1993, 278–280.

58 H. Boockmann: *Die Vorwerke...* i. m. 563.

59 A kamarásokról és a hozzájuk tartozó körzetekről ld. Pósán L.: *Kamarások és kamarai körzetek a középkori Poroszországban*. In: *Történeti tanulmányok XI.* Szerk. Takács Péter, Debrecen, 2003, 23–36.

60 *Das große Zinsbuch des Deutschen Ordens*. Hrsg. P. G. Thielen, Marburg, 1958. (A továbbiakban: GZB) itt: GZB 45.

61 H. Wunder: *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte...* i. m. 146., 148.

62 M. Biskup–G. Labuda: *Die Geschichte des Deutschen Ordens...* i. m. 232.

63 M. Biskup: *Etniczno-demograficzne...* i. m. 66.

úri mortuariumot fizetniük, a porosz jobbágyokhoz viszonyítva pedig kevesebb munkajáradék terhelte őket: évi 14 nap, szénakaszkálás és szénagyűjtés idején.⁶⁴ A porosz parasztokhoz hasonlóan őket is terhelték tartományúri jogon igényelt ún. „közérdekű” ingyenmunkák a várépítkezéseknél. A XV. század közepén Pommerellen településeinek 32,7%-a lengyel jogú volt (453 település). Már az 1249. évi christburgi szerződés lehetővé tette, hogy a lovagrendnek meghódoló poroszok választhattak: porosz vagy lengyel jogon kívánnak-e a későbbiekben élni.⁶⁵ Egy 1287. évi oklevél „*more polonico et iure*” bejegyzése azt mutatja, hogy a poroszok közül voltak olyanok, akik a lengyel jogot választották.⁶⁶ Pommerellen településeinek 32,7%-a lengyel jogú volt (453 település).⁶⁷ A XIV. században a lovagrendi államban az ún. „Elbingi Kéziratban” (Elbinger Handschrift) írásba foglalták a lengyel jogot, ami – azon túlmenően, hogy a lovagrendi közigazgatásban fontos segítséget nyújtott – a helyi szláv népesség arányának jelentőségét is mutatta.⁶⁸ A lovagrend birtokai közül a lengyel jog leginkább Mirchau körzetében játszott jelentősebb szerepet.⁶⁹ A Német Lovagrend uralma a kelet-pomerániai parasztok többsége számára gazdasági, társadalmi és jogi értelemben egyaránt kedvezőbb helyzetet eredményezett: a korábbi naturális járadékok helyett a rögzített mértékű cenzusfizetéssel kiszámíthatóvá vált a földesúri járadékkötelezettség és az addig rendszertelen robotszolgáltatás is.⁷⁰ Egyúttal szilárd birtokjogot is szereztek telkükre, ami korábban egyáltalán nem volt magától értetődő.⁷¹ A földesúri saját kezelésű birtokon teljesítendő évi 14 napi robot a brandenburgi vagy meißeni német telepes parasztok munkajáradék-kötelezettségének dupláját tette ki, ami nem jelentett különösebben súlyos robotterhet.

A XIV. század folyamán a Német Lovagrend jelentős számú német telepest hívott be országába. A betelepülő parasztok – akik többnyire maguk is egy-egy korábbi kolonizációs területől (Sziléziai, Meien, Brandenburg stb.) származtak – túlnyomó többsége általában 2 Hufe nagyságú (= 60 hold) gazdasággal rendelkezett, személyében szabad volt, és széles körű hospesjogok illették meg.⁷² Németország keleti

64 M. Biskup–G. Labuda: Die Geschichte des Deutschen Ordens... i. m. 328., 336., 341.

65 PUB I,1. Nr. 218.

66 PUB I,2. Nr. 522.

67 M. Grzegorz: Pommerellen als Gebiet von Siedlungstätigkeit und Landwirtschaft während der Herrschaft des Deutschen Ordens. In: Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 2. Hrsg. U. Arnold (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 49.). Marburg, 1993, 98.

68 Az „Elbingi Kéziratról” ld. Najstarszy Zwód Prawa Polskiego. Das älteste polnische Gewohnheitsrechtsbuch. Hrsg. J. Matuszewski, Łódź, 1995; K. Buczek: O najdawniejszym spisie prawa polskiego. In: Kwartalnik Historyczny 67 (1960), 161–169.; E. O. Kossmann: Bauern und Freien im Heinrichauer Gründungsbuch und in der „Elbinger Handschrift”. In: Zeitschrift für Ostforschung, Jhg. 19, H. 2. (1970), 279.

69 M. Grzegorz: Pommerellen als Gebiet... i. m. 99.

70 P. Erlen: Europäischer Landesausbau... i. m. 118.

71 E. O. Kossmann: Zur Geschichte der polnischen Bauern und ihre Freiheit. In: Historische Zeitschrift Bd. 205, H. 1. (1967), 42.

72 H. Aubin: The lands east of the Elbe and German colonisation eastwards. In: The Cambridge Economic History of Europe Vol. I. The Agrarian Life of the Middle Ages. Ed. M. M. Postan, Cambridge, 1966, 449–486., itt: 466., 476.; H. Patzer: Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preußen. In: Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen II. (Vorträge und Forschungen VIII.). Konstanz–Stuttgart, 1964, 161.

kolonizációs területeihez hasonlóan Poroszországban is volt a telepéseknek robotkötelezettsége. Az egyes falvaknak adott kiváltságlevelekben, alapító oklevelekben a Német Lovagrend külön-külön szabályozta az adott település lakóinak munkajáradékát, így a német cenzusfizető parasztok robotterhei – ellentétben a porosz vagy szláv népességgel – falvanként különbözőek voltak. A telepések munkakötelezettségének mértékét a lovagrend többnyire a falu termőföldjeinek minősége figyelembevételével állapította meg. Nehezebb megélhetési feltételekkel rendelkező térségekben általában alacsonyabban szabta meg. Az a körülmény, hogy adott területen voltak-e lovagrendi majorok, ugyancsak szerepet játszott a földesúri saját kezelésű földeken végzendő robotkötelezettségek alakulásában.⁷³ 1343-ban például Hinrich Meitz osterodei komtúr Milebrat telepítési vállalkozónak (*locator*) 80 Hufe földet adott bertelepítésre úgy, hogy a telepések telkenként évi 2 nap robotot kötelesek teljesíteni.⁷⁴ Deutsch-cekzin faluban ugyancsak 2 napi robot volt évente a telkek utáni munkajáradék mértéke.⁷⁵ A tucheli komtúrságban Bladeau falu 1346. évi kiváltságlevele szintén évi 2 napi robotról szól: „*czwene tage uff deme hew arbeiten adir sust andir notdurftige arbeit tun*”.⁷⁶ Winrich von Kniprode nagymester Sawat falu lakóinak robotkötelezettségét is Hufenként évi két napban szabta meg.⁷⁷ Ugyanez volt érvényes Scherfingisdorf lakói esetében is: telkeik után 2 napot kellett robotolniuk, azaz 2 Hufe átlagos telepesparaszti gazdaság esetében évi 4 napot.⁷⁸ Schlochau település kiváltságlevele szerint a cenzusköteles Hufékhoz évi 3 nap szénakaszálási robot kapcsolódott.⁷⁹ Ugyanennyi munkajáradék terhelte az 1344-ben alapított Kyschienen falu lakóit is.⁸⁰ 1371-ben a kelet-pomerániai Pelpin ciszterci kolostor apátja, Petrus egy Simon nevű lokátornak többek között olyan feltétellel adott 46 Hufe földet bertelepítésre, hogy a parasztok telkeik után évente 3 napot robotolnak a kolostor földjein.⁸¹ Buchholz falu 1352. évi kiváltságlevele ugyancsak 3 nap szénakaszálási robotot tartalmazott.⁸² Kampenau faluban minden Hufe után évi 4 nap szénakaszálást kellett teljesíteni.⁸³ A Danzig térségében fekvő Wonnebergben szintén évi 4 nap volt a robot telkenként.⁸⁴ De arra is volt példa, hogy ennél magasabb munkajáradék terhelte egy-egy falut. Michlenz falu 1321. évi oklevelében például Hufenként 6 nap robot szerepelt, azaz paraszti gazdaságként évi 12.⁸⁵ Neudorfban viszont csak jelképes,

73 G. Aubin: Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisse in Ost-Preußen. Leipzig, 1911., 38–40.

74 K. Abe: Die Komturei Osterode des Deutschen Ordens in Preussen 1341–1525. Köln–Berlin, 1972, 61.

75 PUB III. Nr. 431.

76 PUB IV. Nr. 82.

77 PUB V. Nr. 44.

78 PUB V. Nr. 42.

79 PUB V. Nr. 39.

80 K. Abe: Die Komturei Osterode... i. m. 62.

81 PUB VI,2. Nr. 918.

82 PUB V. Nr. 39.

83 PUB III. Nr. 129. ---

84 PUB III. Nr. 423.

85 PUB II. Nr. 359.

telkenként 1 nap volt a robotkötelezettség évente.⁸⁶ A német parasztok gyakran nem is a faluhoz tartozó összes telek után voltak kötelesek robotot teljesíteni, hanem csak az alapító oklevélben meghatározott telekszám után. Baumgarth falu lakói például az 1354. évi oklevél szerint 62 Hufe után tartoztak robottal, a többi után már nem. Groß Hanswalde faluban 1395-ben 40 Hufe robotköteles föld volt.⁸⁷ Ritkán ugyan, de előfordult, hogy egy telepés falu lakóit a Német Lovagrend teljesen mentesítette a munkajáradék teljesítése alól.⁸⁸ Winrich von Kniprode nagymester például 1352. április 3-án Damerau falu telkeit felmentette a robotszolgálat alól.⁸⁹ A hammersdorfi német parasztok is mentesek voltak a robottól, kizárólag cenzust fizettek: minden Hufe után 1 márkát, 20 kenyeret és 60 tyúkot.⁹⁰ Arra is volt példa, hogy a kötelező munkaszolgálat után, a felfogadott mezőgazdasági munkásokhoz hasonlóan, a Német Lovagrend fizetett a robotoló parasztoknak. Erre általában ott került sor, ahol a lovagrendi majorok környékén nagyon kevés volt a munkaerő, a Rend pedig nem szerette volna, ha kevés parasztja esetleg máshová költözik. A német (kulmi) jogú parasztok ugyanis költözési illeték megfizetése nélkül, szabadon költözködhettek. 1424-ben például a christburgi komtúr arról tájékoztatta a nagymestert, hogy egy kunzendorfi német férfi 4 lovával elhagyta földjét, s gazdátlanul maradt birtoka.⁹¹ Amikor a robot után a földesúr fizetett, igazából már nem is robotról volt szó, hanem a földesúri birtokon kötelezően elvégzendő, de ellentételezett munkáról. A balgai komtúrságban például Wangnicken falu lakói, akik eredetileg poroszok voltak, de német jogot nyertek, 1419-ben évente 3 napot voltak kötelesek a Rend saját kezelésű földjein dolgozni, de munkájukért fizetést kaptak.⁹² Az 1441. évi rendelkezés szerint, ha a német telepéseknek nem volt kire hagyniuk gazdaságukat, az a lovagrend kezére szállt, melynek megműveléséhez természetesen munkaskézre volt szüksége.⁹³ Cuntz Pfersfelder major például üressé vált egykori paraszti telkeken jött létre. Weienstein 1426-ban még kizárólag paraszti gazdaságokból álló falu volt, 1481-ben azonban az elhagyott telkekből a lovagrend kényszerűen egy majort hozott létre.⁹⁴ A telkenkénti 2–6 napig terjedő robotkötelezettséget a német cenzusfizető parasztok pénzen meg is válthatták.⁹⁵ Egy 1326. évi ermlandi oklevél szerint a munkajáradék megváltása a telek után fizetendő cenzus összegét tette ki.⁹⁶ A források szerint az

86 K. Abe: Die Komturei Osterode... i. m. 67.

87 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 43.

88 M. Biskup: Die Fronpflichten der Zinsbauern im Ordensland Preußen in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. In: Der Deutschordensstaat Preußen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart (Quellen und Studein zur Geschichte des Deutschen Ordens 30.). Hrsg. U. Arnold-M. Biskup, Marburg, 1982, 238.

89 PUB V. Nr. 32.

90 W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung... i. m. 201.

91 Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Hrsg. H. Toeppen, Bde. 5., Leipzig, 1878–1886. (A továbbiakban: ASP) itt: ASP I. 432.

92 Uo. 71.

93 ASP II. 364., Nr. 244.

94 W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung... i. m. 196.

95 F. L. Carsten: The Origins of Prussia. Oxford, 1954, 64.; V. Röhrich: Die Kolonisation des Ermlandes. In: Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermlands. 13. (1901), 793–794.

96 CDW I. Nr. 234.

alacsony robotteher miatt a telepesek többnyire nem éltek ezzel az anyagilag kedvezőtlenebb lehetőséggel, s inkább az évi pár napi robotot teljesítették.

A telkes parasztok mellett a Német Lovagrend töredéktelkes földműveseket, ún. *Gärtner*eket is igyekezett országába telepíteni, illetve általuk lakott falvakat alapítani. Elnevezésük arra utal, hogy parcelláik „kertnek” minősültek, s így nem estek a nyomáskényszer rendje alá. Ebből következően a telepes falvakban élő Gärtnernek nem tartoztak a faluközösség kötelékébe. Ilyen fél- vagy negyedtelkes paraszti réteg más német területen is létezett: Brandenburgban *Kossäten*, Westfáliában *Köttern*, Mecklenburgban *Kätner* (*cotere*, *cotarii*), Svájcban *Taunern*, Svábföldön pedig *Seldern* névvel illették.⁹⁷ Poroszországban a Gärtnernek földjük után éppúgy fizettek cenzust, mint az egésztelkes parasztok. Elsősorban piaci értékesítésre szánt ipari növényeket termeltek (lent, kendert, komlót), így a lovagrendi állam paraszti társadalmán belül ez a réteg kapcsolódott be leginkább a pénzgazdálkodásba és piaci viszonyokba. A Gärtner-telkek mérete eltérő volt az egyes falvakban: Hopponbruchban például 12 Morgen (hold), Königsdorfban vagy Schmodittenben, Gehdauban stb. 15 hold (1/2 Hufe) jelentett egy Gärtner-gazdaságot.⁹⁸ A „kertföld” önmagában nem biztosította birtokosa megélhetését, aki többnyire arra kényszerült, hogy a lovagrendi, püspöki, magánföldesúri vagy soltési, plébánosi földeken bér munkát vállaljon.⁹⁹ A majorsági gazdálkodás munkaerejét lényegében ez az alsóparaszti réteg jelentette, így nem meglepő, hogy a Német Lovagrend önálló Gärtnerdorfokat is igyekezett alapítani. Ilyen volt például a Visztula mellett, Thorn városától északnyugatra Gurske, ahol kizárólag Gärtnernek éltek.¹⁰⁰ Arra is volt példa, hogy a Német Lovagrend lemondott egy-egy birtokáról, és annak helyén Gärtnerdorfort alapított annak érdekében, hogy más majorságaihoz biztosítsa a szükséges munkaerőt. A müskenndorfi major helyén 1350-ben a Rend 60 „kertből” álló falut hozott létre.¹⁰¹ Montau falu (a Nogat-folyó mellett) ugyancsak egy lovagrendi *curiából* jött létre.¹⁰² A XV. század elején Seehesten major közelében is alapított a Német Lovagrend egy Gärtnerdorfort.¹⁰³ A marienburgi komtúrság területén Stalle falu szintén majorból vált zsellérek lakta településsé 1363-ban.¹⁰⁴ Saját kezelésű földjeik műveléséhez a poroszországi világi földbirtokosok ugyancsak alapítottak „kertfalukat”. 1407-ben például Heinemann von Prassen 10 Hufe (300 hold) földet adott egy Hans Michels nevű telepítési vállalkozónak, hogy azon egy Gärtnerdorfort hozzon létre úgy, hogy minden „kert” 15 holdból álljon.¹⁰⁵ 1426 táján a balgai és a brandenburgi komtúrság területén hét, kizárólag Gärtnernek által lakott falu volt.¹⁰⁶

97 E. Münch: Bäuerliche Unterschichten im entwickelten Feudalismus: die Kätner. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, Jhg. 36., H. 3. (1988), 220.; W. Rösener: Bauern im Mittelalter... i. m. 213.

98 W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung... i. m. 66., 128.

99 G. Aubin: Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen... i. m. 36.

100 PUB IV. Nr. 70.

101 H. Patzer: Die deutsche bäuerliche Gemeinde... i. m. 190.

102 G. Hermanowski: Ostpreußen. Augsburg, 1996, 212.

103 Uo. 270.

104 Uo. 275.

105 H. Patzer: Die deutsche bäuerliche Gemeinde... i. m. 191.

106 W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung... i. m. 64.

A betakarítási, szénakaszálási és begyűjtési munkák idején a majorságok birtokosai jelentős összegeket fizettek ki az idénymunkásoknak. Az 1410-es évek elején például a marienburgi rendházhoz tartozó udvarházak szénakaszáláskor 50 márka bért fizettek ki a kaszálóknak.¹⁰⁷ A Lengyelországgal vívott 1410. évi háború pusztításait követően, amikor a munkaerőhiány még súlyosabb lett, Michael Küchmeister nagymester 1417-ben és 1420-ban rendeletben szabályozta az aratáskor és szénakaszáláskor felfogadott mezőgazdasági munkások bérét: egy hold rozs learatása után 6, egy hold zab esetén 3, egy hold rétet lekaszáláskor pedig 4 Schilling volt a bér.¹⁰⁸ Amellett, hogy a majorsági bérmunkások döntően a Gärtneriek köréből verbuválódtak, parcelláik, „kertjeik” után őket is terhelte robotkötelezettség. Munkajáradékuk valamelyest nagyobb volt, mint az egésztelkes parasztoké. Miclenz falu 1321. évi oklevele szerint például a parasztok Hufénként évi 6 napot voltak kötelesek szénát kaszálni a lovagrend földjein, a „kertészek” pedig – ugyancsak Hufékra, azaz 30 holdra számítottan – 8 napot. Egy átlagosan 15 holdnyi földdel rendelkező Gärtner esetében ez gyakorlatilag 4 napi robotot jelentett.¹⁰⁹ A majorból Gärtnerdorffá alakított Müskendorf lakói kertföldjeik után évi 2 napot robotoltak.¹¹⁰ A világi földesurak birtokain viszont a kertföldek robotterhe magasabb volt. A Heinemann von Prassen megbízásából alapított „kertészfalu” lakói 15 holdnyi parcelláik után évi 8 nap robottal tartoztak.¹¹¹ A munkaerőhiány a világi birtokosok körében sokkal súlyosabb volt, mint a Német Lovagrend esetében, hiszen bérmunkások alkalmazására is jóval szűkebb anyagi lehetőségekkel rendelkeztek. Emiatt a magánbirtokosok majorjai elsősorban állattartó gazdaságok voltak, mert azokhoz – a takarmány begyűjtésének időszakától eltekintve – kevesebb munkáskézre volt szükség.¹¹² A Német Lovagrend majorjainak többsége ugyancsak állattartással foglalkozott, de ez nem a rendelkezésre álló munkaerővel állt összefüggésben, hanem a Rend szükségleteinek kielégítésével. A XV. században a világi földbirtokosok munkaerőgondjaik enyhítésére arra törekedtek, hogy a cenzusfizető paraszti népességet, a porosz, szláv vagy német parasztokat egyaránt, a jog révén erősebben kössék a földhöz, de a Német Lovagrend mint tartományúr, ennek határozottan gátat szabott. A Rend vezetése ugyanis úgy vélte, hogy az ilyen irányú tartalmú törvényi szigorítás következtében tömegessé válnának a paraszti szökések, és széles körű társadalmi nyugtalanság keletkezne. A gazdátlan paraszti telkek aránya – elsősorban az 1410. évi nagy háborúnak köszönhetően – így is jelentős volt már Poroszországban. 1447-ben például a brandenburgi komtűrságban 149 Hufe gazdátlanná vált föld volt, ami 75 német telepesparaszti gazdaságnak felelt meg.¹¹³ A lovagrendi állam egészében 1419-ben a paraszti gazdaságok 21%-a volt elhagyatott. 1437/38-ban Pommerellen földjén 42%-ot is elért a

107 Das Ausgabenbuch des Marienburger Hauskomturs für die Jahre 1410–1420. Hrsg. W. Ziesemer, Königsberg, 1911. (A továbbiakban: ABM) itt: ABM 45., 90., 121., 133., 161., 207., 265.

108 ASP I. Nr. 246., 282.

109 PUB II. Nr. 359.

110 PUB IV. Nr. 593.

111 H. Patzer: Die deutsche bauerliche Gemeinde... i. m. 191.

112 W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung... i. m. 127.

113 K. Abe: Die Komturei Osterode... i. m. 93.

gazdátlan paraszti telkek aránya.¹¹⁴ Ha a paraszti társadalom egészére kiterjedő röghöz kötést nem is támogatott a lovagrend, a porosz parasztok esetében bizonyos korlátozásokat mégis bevezetett. Már 1390-ben úgy rendelkezett, hogy csak az a porosz költözhet el a földjéről, aki az összes földesúri járandóságát (a költözési illetéket is beleértve) teljesítette, és gondoskodott arról, hogy eddigi földje ne maradjon gazdátlanul, azaz fennmaradjon a paraszti járadékfizetés és robotszolgáltatás folyamatosága.¹¹⁵ Az 1412. évi országos rendelkezés, két évvel a hatalmas károkat okozó lengyel háború után, szintén a világi nemesség érdekében született, mely szerint földesura engedélye, hozzájárulása nélkül egyetlen porosz paraszt sem hagyhatta el telkét, még akkor sem, ha egyébként a költözés összes feltételének eleget tett.¹¹⁶ Mivel a porosz parasztok földesúri kötelezettségeit a Német Lovagrend tartományúri joron már igen korán egységesítette, kedvezőbb feltételeket csak a német falvakban vagy a városokban remélhettek. A jelentős földbirtokokkal is rendelkező poroszországi nagyvárosokban, Thornban, Kulmban, Danzigban, Elbingben vagy Königsbergben szintén állandó hiány mutatkozott munkaerőben, ezért érdekelték voltak abban, hogy falaik közé parasztok költözzenek. A birtokos nemesekkel szemben határozottan elenezték a parasztok röghöz kötésére irányuló elképzeléseket. Az 1410. évi háború pusztításainak számos világi földbirtokos vált kárvallottjává, amit évtizedekig nem tudtak kiheverni. Balga komtúrságban például még 1436-ban is sok birtokos a háborúban elszenvedett károokra panaszkodott,¹¹⁷ pedig két évvel korábban a Német Lovagrend úgy rendelkezett, hogy az ilyen birtokosok haladékat kaphattak adósságaik visszafizetésére.¹¹⁸ A lovagrendi és nemesi birtokok munkaerőgondjainak enyhítésére a Rend – vállalva ezzel a jelentősebb városokkal előálló feszültséget – 1425-ben megtiltotta a porosz parasztoknak, hogy német faluba vagy városba költözzenek, vagy ott vállaljanak szolgálatot, munkát: „*Deruff haben wir verboten, das keyn Prusse in Dutschen dorffen ader in steten sal dynen ader wonen, went alse werden unsere hoken und dinste vorwustet und vorterbet, wen sy sich mit den Dutschen mengen*”.¹¹⁹ Ezzel az intézkedéssel, kimondatlanul is, de röghöz kötötték a porosz parasztoikat, hiszen ha költözni akartak, kizárólag egy másik porosz (esetleg szláv) faluba mehettek, ahol ugyanolyan feltételek közé kerültek.

A paraszti társadalom egészében a robotkötelezettség a telekhez (Huféhoz vagy Hakenhez) s nem a paraszt személyéhez kötődött, így abban az esetben, ha egy városi polgár a városi földek határain kívül is szerzett földet, a munkaszolgálat az adott birtokot is terhelte. Egy 1352-ben kelt oklevélben például az olvasható, hogy Heinrich Lybarg thorni polgár a Német Lovagrendtől személyre szólóan kapott 10

114 G. Aubin: Zur Geschichte der gutsherrlich-bäuerlichen... i. m. 72–74.; W. Rusinski: Wüstungen. Ein Agrarproblem des feudalen Europas. In: Acta Poloniae Historica V. (1962), 57.; B. Geremek: Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w I połowie XV w. In: Przegląd Historyczny XLVII. Nr. 1. (1956), 52.

115 G. Aubin: Zur Geschichte der gutsherrlich-bäuerlichen... i. m. 86–87.

116 K. Abe: Die Komturei Osterode... i. m. 93.

117 Scriptores rerum prussicarum. Tom. I–V., Hgg. T. Hirsch–M. Toeppen–E. Strehlke, Leipzig, 1861–1874. (a továbbiakban: SRP) itt: SRP II. 2.

118 SRP I. 624.

119 ASP I. 440.

Hufe szántó után a „szokásos” robotot köteles teljesíteni: „*allirhande scharwerke unde beswernis, van geschosse, van vurwerke, van wachen unde gemeynlich van al-lem dinst, domit cynslwte mogen beswert werden*”.¹²⁰ E kötelezettségnek feltehetően nem személyesen tett eleget, hanem kiállított maga helyett valakit, akinek megfizette munkáját. A poroszországi kisebb városokban, ahol a lakosság túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozott (ún. Ackerbürgerstadt), a városi polgárok nem cenzusköteles telkek után, hanem a város közösségére kirótt kötelezettség alapján voltak kötelesek munkajáradékot teljesíteni. Günther von Schwarzburg osterodei komtúr például 1333-ban Deutsch-Eylau város alapító oklevelében előírta, hogy a polgároknak évi 1 nap robotot kell teljesíteniük. Ugyanez volt érvényes Neidenburg polgárait is.¹²¹ Liebmühl városa esetén a rá kirótt évi 2 nap robotot a város falujának, Sonne-nak a lakói teljesítették.¹²² A paraszti népességgel szemben azonban ezek a mezővárosok nem földesúri saját kezelésű birtokon, hanem a tartományúri hatalom által elrendelt közfeladatok elvégzésében voltak kötelesek robotolni. Az 1338. évi oklevél szerint például Mühlhausen város lakóinak ásóval, lapáttal felszerelve utak, árkok, hidak, városfalak építésében, karbantartásában kellett részt venniük.¹²³ Putzig városa 1348-ban mindezekén túl még építőanyagok szállításáról is köteles volt gondoskodni.¹²⁴ Egy 1379. évi oklevél szerint hasonló kötelezettségek terhelték Rössel város polgárait is.¹²⁵ Tuchel város 1346. évi adománylevelében az olvasható, hogy a Bra-folyócskán átívelő hidat a város lakóinak, illetve a közelben fekvő 5 lovagrendi falunak fele-fele arányban, közösen kell felépíteni.¹²⁶ Ahogyan ez az oklevél is tanúsítja, a földesúri szolgáltatásokkal ellentétben a parasztok közmunka-kötelezettsége nem volt pontosan rögzítve, hiszen a vár- vagy gátépítések, útkarbantartások, árokásások, ilyen célú fuvarozási kötelezettségek nem ismétlődtek évi rendszerességgel. Az oklevelek általában csak azt írták elő, hogy az adott falu lakói kötelesek ezekben a munkákban részt venni. Egy 1352. április 13-i oklevél szerint például a Clauko Hoenberg birtokán élő porosz parasztok kötelesek voltak a várépítkezésekben segíteni.¹²⁷ A várépítéseket különösen Kelet-Poroszország népessége érezhette komoly tehernek, mert itt a Német Lovagrend a XIV. század során a litván betörések gyakorisága miatt számos kisebb-nagyobb várat, erősséget, őrtornyot épített.¹²⁸ Az építkezéseknél elsősorban az építőanyagok szállításához, illetve sáncépítéshez, árokásáshoz vették igénybe a robotot. Az ilyen közmunka-kötelezettséget többnyire nem a telkek után szabták meg, mint a földesúri saját kezelésű földeken végzett munkáknál, hanem – ahogy arra a gyakori „*der schulcz mit der gemeyne*” formula következtetni enged – a falu egészére rótták ki. Ha nem is időbeli,

120 PUB V. Nr. I.

121 K. Abe: Die Komturei Osterode... i. m. 73., 80.

122 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 45.

123 PUB III. Nr. 19.

124 PUB IV. Nr. 369.

125 CDW III. Nr. 86.

126 PUB IV. Nr. 48.

127 PUB V. Nr. 36.

128 M. Biskup: Die Fronpflicht... i. m. 239.

mint a majorsági robotnál, de valamilyen korlát a közmunkaként megjelenő kötelezettségek esetében is létezett. Miswalde falunak például 1400-ban 3 igavonó lóval kellett fuvarozási feladatot ellátni 3 márka 3 Skot értékben, azaz mindaddig, amíg az elvégzett munka pénzben kifejezett értéke el nem érte az oklevélben megállapított összeget. Groß Rüppertswalde falu ugyancsak 3 lóval 3 márka 6 Skot értékű munkát volt köteles teljesíteni. Kunzendorf és Seegertswalde 4 lóval 4 márka 6 Skot értékben robotolt.¹²⁹ Ritkábban ugyan, de arra is volt példa, hogy a tartományúr által megkövetelt közcélú robotot a telkekhez kötötten szabták meg. A samsdorfi parasztok például minden Hufe után kötelesek voltak a földesúri birtokon évente 3 hold szénát kaszálni (azaz itt nem a napok számát, hanem a teljesítendő munkát írták elő), 2 nap pedig saját szekereikkel és igásállataikkal a várépítéseknel fuvarozási feladatokat ellátni.¹³⁰

A középkorban Európa-szerte a vár (*castrum, castellum, Burg*) és a hatalom szinonim fogalmak voltak, a tartományúri hatalom nem csak *de iure*, hanem *de facto* is szorosan kötődött a várakhoz.¹³¹ Nem volt ez másképpen a Német Lovagrend államában sem, ahol az állandó litván háborúk miatt az ország védelmében különösen fontos szerep hárult a várakra. A várépítésekhez kapcsolódó munkák fontosságát jól mutatja az a tény, hogy a munkaerő szűkössége miatt a lovagrend még a katonáskodó kisebb birtokosoknak is általános kötelezettségévé tette az ebben való részvételt. Míg az 1249. évi christburgi szerződés kollektív módon ruházta fel szabadsággal a Német Lovagrendhez hű, jórészt pomesaniai poroszokat, a XIII. század második felében a Rend már csak személyre szóló kiváltságlevéllel adományozott ilyen kiváltságot és ezzel együtt birtokot.¹³² Soraikba jobbágyi sorból is fel lehetett emelkedni, ha pénzen megváltották a személyes szabadságot. Ezeknek az ún. „kisebb szabadoknak” vagy közsabadoknak (*gemeinen Freyen, cleyenen Freyen*) a többsége alig rendelkezett a paraszti gazdaságoknál nagyobb birtokkal, vagy ha mégis, akkor is csak azok 2–3-szorosával. Háború esetén általában könnyűlovas szolgálattal tartoztak. Mentessültek a cenzusfizetés alól, de a Német Lovagrend fennhatóságának elismeréseként évente 1 font viasz és 5 dénár ún. elismerési járadékot fizettek. Mindemellett részt kellett venniük a lovagrend várépítéseiben, azaz „állami” robotkötelezettség terhelte őket.¹³³ A IX–X. században Európa más részein is a várépítési kötelezettség (*aedificatio castrorum, servitium, quod borchwerk dicitur*) a környéken élők mind-egyikére, így a hadakozó szabadokra is kiterjedt, de a XIV. században a katonáskodó rétegeket ilyen szolgálat már nem terhelte.¹³⁴ Poroszországban viszont a lovagrend a kezdetektől az ő munkájukat is igénybe vette. 1262-ben a porosz Gedum egy falut kapott a lovagoktól, amiért katonáskodnia kellett, valamint elismerési járadékot fi-

129 H. Wunder: Die Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 44.

130 W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung... i. m. 201.

131 H. K. Schultze: Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Stuttgart–Berlin–Köln, 1986, 101–104.

132 P. Erlen: Europäischer Landesausbau... i. m. 188.

133 H. Boockmann: Der Deutsche Orden... i. m. 123.; H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 113.

134 H. K. Schultze: Grundstrukturen und Verfassung... i. m. 110.

zetnie és részt venni a várépítésekben.¹³⁵ 1346-ban Johann von Barkenfelde schlochaui komtúr egy Tilo nevű porosz szabadnak 4 Hufe földet adományozott (azaz egy német telepes paraszti birtok kétszeresét) azzal a feltétellel, hogy támadó és védekező háborúban egyaránt lovasként szolgál, 1 font viasz (*unum talentum cere*) és 5 dénár elismerési járadékot fizet, továbbá segít a várépítésekben.¹³⁶ Naglude 1367-ben ugyanilyen feltételekkel 7 Hufe földet kapott Winrich von Kniprode nagymestertől.¹³⁷ Ugyanekkor, változatlan feltételek mellett, egy másik, szintén 7 Huféra vonatkozó adomány viszont 7 porosz szabadnak szolt, azaz csak 1-1 Hufét kaptak fejenként.¹³⁸ Clawse és Hannus Nuwekirchs katonai szolgálat és várépítési kötelezettség fejében 3-3 Hufe földet kapott.¹³⁹ Egy Königsbergben kelt 1367. évi oklevél 1,5 Haken méretű birtokhoz kötötte ugyanezeket a feltételeket.¹⁴⁰ Ahogyan ezek a példák is mutatják, a kisebb szabadok rétegén belül a birtoknagyságot tekintve jelentős, akár 7-szeres különbségek is voltak, de kötelezettségeik mégsem különböztek egymástól. A várépítésekben való részvétel kötelezettsége nem birtokmérethez, hanem társadalmi helyzethez, a fegyveres szabadok rétegébe tartozás jogállásához kötődött. Birtokuk mérete és katonai kötelezettsége alapján a német telepes falvak soltészai is ebbe a társadalmi csoportba tartoztak, de őket nem terhelte várépítési kötelezettség, munkajáradék, legfeljebb a paraszti robotot voltak kötelesek felügyelni.¹⁴¹ Ez persze nem minden esetben volt így, mert Pirklitz faluban, melyet 1393-ban vásárolt meg a Német Lovagrend egy magánföldesürtől, a soltész is köteles volt várépítési robotot teljesíteni.¹⁴²

A XV. században kb. 4000 különböző méretű katonai szolgálati birtok volt Poroszországban, és ezek túlnyomó többsége a „kisebb szabadok” rétegéhez tartozott. Ez a réteg nem tartozott a világi nemességhez, hanem köztes helyzetben volt a paraszti világ és a nagyobb birtokosok között. A cenzusfizetés és a földesúri magángazdaságon teljesítendő robot alóli mentességük, lovas katonai szolgálatuk a nemességhez tette őket hasonlatossá, birtokaik mérete, életmódjuk, valamint várépítési kötelezettségük viszont a paraszti világhoz fűzte őket.¹⁴³ Az oklevelek várépítésre vonatkozó megfogalmazását a Német Lovagrend általában tágan értelmezte, és a szabadok sok helyen nem is egy tényleges építkezésnél dolgoztak, hanem fát vágtak a lovagrend erdeiben, és adott helyre fuvarozták azt (s nem tudhatták, hogy valóban építkezéshez kell-e, vagy a lovagok exportálják Nyugat-Európa piacaira). Balga és Brandenburg komtúrságokban például 340, átlagosan 3,58 Hufe nagyságú kisebb szabad birtok volt, melyeknek gazdái a fakitermelésben teljesítették munkakötelezettségüket, illetve vadászatok alkalmával lovakról gondoskodtak.¹⁴⁴ Peterswalde lakóinak, akik mind a kisebb szabadok rétegéhez tartoztak, Mohrungenig kellett fu-

135 PUB I,2. Nr. 174.

136 PUB IV. Nr. 62. Ugyanilyen nagyságú birtokra és kötelezettségekre ld. pl.: PUB V. Nr. 24., 30., 52.

137 PUB VI,2. Nr. 532.

138 PUB VI,2. Nr. 535.

139 PUB VI,2. Nr. 538.

140 PUB VI,2. Nr. 569.

141 H. Patzer: Die deutsche bäuerliche Gemeinde... i. m. 160.

142 H. Wunder: Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte... i. m. 66.

143 P. Erlen: Europäischer Landesausbau... i. m. 189., 192.

144 W. Guddat: Die Entstehung und Entwicklung... i. m. 92–93.

varozási kötelezettséget teljesíteni. Az oda- és visszaút 4-5 napot vett igénybe.¹⁴⁵ Az osterodei komtúrságban a kisebb szabadoknak Elbingbe kellett fát szállítaniuk.¹⁴⁶ Míg a cenzusfizető parasztok robotkötelezettségét általában pontosan rögzítették, a kisebb szabadok ilyen jellegű terheit, hasonlóan a katonai szolgálathoz, nem szabályozták. Részben ez, részben pedig az, hogy a tartományúri jog alapján elrendelt kötelezettségből a XV. század folyamán egyre inkább földesúri tartalmú robotteher lett, ennek a társadalmi rétegnek a paraszti sorba süllyedésével fenyegetett. Emiatt az 1525. évi poroszországi parasztfelkelésben számos *cleynen freyen* vett részt, hogy visszaszerezzék régi jogait és társadalmi helyzetüket.¹⁴⁷

A középkori Poroszország robotkötelezettségeire vonatkozóan összefoglalóan a következő megállapításokat tehetjük.

1. A tervszerű betelepítési politika ellenére a népességszám mindvégig relatíve alacsony maradt, ezért a munkaerőhiány miatt a Német Lovagrend a kezdetektől igénybe vette alattvalói ingyenmunkáját.
2. Ugyanakkor még a jogilag legrosszabb helyzetben lévő porosz parasztok esetében is a robotkötelezettség mértékét viszonylag alacsony szinten szabta meg. Másrészt azonban a néha szinte jelképes munkajáradékot olyan társadalmi rétegekre is kiterjesztette, ami a középkori Európa országainak többségében ismeretlen volt. Városi polgárok és könnyűlovass katonai szolgálatot teljesítő kisbirtokos szabadok éppúgy kötelesek voltak robotot teljesíteni, mint a különböző paraszti rétegek. Közöttük a különbség az volt, hogy a parasztok földesúri és tartományúri jogon kért robotot egyaránt végeztek, a polgárok és kisebb szabadok viszont csak a tartományúri hatalomnak voltak kötelesek munkát végezni.
3. A robotterhek ilyen széles körű szétterítése tette lehetővé azt, hogy az egyes rétegek munkajáradéka alapvetően csekély maradhatott, s így a robot kérdése a középkorban még nem jelentett feszültségforrást.

145 K. Abe: Die Komturei Osterode... i. m. 58.

146 Uo. 99.

147 Erről ld. E. Wilke: Ursachen der preußischen Bauern- und Bürgerunruhen 1525 mit Studien zur ostpreußischen Agrargeschichte der Ordenszeit. In: Altpreußische Forschungen 7. (1930)

LÁSZLÓ PÓSÁN

SOCAGE IN MEDIEVAL PRUSSIA

Notwithstanding the planned and organized settlement of the 14th century, the population of the lands owned by the equestrian order remained insufficient; therefore the free work of its subjects was used from the beginnings. The burden of socage, forced labor on the manorial lands of the landlord, however, remained relatively low even for the legally worst situated Prussian peasants, constituting 40 days, while in some parts of the German lands serfs were obliged to work up to three times of that burden. Serfs were also obliged to work the same amount of days – though not every year – at castle building works for the provincial landlord, that is for the equestrian order. Slavic (Kasub, Pomeranian, Polish) peasants were to serve less, only 14 days of forced labor in time of reaping and hay-collecting and the same number of days on construction works. In the German Equestrian State forced labor was extended, though only symbolically, even to social groups that were traditionally exempt from this burden in medieval Europe. Free peasant status for instance that of the *hospes*, were exempt from forced labor and peasants only had to pay a census after their lots. In Prussia, however, the duty of forced labor was extended also to German settlers and its extent was established based on the quality of their land. They owed 2–6 days of socage per year to the landlord, and the same amount to the provincial landlord. There were examples, however – especially in scarcely populated areas – that the equestrian order paid for its serfs for their work.

Though German settlers could redeem themselves (with the amount of the yearly *census*), since it was very expensive only very few peasants chose this option. Besides the *hospes*, town dwellers and petty noblemen performing their military duty as cavalymen were also obliged to perform forced labor – but only for the provincial landlord, that is at castle construction works. This workload was established for German town-dwellers in 1 or 2 days, while for overwhelmingly Prussian and Polish cavalymen in 3–5 days. Since forced labor was, accordingly, spread widely, the workload of the different social groups remained relatively low – as a result the burden of socage did not become the source of social tension in Prussia in the middle ages.

SURÁNYI BÉLA

PARASZTI ÁLLATTARTÁS ÉS -FAJTÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

AZ ÁLLATTARTÁS HELYE A GAZDÁLKODÁSBAN

Az agrárkultúrában az *állattartás* az ősi foglalkozások egyike, ami az ember és az állat kapcsolatának széles körét öleli át:¹ élelmiszer-előállítás, ipari nyersanyagtermelés, igaerő biztosítása, a talaj termőképességének fenntartása, a mezőgazdaságilag hasznosítható területek s vele párhuzamosan a szántóföldi növénytermesztés melléktermékeinek visszaforgatása a táplálékláncba. Napjainkban egyre jelentősebb a védett tájörzetek természetvédelmi célú állattartása, ami összekapcsolódik (összekapcsolódhat) az *őshonos állatfajok*, *-fajták*, *tájfajták* genetikai örökségének megmentésével, függetlenül a gazdasági haszonvétel mértékétől. A fentiek kizárólag a háziállatok és az ember évezredes kapcsolatára utalnak, ami bővült a *halászzalattal*, *vadászattal*² mint a történelmi időkig visszanyúló haszonvételekkel.

Az agrárkultúra, ezen belül az *állattartás*, *-tenyésztés*³ termelési rendszereinek kialakulása, területi tagolódása alapvetően a *természeti feltételek*, a *mezőgazdasági népesség* létszámának és a *termelési eszközök* körének, a velük végezhető munka színvonalának a függvénye.

Az állattartásnak, *-tenyésztésnek* a mezőgazdasági rendszerekben elfoglalt helyét illetően Spedding megjegyzi,⁴ hogy „...az állattenyésztés céljai megegyeznek a mezőgazdasági rendszerek céljaival, mivel ezek részét alkotják, bár nem azonosak velük, mert biológiai értelemben az állattenyésztés – a növénytermesztéshez hasonlóan – a mezőgazdasági rendszereken belül helyezkedik el”.

Az *állattartás* és *földművelés* közti szorosabb kapcsolat kialakulása századokat átívelő fejlődés eredménye,⁵ melynek gyökerei visszanyúlhatnak a tudományos alapokon nyugvó agrártermelés kialakulásához, a Németalföldön kibontakozó, majd Angliában kiteljesedő racionális gazdálkodás térhódításához. A mezőgazdaság harmadik forra-

1 Szabó F. szerk. (2004): 19.

2 Hankó B. (1943): 366–375., lásd még: Bodrogi T. : Mesterségek, társadalmak születése. Bp. 1997. 101–127., Csőre P. : A magyar vadászat története. Bp. 1994.

3 Tóth J. szerk. (2002): 167.

4 Spedding, C. R. W. (1978): 101.

5 Orosz I. (1969): 55–56., lásd még: Maksay F. : Európa mezőgazdasága a 16–17. században. AgtSz, 1–2, 1–11. Az állattartás és *-tenyésztés* közti különbség fogalmáról lásd: Gaál L. (1974): 22. A hagyományos gazdálkodás keretei között folytatott állattartás jóval több, mint egyszerű állatszaporítás. Ezt igazolja a tájfajták nagy száma, jelezvén, hogy céltudatos tenyésztésről van szó, ami azonban a tapasztalati kultúrára épült és nélkülözte a tudományos hátteret.

dalma során a nyomásos gazdálkodásról áttértek a *vetésforgóra*, melyhez kötődően megnövekedett az állattenyésztés szerepe. A termelés átalakulását a technikai háttér színvonalának javulása kísérte. A szántóföldi növénykultúra és az *állattartás* (tenyésztés) közti dinamikus kapcsolat meghatározó elemét a nyomásrendszert szétfeszítő *takarmánytermesztés* megjelenése képezte, aminek ellentételezése a háziállatok igaereje és trágyája volt. A *rét- és legelőgazdálkodás* szintén a föld–növény–állat kapcsolatán nyugodott.

A mezőgazdasági kultúrában az állat–növény kapcsolat,⁶ különösen a XVIII. századot megelőzően, laza és rendszertelen volt. Az összeköttetést az igaerő jelentette a két alapvető ágazat között. Az időnkénti *trágyázás*, a *gabonafélék* takarmányként való esetleges legeltetése, az *ugar* és a *tarló* gyakoribb megjáratása utalt a korábban kialakult hagyományokra. Ami azonban nem enyészett el nyomtalanul, legalábbis a hagyományos paraszti gazdálkodás időszakában.

Mellőzve az állattartás (tenyésztés) tipizálását, a történelmi gyökereket – még teljes körű gazdálkodási rendszer keretében folyó termelés esetén is – az állatfajok (fajták) szerepe elvitathatatlan a *növényi takarmányok* begyűjtésében,⁷ ami jellegzetes kapcsolódási pont a két ágazat között. Ez az egyik magyarázata annak, hogy „...adott állatfajtákat miért lehet valamely meghatározott környezetben tartani: ezek képesek azokat a növényi takarmányokat begyűjteni, amelyek nem hozzáférhetőek az ember számára vagy betakarításuk gazdaságtalan”. Vagyis a mezőgazdasági hasznosítás arányainak bővítésére nyílik lehetőség. A modern agrártermelés⁸ már ritkán veszi igénybe a korábban – főként a paraszti gyakorlatban – elterjedt hasznosítási módokat: erdei sertéstartás, pásztoros-kutyás juhtartás, a szántóföldi növénytermesztés maghulladékát begyűjtő galambtartás, a ház körüli baromfitartás. A „másodlagos betakarítás” elfogadottsága tovább szűkítette a parasztgazdaságokban a hasznosítható „hulladék” körét és növelte az állattartás–növénytermesztés egymásrautaltságát a termelési rendszer keretén belül.

A Kárpát-medence beletartozott – a XVIII. század–1950 közti időszakot tekintve – az Európa jó részén elterjedt *vegyes gazdálkodású* zónába,⁹ ahol az *állattartás* és a *földművelő kultúra* nem szakadt el egymástól, bár kapcsolatuk erőssége időben és térben eltérő, beleértve a történelmi Magyarországot is. Whittlesey, D.¹⁰ 1936-ban megjelent munkájában (*Agricultural Regions of the World*) tükröződik a XX. század első felének agrárkultúrájában mutatkozó területi megoszlás, amely a természeti, gazdasági és politikai viszonyokra utal, követve a Közép-Kelet-Európában bekövetkező változásokat. A mezőgazdasági kultúrában a *növény–állat* gazdálkodási keretek között kialakult viszonya, az agráriumban elfoglalt hierarchiájuk, e kapcsolatrendszer dinamikájának folytonos változása olyan állattenyésztési (tartási) formákat is magába foglal, melyek egyedüli szereplője az állat. Noha az állattartás időbeli priori-

6 Lásd: 5. jzet.

7 Spedding, C. R. W. (1978): 105.

8 Ua.

9 Tóth J. szerk. (2002): 239–240.

10 Ua.: 217–218., lásd még: Grigg, D. B. (1980): 13–16.

tása véleményünk szerint elvitathatatlan még a mérsékelt övezetben is, annak ellenére, hogy az állattartásnak mint gazdálkodási formának¹¹ a megjelenése valószínűleg annak köszönhető, hogy nem mindenütt volt lehetőség – a csapadék vagy a hőmérséklet miatt – a földművelő gazdálkodásra. Máshol viszont – a természeti viszonyok következtében – „...az állattenyésztés (tartás) csak a fejlődésnek jóval későbbi szakaszában hatolt be a növénytermesztés zónájába és még ezután is hosszú ideig igaerőszolgáltatás volt a célja”.¹²

A hagyományos állattenyésztési (tartási) formák – nomád állattartás – a természeti környezethez igazodva pl. a mérsékelt égöv sztyeppén, a félsivatagok és sivatagok (mérsékelt és forró égöv) területén alakultak ki, vándorló életmódot folytató népességgel, szívós, igénytelen állatfajok, -fajták tartásával. Ez a gazdálkodási forma nem azonos a transzhumáló állattartással,¹³ amely takarmányozási módszer, nem pedig egy közösség életmódjából eredő tevékenység.

A domesztikáció földrajza, a háziállatok elterjedése

A háziasítás¹⁴ újrarendezte a korábban létező ember–állat kapcsolatot. „Az állatok háziasítása és a belőle kialakult állattartás nemcsak a háziállatokra, hanem az emberre, a társadalomra, sőt a környezetre is hatott.”¹⁵ A neolitikus forradalom során lezajlott domesztikáció a 148 vadon élő nagytestű szárazföldi növényevő emlős közül csak 14 fajt talált alkalmasnak az új szerepkörben,¹⁶ számos feltételnek eleget téve. A vadászó-gyűjtögető életmódról az élelmiszer-termelésre való áttérés¹⁷ okai között a következő tényezők – időben és térben nem azonos hangsúllyal – játszhattak közre: a vadon termő élelem megfogyatkozása (a termékeny félhold területén nagy arányban csökkent a húsforrást jelentő gazellák száma), a nemesíthető növények száma bővült és termesztésük sikeresnek bizonyult, a termesztett növények betakarításának, feldolgozásának és tárolásának módszerei kialakultak, a népességnövekedés–élelmiszertermelés kialakulásának ok-okozati összefüggése, az élelmiszertermelő népesség számbeli fölénye a vadászó-gyűjtögető népekkel szemben. A terület eltartóképességét illetően Braidwood, R. J.¹⁸ számításai szerint a korai élelmiszertermelés időszakában ezer, a városiasodás kezdeti szakaszában kétezer fő számára is elegendő élelmet tudott nyújtani egy 100 négyzetkilométer nagyságú terület, ami a késő pleisztocén–kora holocén idején a gyűjtögető életmódot folytató népesség kö-

11 Enyedi Gy. (1965): 74–75.

12 Ua., lásd még: Tóth J. szerk. (2002): 226–232.

13 Lásd: 11. jzet

14 Bökönyi S. (1978): 10–15.

15 Ua. 13.

16 Diamond, J. (2000): 170. A háziasítás során a számba jöhető állatoknál fontos volt az *étrend*, a *növekedési erély*, a természetes élettérből kiszakítva a *szaporodási hajlam*, az állat *viselkedési szokásai*, a veszélyhelyzetre adott *reakció*, az állatok között létező *szociális rangsor* erőssége. Háziállatok esetén a rangsor tetején az ember áll. Lásd: ua. 170–175.

17 Ua. 109–112.

18 Bökönyi S. (1978): 14.

rében csak öt fő megélhetéséhez volt elegendő. A háziasítás révén az állat kikerült természetes környezetéből, az ember védelmet (elhelyezést) és táplálékot nyújtott számára. A domesztikáció alapvető céljának kétségtelenül a *gazdasági szükség*¹⁹ tekinthető, a haszon reménye, ami azonban a kölcsönösségen alapult. A háziasítás²⁰ során a vadállat az ember számára „valami hasznosabbá” alakult át. A valódi háziállatok²¹ sokban különböznek őseiktől. Például a *szarvasmarha*, a *sértés* és a *juh* kisebb termetűvé vált a háziasítás során. A juh esetén fontos szempont volt a *gyapjúnak* mint haszonvételi forrásnak a fennmaradása. A szarvasmarhánál a *tejhozam* jelentette az egyik szelekciós kívánalmat, részben emberi táplálékként, részben a szaporulat felnevelését biztosító takarmányként.

A háziasított állatok „nagy ötösébe”²² tartozik a *juh* és *kecske*, a *szarvasmarha*, a *sértés*, valamint a *ló*. Az ún. „kis kilencek” körét a *dromedár*, a *kétpúpú tevé*, a *láma* és az *alpaka*, a *szamár*, a *rénszarvas*, az *indiai bivaly*, a *jak*, a *bali marha* (délkelet-ázsiai banteng) és az Elő-Indiától a Maláj-félszigetig élő gaurból háziasított *gayal* (vagy *mithan*)²³ alkotja. Az agrárkultúra figyelme kiterjedt még egyéb, napjainkban is meghatározó szerepet játszó állatfajokra:²⁴ *kacsa*, *pulyka*, *lúd*, *tyúk*, *gyöngytyúk*, *galamb*, *nyúl*. A háziállatok körét bővítette – a parasztgazdaságban is szerepet játszott – a *méhtartás* és – bizonyos korszakban – a *selyemhernyó-tenyésztés*.

1. TÁBLÁZAT

*A mezőgazdasági kultúra háziállatai*²⁵

Allatfaj	Vadon élő őse	Háziasítás ideje	Háziasítás
Nyúl	üregi nyúl	Kr. e. 1000 körül	Ibériai-félsziget
Ló	tarpán	Kr. e. 4000	Dél-Ukrajna
	taki vagy przewalski (ázsiai)		
	tundraló és erdei ló	Kr. e. 2000 körül	DNy-Európa
Szamár	afrikai vadszamár	Kr. e. 4000	Egyiptom
Juh	kisázsiai muflon	Kr. e. 9000	DNy-Ázsia
Kecske	bezoár kecske	Kr. e. 8000	DNy-Ázsia
Sértés	vaddisznó	Kr. e. 8000	DK-Ázsia, K-Európa, Ny-Ázsia
Szarvasmarha	őstulok	Kr. e. 7000	D-Európa, Mediterráneum
Galamb	szirti galamb	Kr. e. 1000 körül	Mediterráneum
Gyöngytyúk	afrikai gyöngytyúk	Kr. e. 1000 körül	Mediterráneum
Lúd	nyári lúd	Kr. e. 4000	DNy-Ázsia
Kacsa	tőkés réce	Kr. e. 1000	Kína
Pulyka	mexikói vadpulyka	Kr. e. 1000 körül	Mexikó
Tyúk	bankiva tyúk és alfajai	Kr. e. 3000	India, Burma, Szumátra, Jáva
Házi méh	vadméh	Kr. e. 3000	Egyiptom
Selyemhernyó	ázsiai selyemlepke	Kr. e. 2000 körül	DK-Ázsia

19 Ua. 21–22.

20 Diamond, J. (2000): 161.

21 Ua. 162.

22 Ua. 160.

23 Brentjes, B. (1976): 122., lásd még: Horn A. (1955): 13–15.

24 Horn A. (1955): 15.

25 Szabó F. szerk. (2004): 23–25., Edwards, E. H. : Lovak. Bp. 1999. 4. kiad. 12–13., Hoffmann T. (1998): 102–103., Matolcsi J. (1975): 46., Horn A. (1955): 14.

A háziállatok között különleges helyet foglal el a *kutya*, amely az európai agrárkultúrában, még ha közvetve is, de használlat.²⁶ „Annak ellenére, hogy ennek az állatnak nagyon sok változata van a világon, a domesztikáció helyét (vagy központjait) illetően megoszlanak a vélemények. Egy biztos azonban, hogy az őrs farkas lehetett. Az sincs kizárva, hogy a domesztikáció különböző kontinenseken – egymástól függetlenül – megismétlődött.”²⁷ A házasítás idejét és helyét tekintve – a leletek alapján – DNy-Ázsia, Kína és Észak-Amerika a színtér, a Kr. e. tizedik évezredben.²⁸ Annyi bizonyosnak látszik, hogy a szarvasmarha, a sertés, a kecske és a juh, továbbá a nem házasított bölény ősei az utolsó jégkorszak végén a jelzett területen éltek, és mind a négy állatfaj őseinek egykori élőhelye DNy-Ázsia ugyanarra a vidékére esett. (1. ábra)

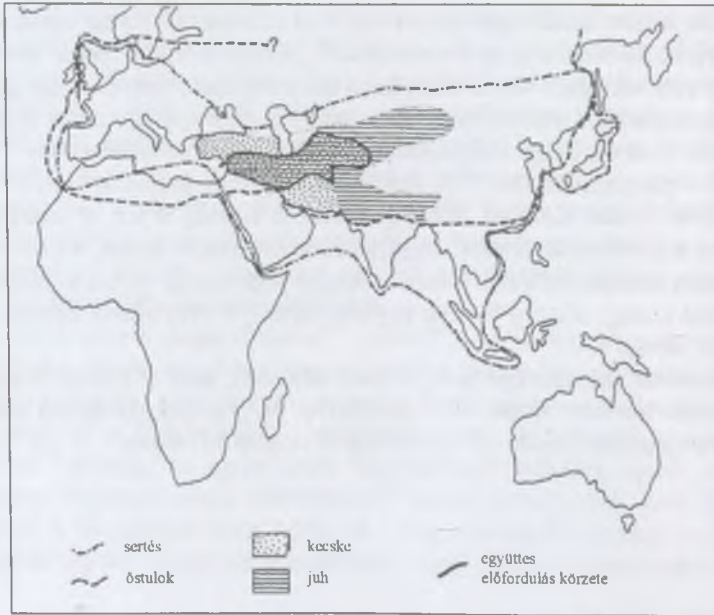
DNy-Ázsiában számos régészeti lelőhely található, ahol az állatok legkorábbi házasítására utaló leleteket tártak föl, bizonyítván, hogy a domesztikáció bölcsője – az egész világra meghatározóan – DNy-Ázsiában ringott. (2. ábra)

26 Hoffmann T. (1998): 110.

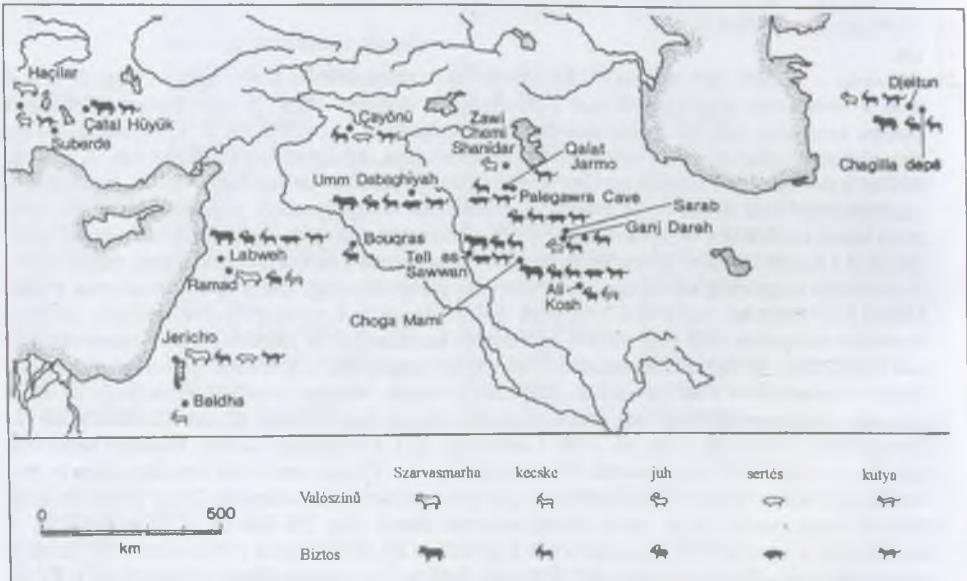
27 Ua.

28 Diamond, J. (2000): 167. Az állatok házasításával és elterjedésével kapcsolatban Grigg, D. B.-nek is az a véleménye, hogy ez nem csak DNy-Ázsiában mehetett végbe. A szarvasmarhafélék esetén Európa különböző helyein önálló domesztikáció is lezajlott. A zebu a Kr. e. 4. évezredben jelent meg elsőként Indiában, innen terjedt tovább DNy-Ázsiába, Afrikába, továbbá kelet felé. A szarvasmarha, a juh és kecske a korai újkőkor idején eljutott É-Kínába. De Indiából is került be D-Kínába szarvasmarha. A dk-ázsiai fajták jórészt zebu eredetűek. Megjegyzendő, hogy ahova a hindu civilizáció hatolt be Ázsiába, ott rendszeresen fejték a teheneket. Ellentétben pl. Hátsó-India keleti részével, ahol a kínai civilizáció hatása érvényesült, ismeretlen volt a marha tejhasznosítása, vagyis fejése. A polinéziai szigetvilág népessége körében csak az európaiak megjelenése után vált ismertté a többhasznú szarvasmarha. Addig az állattartásuk csak a sertésre és a szárnyasokra szorítkozott. Az Újvilágban az európaiak előtt nem létezett számottevő háziállatféle. A nagyállattartás Kolumbusz után vált általánossá. Az egyes szarvasmarhafajták területi megoszlása a telepések etnikai hovatartozását követi. A trópusokon a marhát jórészt igásállatként tartják. Mindez összefügg azzal, hogy az ottani népesség enzimerendszeréből hiányzik a tejcukrot lebontó laktáz enzim. (Lásd: Clutton-Brock, J.: Domesticated Mammals. 2. th. ed. 1999. Cambridge, 82.) A vízibivalyt jóllehet Indiában házasították, Kr. e. 2500 körül már ismerték Mezopotámiában is. Viszont lassú volt terjedése Nyugat felé. Annál gyorsabban jutott el DK-Ázsiába. A juh domesztikációjának színterét Grigg Közép-Ázsiába helyezi, megjegyezve, hogy egyre bizonyosabbnak látszik még DK-Európa és DNy-Ázsia is. A kecske őseinek a bezoárt tekinti. „A juhot és a kecskét az ősi földművesek vitték el kelet felé Kínába, nyugat felé Európába és Afrikába, dél felé pedig Indiába.” A magyar állattartó kultúrában a XVIII. század után nagy szerepet játszó merinó fajta É-Afrika szülötte volt, gyapjúhasznát Hispaniában nyerte el. A sertés vad alakja Eurázsia nagy részén föllelhető. Házasításának színtere Európa és Kína között oszlik meg. Mivel őse erdőlakó volt, így kultúrállatként való megjelenését az ökológiai körülmények korlátozták. Terjedésének gátat szabott az iszlám vallás is. Lásd: Grigg, D. B. (1980): 47–51.

1. ábra. A sertés, a szarvasmarha őse, a kecske és a juh együttes előfordulása Nyugat-Ázsiában
 Forrás: Clutton-Brock, J.: Domesticated Mammals. 2nd, 1999. 27.

2. ábra. Nyugat-Ázsia bizonyítottan legkorábbi háziatási színhelyei
 (szarvasmarha, kecske, juh, sertés, kutya)
 Forrás: Clutton-Brock, J.: Domesticated Mammals. 2nd, 1999. 67.

Az európai állattartás korai szakasza

A háziásítás az ún. neolitikus forradalom²⁹ egyik összetevőjeként a Közel-Keleten a Kr. e. 7. évezred közepére lezajlott (juh, kecske, kutya, szarvasmarha, sertés). Az ezt követő időszakban DK-Ázsiában is megkezdődött néhány állatfaj domesztikációja.³⁰ Noha az indiai szubkontinensen mintaként DNY-Ázsia szolgált, az onnan származó háziállatok behozatalával, a dk-ázsiai háziásítás azonban önálló eredetről tanúskodik.

Ami az *európai állattartás* kialakulását illeti, vele kapcsolatban Bökönyi S.³¹ megjegyzi: „...háziállattörténeti szempontból *Délkelet-Európának* – melyhez itt a Kárpát-medencét és Moldvát is hozzászámítom – kulcshelyzete van. Egyrészt ugyanis itt történt a gazdasági szempontból legfontosabb európai háziállatok legkorábbi háziásítása, másrészt itt alakult ki az az öt fajból álló neolitikus fauna, melyből később egész Európa első háziállatait átvette.” Fontos annak tisztázása, hogy a legkorábbi európai állattartás kialakulásában a Közel-Kelet mekkora szerepet játszott. Dyson, R. H.³² által megfogalmazott alaptétel szerint a háziásítás ott zajlott le, ahol a háziállatok *vad őse* előfordult. Így a *kecske* és *juh* ősei a domesztikáció idején Európában nem fordultak elő, csak DNY-Ázsiában. A *sarvasmarha*, a *sertés* és a *kutya* ősei viszont abban az időszakban mindkét helyen éltek. Felmerült a juh esetleges európai háziásításának a kérdése is, de ez még meggyőzően nincs bizonyítva.³³ A *kutya*³⁴ esetében a Közel-Kelet kétségtelenül prioritást élvez, s a házikutya Észak-Amerikában is hamarabb jelent meg, mint Európában. A *sertés*³⁵ első domesztikációja DNY-Ázsiához kötődik, noha egyéb térségek is számításba jöhetnek. A *sarvasmarhánál*³⁶ „...a Földközi-tenger keleti medencéjére (Anatóliát is beleértve) kiterjedt első háziásítási központtal kell számolnunk”. Kérdés azonban, hogy az öt háziállatfaj (szarvasmarha, juh, kecske, sertés, kutya) együttesen – a *kis kérődzők* túlsúlyával – DNY-Ázsiából került-e be a Balkánra, vagy

29 Bökönyi S. (1978): 54, 76. A domesztikáció és a belőle kialakuló állattartás számos tényezőtől függ. A földrajzi és éghajlati viszonyok szorosan kapcsolódnak egymáshoz, megszabva az állattartás formáját, a fajok, fajták elterjedését. Az állatföldrajzi és háziásítási feltételek szintén lényeges szerepet játszanak, mert a domesztikáció csak ott mehetett végbe, ahol a vad forma az ember rendelkezésére állt, beleértve egy-egy állatfaj biológiai adottságaiból eredő hasznosítási lehetőségeket is. Nem véletlen, hogy a szarvasmarha – hármass haszna miatt – oly gyakori volt Európa őskori lelőhelyein. Ez volt az oka annak is, hogy századokon át a szarvasmarha aránya meghaladta a lóállományét. Az állattartást az *etnikai hovatarozás* is befolyásolta. Mindez összefüggött az életmóddal, a szokásokkal. De „...az a különbség viszont, amelyik a korai középkorban egyfelől a germán és szláv, másfelől a magyar és pontusi sztyepei népek állattartása közt fennállt, nem etnikus jellegű volt, hanem [...] a letelepedés korábbi, illetve későbbi időpontjának eredménye.” Lásd: Bökönyi S. (1978): 135. Befolyásolta az állattartás jellegét a települések jellege és a gazdálkodók társadalmi hovatartozása is. Már a római latifundiumoknál fölfedezhetők a fejlettebb állattartás csirái. A római kori falvak parasztjainak állattartása igazodott a gazdálkodók ízléséhez. Fontos szerepet játszott a *gazdálkodás módja* is, hiszen a nomád pásztorok elsősorban a lábasjószágokat részesítették előnyben, a földművesek pedig az igavonó állatokat. De nem elhanyagolható követelményt támasztottak a *vallási előírások* is, gondoljunk a húsevési tilalmakra. Lásd: ua. 127–140.

30 Ua. 76.

31 Bökönyi S. (1977): 1.

32 Ua.

33 Ua. 2.

34 Ua. 2–3.

35 Ua. 3.

36 Ua.

itt egészült ki? Bizonyossággal kimondható, hogy a *szarvasmarha* kivételével – ez még nem tisztázott – a négy háziállat (juh, kecske, sertés, kutya) DNy-Ázsiából került be a Balkán déli részére és a görög szigetvilágra.³⁷ Mindez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy a juh és a kecske kivételével, a *szarvasmarha*, a *sertés* és a *kutya* európai domesztikáció eredményeként is megszülethetett, kiegészítve az újkőkori állattartás közel-keleti választékát.³⁸ Hiszen helyi háziasításra lehetőséget nyújtott a Kárpát-medence gazdag *őstulok*- és *vaddisznó*állománya.³⁹

Összegzőként Európa *újkőkori* állattartásáról elmondható,⁴⁰ hogy „...Délkelet-Európa legkorábbi háziállatai Délnyugat-Ázsiából származnak és kontinensünk délkeleti részét az i. e. 7. évezred közepén érték el. Itt egy öt háziállatfajból – *szarvasmarha*, *juh*, *kecske*, *sertés*, *kutya* – álló háziállatfauna alakult ki, melynek érdekessége az, hogy e fajokból négy a Közel-Keleten korábban vált háziállattá, az ötödik (*szarvasmarha*) pedig az első európai háziasítással egyidőben, az öt faj együttesen Délkelet-Európában hamarabb fordult elő, mint eddig Délnyugat-Ázsia bármelyik lelőhelyén. E háziállatfaunában a kis kérődzők vitték a főszerepet, messze követte őket – ebben a sorrendben – a sertés, a *szarvasmarha* és a *kutya*.”

A háziállatok terjedési útvonala a Balkán felől indult meg és a Kr. e. 6. évezred végére eljutottak a *Kárpát-medencébe* is, ahol a helyi népesség esetleg a *kutya* és a *sertés* háziasításával foglalkozott. A kőkorszak középső szakaszában a *helyi domesztikáció* fellendülésével a *juh* és *kecske* elveszítette vezető szerepét, és helyüket a helyileg háziasított *szarvasmarha* és a *sertés* vette át. A *kutya* gazdasági haszonvétellel nem bírt, a *ló* pedig jóval később jelent meg a Kárpát-medencében.

A haszonvételi formák közül a *hús* tartalékolása volt az elsődleges. A másodlagos formák – tej, igaerő, tojás, gyapjú – további nemesítés eredményeként születtek meg.

A háziasítás arányát illetően a Kárpát-medence⁴¹ meghatározó szerepet játszott. A térség jelentette a határvonalat a *délkeleti típusú* (juh, kecske) állattartás elterjedésében. Az állatfajok átvételénél jóval nagyobb mértékű volt a helyi adottságokhoz igazodó állattartás kialakulása, amelyben a *szarvasmarha* túlsúlya a szembetűnő, amihez társult a *sertés* térhódítása. A bronzkor során⁴² már a Kárpát-medencében a *szarvasmarha* és a *sertés* képezte az állattartás gerincét, s belépve a *vaskorba* kiegészült a korábbinál jóval kisebb arányban tartott juhval, lóval és a kutyával. Egyidejűleg viszont süllyedt az *állattartás színvonala*, amire utal a testtömeg csökkenése is. Az európai, elsősorban a Kárpát-medence állattartásának megújulását eredményezte a DNy-Ázsiából terjedő *juh* és *szarvasmarha*, Perzsiából és Közép-Ázsiából pedig a *ló* tudatos tenyésztési ismereteinek az átvétele. A Kárpát-medencében⁴³ a tudatos szelekcióra épülő állattartás a *szkiták* révén honosodott meg. Mint igazi lovas-nomád nép, jártas volt a ló-, *szarvasmarha*- és juhtartásban. A görögöktől átvették a *szamarat*, a perzsáktól pedig a *tyúkot*, behozva a Kárpát-medencébe is.

37 Ua. 5.

38 Bökönyi S. (1978): 83–84.

39 Ua. 97.

40 Bökönyi S. (1977): 19–20.

41 Bökönyi S. (1978): 101–102.

42 Ua. 108.

43 Ua. 109.

Azonban a *lótenyésztés* volt az erősségük, amit bizonyított a szkíta lovak kitűnősége. A *kelták*⁴⁴ a sertés- és a szarvasmarhatartásban jeleskedtek, ami körünkben Róma örökségeként honosodott meg. Ők maguk *kutyatenyésztőként* gazdagították Európát állattartó kultúrájával.

Amint a növénytermesztésben, a szőlő- és gyümölcsészetben, továbbá a kerti termelésben a Római Birodalom gazdag hagyományt adott örökölni Európának, úgy nem kisebb szerepe az európai állattartás történetében sem. A rómaiak⁴⁵ „...nemcsak saját fajtáikat terjesztették el Európában, de új háziállatfajokat is behoztak, s ezeket eljuttatták földrészünk majd minden részébe”. Még olyan, elsősorban díszállatként tartott fajt is meghonosítottak, mint a *páva*⁴⁶ vagy a jóval jelentősebb gazdasági hasznót adó – a Kárpát-medence *paraszi állattartásában* is jelen lévő – *afrikai gyöngytyúk*, amely ugyan a birodalom bukása után eltűnt Európából és csak a *portugálok* révén vált újra ismertté az agráriumban.

A tudatos állattenyésztési (tartási) kultúra a népvándorlás⁴⁷ viharos évszázadai alatt jó ideig háttérbe szorult, de nem enyészett el, hiszen a *római mezőgazdasági szakirodalom* megőrizte gazdag ismeretanyagát és az európai államiség kialakulásával hatással volt a földrész agráriumának fejlődésére. A *népvándorláskori népek* állattartásáról⁴⁸

44 Ua. 110.

45 Ua. 111.

46 Ua. 112.

47 Ua. 113.

48 Ua. 114. *Bökönyi S.*: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Bp. 1974. c. monográfiájában archeozoológiai leletek alapján rajzolja meg a Kárpát-medence állattartásának történeti gyökereit az újkőkortól a XIV–XV. századig, továbbá Közép- és Kelet-Európa állattartó kultúrájának tágabb értelemben vett történeti rétegeit, a háziállatok dny-ázsiai színtereit, a háziállatok elterjedésének lehetséges módját és útvonalait. Az egyes állatfajok részletezése, adattár a csontleletekről. 1971-ben az MTA adott otthont a Domestikationsforschung und Gesichte der Haustiere c. konferenciának. A témakörök közül kiemelendő: Biologische und historische Fragen der Domestikation, Beiträge zur Geschichte der verschiedenen Haustierrassen c. szekciókban elhangzott előadások témái: *Bökönyi S.*: Some problems of animal domestication in the Middle East, *Brentjes, B.*: Bemerkung zur Entstehung der Domestikation, *Bodó I.*: Zucht und Haltung der uralten ungarischen Haustierrassen auf der Steppe von Hortobágy. Továbbá *Matolcsi J.*: Ergebnisse und Probleme der Haustierrasse auf dem Internationalen Symposium in Budapest c. előadásában utalt arra, hogy a XX. század második felében mennyit tökéletesedtek a kutatási módszerek, s az eredmények tükröződnek a biológiában, a kultúrtörténetben és gazdaságtörténetben. A hazai háziállat-kutatás két, nemzetközileg is elismert művelőjének egyike volt *Bökönyi Sándor* (1926–1994), aki állatorvosi végzettséggel vált az archeozoológia rangos képviselőjévé. A másik *Matolcsi János* (1923–1983) volt, aki 1957–1969 között a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatójaként, majd főmunkatársaként foglalkozott a háziállatok történetével, a magyarság ősi állattartásával. A XX. század utolsó évtizedeiben számos tudományos és népszerűsítő mű jelenik meg a háziállatok kialakulásának történetéről, így pl. *Burchard Brentjes*: Vadállatból háziállat c. munkájának magyar fordítása, *Jankovich Miklós*: Pferde, Reiter, Völkerstürme c. kötetének német nyelvterületen történő kiadása. 1968-ban Debrecenben nemzetközi konferencia foglalkozott a pásztorkultúrával mint állattartási formával, amely az 1960–70-es évek néprajzi kutatásait szándékozott összegezni. Vele kapcsolatban *Gunda B.* a következőket írja: „Die Abhandlungen bringen den Beweis, dass die Tierhaltungskulturen in Europa, Asien und Afrika unzählige Eigenarten der individuellen Verhaltensweisen bewahrt haben. Doch ebenso rechtfertigen die Studien die Auffassungen, die auf die vielschichtigen historischen Zusammenhänge hinweisen [...] Im vorliegenden Band wurden auf einem Gebiet der Versuche einige Ergebnisse über die sich herausgebildeten Beziehungen von Mensch, Gesellschaft und Tier sowie die Probleme der Verhaltensformen aufgezeigt.” Lásd: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Szerk. Földes László. Bp. 1969. 838.

elmondható, hogy főként szarvasmarhát, lovat és juhot tartottak, és *letelepedésük* szinte egyet jelentett azzal, hogy a helyi lakosságtól átvették a sertés és a háziszárnyasok tartását.

A magyar állattartás örökségének gyökerei

Noha önkényesnek tűnhet, hiszen rétegei egymásra épülnek és bizonyos területein a hagyományok gyökerei időben folytonosságot mutatnak, mégis a magyar állattartó kultúra történetének rövid áttekintésekor különválasztjuk a Kárpát-medencébe való letelepülés utáni időszakot a honfoglalás előtti korszaktól.

Ez utóbbi számos kérdést vet föl, többek között azt, hogy a magyarság milyen gazdálkodási rendszert birtokolt az egyes természetföldrajzi környezetekben, mit vett át a környezetében lakó népektől, s mit épített be saját tapasztalati kultúrájába, vagyis mivel érkezett meg a Kárpát-medencébe. A feltételezett őshaza⁴⁹ helyének kérdéskörétől eltekintve, megjegyzendő, hogy az *ökológiai adottságok* következtében Szibéria északi része vadász-halász, gyűjtögető és rénszarvast tartó népeknek adott megélhetést, a déli területe viszont *földművelő* és *nagyállattartó* népcsoportoknak biztosított fennmaradást. „Földrajzi értelemben a 68. foktól a 38. szélességi fokig (mindez csak feltételesen) a magas hegyektől s völgyektől a mélyföldre, a kontinentális őserdőktől, vagyis a lombos és tűlevelű erdőkön át, az erdőssztyeppéken keresztül a sztyeppékig, sőt felsivatagig terjedt népünk, illetve velünk rokonságban vagy csak szomszédságban élő népek vándorútja.”⁵⁰ S bizonyára az egyes szálláshelyek ökológiai viszonyai alakították a magyarság gazdálkodását, életmódját.

A magyarok elődei⁵¹ – az ugorok csoportjában – a Kr. e. 2. évezredben áttértek a termelő gazdálkodásra. Iráni közvetítéssel megismerték a lovat. A régészeti leletek ugyanakkor földművelésre is utalnak. Az *éghajlatváltozás* (hideg, nedves) Kr. e. 1000–500 között az ugorok szétválását eredményezte, és a különálló etnikummá formálódó magyarság körében egyidejűleg életmódváltozás következett be, ami a gazdálkodási forma átalakulását váltotta ki. Ez a *nomád-legeltető állattartás* túlsúlyában érvényesült, de nem járt együtt a földművelés végleges eltűnésével. Valószínűsíthető, hogy az újabb szálláshelyek felé tartó magyarok mozgásának hátterében éghajlati változások húzódtak meg. A legeltető állattartás takarmányigénye minden esetben döntő szerepet játszhatott. A dús vegetációjú legelők birtoklása egy-egy népcsoport fennmaradását biztosította. A *téli-nyári szálláshelyek* váltakozása a sztyeppe vegetációs idejéhez igazodott, amit azonban sokszor megzavartak az aszályos évek. A nomád életmódra való áttérés átalakította az állatállomány *fajbeli összetételét*, a kizárólag legelő állatfajok javára (ló, juh, kecske, szarvasmarha). A Kr. u. VIII–IX. szá-

49 Surányi D. (2004): 55.

50 Ua. 56. A szerző a közös őshaza elhagyásának okait igyekszik ökológiai szempontból elemezni, fenntartva annak lehetőségét, hogy a természetföldrajzi tényezők változása az együttélő népek többszöri elválását, majd újbóli egyesülését is kiválthatta. Feltételezi azt, hogy „...egy ismételt egyesülés még szamojéd–finnugor, majd ugor–finn ág között úgy is bekövetkezhett, hogy közben évezredek teltek el, 20–30 generáció pedig már elégséges a nagyfokú genomcserélődéshez”. Lásd: ua. 54.

51 MoGazd (1997): 13–15.

zadban a Don-vidéken erősödött a földművelés szerepe. A szántók a téli szállítások környékén feküdtek, ahol elsősorban *köles* termesztése folyt, majd ez bővült a búzával és az árpával. A földművelés térnyerését a magyarok körében bizonyítja a bolgár–török jövevényszavak beépülése a szókincsbe, ami bővült a gyümölcsészettel is. Ez utóbbi természetesen inkább haszonvételt jelentett.

Az állattartás fogalmainak⁵² kialakulását az uráli kortól tudjuk nyomon kísérni. Az állattartó kultúra szókészletének számos eleme a finnugor korszakból gyökerezik. Fontos tényező a *török hatás* többszöri érvényesülése, amihez társult az *iráni* háttér is.⁵³ Paládi-Kovács A.⁵⁴ az ősi magyar állattartás szókincsét több rétegre különíti el: *ősi* alapszókincs, az *iráni* és az *ótörök* jövevényszavak, valamint az *ősi belső fejlődésű* szavak rétege. Az állattartó kultúra terminológiája valószínűleg gazdálkodási típusra épült:

- ugor lovas prémvadász: átfogó gazdálkodás az erdős övezetben (Kr. e. IV. század–Kr. u. V. sz.);
- nomád, félnomád állattartó (főleg legeltetésre alapozott) gazdálkodás (Kr. u. VI–IX. század).

Nem bizonyított az a föltevés, hogy az ugor szétválás után a magyarság kizárólag *nomád állattartó* népnek tekinthető. A finnugor őskortól a honfoglalásig⁵⁵ – több mint két és fél évezred alatt – „...a társadalmi-gazdasági fejlődés erői és törvényszerűségei, s mellettük a *természeti környezet* formáló hatásai vitték a vezető szerepet abban a folyamatban, aminek eredményeként a magyarság⁵⁶ etnikummá formálódott, *pásztorgazdasággá*, bőséges *állatállománnyal* bíró néppé, viszonylag kiterjedt *földművelési kultúrával*, egyúttal ismervén a *szénakészítést* is.”⁵⁷

Az ősmagyar állattartás⁵⁸ (a Kr. u. VI–IX. századra vonatkozóan) ágazati megoszlásában a *ló* és a *szarvasmarha* játszotta a vezető szerepet. A ló rituális áldozatként is beépült az ősi magyar hiedelemvilágba. A népesség számához képest nagyszámú állatállományt nemzetségi tagolódású nyájakban tartották.

A honfoglalás előtti korszak magyar állattartásának⁵⁹ állatfajairól, -fajtáiról a tudomány még nem mondta ki a végső szót, talán a lovon kívül. A honfoglaló magyarok által tartott állatfajokra utaló régészeti leletek a következő fajokat érintik: *szarvasmarha*, *juh*, *kecske*, *sertés*, *teve*, *ló*, *kutya*, *tyúk*, *lúd* és *réce*. Ezekhez társul a *szamár* és a *macska*, amit jeleznek Kárpát-medence római kori leletei. Mindez bizo-

52 Paládi-Kovács A. (1985): 7.

53 Ua. 8.

54 Ua.

55 Éber E. (1961): 12.

56 Ua. 11.

57 Paládi-Kovács A. (1979): 26–33. „...jogos feltevés, hogy takarmánygazdaságunk az ugor kor óta a 8–9. századig eltelt idő alatt meglehetősen szintre emelkedett. Erre épült a honfoglalás után – jelentős szláv hatást mutatra [...] – az európai feudális földműves társadalmak rétművelő szénagazdasága. Olyan minőségi és mennyiségi ugrást jelentő változás volt ez, amely már évezredek előzményekre, egy régi állattartó nép takarmánygazdaságának hagyományaira épült.” Lásd: ua. 33.

58 Paládi-Kovács A. (1985): 8–9. *Uő* (1993): 34–66.

59 Kovács L. szerk. (1994): 225–233.

nyítja,⁶⁰ hogy „...a honfoglalás kori magyarok ezeket a fajokat magukkal hozták Kelet-Európából a Kárpát-medencébe is, és nem itt vették át őket. [...] A fajok között vannak *mobilok* és *helyhez kötöttek* egyaránt (az elsőre a ló, szarvasmarha, juh, kecske, kutya, a másodikra a sertés, tyúk, lúd, réce a példa, bár helyhez kötött, tehát nyilván földműveléssel kapcsolatos állattartást aligha lehetne elképzelni a szarvasmarha, a földművelés ígásállata nélkül).” A csontleletek alapján történő „fajbeazonosítást” torzíthatja, hogy az agrárkultusz keretében az *állatrítusok* némely időszakban nagyban közrejátszottak egy-egy régészeti lelőhelyen napvilágra került állatmaradványok fajbeli összetételében. Bökönyi S.⁶¹ azonban megállapítja, hogy „...az Alföldön vitathatatlanul fontos szerepet játszó mobil állattartási forma mellett letelepedett, helyhez kötött állattartást is bőven lehet találni”.

A Kárpát-medencébe bekerült lovak a tarpánra⁶² emlékeztetnek, s amint Bökönyi S.⁶³ utal rá, az *avar lovak* lényegében a *szkíta ló* utódjának tekinthetők, és ebbe a típusba sorolható a honfoglaló magyarok lova is. Ez alátámasztja Hankó B.⁶⁴ megállapításait, kinek véleménye szerint „...az ősi magyar ló külső formája mellett a nemes keleti fajta kivételes teljesítőképességét is megőrizte”.⁶⁵ A könnyű *keleti lovak* mellett rövidesen megjelennek a Kárpát-medencében a robusztusabb termetű *nyugati lovak* is.⁶⁶

A behozott szarvasmarha⁶⁷ típusát – Hankóval ellentétben – nem a *magyar szürke* fajtával azonosítja. Ez a fajta a XIV–XV. században tűnt föl. Eredete bizonytalan, lehet a *kunoké*, *Itáliából* is származhat, de már *tudatos tenyésztés* eredményének lehet tekinteni. Mindez nem zárja ki a sztyeppe biológiai hátterét sem. A juh⁶⁸ típusa sem azonos a Kárpát-medencében sokáig egyeduralmat élvező racka típussal. A régészeti leletek egy vízszintesen álló, széles ívekben csavarodott szarvú juhról tanúskodnak, melynek nőstényei között nem ment ritkaság számba a szarvatlan egyed sem. Az *ősracka* Kr. e. a 4. évezredben ismert Egyiptomban, Mezopotámiában. Innen jutott el számos területre, és a magyarság a *délkeleti kapcsolatai* révén ismerkedett meg vele, behozván a Kárpát-medencébe. Erre utalnak M. S. mester ábrázolásai is. A ma is ismert *racka juh* a XVI–XVII. században tűnt föl, valószínűleg szintén tudatos tenyésztés eredményeként. Különállását mi sem bizonyítja jobban, mint az,

60 Ua. 226.

61 Ua. Az állatkultuszról, -rítusokról lásd: Ujváry Z.: Az agrárkultusz hatása a magyar és az európai folklórban. Db. 1969. Állatábrázolás a magyar néphagyományban. Szerk. Füvessy A. Db. 1998.

62 Ua. 227.

63 Hecker W.–Karádi I. szerk. (2004): 21.

64 Hankó B. (1935). A Hankó megállapításait ellenzők szerint az ősi magyar ló a taki (*Equus Przewalski*) házasításából alakult ki. A két állat eltérő kromoszómaszámmal rendelkezik. Amíg a ló és számár keresztezése terméketlen utódot eredményez, addig a háziló és a taki keresztezéséből páratlan kromoszómaszámú és termékeny utód születik. A mitokondriális DNS-hatások kizárják, hogy az egyetlen élő vadlóféle lenne a házilóvak őse. Lásd: Hecker W.–Karádi I. szerk. (2004): 22.

65 Hecker W.–Karádi I. szerk. (2004): 24., lásd még: História, 2005. 1–2.: A ló története. (Tem. szám.)

66 Kovács L. szerk. (1994): 227.

67 Ua. 227–228.

68 Ua. 229–231., lásd még: Hankó B.: A magyar juh eredete, múltja és jelene. Db. 1937. *Uő*: A magyar juh. Természettudományi Közlöny, 1937. 7. 1–9., Matolcsi J. (1982): 265–270. (A szerző osztja Bökönyi S. véleményét.)

hogy Debrecen még a XIX. század második felében is külön tartotta nyilván az ősi racka fajtát.

A *sertés*⁶⁹ jóval kisebb szerepet játszott, bár meglétét a régészeti ásatások igazolják. Hankó B.⁷⁰ által jelzett *régi magyar sertésfajták* valószínűleg *tájfajták* voltak, elsősorban a paraszti állattartás keretein belül. (Később részletesebben esik szó róla.) A csontleletek alapján két altípusra lehet következtetni:⁷¹ 1. nagytestű, erős csontozatú, 2. rövidebb koponyájú, állkapcsú. Feltételezhető, hogy a háziasítás eltérő fokán álló fajtákról van szó. De az sem zárható ki, hogy eredetileg is már más fajtákat takar. Matolcsi J.⁷² szerint a sertéssel kapcsolatban két kérdést kell tisztázni. Az egyik: őseink tartottak-e sertést Levédiában, Etelközben, amire a válasz egyértelműen: igen. A másik: a honfoglaláskor hoztak-e a magyarok sertést magukkal a Kárpát-medencébe. Talán a legvalószínűbb az a feltételezés⁷³ (a XIX. század eleji szakirodalmat említi), hogy a Kárpát-medencében a XV–XVI. században elterjedt volt egy nyurga testű, erős csontozatú, hosszú lábú *parlagi sertésfajta*, és ennek a tájfajtáiról adott számot Hankó B., amelynek tartása akkoriban távolról sem azt a célt szolgálta, mint a XIX. század második felétől.

A *baromfi*⁷⁴ háziállatként a térség megszokott képéhez tartozott, jóval a honfoglalást megelőzően. Már a *római* korban, de főleg az *avar* kori leletek között nagy tömegben fordulnak elő házityúkmaradványok. Ez összefügghet azzal, hogy az utóbbi népesség hitvilágában is szerepet játszott a tyúk. A behozatal tényénél sokkal jelentősebb az, hogy a korai Árpád-kori leletek között ez a háziállat is szerepel. A háziszárnyasok csoportjába tartozó *tyúk*⁷⁵ már a Kr. e. 2. évezred közepén eljutott Mezopotámiába, és a *görögök*, majd a *rómaiak* révén, a Kr. e. első évezredben Európában is elterjedt. (Az örök élet szimbólumává vált a tojás és ebből alakult ki a *húsvéti tojás* keresztény jelképe is.) A *lúd*⁷⁶ csontmaradványai jelzik háziállatként való hasznosítását, helyi háziasítás eredményeként. Az Árpád-kori oklevelek tanúsága szerint a XI–XII. században a libák után egyházi tizedet kellett fizetni. Sőt a XIII. században már előírták, hogy az átadandó lúd fehér legyen. (Mindez tenyésztési gyakorlatra utal.)

A *kutyafajták*⁷⁷ közül meghatározható az *agár*, amely a rómaiak és a kelták után átvészelte a népvándorlás századait. A Képes Krónikában is ismeretesek agárszerű vadászkuttyák ábrázolásai. A *kuvasz* is régi magyar kutyafélének tekinthető. Ez a tí-

69 Ua. 231–232.

70 Hankó B. (1939): 321–384.

71 Kovács L. szerk. (1994): 232.

72 Matolcsi J. (1982): 271.

73 Ua. 274.

74 Ua. 275–279.

75 Brentjes, B. (1976): 98.

76 Matolcsi J. (1982): 278–279., lásd még: Wenzel G.: Magyarország mezőgazdaságának története. Bp., 1887. 334. A lúd a nyári lúdtól ered. Kis-Ázsiában a Kr. e. 3000 előtti időre tehető már tartása, bár a leletek még hiányoznak. Bonyolultabb a kacsza háziasításának a kérdése, noha a korai időkből láthatók tökéskéce-ábrázolások, de ezeken a háziasítás jelei nem fedezhetők fel. Lásd: Brentjes, B. (1976): 101.

77 Kovács L. szerk. (1994): 232.

pus a sztyeppeövezetben a Kárpát-medencétől Belső-Ázsiáig mindenütt előfordult. A *komondor* a kunokhoz kötődik, míg a *puli* alkatú kutyafajták már a neolitikum óta éltek a Kárpát-medencében.

„A vándorlási útvonal említett déli szegélyén vehették át a magyarok a *bivalyt* is, melyről a XI. századból *Erdélyből* történik említés. II. Béla 1138-as *dömösi* apátsági adománylevelében szintén szerepelnek bivalyok. A XII. századtól pedig a bivaly neve helységnévként is előfordul, bár az utóbbi esetben ez őstulkot vagy bölényt is takarhat.”⁷⁸

A honfoglaló magyarok állattartásában⁷⁹ egyetlen „ősi magyar” fajta sem létezett, hiszen ennek ellentmond a biológia és a környezet kapcsolatának törvényszerűsége, amihez társulnak az ember tudatos tenyésztői munkájának a következményei. A Kárpát-medence állattartó kultúrájának kialakulását befolyásolta a térség *zoológiai öröksége*, az itt élt népek agráriuma, amire ráépült a *letelepülő magyarság* mezőgazdasági kultúrája. A hozott „állattartó örökség” – keleti jelleget kölcsönözve – később kitűnő alapot nyújtott a Kárpát-medencében kialakult háziállatainknak, különösen azoknak, melyek már tudatos tenyésztői munka eredményeként születtek. S ebben nem kis részük volt a környező országokból, valamint Nyugat-Európából bekeült fajtáknak, átalakítva a magyar állattartás, -tenyésztés irányát és színvonalát.

Állattartásunk az oklevelek tükrében

E rövid áttekintés érzékeltetni kívánja a magyar állattartó kultúra nyelvi örökségét, terminológiájának gyökereit, utalván csak a fontosabb szavak első írott formában való megjelenésére, az alapszókészlet többé-kevésbé bizonyított nyelvtörténeti eredetére (2. táblázat):⁸⁰

2. TÁBLÁZAT

Szóalak	Első (írott) előfordulás	Alapszó eredete
állat	1372–1448	finnugor
tenyésztém (tenyészni)	1531	
tenyészállat	XIX. sz.	németből tűkörfordítás
jószág (jószág)	1400–1410	ugor
(vagyon)	1370–1440	
(állatállomány)	1517	–
barom (helynév)	1256	ótörök
marha (vagyon, kincs)	1358	
(szarvasmarha)	1587	
hím (helyneves származék)	1083 uráli	
(ivari kategória)	1400–1410	
nőstény	1416–1450	uráli
bika	1395 körül	ótörök
tehén (helynév)	1226	iráni
tej (helynév)	1356	iráni

⁷⁸ Ua., lásd még: Wenzel G. (1887): 96, 219, 328.

⁷⁹ Ua. 232–233.

⁸⁰ MMSZT (1987): 438–606.

Szóalak	Első (írott) előfordulás	Alapszó eredete
borjú (helynév)	1211	ótörök
üszől	395 körül	bizonytalan
göboly (személynév)	1402	bizonytalan
sőre	1661	bizonytalan
gulya (szarvasmarha legrégibb neve)		
személynév	1138	
helynév	1237	kaukázusi?
köznév	1661	
bivaly (helynév)	1193	szláv
juh (juhol)	1208/1359	bizonytalan
jerke	1576	szláv?
toklyó	1661	ótörök
űrű	1395 körül	ótörök
bárány (helynév)	1194	szláv
birka	1461	szláv (morva)
kecske (helynév)	1256	ótörök
	1395 körül	
ló (helynév)	1055	ugor
(köznév)	1395 körül	
ménes	1395 körül	ismeretlen
csödör	1521	kun-besenyő?
kanca (köznév)	1590	szláv
csikó (köznév)	1590	–
számár (helynév)	1208	görög
őszvér	1395 körül	bizonytalan
sértés (helynév)	1258	ugor?
(mai értelemben)	1683	
disznó (helynév)	1056	ótörök
emse (nőnév)	1150 körül	uráli
(anyasértés)	1681	
koca (mai értelemben)	XVIII. századtól	
süldő (vemhes disznó)	XIX. század elejétől	bizonytalan
ártány (köznév)	1247	török?
mangalica	1791	délszláv
malac (helynév)	1333–1334	szlovén?
nyúl (helynév)	1037	uráli
tyúk (eredetileg mindkét nemet jelentette) (helynév)	1109	ótörök
kakas	1138	(1329) szláv
jérce (helynév)	1445	szláv
kotló	1590	–
csibe	1757	–
kappan (helynév)	1347	latin?, német?
gyöngyös (személynév)	1270 körül	ótörök
gyöngytyúk	1780	bizonytalan
pulyka (póka változatban)	1589–1591	bizonytalan
tengeri kakas, tengeri tyúk stb.	XVII. századtól	
lúd (helynév)	1211	finnugor
liba (lúdfi)	1565	–
kacsa (helynév)	1333/1468	szláv
réce (szinoníma) (köznév)	1395 körül	bizonytalan
ruca (Tiszántúl, Erdély)	1682	–
galamb (személynév)	1138/1329?	szláv
kutya (kutyok forma)	1585	–

Szóalak	Első (írott) előfordulás	Alapszó eredete
komondor	1519 körül	kun
kuvasz	1511	bizonytalan
puli	1765	—
pumi	1756	bizonytalan
vizsla (helynév)	1350	bizonytalan
méh (személynév)	1138/1329?	finnugor
méhészet	1774	—
méhes (foglalkozás)	1560 körül	—
selyembogár	XX. század előtt	német
selyemhernyó	XX. században	—
sajt (személynév)	1368	ótörök
túró (köznév)	1395 körül	török
savó	1138/1329?	finnugor
hús	1370–1440	ismeretlen
tojás	1604	uráli?
zsír	1249	szláv
zsiradék	1770	—
lép(es méz)	1490 körül	finnugor
gyapjú	1395 körül	ótörök
toll (személynév)	1208/1235	uráli

A magyar állattartás a középkor végéig

A hazai állattartás *korszakolásában*⁸¹ úgy az agrártörténet (-tudomány), mint a néprajztudomány lényegében egyet ért. A különbségek főként abból adódnak, hogy az egyes szerzők részkorszakokat iktatnak be. Továbbá az eddig megjelent összesszések

81 *Gaál L.* (1966) két nagy korszakot különít el: 1. állattartó állattenyésztés; 2. állattenyésztő állattartás. Áttekintésének időtartama a honfoglalástól 1920-ig tart, s a korszakolás szempontja: az ágazat jellegének átalakulása. *Éber E.* (1961) a történettudomány besorolását követi. *Paládi-Kovács A.* (1993) három időszakot különít el: 1. honfoglalástól a középkorig; 2. a XVI–XVII. század állattartása; 3. a hosszú XVIII. század: ez a tájtermesztésnek, a tájfajtaiknak egyik nagy korszakát jelenti. Korszakhatár a paraszti kultúrában, mivel a tájtermesztés, a tájfajták (növény-állat) megjelenése innen datálható, s szorosan kötődik a parasztsághoz. Braudel, F. az állattartás és az állattenyésztés korszakát szintén jól elkülöníti egymástól, bár éles határt nem lehet húzni. Az állattartás korszakában az állatállomány önmagáról gondoskodott. A parasztnak számára csak másodlagos elfoglaltságot jelentett, jóllehet szükség volt trágyájára, igavonó erejére. „Hajlamos volt rá, hogy az állattartást a legkisebb költséggel, legkisebb gondnal oldja meg.” Braudel, F. (2004): 217. Az istálló állattartás megjelenésekor szezonális volt, mert „...a mesterségesen kialakított rétek és takarmánykultúrák megjelenése – azaz a XIX. század – előtt a takarmányozás forrásai igen szűkösek voltak”. (Ua. 221.) Az állattartásban korán megmutatkozó táji munkamegosztás egyrészt állatfajokra szorítkozott, másrészt a tájfajták kialakulásához vezetett. Ez utóbbiak jó néhány kultúrfajta az alapjául szolgáltak. Nemcsak a haszonállatfajok, -fajták táji tagolódása alakult ki, hanem tartási módjai, hasznosítási típusai is. (Ua. 223.) A paraszti hagyományokhoz való ragaszkodás ékes bizonyítéka, hogy a (tudományos) állattenyésztés iránt részükre nagy volt az ellenállás, amire magyar példa is akad. A külföldi fajták behozatalával meginduló keresztezésekkel születő utódok a folyamatos szelekció elmulasztásával sokszor „elkorcsosodáshoz” vezettek, ami az új iránti bizalmatlanságot növelte. Így „...a tenyésztők kénytelenek visszatérni a helyi állományhoz (fajtához)”. (Ua. 227.) A parasztnak idegenkedését a „specializált fajtától” a modern genetika alátámasztja, hiszen a „hagyományos állattenyésztés ésszerű népi gyakorlatot követett”. (Ua.) Braudel véleménye szerint: „A hagyományos állattenyésztésről talán csak akkor beszélhetünk, amikor a természeti források korlátozottan állnak rendelkezésre és különösebb erőfeszítés nélkül kiaknázhatók.” (Ua. 228.)

eltérő korszakhatárig foglalkoznak a magyar állattenyésztés (-tartás) történetével. A magyar államiség létrejötte után – a mezőgazdasági termelés teljes körétől és a társadalmi fejlődéstől most eltekintve – a hazai állattartó kultúrában a Gaál L.⁸² által vázolt két nagy korszak különíthető el: 1. a XVIII. század közepéig tartó *állattartó állattenyésztés*, 2. a XVIII. század közepétől kibontakozó *állattenyésztő állattartás*. Hangsúlyozva, hogy a *paraszi agrárium*, noha szorosan kötődött a földesúri gazdálkodáshoz, megtalálta mozgásterét úgy az első, mint a második korszakban is, saját háziállat-kultúrát, tartási, takarmányozási módozatokat alakított ki. Annak ellenére, hogy az állattartást még a közmegítélés is alacsonyabb rangúnak tartja az állattenyésztésnél, ahogy a *kultúrnövények* esetében, úgy a háziállatoknál, a parasztság már ebben a korszakban is tevékenyen kivette részét a tenyésztési munkából, aminek bizonyítéka a Kárpát-medencében a *korai tájfajták* viszonylag bő választéka a XVIII. század közepéig. De az ezt követő „tenyésztési korszakban” sem játszott alárendelt szerepet a tapasztalati kultúrára épülő *paraszi tenyésztés*.

A magyar mezőgazdasági kultúrában az *állattartó állattenyésztés* korszakában (XVIII. század közepéig) a nagyállattartás jelentősége megmaradt.⁸³ Ugyanakkor új elemként megjelenik a *kétlegelő vándorpásztorokodás*, ami a juhtartásra épült. A *havasi legelők* hasznosítása azonban a középkor idején még nem alakult ki a Kárpátokban. A XIV–XV. században az *Alföld pusztásodásával* kibontakozik a síksági legelőket hasznosító *vágómarhatartás*. Ezen önálló ágazattá váló tartási forma képviselője a *magyar szürke szarvasmarha*⁸⁴ volt, ami tudatos tenyésztői munka eredményeként a középkor magyar állattartó kultúrájának egy nagy korszakát jelentette. E haszonállatfajta közel két évszázadon át az élőállat-kivitel állandó szereplőjeként – a bor mellett – a magyar gazdaságot bekapcsolta az európai gazdasági életbe. Amíg az *Alföldön a szürke marha* tényerése figyelhető meg, addig a *Kárpátok* havasi legelőin a *vlach* népesség *juhtartása* válik meghatározóvá. E juhtartás haszonvételei⁸⁵ közé tartozott a *tej, túró, vaj, sajt, bőr és a hús*. Jóval kisebb szerepe volt a gyapjúnak.

A letelepedés időleges kárvallottjának a *ló*⁸⁶ tekinthető, ugyanis elveszítette az élelmezésben betöltött szerepét, noha ez alapjaiban egyáltalán nem rendítette meg az iránta megnyilvánuló érdeklődést.

82 Gaál L. (1966).

83 Paládi-Kovács A. (1985): 9–10. A történelmi Magyarország közel harmadát kitevő Alföld táji megjelenésében – anélkül, hogy kétségbe vonnánk a török hódítás ember- és tájirtó hatását s azon felismerést, miszerint ember formálta tájról van szó – lényegében a törökök a „bedolgozók” egyikét jelentik. A török uralom idejétől jóval korábbi gyökerei vannak e fontos problémának. „Az erdőt azonban nem annyira a pásztorkodás, mint a földművelés szorította el.” Az Alföld lakatlansága, az óriásfalvak megjelenése visszanyúlik a XIV. századig. Innentől számítható a pusztásodás terjedése is. „...a nagytáj legfőbb jellegzetességét [...] a homok és az ártér kapcsolata adta meg, s ez mindegyiknek az állattenyésztésnek kedvezett.” E jellegzetes tájegység mezőgazdasági kultúrája, vegetációja, településhálózata egy több évszázados átalakulás eredménye, amelyet a török hódoltság másfél évszázada csak tendenciájában erősített meg. Lásd: Magyarország története (1526–1686). 3/2. Szerk. R. Várkonyi Á. Bp. 1985. 1444–1447., továbbá Surányi B.: Az Alföld mint kultúrtáj, különös tekintettel a 19–20. századra. Déry Múzeum 1995–96. évi évkönyve. Db. 1998. 235–258.

84 Matolcsi J. (1982): 265.

85 Gaál L. (1966): 81.

86 Paládi-Kovács A. (1985): 10.

A sertéstartás⁸⁷ szerepének növekedése ékes bizonyítéka a letelepedés tényének. Főleg az erdőövezetben, az ártereken és a mocsaras vidékeken már a korai Árpád-korban ún. *kanászfalvak* létesültek. A mindenevőként ismert sertés alapvető takarmányát a *makoltatás* biztosította századokon keresztül (a kukorica elterjedéséig). Vagyis tartása, takarmányozása a XIX. századig kizárólag a természet kínálta lehetőségekre szorítkozott.

A háziszárnyasok⁸⁸ jelentősége e korszak paraszti állattartásában egyre nőtt, s a XIII. század elején már megjelentek a jobbágyi járadékok között. Terjedésükben szerepet játszottak a Kárpát-medencében élő *szlávok*, a *kolostorok* gazdálkodása és a *nyugati telepések*.

A X–XIII. században⁸⁹ jelentek meg az állattartással hivatásszerűen foglalkozó társadalmi csoportok. Az állatállomány elhelyezésének létesítményei már jelzik a fejlődés csiráit. Ugyanakkor a legeltetés túlsúlya mellett a rét- és takarmánygazdálkodásra utaló fogalmak megjelenése már jelzi a korábbi századok gyakorlatának fokozatos átalakulását.

A *tejkultúra*⁹⁰ (túró oltó nélküli, joghurt) bővült a *sajtkészítéssel* (oltóval) s annak eszköztárával. Bár a XVI–XVII. században az állattartás⁹¹ szerkezete némileg módosult, de továbbra is a *nagyállatok* jelentették az állomány gerincét, a *paraszti állattartásban* is. Ami talán új elemként mutatkozik, az a *majorsági állattartás* kiépülése, különösen Erdélyben és a Dunántúlon. A XVI–XVII. században, bármely országrészt is vizsgáljuk „...mindegyikre érvényes, hogy a gazdálkodás és az állattartás valójában a sokszázezres *jobbágytelkeken* folyt, végeredményben tehát a kisbirtok-rendszerben [...] A mezőgazdasági termelésnek [...] paraszti és majorsági formákra történő kettétagozódása a 17. század egyik jelentős, különösen az állattartás nézőpontjából fontos változása, mert az utóbbiból csirázik ki a későbbi nagybirtok-rendszer »uradalmi« gazdálkodása.”⁹² E korszak sajátosságai közé tartozik az Alföldön a XII–XIII. századtól kezdődött *pusztásodás* felgyorsulása (ökológiai, demográfiai tényezők) és a *magyar szürke marha* hizlalására épülő „szilaj” tartásmódot (nyári-téli szállások, mezei kertek, szénagazdálkodás stb.) alkalmazó *tőzsérkedés*, ami nagyarányú marhakivitelre nyújtott lehetőséget, egyúttal ösztönözve a belső piacot is.

87 Ua., lásd még: Gaál L. (1966): 83–85.

88 Ua. 11.

89 Ua.

90 Ua. 12., *Uő* (1993): 139–143. Székelyföldön különféle gombákkal (*Lactarius piperatus* – keserűgomba. Lásd: Gunda B.: *Ethnographica Carpathica*. Bp. 1966. 35., Gregor F.: Magyar népi gomba-nevek. Bp. 1973. 48.), a Hargita vidékén sóskafélékkel, a Mezőségeen és szerte a Kárpát-medence tejoltó galajjal (tejtoltó fű, Szent Iván füve) csapatták ki a tejfehérjét, alkalmassá téve a sajtkészítésre. Lásd: MaNép II. (2001) 31. A középkor hazai tejgazdaságáról elmondható, hogy amíg Nyugat-Európában a XV. századtól fokozatosan hátrébe szorult a juh- és kecsketej, s szerepét a tehéntej vette át, addig a Kárpát-medencében az 1870-es évekig kizárólag a juhtejre alapozódott a paraszti állattartás keretein belül, hiszen a külterjesen tartott magyar szürke marha legfeljebb csak a borjú fölneveléséhez elegendő tejet adott. Érdekes Európa tejkultúrájának térbeli megoszlása, ami szerint Skandinávia a vajkészítésben, Nyugat- és DNY-Európa a sajtkészítésben jeleskedett. Skandinávia már a XII–XIV. század idején jelentős vajkivittelt tudhatott magáénak. Az utóbbi európai régió pedig a XI–XII. századtól kezdve sajtexportörök számított. Lásd: *Tejgazdaságtan*. Szerk. Szakály S. Bp. 2001. 24.

91 Ua., *Uő* (1993): 147–152.

92 Gaál L. (1966): 141.

A Kárpát-medencében⁹³ – a hegyvidékeken is – továbbra is fennmaradt a magyarság *szarvasmarha- és lótarthatásának* a súlya. A havasi legelők *juhtartása* viszont a *szláv és román népesség* gazdálkodására volt jellemző. A *lótenyésztés* (és -nemesítés) – főleg az uradalmakban – a XVI–XVII. század sajátosságai közé tartozott. A *török hódoltság* területén nagy becsben tartották a lovat.⁹⁴ Az egykori feljegyzések⁹⁵ a *török ló* több változatát említik, ami már utal a széles körű tenyésztői munkára. A ménekről, kancákról „törzskönyvet” vezettek. Ez jellemzi a XVI–XVII. században a hódoltságon kívüli országrészek uradalmi lótenyésztését is.

Jelentős mozzanat, hogy a XVI–XVII. században a *paraszti állattartásban* is növekedett a *sértés*⁹⁶ szerepe: „...minden uradalomban és majdnem minden jobbágyportán tartottak sertéseket”.⁹⁷

Tartásának kedveztek a mocsaras vidékek, ahol a parasztek körében dívott a népszerű *ősi sertéstartás*,⁹⁸ különösen a jobb módú gazdáknál. A „tizedes erdőmakkoltatás” terjedése pedig jelzi az uradalmak részéről az ágazat iránt a növekvő érdeklődést, megdrágítva a XVII. században az erdős területeken a sertéstartást,⁹⁹ a jobbágyság kárára.

A *paraszti sertéstartásban*¹⁰⁰ a ház körüli „hulladék” mellett, a már említett makkoltatás, legeltetés új takarmányfélésekkel bővült – főleg az uradalmakban – (pálinkamoslék, tejfeldolgozási melléktermékek), de a legfontosabb változás – hosszú távra megszabva az ágazat, elsősorban a *hizlalás* irányát – a *kukoricatermesztés* térhódításával vette kezdetét.

Az *árutermelő juhászkodás*¹⁰¹ az *allódiúmok*, valamint az *alföldi és erdélyi parasztagazdaságok* érdeklődésének került a homlokterébe. A merinó ekkor még ismeretlen volt.

A XVII. század a *baromfitartás* terén is előrelépést hozott, a majorságok sem zárkóztak el tőle. E században – főleg az *erdélyi parasztek* körében – honosodott meg a *galambtartás*. Az újvilági eredetű *pulyka*¹⁰² pedig a *Duna–Tisza közén* kezdett ismertté válni. A XVI–XVII. század magyar állattartó kultúrájában¹⁰³ utalnunk kell az Alföldön a kétfeltek, ólaskertes településforma megszilárdulására és a szénagazdálkodás terjedésére.

Az állatállomány birtoklásáról és az állattartás színvonaláról elmondható:¹⁰⁴ „Az állatállomány zöme a majori gazdálkodás terjeszkedése ellenére is a *jobbágyság* és a *mezővárosi polgárság* kezén volt”, s ennek következtében „...nemcsak a majorsági állatállománynak a paraszti állattartáshoz viszonyított csekély aránya, hanem a ma-

93 Paládi-Kovács A. (1985): 12.

94 Gaál L. (1966): 207.

95 Ua.

96 Paládi-Kovács A. (1985): 13.

97 Gaál L. (1966): 198.

98 Ua. 199.

99 Ua. 197.

100 Paládi-Kovács A. (1985): 13.

101 Ua. 14.

102 Szalay I. (2002): 75.

103 Paládi-Kovács A. (1985): 15.

104 Éber E. (1961): 49.

jorsági gazdálkodásnak túlnyomórészen még mindig a *paraszti módszereken* alapuló tartásmódja is okozta azt, hogy ebben a korban (XVI–XVII. század) a királysági és erdélyi területek egész állattenyésztésének irányát és színvonalát a *paraszti állattartás*¹⁰⁵ szabta meg.

A XVII. században,¹⁰⁶ noha Erdélyben a *lótartás* megoszlása az ország többi részéhez viszonyítva jóval egyenletesebb volt, de még itt sem jutott átlagosan egy jobbágygazdaságra egy darab ló. Továbbra is a *szarvasmarhatartás*¹⁰⁷ állt a parasztgazdaságok állattartásának középpontjában. A paraszti gazdaságok életképességének mértékét a szarvasmarha-állomány szabta meg. A *kisállattartás*¹⁰⁸ képe jóval változatosabb volt. A *Felvidéken*, a dombos területeken a jobbágyok *juh-kecsketartása* mérsékelt, amihez hasonló fedezhető föl a *Tiszántúlon* és a *Nyírség* vidékén is. A *hegyi juhtartás* (havasi legelők) jóval nagyobb méretű volt a jobbágyság körében. Erdélyben¹⁰⁹ viszont a legelőterületek juhval történő hasznosítása jóval felülmúlta az országos átlagot.

A *sertéstartás*¹¹⁰ a juhnál sokkal általánosabb, hiszen majd mindegyik parasztporta tartott disznót, legtöbbször saját szükségletre. A paraszti állattartás fontos részlegének tekinthető a *méhészkedés*.¹¹¹ A *Felvidéken* a jobbágyok 15%-a, Erdélyben 20%-a foglalkozott méhészettel.

A *baromfitartás*¹¹² aránya az urbáriumokban feltüntetett szolgáltatásokból viszonylag jól lemérhető. Míg a *tyúk* és a *lúd* részesedése nagyobb, addig a kacsáé kisebb mértékű volt.

„Ami a *paraszti állattartás* külön tájegységeit illeti, azok *összefüggnek a növénytermesztés tájegységeivel*. Ez az összefüggés leginkább megmutatkozik Erdély esetében. Az erdélyi állattartásra ugyanis jellemző a viszonylag *alacsony* fokú differenciáltság, mint az ottani szántógazdálkodásra [...] alig találunk itt tájat, mely egy vagy más állattenyésztési ágban az átlagtól elütne.”¹¹³

A XVII. századig tartó időszak állattartásában helyet foglalt a *kecske*¹¹⁴ is. A feudális kor forrásai általában együtt szerepeltették a juhval, ami utal a két kiskérődző kapcsolatra. Az alföldi tájról a földművelés térhódításával, a jobbágy(paraszt) gazdaságok kialakulásával egyre inkább kiszorult, és az ország peremterületein, illetve a hegyes-dombos vidékeken maradt fenn. Ez az állatfaj – legalábbis extenzív fajtái – elsősorban ott vált haszonállattá, ahol a táj mezőgazdasági hasznosítására más lehetőség nem nyílt.

Amint Viga Gy.¹¹⁵ írja: „A hegyvidéki pásztorok állattartásában volt a legnagyobb volumenű a középkorban a kecsketartás, elsősorban a *juhászat kisérőjeként*.”

105 Ua. 50. A parasztságról és az allodiális gazdálkodásról lásd: Maksay F.: Parasztság és majorgazdálkodás a 16. századi Magyarországon. Bp. 1958., Kovács M.: Adatok a 16–17. század magyar állattartásának és -tenyésztésének történetéhez. Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1962. Bp. 1962. 44–62.

106 Makkai L. (1957): 24–25.

107 Ua. 25.

108 Ua.

109 Ua. 26.

110 Ua.

111 Ua.

112 Ua.

113 Ua.

114 Viga Gy. (1981): 16–24.

115 Ua. 17.

A középkorban történeti források¹¹⁶ jelentős arányú kecskeállományról tesznek tanúságot, főként az ország peremterületein, ami egyúttal számottevő állat kivitelre is lehetőséget nyújtott.

A *szamár*¹¹⁷ csak érintőleges szerepet játszott a paraszti állattartásban. Főként az Alföldön tartották a parasztok. A XVI–XVII. században „...a juhászok számártartására serkentőleg hathatott, hogy számukra tiltották a ló- és öszvértartást”.¹¹⁸ A *szamár* szorosán kötődött az *erdélyi transzhumáló* pásztorkodáshoz.¹¹⁹ Néhány behozataltól eltekintve – mindez érvényes a későbbiek során is – „...sem az állam, sem az állattenyésztéstudomány nem fordított különösebb gondot a *szamár* állomány fejlesztésére. Olykor-olykor állami akciók során került az országba »friss vér«, nevezetesen *öszvérekkel* együtt többször hoztak be Olaszországból *szamarat* is” – írja Gunst P.¹²⁰

Az állattartó állattenyésztés korszakában a paraszti gazdaságok tevékenységi körébe tartozott a *méhészkedés* is.¹²¹ „Egyes méhes gazdák állománya, főleg a XVI–XVII. század között valóságos vagyont képviselt. A zsellér kunyhója körül, a jobbágy telkén [...] (egyaránt nagy számban) előfordult.” A XVII. században pl. *Erdély méhészete*¹²² virágkorát élte. A *méhészkedés* széles körű elterjedtségének kedvezett a *méz* és a *viasz* sokoldalú felhasználhatósága (édesítőszer, édesség, viaszgyertya, mézeskalács, méhsőr stb.). A *nád*- és a *répacukor* megjelenésével háttérbe szorult, amihez hozzájárult a természetes vegetáció (*méhlegelő*) visszaszorulása a szántóterület térhódításával. A határhaználat módosulásának következménye a *vegetáció* faji összetételének megváltozása is – ez a XX. században gyorsult föl –, szűkítve annak sokszínűségét.

Bár a *selyemhernyó-tenyésztés*¹²³ a XVIII. században kezd ismertté válni a Kárpát-medencében, hazai megjelenése azonban már az 1680 körüli évekre tehető, amikor Passardi János Péter szülőföldjéről, Itáliából *eperfát* (szederfát) hozatott be Pellérdre és környékére (Baranya megye) és hozzáfogott az eredeti hazájában már évszázadok óta virágzó *selyemhernyó-tenyésztés* meghonosításához. A másik „selyemközpont” a *Bánság* (Bánát) volt, ahol viszont *állami* kezdeményezésre ültettek nagyszámú *eperfát*, az 1718-ban a törököktől visszafoglalt területen. Valószínűleg a keletről érkező, de már DNY-Európában meghonosodott *selyemtenyésztés* a hazai *parasztportákat*¹²⁴ sem hagyta érintetlenül.

116 Ua. 19.

117 Viga Gy. (1982): 448–462.

118 Szabó K. (1942): 16.

119 Viga Gy. (1983): 449. A XVI–XVII. században a *szamár* a hadsereg fontos teherhordó állata volt. Ezt a szerepét megőrizte a XX. század első harmadáig. Lásd: ua.

120 Gunst P. (1970): 402. Az öszvér még sivárabb helyzetben volt, mivel a parasztság nem kedvelte, de még a nagybirtok is idegenkedett tőle, bár inkább ott fordult elő. Ua. 403.

121 Saárossy-Kapeller F. (1902): 33.

122 Ua. 34–35.

123 Fent I. (1930): 10.

124 Gedde J. (1759): Angliai méhes-kert (angol nyelven)... most pedig német nyelvből tekéttetes nemes Szathmáry Király György... magyar nyelvre fordított s maga különös jegyzésével is megmagyarított. Eger, lásd még: Pálfi L.: Erdélyi méhecske... Kolozsvárott, 1762.

Az állattenyésztő állattartás kibontakozása

Az európai, sőt a világfejlődés műhelyeinek tartott nyugat-európai országok agráriumban a XVIII. században jelentős változások következtek be, aminek gyökerei visszanyúlnak az előző századba. Mindez a *mezőgazdaság intenzifikációját*¹²⁵ jelentette a németalföldi holland tartományban, ami új pályára állította az állattenyésztést is. Kiemelt szerep jutott a *szarvasmarha-tenyésztésnek*, a *tejgazdaságnak* és vele párhuzamosan a *takarmánynövények* termesztésének. A *pillangós kultúrnövények* takarmányként történő hasznosítása forradalmasította az állattartó kultúrát. „A XVIII. század mezőgazdaságának nagy vívmánya az *állattenyésztés és földművelés viszonyának* a megváltozása.”¹²⁶ Vagyis a két alapvető ágazat harmonikus egymásra utaltságának a létrejötte jószerével az előbbi túlsúlyának érvényesülése. „*Hollandiában* 1700-ban már a mezőgazdasági földterület csaknem 80%-át az állattartás céljára használták.”¹²⁷ Mindezt elősegítette, hogy a fejlett távolsági árucserre kibontakozásával az *ökológiai viszonyokhoz* igazodó gazdálkodás térhódítása vált lehetővé. Az Alpok vidékének agráriuma is alkalmasnak tűnt a *tejelő* szarvasmarhatartás megeremtésére. „A haszonállatok győzelme a gabona fölött az újkor elején következett be.”¹²⁸ Ebbe a körbe tartozott – noha tartási módja és hasznosítása merőben eltért – a már említett magyar szürke marha XVII. századi piaci kivitele is Nyugat- és Dél-Európába.

A Kárpát-medence agráriumát illetően a XVIII. század sorsfordító időszakként vount be a magyar agrártörténetbe. E század határkönek tekinthető a mezőgazdasági kultúra hagyományos vonásait tekintve. A török után az ország birtokbavétele azonban nem borította föl a táj egyensúlyát. Ekkor még „...a feudalizmus kiteljesedése [...] nem gát, hanem a termelésnek lendületet adó ösztönzés”.¹²⁹ Az *úrbérrendezés* biztonságot nyújt a gazdálkodóknak, elősegítve az ország gazdasági, politikai stabilizálódását.

Mennyire volt „érintetlen”, ha erről egyáltalán lehet beszélni, a Kárpát-medence XVIII. századi állattartása? Annyi bizonyos, hogy a század elején¹³⁰ az uradalmi ál-

125 Barta J. (1996): 33.

126 Gyimesi S. (1993): 66.

127 Pounds, N. J. G. (1977): 316.

128 Ua. 317.

129 Barta J. (1996): 38.

130 Éber E. (1961): 75. Wellmann I. (1985). 570–572. A XVIII. században az állattartás elsődleges célja az állomány számbeli növelése és a testsúly gyarapítása volt. A teheneket csak ritkán fejték. A juh haszonvéltelénél a sajtkészítést és a gyapjúhozamot vették számításba. Az extenzív tartás azonban megkövetelt bizonyos gondoskodást az állományról, így a szénakészítést, egyszerű szállások kialakítását. A szaporodást a természet rendjére bízta, ami nemkívánt keresztezésekhez, továbbá ki nem fejlett egyedek párosodásához vezetett, s ennek eredményeként számos esetben kedvezőtlen genetikai adottságú utódok születtek. A többféle hasznosítású háziállatok (juh, marha) esetén úgy a paraszt, mint a földesúr elsődlegesen arra törekedett, hogy az állatok a lehető legteljesebb mértékben mindegyik hasznosítási irányzatnak megfeleljenek. Az állattartás e században még jórészt – a liba-, sertéshizlalás és a tejtermelésre szakosodó tehenészet kivételével – megmaradt, főleg a paraszti gazdaságokban, a hagyományos szintjén, bár nélkülözte a nyomásos gazdálkodás kötöttségeit, de „...nem volt képes elszakadni hagyományos alapjától: a közösen használt természetes legelőtől, nem tudott élni a rendelkezésre álló nagyobb szabadsággal. A mezőgazdaságnak ez [az] alapvető fontosságú ága továbbra is az állattartás szintjén vesztegelt, anélkül, hogy [...] a céltudatos és következetes állattenyésztés magaslátára emelkedett volna.” Lásd: Wellmann I. (1989): 572.

lattartás színvonala hasonló volt a jobbágy(paraszt) gazdaságokéhoz. De a fejlődés csirái már a század közepén kitapinthatók. Az *ősi állatfajták* és a hagyományos tartási módok már újakkal egészültek ki. A paraszti gazdaságokat, a középbirtokokhoz hasonlóan, egyelőre érintetlenül hagyták a változások. De a nagybirtokon is tartja hadállásait a hagyományos állattartás, és csak a XVIII. század utolsó évtizedeiben mutatkoztak a fejlődés jegyei. A *Dunántúlon és Észak-Magyarországon* az uradalmi szarvasmarha- és juhtenyésztés már bizonyos ágazati megoszlást mutatott (hizlalás, tejtermelés, tenyészállattartás stb.), és javult a ménésállomány minősége is. A ló- és sertéstartás fejlődése a Kárpát-medence más vidékein is megfigyelhető, a *parasztgazdaságokban* szintén.

Magyarországon a XVIII. században¹³¹ a *határhasználat* és a *településszerkezet* egyaránt az állattartáshoz igazodott. A *legeltetési rend*, a településen belüli *ólaskertek*, az áttelelésre szánt *szállások* csak a hagyományos ősi fajták tartásának kedveztek, hiszen ezek tudtak alkalmazkodni a szélsőséges időjárási viszonyokhoz. Különösen érvényesült ez a paraszti állattartásban, ahol a modernizáció még hosszú ideig váratott magára.

Ha az egyes *állattenyésztési ágazatok*¹³² megoszlását vizsgáljuk, szembevetendő az, hogy „...a XVIII. században az ágazati arányok több régióban módosultak. Országos tendencia a *sertiállomány* növekedése. Főként a Dunántúlon nő a *juhállomány* (közelebb van Ausztriához). Erdélyben terjed a *bivaly*, de visszaszorul *kecsketartás*. Az Alföld magyarsága továbbra is nagyállattartó. Növekszik a *baromfitartás*, különösen a Dunántúl és az Alföld parasztgazdaságaiban. A század második felében az agrárkonjunktúra serkenti az allodiális gazdálkodást is.” Ha nem is látványosan, de azért változik az egyes *tájegységek*¹³³ *állattartó kultúrája*. Az egész évben legeltetésre alapozott pásztorkodás kezdett visszaszorulni. A földművelés térhódítása szűkítette a természetes rétek és legelők területét. Növekvő arányt mutatott a Havasalföldre irányuló *transzhumáló legeltetés*. A XVIII. század közepétől az erdélyi juhállomány jelentős hányada a Tiszántúlon és a Bánátban vészelte át a téli időszakokat.

A török kiűzése után, noha a paraszti gazdaságokban¹³⁴ őrzi pozícióját a magyar szürke marha, szaporodnak az *uradalmi „svájcerajok”* (csírázatok).¹³⁵ Az igaerőt továbbra is az *ökör* biztosította,¹³⁶ ugyanakkor nem lebecsülendő e téren a *ló* szerepe sem, amelynek tenyésztési színvonalát az 1770-es évektől központi intézkedésekkel¹³⁷

131 Barta J. (1996): 60.

132 Paládi-Kovács A. (1985): 15.

133 Ua.

134 Ua. 16.

135 Éber E. (1961): 91. Ezek az uradalmi tehenészetek leginkább svájci és német marhafajtákat tartottak: berni, kuhlandi, allgauer, inntali, mürtzli stb. A tej értékesítése főként sajtként történt. Ezek a nyugati fajtákat hasznosító tehenészetek a XVIII. század végén még csak elszórtan fordultak elő a Kárpát-medencében.

136 Paládi-Kovács A. (1985): 16.

137 Éber E. (1961): 83. 1776-ban körlevélben buzdították a gazdákat a lótenyésztés felkarolására és nagyobb testű mének beszerzésére. A parasztoknak tízéves adómentességet biztosítottak, ha nagyobb testű tenyészállatok tartására határoznák el magukat. A tenyésztés színvonalának emelését szolgálta a fedezőmén beállításának. 1784-ben bizottság tett lépéseket fiatal mének beszerzésére. 1785-ben Mezőhegyesen, 1789-ben Bábolnán létesült állami ménésbirtok. Lásd: ua. 84–85.

igyekeztek serkenteni. Hasonló változásoknak vagyunk tanúi a *sértéstartás*¹³⁸ terén is, aminek legszembetűnőbb jele a *mangalica* kitenyésztése és terjedése. E főleg *zsírhasznú* fajta hosszú időn keresztül a paraszti sértéstartásnak is az *alapját* jelentte. Térhódítása szorosan összefüggött a paraszti gazdálkodás hagyományteremtő növényévé váló, újvilági eredetű *kukorica* mind szélesebb körű termesztésével.

A kibontakozó *gyapjúkonjunktúra* kedvezett a *merinó* fajta meghonosodásának, előrevetítve a XIX. század első felében betöltött szerepét, amely a „kos jegyében” telt el. Erdélyben viszont maradtak az ún. *keleti fajták*. A XVIII. század állattartási kultúrájához hozzájárult úgy a *paraszti*, mint az *uradalmi baromfitartás*.¹³⁹ Újdonságként szerepet kapott pl. a *libahizlalás* is. Nem lehet eltekinteni attól a tényről, hogy a szántóföldi művelés egyre bővülő területi igénye szűkítette a hasznosítható legelőterületek nagyságát, továbbá „...a csökkenő legelők minden ápolás nélkül maradvá a legrosszabb területre szorulnak. Mivel elsősorban a legjobb földeket törik föl, így jórészt a mocsaras, sásos, savanyú poszványok és sülevényes kopárok maradnak meg az állatok számára.”¹⁴⁰ Az *Alföldön* a török kor utáni *pásztorkodás* „másodvirágzása” egyre inkább letűnően van a XVIII–XIX. század fordulóján, és mind jobban érvényesül a szántóföldi növénytermesztéstől függő, a földművelési kultúrához szorosabban kötődő *sikvidéki pásztorkodás*.¹⁴¹ A *havasi legelőkön* továbbra is fennmaradt a vegetációs hozamhoz igazodó legeltető állattartás. Valójában ilyen örökséget hagyott a XVIII. század magyar állattartása a XIX. század első felétől kibontakozó állattenyésztő állattartásra, amelynek típusairól megállapítható, hogy egyre erőteljesebben különült el egymástól a *szilaj* és a *kezes* tartásmód.¹⁴² Ezekhez társult még a *félszilaj* tartási forma. A három típus nemcsak a Kárpát-medence bizonyos régióira szorítkozott, hiszen a Dunántúlon, a Felvidéken, sőt Erdély hegyi övezeteiben éppen úgy dívott pl. a félszilaj tartás, mint az Alföldön. Általában ez utóbbi tartásmód élvezett elsőbbséget. Természetesen az *időjárás viszonyok* módosították a legeltetés rendjét, sokszor szükségtaikarmányra fogva az állományt.

Az állattartás színvonala,¹⁴³ bár Ditz Henrik állítása csak viszonylag érvényes, „...továbbra is messze mögötte maradt a németországinak vagy akár az ausztriainak is”.¹⁴⁴ Együttal a Kárpát-medencében mutatkozó színvonalbeli különbségek elsősorban az *ökológiai* és *gazdasági* – beleértve a *történelmi* hagyományokat is – adottságokból származnak, függetlenül a népesség etnikai hovatartozásától.¹⁴⁵

138 *Paládi-Kovács A.* (1985): 16.

139 Ua. 16–17.

140 *Gaál L.* (1966): 225.

141 Ua. 226.

142 *Paládi-Kovács A.* (1993): 250. A kezes tartásmód esetén az állatokat naponta hajtották a falut övező legelőre, ami az ún. belső legelő volt. A külső és belső legelők, továbbá a szántóföldek területi elkülönítése számos település határában a XVIII. század elejétől elkezdődött, ami módosította a legeltetési rendet is. A félszilaj tartásmódnál az állomány Szt. György-naptól Szt. Mihály-napig tartózkodott a legelőn. Így a téli hónapok alatt széna, esetleg egyéb szálaltakarmány biztosította az állatok takarmányát. A szilaj tartásmód elviekben az egész évi legelőn tartózkodást jelentette. Lásd: ua.

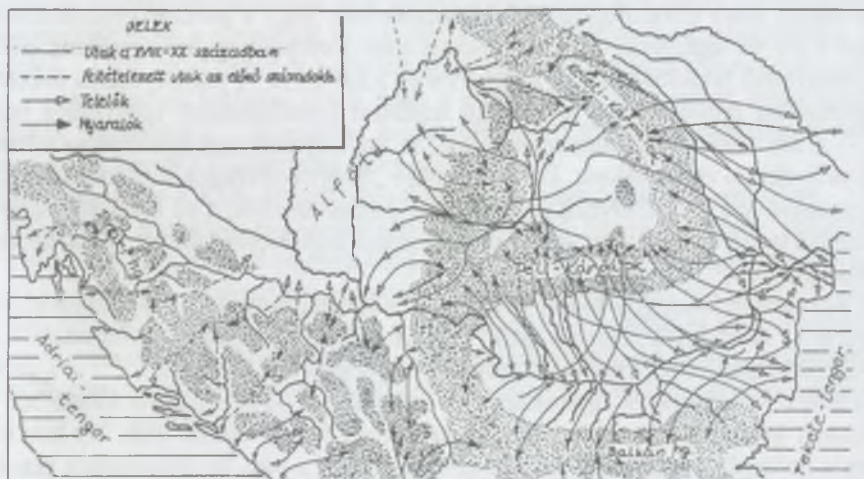
143 *Éber E.* (1961): 125.

144 Ua.

145 Ua.

A legelőkre alapozott állattartás korszaka átívelte a XVIII–XIX. század fordulóját követő évtizedeket, bizonyos területi típusokat mutatva a tőkés gazdálkodás kibontakozásáig. A *pusztai állattartás*¹⁴⁶ paraszti és uradalmi megjelenését befolyásolta¹⁴⁷ a gabonakonjunktúra nyomán bekövetkező *legelőfeltörés*, az állatállomány *létszámának* növekedése és a földesuraknak a *közlegelők* kisajátítására irányuló törekvése. E probléma megoldását elősegítte volna egyrészt a legelők szakszerű gondozása, használatuk szabályozása, másrészt a feltörések nyomán a bővülő szántóterület egy részén a takarmánytermesztés megindítása, ami egyben ösztönözte volna az istállózó állattartásra való áttérést is. Az 1836. évi X. tc. (legelőelkülönítési törvény) sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A XIX. század elején még jelentéktelen szántóföldi takarmánytermesztés elméleti sikra terelte a *legeltető* és az *istállózó tartási mód* híveit.

A Kárpát-medencében a XIX. század második felétől kiteljesedő nagy *környezetátalakító munkálatok* megindulásáig – elsősorban a folyókat övező síkságokon – létezett még a legeltető állattartás „tartalék” takarmánybázisa.¹⁴⁸ A *havasi pásztorkodás*¹⁴⁹ fenntartását erős gazdasági érdek motiválta, mint pl. az alföldieket a pusztabérletekhez. A XVIII. század végére általában a *faluhatárok* már elérték a magashegyi régiókat is, ami jogilag is biztosította a paraszti állattartás számára a havasi legelőket. A *transzhumáló pásztorkodás*¹⁵⁰ főleg a *juhtartásban* volt szokásos. Az állományok *téli-nyári mozgási irányáról* a XVIII. századtól állnak adatok rendelkezésünkre. (3. ábra)

3. ábra. A transzhumáció útvonala a Kárpát-medencében és környékén a XVIII–XX. században
Forrás: Paládi-Kovács A. (1993): 255.

146 Paládi-Kovács A. (1993): 250–253.

147 Éber E. (1961): 126.

148 Paládi-Kovács A. (1993): 253. Az alföldi mocsarak, lápok, nádasok vegetációja hasznosult: legeltetés, széna. Mindezt kiegészítette az időlegesen elöntött folyó menti síkságok fütermése.

149 Ua. 253–256.

150 Ua. 256–257. A réti transzhumációról, általában a réti állattartásról lásd: MNL IV. Bp. 1981. 344–345. A hazai pásztorkultúráról összeállított temetikus kötet: Szabadfalvi J. (1984): 131–169. (Az egyes állatfajok transzhumáló tartásáról.)

Az állattenyésztő állattartás a feudalizmus alkonyán

A XIX. század első évtizedeiben folytatódott a *juhtenyésztés virágkora*, közel egy évszázadot átívelve.¹⁵¹ A *paraszti juhászatokban*¹⁵² a gyapjú mellett a tej, a hús és a prém is fontos szerepet játszott. Lényegében a juhtartással kezdődött el a *modern magyar állattenyésztő kultúra*. Az alapvető táplálékot nyújtó haszonállatok közül – a ló ebből a szempontból nem jön számításba – a juhnál történt meg elsőként a *fajtaváltás*, az igényekhez igazodó, szelekcióra és keresztezésre épülő tenyésztés, amely nem hagyta érintetlenül a parasztgazdaságokat sem,¹⁵³ bár 1828-ban az állománynak csak 20%-a volt paraszti tulajdonban. A hazai *állatállomány megoszlásáról* 1851-ből állnak rendelkezésünkre megbízható adatok (3. táblázat).¹⁵⁴

3. TÁBLÁZAT

Allatfaj	Abszolút számok %-ban	Számosállat %-ban
Szarvasmarha	19,6	50,7
Ló	7,8	22,3
Juh	46,8	12,0
Sertés	21,7	13,9
Kecske	4,1	1,1

A juh esetén nincs ellentmondás azzal kapcsolatban, hogy a gabonakonjunktúra ösztönözte a rét- és legelőfeltöréseket, szűkítve a természetes vegetáció területét, hiszen a juh megfelelő takarmányt talál az *ugaron* és a *tarlón* is. A juhtenyésztés főként az *uradalmakban* fejlődött, ami az európai textilipar forradalmának igényeihez igazodott.¹⁵⁵ A kis hozamú finomgyapjas juhok, az ún. *selyembirkák* korának azonban az 1840-es években vége szakadt. De szerencsére „Magyarországon volt tömérdek durvább gyapjas juh [...], melynek gyapját most keresni kezdték, s az ilyen állomány jó részt nem a nagybirtokon volt, ahol a keresztezéssel foglalkozni lehetett volna, hanem a *paraszság kezén*.”¹⁵⁶

A *paraszti gazdaságok* révén vészelte át a Kárpát-medence *szarvasmarha-állománya* is az uradalmak „merinó-lázát”, hiszen náluk „...mindvégig fennmaradtak a szarvasmarhatenyésztés korábbi méretei és hagyományos módszerei”.¹⁵⁷ De ez magával hozta, hogy lassú és egyenetlen volt a fejlődés az ágazatban, sőt kezdetben hanyatlásnak lehetünk a tanúi (gazdasági, szervezeti okok, marhavész). Ny-Európa a dán és a holland agrárium színvonala következtében a hús- és tejtermékek piacát¹⁵⁸

151 Gaál L. (1966): 286.

152 Ua. 289.

153 MoGazd (1997): 187–188.

154 Orosz I. (1996): 102.

155 Ua.

156 Éber E. (1961): 146.

157 Ua. 163.

158 Orosz I. (1996): 103. A nyugati fajtára alapozott tehenészetek megjelenése a nagybirtokon a fejlődés várható útját jelzi. Lásd: Surányi B.: Egy fejezet szarvasmarha-tenyésztésünk és nemesítésünk történetéből. (A lapály szarvasmarha tenyésztése Magyarországon. Db. 1978. Kézirat)

ellátta. Egyedül csak a Bécs körzetében lévő északnyugat-magyarországi tejtermelő tehenészeteknek nyílt lehetősége arra, hogy a császárváros piacára betörjenek. Ugyanakkor a *belső fogyasztás* színvonala a *munkamegosztás* és az *urbanizáció* elégtelensége miatt alacsony volt. Emiatt késlekedett az *általános fajtaváltás*¹⁵⁹ a hazai szarvasmarha-tenyésztésben, több évtizeddel kitolódva. A kezdeti lépések azonban megtörténtek, különböző *nyugati fajták* behozatalával. A szarvasmarha fajtaváltását ösztönözhetette volna, ha az *igaerőváltás* hamarabb következik be a *ló* és az *ökör* között, vagyis a XIX. század első felében.

A magyar lótenyésztés¹⁶⁰ korszakolásában az *ősi magyar ló időszaka* a mohácsi vésszel lezárult. A *keleti ló* (oszmán-török)¹⁶¹ megjelenése „...az írásbeliség magyar nyelvű elterjedésének korára esik”, s tartamát tekintve a XVIII. század első évtizedéig terjed. A *spanyol ló*¹⁶² szerepe a Kárpát-medencében elsősorban a főuraknak köszönhető. A hazai tenyésztésben csak annyiban volt hatása, hogy megnövelte a magyar lovak testtömegét. De egy évszázad után az *angol telivér*¹⁶³ vette át a szerepét a XIX. század elején, s 1814-től napjainkig sem veszítette el jelentőségét. Természetesen az egyes korszakokat éles határok nem választják el, inkább csak utalnak a hazai lótenyésztést befolyásoló körülményekre, amelyek nyomot hagytak a *köztényésztésben* is. Bár a XIX. században kiteljesedő, tenyésztői munkát bizonyító magyar lótenyésztés főúri passzióként vált ismertté, beleértve a katonaméneselek létesítését is, „...a magyar lótenyésztés súlypontja a változott viszonyok és a juhtenyésztés rendkívüli kiterjedtsége miatt kezdett a nagybirtokról a parasztság és a kisebb birtokosok állományára helyeződni. A parasztok [...] sok lovat tartottak a merinó birka fénykorában is és *állományuk* a katonai és a magánméneselek hatására *járvult*, noha a kortársak ezt nem vették észre vagy nem méltatták figyelemre.”¹⁶⁴ Széchenyi István reformkori gazdasági terveiben is hangsúlyos szerepet kapott a lótenyésztés fölkarolása.¹⁶⁵

A *seriéstartás* a XIX. század első felében mostoha ágazatnak számított, „...sem az urak, sem a parasztok nem sokat törődtek vele”.¹⁶⁶ Ennek ellenére – szinte észrevétlenül – a XVIII. század végétől néhány évtized alatt *teljes körű fajtaváltás* következett be a Kárpát-medencében, a peremvidékek helyi fajtáitól eltekintve. A *balkáni eredetű tájfa* nagyban hozzájárult a *mangalica* kialakulásához (később részletezve), ami a hazai tenyésztés látványos sikerének tekinthető, s a fajta gyors térhódítása összefüggött a *kukoricatermesztés* meghonosodásával, ami tudvalevőleg viszonylag rövid idő alatt parasztnövény lett.

159 Ua. 104. Az igavonás történetéről lásd: Bodó S. (1990).

160 Hecker W.–Karádi I. szerk. (2004): 49.

161 Ua. 53. A keleti lovakat szaracén névvel illették, ami a köztudatban szerencsenként terjedt el.

162 Ua. 56–58.

163 Ua. 60–62.

164 Éber E. (1961): 156. Már 1804-ben királyi rendelet kötelezte a községeket arra, hogy nemes méneket vásároljanak ingyenes használatra, a köztényésztés számára, de bérleményként is igénybe vehették, amennyiben vásárlásra nem volt elegendő pénz.

165 Ua. 161–162. Lényegében az angol tenyészirányzat térhódítása, az arab lovak behozatala indította el a magyar lótenyésztés korszerűsítését.

166 Orosz I. (1996): 104., lásd még: Éber E. (1961): 175.

A *baromfitartás* modernizációja, a fajtaváltás és nemesítés csak a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdett körvonalazódni. A „... főúri asztalokon a vad még mindig szívesebben fogyasztott étel volt, mint a házasított fajták”.¹⁶⁷ Az 1890-es években kezdte a parasztság felismerni¹⁶⁸ a baromfifélek nemesítésének a jelentőségét. Különös szerepet kapott ez az ágazat az *Alföld tanyásgazdálkodásában*. Schandl J.¹⁶⁹ említi, hogy a *tyúkok* kultúrfajtáinak behozatala, a többi gazdasági állatéhoz viszonyítva, csak a XIX. század második felétől gyorsult föl. A *paraszti baromfitartásban* a fejlődés ellenére csak mérsékelt előrehaladásról beszélhetünk, annak ellenére, hogy a hagyományos baromfitartás kiválóan illeszkedett a paraszti gazdálkodás rendszerébe.

A *méhészkedés* is jelentős bevételi forrást jelentett, mert „... igen kevés fáradságot [...] kíván, (mégis) gazdag jövedelmet hoz”.¹⁷⁰ A hazai *selyemhernyó-tenyésztés* a XIX. század első felének nagy – központi kezdeményezésű – hírverése ellenére a vártnál jóval szerényebb eredményt hozott. Lényegében a jövőt jósolta meg a Magyar Gazda¹⁷¹ cikkírója, aki szerint „... a selyemtenyésztésről csak álmokat regélhetnénk, mert a jövődőről alaposan nem számolhatunk”. Nem ismeretes azonban az, hogy valójában beilleszkedett-e a paraszti gazdálkodásba? A selyemhernyó-tenyésztésnek egy hozadékára mindenképpen utalnunk kell, ami nem más, mint *fehér eperfa* (*Morus alba*) meghonosodása, amely *Itáliából* került be a Kárpát-medencébe.¹⁷² A selyemhernyó tartása azonban már jóval a fehér eper behozatala előtt megkezdődött a Mediterráneumban, kiszorítva a korábban ide származott *fekete eperfát* (*Morus nigra*). A XIX. század első felében az eperfák telepítését¹⁷³ központilag írták elő, epreskertek létesítésével a falvak határában.

A magyar állattenyésztés a tőkés gazdálkodás idején

Az 1867-es kiegyezés hosszú időre megszabta Magyarország agrárfejlődését, melynek keretei 1848-ban alakultak ki. A kiegyezés gazdasági téren e keretek modernizálását szolgálta.¹⁷⁴ A tőkés termelésre való áttérés lényegében egybeesett a parasztbirtokok kialakulásával,¹⁷⁵ amely vontatottan haladt, s esetenként három-négy évtizedet is igénybe vett 1848-at követően.¹⁷⁶ „A jobbágytelkek elaprózottsága, a nagyszámú zsellérség azt jelentette, hogy a parasztság a jobbágyfelszabadítás előtt is erősen differenciálódott, ami a polgári korszakban azután számos tényező hatására tovább

167 Ua. 104–105.

168 Mártha Zs. (1962): 65–66.

169 Ua. 66.

170 Orosz I. (1996): 105. Bővebben: Kotics J. (1992).

171 Ua., lásd még: Takáts R.: Adatok a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetéhez. Magyar Mezőgazdasági Múzeum közl. 1992–94. Bp. 1994. 163–193.

172 Jeszenszky Á. (1972): Az eperfa. Magyarország kultúrfldrója. VII. 11. Bp. 13–17.

173 Orosz I. (1996): 105. „A hazai eperfásítás szempontjából a legnagyobb horderejű rendelkezéseket az 1894. évi XII. tc. és annak alapján megalkotott faiskola és fásítási szabályrendeletek tartalmazzák.” Lásd: Jeszenszky Á. (1972): 16.

174 Berend T. I.–Szuhay M. (1973): 72.

175 Für L. (1996): 173–184.

176 Ua. 182.

folytatódott, vagy éppenséggel felgyorsult.”¹⁷⁷ A teljes birtokszervezetet illetően pedig „...a magyar agrártermelés üzemstruktúrája sajátosan hármassá tagozódású lett. Fent, a hatalmas kiterjedésű nagybirtokosság kezén néhány ezer nagyüzem, a középmezőnyben több tízezer középüzem, lent a falvak és volt mezővárosok ezreiben pedig a parasztgazdaságok, kisüzemek milliói jöttek létre.”¹⁷⁸

A magyar agrárium másik alapvető ágazatának, az állattenyésztésnek súlyos gondot jelentett, hogy szűkült a *takarmánybázisa*,¹⁷⁹ a rétek, legelők aránya mind kisebb lett. A XIX. század közepén még 30,6%-ot ért el, 1895-ig ez az arány 22,6%-ra esett, majd 1913-ig már 21,3%-ra zsugorodott. E változás azonban a Kárpát-medence egyes régióiban különböző mértékű volt. A *gyepgazdálkodás* alacsony színvonalát viszont nem tudta ellensúlyozni a szántóföldi takarmánytermesztés, ugyanis részesedése a vetésterületből csak 4,9–13,0% között mozgott.¹⁸⁰ „A hiányok és mulasztások épp ott voltak a legnagyobbak, ahol a legerősebben csökkentették a rét- és legelőterületeket: az *alföldi megyékben*.”¹⁸¹ Együttal itt volt a legnagyobb a közös legelők aránya is. Míg Dunántúlon a legelők 35%-a volt közös, addig a Tisza-Maros szögében 63%-ot ért el.¹⁸²

4. TÁBLÁZAT

*Az állatlétszám alakulása Magyarországon 1880 után*¹⁸³

Év (millió)	Szarvasmarha	Ló	Juh	Kecske	Sertés	Méhkas	Baromfi
1870	4,6	1,9	14,3	0,45	3,7	0,51	–
1880	4,6	1,9	9,2	0,23	–	–	–
1884	4,8	1,7	10,6	0,27	4,8	0,74	32,9
1895	5,8	1,9	7,5	–	6,4	0,65	29,3x
1911 ¹⁸⁴	6,1	2,0	7,7	0,28	6,4	–	xx

x Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás csak az összes baromfit mutatta ki.

xx Az 1911. évi teljes körű felvételtől a baromfiállomány kimaradt.

A *szarvasmarha*¹⁸⁵ súlya egyre erőteljesebben domborodott ki, jelentősen javultak az ágazat minőségi mutatói is. A *ló* megtartotta rangját, sőt az *igaerőváltás* következtében már a századforduló előtt egyes tájakon átvette az ökör szerepét. Tenyésztésének színvonalát garantálta a hadsereg igénye is. A *juhok* létszáma csúcsot ért el 1870-ben. A *típusváltás* rányomta bélyegét az állomány nagyságára. Tej- és húshasznosítása csak a havasi gazdaságokban – főleg *paraszti* – őrizte meg korábbi hagyományát. Az Alföld táplálkozásában is csak később alakult ki a *juhhús prioritása*

177 Ua. 184.

178 Ua. 185.

179 Éber E. (1961): 276–279., lásd még: Orosz I. (1979): 1084.

180 Für L. (1996): 225.

181 Éber E. (1961): 277.

182 Ua.

183 Orosz I. (1979): 1085.

184 Vörös A. (1978): 329.

185 Orosz I. (1979): 1089.

a marhával szemben. A juhállománynál a *fajtaváltás*¹⁸⁶ az 1870-es években jóval előbbre járt, mint a szarvasmarhánál. A XIX. század második felében megjelenő újabb tenyésztési irányzat¹⁸⁷ már a *többes hasznosítás* volt, amit jelzett a *külföldi húsfajták* behozatala. De a kizárólagos hústípusú juhtartás a későbbiekben sem tudott meghonosodni Magyarországon. A durvább, de nagyobb tömegű *gyapjút* adó fajták veszik át a szerepet a századforduló idejére. A „merinó-láz” a peremvidékeket, Erdélyt alig-alig érintette.

„Míg a *szarvasmarha* a kisbirtok (parasztagazdaság), a *juh* tipikusan a nagybirtok állata volt, de a nagyüzemek részesedése a juhállományból jóval nagyobb volt, mint területarányuk.”¹⁸⁸ A *kecske*¹⁸⁹ szintén a kisbirtok állata maradt. Hasonló szerep jutott a parasztagazdaságokban a *sertésnek* is.¹⁹⁰ Megjegyzendő, hogy a *hazai táplálkozáskultúrában* a sertéshús a XIX. században még korántsem volt olyan jelentőségű, mint már a XX. század első felében. A sertésfajtákat illetően a század során *két fajtaváltás* következett be, noha a húsertés korszaka csak a XX. században teljesedett ki. A parasztagazdaságok állattartásához – a ház körüli – szorosan kötődött a *baromfi*,¹⁹¹ ami egyúttal bevételt is jelentett. A *méhészet*¹⁹² szerepe sem lebecsülendő, ami lemérhető a méhkasok számának növekedéséből.

A *selyemhernyó-tenyésztésről*¹⁹³ elmondható, hogy „...egyes pangó időszakok tényleges hullámvölgyei mellett a hagyományos tenyésztő centrumok és vidékek folyamatosan fenntartották a selyemtermelést, sőt bizonyos eszközbeli és tenyésztéstechnológiai fejlődés is történt”, ami a századforduló Európájában elismerést vívott ki. *Paraszti kötődéséről* e korszakban adatok nem állnak rendelkezésünkre (amit azonban kizárni sem lehet).

A XIX. század utolsó évtizedeiben az állattartás intenzifikációjában kitűnt *Dunántúl* és *ÉNy-Magyarország*,¹⁹⁴ mint a Kárpát-medence *legfejlettebb* régiója, s ez érvényesült a *paraszti gazdálkodásban* is.

A modernizálódó magyar mezőgazdaság nagy fejezete az 1890–1914 közötti évtizedek *állattenyésztési fejlődéséhez* kötődik, ami a *belterjesség* térhódításán tapintható ki.¹⁹⁵ A szarvasmarha esetén a nagybirtok tejelő fajtáinak behozatala hatással volt a *paraszti állattenyésztésre* is.¹⁹⁶ A *szimentáli* fajtában találták meg azt a típust – hármas hasznosítású –, amely majd a *magyar tarka marha* kialakításában meghatározó szerepet játszik. Mindez kedvező fogadtatásra talált a paraszti marhatartásban is. A Kárpát-medencében a szimentáli, szimentáli vérségű állomány 1911-ben a Dunántúlon, ÉNy-Magyarországon, valamint Krassó-Szörény és Hunyad megyékben

186 Ua. 1090.

187 Ua. 1091.

188 Ua.

189 Ua.

190 Ua.

191 Ua. 1092.

192 Ua.

193 Takáts R. (1998): 175.

194 Orosz I. (1979): 1093.

195 Vörös A. (1978): 329.

196 Ua. 330.

fölénybe került az addigi fajtákkal szemben.¹⁹⁷ E fontos állattenyésztési ágazat modernizációjában a *parasztagazdaságok élen jártak*,¹⁹⁸ hiszen a 100 kat. holdon aluli kisüzemek a szarvasmarha-állomány 77%-át birtokolták, ami később sem csökkent.

A *lótenyésztés*¹⁹⁹ főleg minőségben fejlődött. A *sértéstartás*²⁰⁰ súlypontja az évekig tartó sertésjárvány miatt 1911-re a 100 kat. holdon aluli *kisüzemek* felé tolódott el. A *zsír- és húsertés* aránya ekkor még változatlan maradt, az előbbi javára. A *paraszti juhtartást* – ragaszkodván a hagyományos fajtákhoz – a tengerentúli gyapjú versenye kevésbé érintette, sőt a kisgazdaságokban növekedett az állomány létszáma. Az 1906-ban életbe lépett *agrárvámok*²⁰¹ – az alföldi nagybirtok érdekérvényesítése miatt (jövedelmezővé téve a gabonatermesztést) – lelassították az állattenyésztés korszerűsítését.

Az állatállomány *üzem nagyság* szerinti megoszlása²⁰² – 1911. évi adatok – jelzi a paraszti állattartás súlyát: „...a legtöbb állat – kivéve a juhokat – az 5–20 kat. holdas kisparaszti üzem kategóriába tartozott, legkevesebb az ún. egy holdon aluli gazdaságokra és középüzemekre jutott. A fejlődés vonalát tekintve az 1–20 hold közötti üzemcsoportból minden egyes állatfajnál gyarapodás, a 20–100, illetőleg 100–1000 hold közötti kategóriában már egyes fajoknál emelkedés, másoknál csökkenés, ellenben az 1000 holdon felüli nagyüzemeknél korszakunkban kifejezett hanyatlás figyelhető meg [...] ha hagyományos módon 100 holdnál húzzuk meg a paraszti kis- és a nem paraszti közép- és nagyüzem határát [...], kitűnik, hogy az állomány döntő hányadát a *kisüzemek* tartották.” A kisüzemek mennyiségi fölényét azok minősége lényegesen csökkentette.²⁰³ A paraszti üzem és a nagybirtok állattartásának a színvonalában szembetűnő *fáziseltolódás* tapasztalható. A parasztagazdaság ugyanis őrizte – minden viszonylagos rugalmassága, generációs tapasztalatokon alapuló új iránti fogékonysága ellenére, a paraszti növénytermesztési kultúrához hasonlóan – elsősorban önellátását biztosító állattartási hagyományait. Ez tükröződik a nagyüzemektől eltérő hasznosítási módokban, a termelés színvonalában, az elhelyezés, takarmányozás stb. terén mutatkozó különbségekben.

Állattenyésztésünk a XX. század első felében

Az első világháború megszakította azt a fejlődést, amely Magyarországon a XIX. század utolsó évtizedeiben megindult. A háború után átrendeződött Európa²⁰⁴ politikai, gazdasági képe. A kontinens országai igyekeztek alkalmazkodni a kibontakozó világméretű versenyhez. A túltermelés és a nyomában kirobbanó gazdasági világvál-

197 Ua. 332.

198 Ua. 334.

199 Ua. 334–335.

200 Ua. 335–336.

201 Ua. 337., lásd még: *Für L.*: Az állattenyésztés szerkezeti átalakulása a századfordulón. Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei 1969/70. Bp. 1970. 267–284., *Uő.*: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). In: A magyar mezőgazdaság a 19–20. században (1849–1949). Szerk. Gunst P.–Hoffman T. Bp. 1976. 230–247.

202 *Für L.* (1996): 208.

203 Ua. A magyar állattenyésztésben bekövetkező változásokról lásd: *Kiss A.*: Állattenyésztésünk belterjességének alakulása az elmúlt száz évben (1857–1957). Statisztikai Szemle, 1958. 1–2., 1–33.

204 *Gunst P.* (1976): 277–278.

ság érzékenyen érintette a mezőgazdaságot is. A gazdasági önellátásra való berendezkedés különösen megnehezítette az agrárkivitelre termelő országok helyzetét, így Magyarországot is. A Monarchia széthullásával²⁰⁵ a Kárpát-medence gazdasági egysége szétesett. Az ország területének²⁰⁶ 2/3-a a határ túlsó oldalára került, így a megmaradt gazdálkodási tér arányaiban módosulás következett be. A *szántóterület* 42%-a, a *rét* 25,2%-a, a *legelő* 30,6%-a maradt meg. A legeltetéssel hasznosított *erdőknek* csak 14,5%-a tartozott az új határokhoz. A Dunántúl²⁰⁷ megtartotta vezető szerepét az állattenyésztés színvonalát tekintve. 1920 után az új államhatárokon belül²⁰⁸ maradt a *szarvasmarha* 34,7%-a, a *lóállomány* 44,8%-a, a *sertéslétszám* 51,7%-a, a *juhok* 31,2%-a, a *szamár* 40,0%-a és az *öszvér* 22,2%-a, a *kecskeállomány* 6,3%-a. A *termesztett takarmányok*²⁰⁹ terén sem volt kedvezőbb a helyzet. Egyrészt a *kukoricatermő* területek tetemes hányada került a határ másik oldalára, másrészt a vetésterületből eleve alacsony arányú *lucernának* 56,6%-a, a *lóherének* 37,2%-a, a *bükkönynek* csak 58,8%-a maradt meg. (Az Alföldön a lucerna, a Dunántúlon a herefélék képeztek nagyobb arányt.) Az 1920–30-as években²¹⁰ az állatlétszám nem érte el az 1911. évi – a mai országterületre jutó – állomány nagyságát, s a sertés kivételével a többi állatfaj létszáma a két világháború közti évtizedekben visszaesett. Ami lényeges változást jelentett, az *állatállomány területi elhelyezkedésének* a módosulása volt. Dunántúlon növekedett a szarvasmarha- és sertésállomány, egyidejűleg csökkent a ló és főként a juh darabszáma. Az Északi-hegyvidéken hasonló tendencia érvényesült. Az Alföldön viszont ellenkező folyamat játszódott le, folytatódván az agrárkultúra színvonalában mutatkozó eltérés a Kárpát-medence egyes tájai között. A *parasztagazdaságoknál* (törpe- és kisgazdaságok) a *baromfitartás* állománynövekedése a legszembetűnőbb jelenség a két világháború közti időszakban.

Az egyes állatfajok területi mutatóit illetően a szarvasmarhánál jelentős a *tej- és húshozam* növekedése, az ágazaton belül pedig a *tehenlétszám* gyarapodása. A sertéseknél a *szaporaság* jelentősen javult, ami együtt járt a *hússertés*²¹¹ arányának emelkedésével. Eredménynek könyvelhető el a juhoknál a *fejés* terjedése,²¹² vele párhuzamosan a *nyírósúly* (gyapjú) növekedése, minőségi javulása. Összességében a tenyésztés terén mindenképpen fejlődésről lehet szót ejteni, ami alól nem jelent kivételt a paraszti állattartás sem.

205 Ua. 279.

206 Gunst P. (1970): 30–33.

207 Ua. 34–35.

208 Ua. 39.

209 Ua. 249.

210 Gunst P. (1996): 72–73.

211 Gaál L. (1976): 299–321. Az 1930-as években mutatkozott meg nagyjából egyenlő mértékű érdeklődés a zsír- és hússertések iránt. A paraszti gazdaságok óvatosan fogadták el az új tenyészirányt, ami elsősorban a tartási, takarmányozási s járványtani feltételek hiányának tudható be. A keresztezésre való hajlandóság azonban megvolt a parasztok részéről, mivel a hússertés kanok után érvényesült a hibrid vigoritás az utódoknál.

212 Gunst P. (1996): 72–73.

Ha az állatállomány *üzemi kategóriák*²¹³ szerinti megoszlását nézzük, kitűnik, hogy a *paraszti kisüzemek* (5–100 kat. hold) részesedése a *szarvasmarha-állományból* 1895 után fokozatosan emelkedett, megközelítve a 75%-ot. Különösen magas arányt mutatott a kisbirtokosok részesedése az Északi-hegyvidék településein. A *lő-állomány*²¹⁴ kétharmada 1895 óta már a kisgazdaságok birtokában volt. Hasonló a helyzet a törpegazdaságoknál is (5 kat. hold alatt). A tenyésztés súlypontját a kisüzemek jelentették, ugyanakkor a fogaterő is már erre az állatfajra épült. A *sertések*²¹⁵ is a kis- és a törpegazdaságok részesednek a legnagyobb arányban, s ebből is kitűnik az 5 kat. hold alatti parasztgazdaságoké. Azonban „...a törpe- és kisgazdaságokra együttvéve sem esik akkora százalék, mint a ló-, vagy a szarvasmarha létszámból”. A nagygazdaságokhoz viszonyítva az összlétszámból úgy a szarvasmarha, mint a sertés esetén, a paraszti gazdaságok csak közel fele részt tudhatnak magukénak. A sertés kötődése a leglazább a mezőgazdasági üzemhez, hiszen földbirtokot nem bíró állattartó is foglalkozhat tartásával. A többi haszonállat az üzem szerves része, bármelyik üzemnagyságról legyen is szó. A *baromfiállomány*²¹⁶ úgy létszámát, mint arányát tekintve már a XIX. század végén is a paraszti tartás túlsúlyát mutatja, ami a XX. század első felében tovább erősödött. A *juh*²¹⁷ a nagyüzem állataként tartotta vezető helyét. Az 1895–1935 közti éveket tekintve azonban a nagyüzemben az aránya 81,5%-ról visszaesett 64,1%-ra. A középüzemeknél lényegében nem változott a helyzet. Ugyanakkor a kis- és törpeüzemekre jutó arány a duplájára emelkedett. Ennek oka annak tudható be, hogy romlott a juhtermékek piaca, egyidejűleg megélénkült a szarvasmarha iránti kereslet. Így az 1000 kat. holdon felüli gazdaságok állománya 1935-ben már kb. a felét teszi ki az összlétszámnak az 1895. évi 71,4%-kal szemben.

A Kárpát-medence egyes tájai között a természeti és történelmi tényezők miatt kialakult különbségek „átmentődtek” az 1920 utáni korszakba is. A gazdasági egység felbomlott, az új politikai határok mögé került területeknek – az egykori történelmi Magyarország részeként – újjá kellett szerveződniük, egészen más regionális kapcsolatrendszerben. Ez mindenesetre konzerválta az előző korszak örökségét. Mindezt tetézte, hogy a tudományos kutatás számára megnehezült a történelmi folytonosság égisze alatt folytatható munka. Az elmúlt másfél évtized teremtette meg annak a lehetőségét, hogy az 1920 utáni évtizedek történéseiről mind kevesebb fehér folt maradjon az agrártörténet terén is. Különösen nehéz átfogó képet alkotni az 1920–1944 közötti évtizedekről, hiszen kevés elemzés látott napvilágot összeállításunk témakörében. E téren csak Erdély jelent bizonyos értelemben gyógyírt, mivel agráriumáról született egy összeállítás.²¹⁸ Szerencsére napjainkban már napvilágot

213 Kiss A. (1944): 82–84.

214 Ua. 84–85.

215 Ua. 85.

216 Ua. 86.

217 Ua. 87–88.

218 Farkas A. szerk. (1944).

látnak olyan művek,²¹⁹ amelyek a Kárpát-medence régióinak kialakulását, fejlődését elemzik, összehasonlító vizsgálattal, de sajnos ezek is lezárulnak a térség gazdasági egységének fennállásáig. S csak nemzetközi összefogással nyílik majd lehetőség a jelen állapot „*gazdasági egységként*” való megjelenítésére, az „önállóvá vált” egykori régiók 1920 utáni fejlődésének fölvázolására. A két világháború között *Erdélyben*²²⁰ a szántóterület 76%-án gabonaféléket, 9%-án takarmánynövényeket, 4,5%-án kapásokat és több mint 2%-án ipari növényeket termesztettek. 1920–1940 között Erdélyben Románia szarvasmarha-állományának 35%-a, a sertésnek 33%-a, a juhnak viszont csak 24%-a található. Ezen évtizedek alatt a 20 kat. holdnál²²¹ kisebb parasztgazdaságokban – számosállatban kifejezve – a szarvasmarha-állomány 70%-át a tehénnek tették ki. 1938-ban a *szarvasmarhalétszám* majdnem elérte az 1,5 milliót.²²² Erdély állattartásának jellegzetes háziállataként beszélhetünk a *bivalyról*²²³ mint a táj meghonosodott állatfajáról. Az 1940-es években tenyésztőterülete Szolnok-Doboka, Szilágy és Kolozs megyékre szorítkozott, létszáma 100 ezer darabra rúgott. Elterjedését befolyásolták a tejértékesítési viszonyok, a szarvasmarha-tenyésztés színvonala, a talajok minősége, a népi életforma, a közgazdasági viszonyok. Az erdélyi juhtartásról²²⁴ megjegyzendő, hogy „...Erdély állattenyésztésében a juhászatnak mindig jelentős szerep jutott, s a tenyésztési kedv fokozódik napjainkban is (1940-es évek eleje).” Egész Erdélyre vonatkozóan az 1928-ban becsült 2,8 millió darabbal szemben 1938-ban 3,6 millióra növekedett az állomány létszáma. A nagymérvű *juhtartás* elsősorban a táj kínálta lehetőségek hasznosítására épült, mivel azokat a területeket is tudta értékesíteni, ahol erre a ló és a szarvasmarha nem volt alkalmas. Továbbá ez

219 A megyék egy részében elsősorban *marhatartással* foglalkoztak, de fontos szerepet játszott a *juh* is (főleg racka). A takarmányozás alapját a kaszálók képezték. A megyék másik csoportjában a *sértéstartás* élvezett elsőbbséget (zsirfajták), de a *lőtarítás* is jelentőséggel bírt. A takarmányozás főként a termesztett takarmányokra épült (kukorica, zab, árpa). A meglévő *juhtartás* alapját a merinó fajta jelentette. Az *első* csoportba tartoztak az erdélyi megyék és a Felvidék, valamint a horvát nyelvű megyék, továbbá Vas, Zala, Sopron, Veszprém megye. A *másik* csoportot az Alföld déli régiója, ezen felül Szerém és Verőce megye alkotta. Lásd: Nagy M. (2003): 339. Ahol a szarvasmarhatartás adta az állattenyésztés gerincét, ott a *racka-magyar szürke-bivaly*, másutt a *magyar tarka marhafajták* (főleg szimmentáli jellegű) *húsjuh-húsertés* tartása kapcsolódott össze. Mindebből az következik, hogy a nyugati megyékben jövedelmezőbb volt az állattenyésztés, amihez a szász Brassó megye tartozott Erdélyből, mivel az ottani állattartás több rokon vonást mutatott a másik csoporttal, főként a kisalföldi megyékkel. Lásd: ua. 340. A magas hozamú szántóföldi kultúra tájaira a *ló* és a *sértés*, a hagyományos állattartó vidékekre pedig a *szarvasmarha* és a *juh* volt a jellemző állatfaj. Az *első* modell területébe sorolandók a dél-alföldi és a kisalföldi megyék, továbbá Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú, valamint Nyitra, Pozsony, Bars, Trencsén, Komárom és Esztergom megye. A *második* modell főleg Erdélyre jellemző, ezen felül egyes felvidéki és horvát megyékre. Lásd: ua. 342.

220 Vofkori L. (1994): 93.

221 Farkas Á. szerk. (1944): 119.

222 Ua. 125.

223 Ua. 177–180. A trianoni Magyarország területén a bivalyállomány az 1935. évi adatok alapján nem érte el a 7000 darabot (Somogy, Szabolcs-Szatmár, Békés megye). A községsoros adatok szerint kizárólag a parasztporták tulajdonában volt, főleg igaerőként hasznosítva. Lásd: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Állattenyésztés III. Bp. 1972.

224 Ua. 188.

az állatfaj a legalkalmasabb a legelőváltoztatásra, a vándorló legeltetésre. Erdélyben a *sértéstenyésztés, -tartás*²²⁵ mindig jóval kisebb szerepet játszott, amit alátámasztanak már a XIX. század közepének adatai is. A paraszti sertéstartásban²²⁶ a *mangalica* erdélyi térhódítása nem meglepő – kevésbé igényes, gyors fejlődésű, hízóképesége kiváló –, de „...a fejlett sertéstenyésztésre csak a medencékben számíthatunk, mert a hegyvidék éghajlata, talaja, gazdálkodási és értékesítési viszonyai kultúrfajták tartását nem teszi lehetővé,”²²⁷ vagyis földrajzi, éghajlati, gazdálkodási és táplálkozási viszonyok függvénye.

A második világháború befejeződésével lényegében változatlan maradt a Kárpát-medence 1920 után kialakult gazdasági, politikai képe. Az egyedüli közös vonást csak az jelentette, hogy a katonai helyzettől függően azonos „szövetségi rendszer” tagjaivá váltak az országok, közel fél évszázadra, s nemzeti fejlődésük sajátosságai révén eltérő, de alapvetően azonos politikai, gazdasági pályát futottak be az 1945-öt követő évtizedekben. E képből bizonyos értelemben „kilógott” Jugoszlávia, a Délvidéken élő magyarság gazdasági és agrárfejlődése. Az alapvető elveket csak részben színezték a helyi (nemzetiségi) sajátosságok. Földreformok, újjáépítés, gazdasági tervek, a mezőgazdaság szocializálása, majd Magyarországon 1956 után a mezőgazdaság teljes körű kollektivizálása jelezte az átalakulást, a későbbiek során a fejlődést. E térségben – erre már egy másik tanulmányban²²⁸ utaltunk – ez a folyamat együtt járt a történelmi parasztság eltűnésével, a paraszt fogalmának átértékelődésével. Azonban a parasztság termelési hagyományai teljesen nem enyésztek el, főként Magyarországon, ahol a háztáji termelés megjelenése lassította a paraszti termelési kultúra erózióját, gazdasági erőforrást jelentett a gazdálkodók számára. A magyar mezőgazdaság egészét tekintve – 1968 után – „Az egyoldalú mennyiségi szemlélet visszaszorult, az üzemek általában a gazdaságosságra törekedtek. A nyereségesség ismét elnyerte megfelelő helyét a gazdasági számításokban. A termelékenység növekedése felgyorsult, 1970 után a KGST-országok sorában a termelékenység növekedése Magyarországon lett a legnagyobb.”²²⁹

Mindehhez hozzájárult a háztáji termelés²³⁰ egyre dinamikusabb növekedése is, ahol érvényesült a *paraszti kezdeményezés*, továbbá a még meglévő *paraszti munka*-

225 Ua. 213.

226 Ua. 217.

227 Ua. 215.

228 Surányi B. (2005)

229 Gunst P. (1996): 160. Megjegyzendő, hogy 1945 után a parasztságot megfosztották az egyéni gazdaság modernizációjától, cserébe nagyüzemi gazdálkodást kaptak.

230 Romány P. (2002): 75–76. Véleményünk szerint a paraszti hagyományok – már modern formában – is bennfoglaltattak abban a „magyar modellben”, amelynek tudatos kialakítása a XX. század utolsó harmadában zajlott le, amire a világ is fölfigyelt. Alkotó pillérei közé tartozott: modern agrártermelés (nagyüzemben, háztájiban); szabad út biztosítása az anyagi gyarapodás számára; a háztáji termeléssel az évszázados paraszti önállóság érvényesülése; az agráriumhoz kötődő egyéb, nem mezőgazdasági tevékenység felkarolása; a szövetkezeti önállóság elismerése, a különböző tulajdonú és formájú vállalkozások egyenjogúságának elismerése. A szerző szakemberként, agrárpolitikusként más munkájában is foglalkozik a falu–mezőgazdaság–paraszti társadalom kérdéseivel, elemezve a XX. század nagy fordulatait, melyek a magyar agráriumban, a paraszttársadalomban bekövetkeztek. Lásd: Romány P.–Tamasi M. (2002): Falvak, földek, földművesek. Szerk. Pócs Gy. Bp. 2004.

kultúra. Az 1970 utáni másfél évtized minden bizonnyal – hibái és korlátai ellenére – a magyar agrárium egy *jelentős korszakát* jelenti. De ez egyúttal azzal is járt, hogy eltűnt a hagyományos paraszti gazdálkodás – amelyik képes volt az új befogadására – növény- és állatfajaival, -fajtaival együtt, de szerencsére nem véglegesen. Hiszen biológiai reliktumként fellelhetők génrezervátumokban, természetvédelmi körzetekben, újabban a gazdálkodásban is, mint kulturális örökségünk elemei.

A paraszti állattartás sajátosságai

A magyar állattenyésztés történetének kutatásában a *paraszti állattartás*²³¹ központi kérdésként szerepel. A monografikus földolgozások és a kutatott témák sokszínűsége terén a *néprajztudomány*²³² illeti meg az elsőbbség. Ugyanakkor az *agrártudomány*²³³ (agrártörténet) nem bővelkedik a Kárpát-medence állattenyésztésének történeti fejlődését vizsgáló munkákban. Talán kedvezőbb a helyzet a *tanulmányok* terén, melyek egy-egy haszonállatfaj, -fajta tenyésztéstörténetéről adnak számot. Sajnos eddig az agrártudomány (agrártörténet) adós egyes *történelmi állatfajaink, -fajtáink* múltjának feltárással (pl. magyar szürke marha stb.).

231 Hoffman T. (1998): 102–154., lásd még: Bodrogi T.: Mesterségek, társadalmak születése. Bp. 1997. 140–146., Den Hollander, A. N. J.: Az Alföld települései és lakói. Bp. 1980., A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II. Szerk. Szabó I. Bp. 1965., Szabó I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948., az Agrártörténeti Tanulmányok c. sorozat (1–16 kötetek, melyek 1975–1990 között jelentek meg). Balogh I.: A paraszti gazdálkodás és termelési technika a kapitalizmus korában (1850–1914). Nyíregyháza, kand. ért., Enyedi Gy.: Az állattenyésztés földrajza. Bp. 1964., Braudel, F.: Franciaország identitása. Bp. 2004. 211–232., Hann, C. M.: Tázlár: a village in Hungary. Cambridge, 1980. 76–94., Uő: Utóparasztok a futóhomokon: az egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult öröksége. In: Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Szerk. Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. Bp. 2005. 19–35. A paraszti állattartás súlya kiváltképp szembevetendő pl. a mezővárosoknál. A Nagykunságban az árutermelő állattartás jelentette az anyagi gyarapodás alapját. Ezek a városok a földesúri befolyástól részben vagy egészében mentesek voltak. A kötött használati telki állományon kívül lévő puszták megszerzésével – Debrecen esetén is – előteremtették az állomány takarmányát. Az alföldi mezővárosok hagyományos termelési rendje, ami az árutermelő állattartásra épült a XIX. század második felében, felbomlott. Külső okként számba jön az állat iránt megcsappant kereslet, belsőként pedig a nagy környezetátalakító munkálatok hatása, amely beszűkítette a hagyományos állattartás színterét. A szántóföldi termelés vette át a vezető szerepet, de nem az intenzifikáció gyakorlata érvényesült, hanem a külterjes szemtermelés jutott érvényre. Ezzel egyidejűleg az állattartásban sem következett be a váltás, hanem konzerválódott a középkor öröksége. A XVIII–XIX. században a Nagykunságra jellemző állattartási forma az Alföld más tájain is szokásban volt. A XIX. század második felétől a paraszti agráriumban bekövetkező változás nem azonos ágazatokban történt, sőt a Nagykunságban, a Hajdúságban valódi szerkezetváltás nem is zajlott le. Noha az állatállomány alól „kiment a legelő”, ezt azonban nem követte a takarmánytermesztés előretörése, mivel a földművelés is megmaradt az egyoldalú külterjes bővülési szemtermesztés színvonalán, annak ellenére, hogy az újvilági növények termesztése is megindult. Lásd: Bellon T.: A nagykunsági mezővárosok állattartó gazdálkodása a XVIII–XIX. században. Karcag, 1990. kand. ért. tézisei.

232 K. Kovács L. (1948): 18–24.

233 Gaál L.–Gunst P. (1977).

A *paraszti állattartás* (tenyésztés) rendszerezésében a néprajztudomány tette meg az első lépéseket²³⁴ Herman Ottó hatására, aki felkeltette az érdeklődést a *pász-torkodás* mint a magyarság nagy ösfoglalkozása iránt. De a folyamatosság – a honfoglalástól a XX. századig – nem létezhetett: egyrészt változott a táj, elsősorban az Alföld településszerkezete, másrészt már a IX–X. század óta hagyománya volt a földművelő gazdálkodáshoz kötött „kezes tartásmódnak”.

Amint Tálas I.²³⁵ utalt rá, az állat a földművelésben meghatározó szerepet játszik haszonvételeivel, a tenyésztés, az állatnevelés formáival, ugyanakkor a paraszti gazdálkodás alapvető pillérét jelenti, nem beszélve a táplálkozáskultúrában betöltött szerepéről. A néprajztudomány már az 1950-es években²³⁶ elkezdte vizsgálni a paraszti állattartás formáit, felismerve azt, hogy a tartási (tenyésztési) formák létrejötte a tulajdonviszonyok, a földrajzi feltételek, a gazdaságtörténeti háttér és a településhálózat függvénye.

A Kárpát-medencében domináns szerepet játszik az Alföld, amely a *síkvidéki állattartásnak*²³⁷ adott színteret. Ezen belül jelentős szerepet játszott: 1. a *pusztai* vagy *mezővárosi* (városi porta a belső legelőkkel, esetleg ólas kertekkel; a külső legelők vagy puszták; a teletető szállások övezete; a XVIII. századtól kiépülő tanyák) *állattartás*, 2. a *kishatáru falvak*: a „települési állatgazdálkodás” színtere, amely szorosan kötődött a paraszti gazdasághoz, háztartáshoz; ez a forma közösségi irányítású volt, 3. a *majorsági típusú állattartás*.²³⁸ a tulajdonos saját legelőjén tartotta állatait, amelynek lehetett nagyüzemi (uradalmi) és kisüzemi (tanyás) változata. Megjelenése a XVIII. század végétől számítható.

Indokolt a síkvidéki állattartás körében külön²³⁹ kezelni a *vízhez közeli* területek állattartását. Ide tartozik a folyómenti lapályok, mocsaras, lápos vidékek állattartó kultúrája. A XIX. században lezajlott környezetátalakítás azonban véget vetett a „mocsári állattartásnak”.

A *dombvidéki paraszti állattartók* tartási, takarmányozási rendszerei „...átmenetet képeznek az Alföld és a magas hegységek pásztorkodásai között”. A havasi *pász-torkodás*²⁴⁰ (szállásoló gazdálkodás)²⁴¹ a Kárpátokban elsősorban a juhtartásra szorítkozott, általában színvonalas *tejgazdálkodás* jellemezte. A legeltetés szénagazdálkodással társult.

A paraszti (népi) állattartást illetően lényeges kérdés, hogy milyen gazdálkodási rendszerhez kapcsolódik,²⁴² aminek lényeges eleme, hogy az állattartó birtokol-e földet. Földtulajdon esetén minden esély megvolt arra, hogy az állattartás (tenyésztés) beépüljön a paraszti gazdálkodás rendszerébe. Ellenkező esetben – a magyarság körében ez nem volt jellemző – kizárólag az állattartásból származott bevétel. Varga

234 Varga Gy. (1991): 83.

235 Ua.

236 Ua. 84.

237 Ua.

238 Ua. 85.

239 Ua.

240 Ua.

241 MagyNép II. (2001): 601.

242 Varga Gy. (1991): 86.

Gy.²⁴³ nem osztja Szabadfalvi J. azon véleményét, hogy a pusztai külterjes tartás-mód összefügg az Alföld külterjes földművelő kultúrájával. Hiszen a Duna–Tisza közén már a XX. század első felében a kertes tanyák belterjes növénytermesztése, kertkultúrája együtt élt a pusztai legeltető tartási móddal.

Az *ökológiai viszonyok* szerepe elvitathatatlan a tartásmódot illetően, mert az alföldi szikes puszták²⁴⁴ (feltétlen legelők) vegetációját kizárólag legeltetéssel lehet(ett) hasznosítani, főleg juhval.

A *paraszti állattartás*, hasonlóan a népi földművelő kultúrához, szorosan kötődött a *történelmi parasztsághoz*, amelynek korszaka az 1950–60-as évek környékén lezárult, átadván a helyét egy más gazdálkodási formához kapcsolódó termelői rétegnek, amely bizonyos értelemben a polgárosultság jegyeit is viselte. Megváltozott a falu szerepe, már nem minden esetben jelentett zárt termelési egységet. A *háztáji gazdálkodással* az állattartásnak olyan formái is kialakultak, melyek nem feltétlenül kötődtek földtulajdonhoz.²⁴⁵

Az 1945 utáni korszak lezártával és az „*újrparasztosodással*” kapcsolatban Hann, C.²⁴⁶ megjegyzi: „Meggyőződésem, hogy Lengyelország után itt lesz a legnagyobb a zökkenés és azért, mert itt a szocializmus alatt nagyobb volt a rugalmasság és a múlttal való kontinuitás, különösen a kisüzemi szektorban [...] A szocializmus előtt jellegzetesen tanyai paraszti társadalom alakult ki itt, a Duna–Tisza közén. A szakszövetkezeteknek köszönhetően sok tekintetben megőrződött ez a paraszti jelleg, de ugyanakkor éppen ez a szövetkezeti típus adott lendületet egy általános kulturális polgárosodásnak.” Ami a gazdálkodás gyakorlati oldalát illeti, vagyis a korszerű, tudományos ismeretekre épülő, egyúttal a hagyományokat is átmentő paraszti állattartást, ennek taglalása már túlmutat a tanulmány időhatárán. Annyi azonban megjegyezhető, hogy a *paraszti állattartás élen járt a fajtaváltásban, a takarmánygazdálkodás modernizációjában*. A politikai fordulat mögöttünk hagyott másfél évtizedében kiderült, hogy az „újrparasztosodás” nélkülözi a nemzedéki folyamatosságot, a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretének beépülését napjaink agráriumba.

Haszonvételi formák a paraszti állattartásban

A *háziállatfajták és haszonvételük* szorosan összefügg egymással, ugyanis „...az állatállomány minőségi jellemzőit a fajták hordozzák [...] minden időben azt a fajtát kezdték el különösképpen keresni, amelynek tulajdonságai leginkább megfeleltek az adottságok és a termelés kívánalmainak”.²⁴⁷ Egy-egy állatfaj használhatóságát első-sorban *biológiai adottságai* határozzák meg. A *tenyésztéssel* viszont módosítani le-

243 Ua.

244 Ua. 87.

245 Ua.

246 Hann, C. (2005): 34., lásd még: 230. jzet.

247 Gaál L. (1974): 48. A két világháború közti időszak állatállományáról, az állattartás hasznáról és a takarmánymérlegről lásd: *Ujlaki Nagy Á.*: Élelmiszertermelésünk és ellátásunk. Állattartásunk haszna és takarmánymérlege. Bp. 1943. A kötet az 1920–1944 közötti évtizedek hazai állattenyésztésének teljes körét érinti, kitekintve a történelmi Magyarország helyzetére is.

het – egy bizonyos határig – az állatfaj használhatóságának körét. De ugyanez elérhető egy-egy termelési adottság egyoldalú kialakításával is, ami természetesen csak a többi haszonvétel rovására történhet.

A *szarvasmarha*²⁴⁸ a Kárpát-medence legtöbb vidékén a parasztgazdaság meghatározó háziállata volt. *Igaereje, tejtermelése, húsa, trágyája* hasznosult az üzemen belül. A hazai szarvasmarhatartás nagy korszaka kötődik a vágómarha előállításához, ami egyúttal kiviteli portéka is volt. A *tőzsérkedés* mint foglalkozás önálló állattartó formaként a XV–XVII. században a *vagyonosodás* lehetőségét kínálta. E tartási forma az Alföldön alakult ki és virágzott. A XVIII. században²⁴⁹ újra virágkorát élte a *pusztabérlő parasztság* körében is. A *vásároló állattartás*²⁵⁰ – piaci értékesítésre történő marhatartás – napjainkig fennmaradt. A vágómarhatartás elsősorban hizlalást jelentett, amelynek több évszázados hagyománya van a Kárpát-medencében. A legelőn való tartást a XIX. században²⁵¹ az *istállózó* hizlalás váltotta föl. A Tiszántúlon csak a nagyobb parasztgazdaságokban volt szokásos a marhahizlalás a két világháború között. Az 1960–70-es években a *bikahizlalás* jövedelmező bevételt jelentett a háztáji gazdaságok számára is.

A *bivaly*²⁵² elsősorban Erdélyben terjedt el, mint *hármasszűrtartalmú* állatfaj. Igénybe vették *igaerejét, tej- és hústermelését*. Ami tejének zsírtartalmát illeti – egy ségre vetítve –, az 1940-es években 20%-kal magasabb értéket képviselt a szarvasmarháénál.²⁵³ De az ország más területein is előfordult, főleg a parasztnál. Az 1940-es években igavonásra bivalyt hoztak be Erdélyből a Duna–Tisza-közi településekre,²⁵⁴ és szükség esetén fogyasztották a húsát is (kemencében szárítással konzerválták). A marhatartás másik nagy haszonvétele a *tejtermelés*,²⁵⁵ jóllehet csak a XIX. század végétől. Ezt megelőzően korántsem volt kedvező a helyzet, mivel a tej és termékeinek a piaci lehetősége korlátozott volt, és a paraszti táplálkozásban is alárendelt szerepet játszott, továbbá a tejtermelés is alacsony színvonalon mozgott. A *fajtaváltás* felgyorsulása, a törzskönyvezés megindulása következtében lényeges javulás következett be, bár ezek hatása csak jóval később érvényesült.

Az 1880-as évek elején kijelölt *tenyészkerületeknél*²⁵⁶ igyekeztek figyelembe venni a helyi adottságokat. Az Alföldet és Erdélyt a szürke marha, a Duna jobb partját, továbbá a nyugati, északi és déli Kárpátok vidékét a pirostarka fajták, az északkeleti Kárpátokat pedig a borzderes fajta tenyészkerületének jelölték ki. Az 1894. évi XII. tc. ezt a beosztást érintetlenül hagyta, így hivatalosan 1918-ig érvényben volt. A korábbi századokban a marhát főleg *szaporulatáért* tartották, tejtermelése a

248 MaNép II. (2001): 695.

249 Ua. 696.

250 Dankó I. (1992)

251 MaNép II. (2001): 697.

252 Farkas Á. szerk. (1944): 183.

253 Ua. 184.

254 Szűcs J. (1999): 52. Egy alföldi kisváros és környékének állattartásáról lásd: Állattartás. Felsőilaj állattartás Csongrádon. Juhász. Múzeumi Füzetek Csongrád 3. Csongrád, 2000. Főszerk. Szűcs J. 51–97.

255 MaNép II. (2001): 698–703.

256 Pataky E. szerk. (1970): 103.

borjú felnevelését szolgálta. A *tej*²⁵⁷ iránt megnövekvő érdeklődés a már említett tényezők miatt az 1880–90-es években megmutatkozott. A majorságokban már a XVIII. század végétől – külföldről behozott fajtákkal – tejtermelő tehenészetek²⁵⁸ létesültek. A *falusi tejszövetkezeti mozgalom* 1895-től lendült föl,²⁵⁹ s a XX. század elején már a paraszti tejtermelés élvezett elsőbbséget a városok ellátásában és a kivitelenben. A *paraszti tejgazdaságok*²⁶⁰ súlypontja a Dunántúlon maradt. 1912-ben a meglévő 528 tejszövetkezetből 336, az összes tehenlétszám 60%-a e területre esett. Bár a paraszti tehentartásban az ún. lefejő ágazat nem volt elterjedve, Erdélyben sajátos *lefejő bivalyartás*²⁶¹ alakult ki a bivalytej és sajt iránti kereslet miatt.

A tejgazdaság előretöréséig még pl. Moson megyében is a *trágyanyerést*²⁶² tartották az egyik legfontosabb haszonvételnek. Az Alföld parasztsága még a XIX. században is a *trágyát* főleg *tüzelésre* használta, s csak az 1920–30-as évektől kezdte betölteni „eredeti” szerepét. A gulya helyének változtatásával, rétek, kaszálók, ugar legeltetésével a marha hozzájárult a talaj termőképességének megőrzéséhez, javításához. Előírások²⁶³ szabályozták a gulya határban való tartózkodásának egy-egy színhelyét. Erdélyben is általában építmény nélkül folyt a határ trágyáztatása. A trágya szerepe fokozatosan növekedett az *istállózás* bővülésével.

„Háziállataink közül a *ló* bizonyult alkalmasnak a legtöbb gazdasági munkálatra. Használható *hátas*, *nyerges* jószágoknak és *teherhordó*, *málhásállatnak*. Különböző *járművek* (taligák, kocsik, hajók) és *ekék*, *boronák*, s más egyszerű mezőgazdasági gépek elé egyaránt befogták.”²⁶⁴ A Kárpát-medencében azonban koronként²⁶⁵ változott a szerepe, korábban a *nyomtatáshoz* is széles körben használták. De nem kisebb feladat hárult rá a *szárazmalmok* működtetésében sem. Az *erdőgazdálkodás* is igénybe vette igaerejét. Az *igaerőváltás* – tehen, ökör lecserélése – egyúttal a belterjesedő paraszti gazdálkodás egyik ismérve is. Noha ezzel kapcsolatban Gaál L.²⁶⁶ megjegyzi: „A lovak a mezőgazdaságban csak azért törtek előre, mert az igázásra kiválóan alkalmas magyar szürke szarvasmarha fajta egyre nagyobb mértékben adta át helyét az igázásra sokkal kevésbé megfelelő nyugati színes fajták ökreinek. A váltózás oka tehát nem a ló és az ökör, hanem a magyar és az idegen fajták ökreinek különbözőségében keresendő.” Gyorsasága, kezelhetősége, a szállításban egyre bővülő szerepe járult hozzá a váltáshoz, háttérbe szorítva a parasztgazdaságokban is az igavonó ökrök használatát. Az 1830-as évektől 1918-ig terjedő időszak a magyar lótenyésztés mennyiségi és minőségi javulásának a jegyében telt el. A hazai lóállomány átalaku-

257 MaNép II. (2001): 699.

258 Surányi B. (1978): Egy fejezet szarvasmarha-tenyésztésünk és nemesítésünk történetéből. A lapály szarvasmarha tenyésztése Magyarországon. Kézirat. Debrecen.

259 MaNép II. (2001): 700., lásd még: A magyar élelmiszeripar története. Bp. 1986. 353–377., Ua. 3. bőv. kiad. Szerk. Siki J.–Tóth-Zsiga I. Bp. 1997. 297–310.

260 Éber E. (1961): 313.

261 MaNép II. (2001): 700., lásd még: Farkas Á. szerk. (1944): 172–176.

262 Ua. 703.

263 Ua. 704.

264 Ua. 651.

265 Ua., lásd még: Kovácsy B.–Monostori K. (1892).

266 Gaál L. (1966): 459.

lásához, széles körű használatához a gazdálkodási viszonyokban olyan mérvű változásnak kellett bekövetkezni, mint amilyen Magyarországon 1867 után indult meg.²⁶⁷ A *katonai* szempontok ébren tartották az állam érdeklődését az ágazat iránt, ami természetesen nem hagyta érintetlenül a köztenyésztést, a paraszti lótartást sem.

A *juhtartás*²⁶⁸ haszonvételei közül számításba veendő az *előállat*, a *hús*, a *bőr* és a *gyapjú*. A juhkereskedelem különösen élénk volt az Alföld és az Északi-középhegység között. De hasonló jelenségnek lehetünk tanúi a Kárpát-medence más régióiban is. A *táplálkozaskultúránkban* is bekövetkezett egy váltás a XIX. században a juh és a szarvasmarha kárára, mert a *sertéshús* széles körű elterjedése innen datálható.²⁶⁹ Mindez azonban táji és időbeli eltéréseket takar, hiszen amint Schandl J.²⁷⁰ írja: „Húsát nálunk főleg csak az alföldi tanyavilág (parasztsága) fogyasztja”. A földkerekség többi népeinek, Európában is, a *juhhús* kedvelt eledele. A *juhtejet* és *termékeit*²⁷¹ a hegyvidéki tájak (főleg a Kárpátok) adták, az Alföldön és a Dunántúlon a parasztgazdaságoknál a tehéntej és termékei vannak előnyben, az erdélyi Mezőségben viszont a *bivalytejnek* jutott vezető szerep. Az egyes haszonállatok tejtermékeinek feldolgozásában az Alfölddel érintkező középhegységek vidékei átmeneti típust képviselnek, jóllehet inkább a havasi módszerekhez állnak közelebb. A *gyapjúhozam* növelése végigvonul a hazai juhtenyésztés történetében, bár ezt lassították a kereslet visszaesésének időszakai. Mindezt tetézte, hogy a Kárpát-medence egyes régióiban az eltérő színvonalú tartás, takarmányozás, főleg a fajták genetikailag alacsony gyapjútermelő képessége mérsékelte a paraszti gazdaságok részéről megnyilvánuló érdeklődést. „Erdély juhainak gyapja alárendelt minőségű, évi mennyisége 1,5–2,5 kg (kos esetén 5 kg) közt változik. Ez nagyon kevés, de érthető, mert a juhek termete alacsony és termelésük egyedenként igen változó. Baj, hogy kisgazdáink nem tudják, hogy a gyapjú feldolgozásához kapcsolódó tulajdonságok jó része öröklődő.”²⁷² A juhtenyésztés hivatalos megítélése²⁷³ észrevételezte, hogy a XIX. század utolsó harmadában

267 Éber E. (1961): 317., *Farkas Á.* szerk. (1944): a kötet nem tárgyalja a tájegység lótartását, de ez nem jelenti azt, hogy hiányzott volna a gazdálkodás rendszeréből. A Kárpát-medence középső részén a XIX. század végén már az igaerő terén a lóé volt a vezető szerep. A szarvasmarha vonóerejét (tehén, ökör) Erdélyben, a Dunántúl nyugati részén és a Felvidék egyes megyéiben vették igénybe. A két utóbbi tájegységben magas arányt képviseltek az igavonó tehének, továbbá a parasztló körében elterjedt volt a kettős fogatok használata. Az ökröket zömmel négyes fogatokban hajtották. Az igaerő táji típusai közül, a domináns szarvasmarha-régiókban, az egyes lófogatok és a kettős marhafogatok aránya volt a döntő. A Kárpát-medence északi megyéiben a kettős lófogat és a kettős-négyes ökrőfog volt a jellemző. Az Alföldön a kettős, hármas és négyes ló-, továbbá a négyes és a hatos ökrőfogatok használata divott. Az igaerő-használat típusait elsősorban a földrajzi tényezők, a táji formációk, a talajtípusok, településhálózat határozta meg. A két világháború között is élt az igaerő típusainak táji megoszlása, de szembevetve az ökrőerő kiszorulása a paraszti gazdálkodásból, átadva helyét a lónak. Lásd: *Bodó S.* (1990): 69–70. Az állati igaerő formáiról, típusairól, elterjedtségéről lásd még: *Braudel, F.* (2004): 349–361. Nyugat-Európában az öszvér jóval nagyobb szerepet játszik (játszott), mint pl. a Kárpát-medencében. A spanyol földművelésben széles körben elterjedt, de nem volt kisebb a jelentősége Provence-ban sem. Az Alpokban a teher szállítást öszvérekkel oldották meg. Jelentős öszvértartó tájak alakultak ki Európa egyes vidékein, főleg a Mediterrániumban. Lásd: *Ua.* 359.

268 MaNép II. (2001): 732–736.

269 *Ua.* 733.

270 *Schandl J.* (1947): 7.

271 MaNép II. (2001): 738–746., lásd még: *Farkas Á.* szerk. (1944): 204–205.

272 *Farkas Á.* szerk. (1944): 205.

273 Éber E. (1961): 351.

jövedelmezősége megszűnt, ennek ellenére a juhtartásra szükség van, mivel az állat a szűkebb takarmányozással is beéri, egyúttal a nagy- és a középbirtokon a gyenge minőségű legelőket is hasznosítja. A hazai fésűs típust²⁷⁴ az Alföld mélytalajú vidékein kívánták elterjeszteni, noha elengedhetetlennek ítélték a testsúly és testalkat javítását. A racka főként a Duna–Tisza közén és a hegyvidékeken volt honos, ahol a parasztek kezén volt az állomány 75–80%-a. Az 1880-as években fordulat következett be a tenyésztéspolitikában, mert a földművelési kormányzat a hegyvidékek és a Duna–Tisza közének juhtartását kívánta támogatni a korábbi elképzeléssel szemben, amely főként a Dunántúlon a nagybirtok merinójuhászataiban látta a hazai juhtenyésztés alapját.

A juhhaszonvételek során említést kell tenni a *kosarazásról*,²⁷⁵ ami mozgatható kárámot jelöl. Főleg Erdélyben és a Felvidéken az ugar és a tarló, továbbá a vegetációs időny előtt és után, a kaszálókon üzték. De az Alföldön is föllelhető, megkímélvén vele a füvet. A kosarazást a gabona- és kapástarlókon is igénybe vették. Ahol viszont a szarvasmarha túlsúlya érvényesült, ott ezen állatfaj trágyáját használta a földművelés. Az Alföldön a juhtrágyát a baromfiakéval együtt főleg a házikertekbe hordták ki.

A juhtrágyával történő *tüzelés* gyökerei visszanyúlnak a *sztyeppövezetre*, ami a Kárpát-medencében is tovább élt, szembevetőően pl. az erdélyi – az agrárkultúra egésze szempontjából – fontos szerepét emeli ki: „A juh mezőgazdasági jelentősége elsősorban abban áll, hogy az esetleges legelőket, az egyébként nem hasznosítható területeket és a nem piacképes gazdasági termékeket értékes állati terményekké (gyapjú, hús, sajt) alakítja.”

A *sértés haszonvétele* a húsr és zsír szorítkozott. A takarmányt főleg a természetes növénytakaró biztosította,²⁷⁷ s a XVIII. században ott volt nagyobb a sertésállomány, ahol *makkos* erdő (főleg tölgy) fordult elő.²⁷⁸ A hegyekben a sertés helyét a juh foglalta el. „A sertésállomány a XIX. század második feléig a Kárpát-medence területén sem egyenletesen oszlott meg [...] a *kukorica* termesztésének széleskörű meghonosítása adta meg a lehetőséget a sertésartás és hizlalás átalános elterjedéséhez.” A *szalonna* a *sertéshússal* és a *sertésszír*²⁷⁹ már régóta kedvelt ételnek számított. Az *egyház* is elősegítette a terjedését egyrészt azzal, hogy az egyházi birtokoknak is használati közé tartozott, másrészt szokásban volt, hogy a falvak népességének bizonyos erdőrészeket átengedtek makkoltatásra. A sertéshúsfogyasztás a XIV. századtól vált általánosabbá, „...a külföldiekkel való élénkebb érintkezésünk miatt a szalonna, kolbász, füstölthús készítmények egy része kivitelre is került. Ekkor ismerték meg a magyarok a *kocsonyát* is, melyet állítólag a francia »cochon« (disznó) szó után neveztek el.”²⁸⁰ A

274 Ua. 352.

275 MaNép II. (2001): 736–737.

277 Szabadfalvi J. (1991): 29.

278 Ua. 30.

279 Dörner B. (1925): 35–36.

280 Ua. Már a XII–XIII. században a parasztek számára is a sózott disznóhús jelentette a húst. Nyugat-Európában a juhhús a XIV–XV. században vált általánossá. A sertéshúsfogyasztás elsősorban a falusi népesség étrendjéhez tartozott, ami egyúttal az önellátó paraszti gazdálkodást is jelképezte. Általában Európa „húsevő korszaka” a XIV. század második felétől a XVI. század közepéig tartott. Lásd: Montanari, M. (1996): 90–95.

sértés értéket képviselt, pl. az erdélyi fejedelmek részéről fizetség gyanánt szolgált. „A magyar falusi nép, de a városi lakosság egy része is [...] rendszeresen vágott sertést, szükség és tehetőség szerint többet is.”²⁸¹ A sertéshús és készítményei iránt növekvő igényt – az önálló paraszti gazdaságok sertéstartásától függetlenül – mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a XIX. század második felében²⁸² a sertéstartás a többi háziállathoz hasonló rangot vívott ki magának. A *hizlalás* részben kiszakadt a gazdálkodás rendszeréből és *önálló ágazattá* kezdett válni. Ez részben érvényes a paraszti gazdaságokra is, mert a sertéstartás azokban a falusi, városi háztartásokban is dívott, ahol hiányzott a földbirtok, a gazdálkodás háttere. Ez a tendencia érvényesült a két világháború között, sőt az 1960-as években a *háztáji hizlalás* során is.

A *baromfifélek*²⁸³ tartása és haszonvétele szinte észrevétlenül létezett századokon át és csak a XIX. század utolsó évtizedeiben vált „érdemleges” ágazattá. Az 1905-ben tartott országos állattenyésztési értekezlet előadója megállapította: „...nincs ország a kontinensen, amely a baromfitenyésztésre alkalmasabb volna, mint hazánk. Ezek az adottságok igen sokáig minden állami támogatás és társadalmi szervezkedés nélkül is érvényesültek, s a baromfitartást a parasztság egyik fontos bevételi forrásává tették.”²⁸⁴ Az állomány 90–95%-a a parasztgazdaságokban, a zsellérek és nincstelenek falusi és tanyai udvarában volt. Ez az időszak abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy a *paraszti táplálkozásban* is növekedett a *baromfihús*, *tojás* szerepe. E folyamat a Dél-Alföldön hamarabb vált nyilvánvalóvá, mint Erdélyben vagy a Felvidéken.²⁸⁵ A XIX/XX. század fordulójára az ágazatban elkülönült²⁸⁶ a *ház körüli* és a *nagybani* tartás (*hizlalás*, *vágás*, *csomagolás*). A takarmányozási módhoz kötődő haszonvétel a *baromfihizlalás*,²⁸⁷ amely a libára és kacsára (tömés) vonatkozott. A libánál különbséget tettek a húsrá és a májra történő tömés között. A *liba-* és *kacsaszír*, *töpörtyű* a paraszti háztartás elterjedt tápláléka volt. A *kappanhizlalás* mint középkori örökség elenyészett, de az Alföld középső és déli területein a XX. század közepéig megmaradt. A tömeges liba-, kacsahizlalás elterjedése szorosan összefüggött a parasztság körében is dívó nagyarányú *kukoricatermesztéssel*. A *kacsatartás* a XIX/XX. században elsősorban a *saját* fogyasztást szolgálta a parasztportákon. A *pulykatartás*²⁸⁸ Cegléd, Nagykörös és Kiskunfélegyháza környékén, továbbá a Dunántúl néhány vidékén játszott jelentősebb szerepet.

A *parasztkonyha* a baromfiak közül előnyben részesítette a *tyúkot* és a *kacsát*, a libát kevésbé. A pulyka, a gyöngyös és a galamb kevesebb figyelmet kapott. Termé-

281 MaNép II. (2001): 769.

282 Gaál L. (1966): 428.

283 Éber E. (1961): 358.

284 Ua.

285 MaNép II. (2001): 789., lásd még: Márton B.: A baromfitenyésztés a Nyírségen. Db. 1959.

286 Éber E. (1961): 358.

287 MaNép II. (2001): 792–794.

288 Sütő Z. (1997): 43–44. A gyöngytyúk megítélését illetően a parasztság szemszögéből jellemző az átányi példa, ahol inkább „udvari dísznek” szolgált. Sztelen állat, nehéz vele bánni, szerteszét tojik, tojása jóval kisebb, mint a tyúké, viszont jóval sárgább, tésztába, ételbe jobb. Lásd: Fél E.–Hofer T.: Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Bp. 1997. 141.

szetesen a baromfihúsfélék fogyasztása táji eltéréseket takart. A *tojástermelés*²⁸⁹ a legfontosabb haszonvételek közé tartozott, főként a tyúkok esetében. Amint Báldy B.²⁹⁰ megjegyzi: „A tyúkféléket elsősorban tojástermelésükért tartjuk. Tojásáért, amelyből szaporítjuk őket, és amely ezenfelül értékes élelmiszerünk.”

A *vízi szárnyasok*²⁹¹ (liba, kacs) *tollhasznát* sem szabad figyelmen kívül hagyni. A XVIII. század végén, főleg a XIX. században már mind nagyobb mennyiségben került ki évente kivitelre. A XVIII. században a *parashti lakáskultúrában* kezdenek elterjedni a tollal töltött ágyneműk.

A hagyományos parashti baromfitartásnak egyéb hozadéka²⁹² is van az agráriumban, gondoljunk csak a határban és a ház körül föllelhető „szemhulladék” hasznosítására. De a baromfifélék rovar- és gyommagirtó szerepe sem lebecsülendő, különösen a szőlőkben, gyümölcsösökben és szántóföldeken. Az agrár-ökoszisztémában a tápláléklánc meghatározó pontját jelentették a háziszárnyasok a hagyományos parashti gazdálkodás korszakában. A ház körüli tartás egyúttal mérsékelte a takarmányozás költségeit, noha a nagy mozgástér, a fajták genetikai háttere viszonylag lassú fejlődést eredményezett. A XIX/XX. század fordulójától a hazai baromfitartás²⁹³ szembevetülő javulása mindenesetre jóval nagyobb mérvű lehetett volna a takarmányozás szakszerűségének érvényesülésével, egyúttal javítván az elhelyezést és a tenyészanyag kiválasztását. A két világháború között²⁹⁴ Somogy, Baranya, Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Csongrád megyékben volt a legsűrűbb az egységnyi területre jutó (100 kat. hold) állomány. Az eltérő állománysűrűség oka részben a természeti adottságokban, részben pedig a kis- és nagybirtok arányában keresendő. Hiszen szerte az országban a 100 kat. hold alatti parasztgazdaságokban közel azonos mértékű volt az állomány nagysága. Megjegyzendő, hogy amíg a tyúktartás a parashti üzemekben közel azonos táji megoszlást mutatott, a pulykaállomány Pest megye déli részére, Szolnok, Békés, Csongrád és Csanád megyére szorítkozott. A lúd- és kacsa-tartás szintere döntően szintén az Alföldre korlátozódott.

A *második világháború után* az alkalmazott *genetika* célkeresztjébe került a baromfi, és a hibridizáció révén, a nagyüzemi tartás térhódításával – tojás- és csirkegyárak – önálló „iparággá” vált, ami átalakította a parashti baromfi (főleg a tyúk) tartását is, önellátásra vagy piaci termelésre szakosodva.

A Kárpát-medencében a baromfifélék elterjedtségére utal *elnevezésük* sokasága.²⁹⁵ Erdélyben, Ny-Dunántúlon majorság, a Felvidéken aprólék, a Felső-Tisza vidékén aprómarha, az Alföldön legnagyobb részén aprójószág, másutt baromfi.

289 MaNép II. (2001): 794–796.

290 Báldy B. (1954): 133.

291 MaNép II. (2001): 796–798.

292 Báldy B. (1954): 8.

293 Éber E. (1961): 364.

294 Ua., lásd még: Laczka S.-né-Orosz I.–Schindedle M.: Szerkezetváltás az állattenyésztésben. Baromfitenyésztés. In: Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz I.–Für L.–Romány P. Bp. 1996. 657–660. (Az 1945 utáni időszak jellemzése a rendszerváltásig.)

295 MNL I. (1977): 225–229.

A paraszti állattartás választékát bővítette a *galamb*²⁹⁶ is, melynek húsa a paraszti étrendbe tartozott. *Elhelyezésük* változatos képet mutat: vesszőkosár, oszlop tetején, nagykapukon és eresz alatt lévő galambdúcok, sőt az Alföldön különálló galambház építése. Tömeges tartásuk a Dél-Tiszántúlra volt jellemző, főleg a tanyákon. A tanyai galambtartás elsősorban a szántóföldek hulladékmagvaira épült.

„A magyarság a honfoglalás idején – mint finnugor hagyaték – már ismerte a méh-vadászat primitív módját, az erdei méhészkedést [...] mindezek maradványai a paraszti méhészetben napjainkban is megtalálhatók” – írja Gunda B.²⁹⁷ A magyar méhészetet egyaránt érte *osztrák* és *szlovák* hatás a szalmakasokat, illetve az emberformájú köpüket illetően. A gyékénykasok a XVII. század óta ismertek. Számos korszerű eszköz a későbbiekben szintén meghonosodott a parasztság körében, külföldi hatásra. A méhészet²⁹⁸ a XIX. század második felére háttérbe szorult (szántóterület bővülése, juhállomány növekedése), leginkább a cukor és a faggyúgyertya megjelenése miatt. Így az önellátáson felüli mennyiség piaci értékesítése romlott. Az *ártermelő kasos méhészet* nyomokban maradt meg, főleg ott, ahol a természeti adottságok kedveztek. „A méhészet tartásmódjának *táji differenciáltsága* lényeges eltéréseket alig mutat [...] Az országos eltérések nem táji típusok elkülönülését jelzi, hanem a földművelésre-állattartásra alapozott paraszti kisüzemek különböző gazdasági stratégiáinak megnyilvánulásai. Önálló méhészeti üzemet paraszti közösségekben még kaptárral méhészkedők sem hoztak létre.”²⁹⁹ A méhészkedés hagyományos formája beilleszkedett a paraszti gazdálkodás rendszerébe. De lassan, tájanként eltérő ütemben, a kapitalizálódó parasztgazdaságokban az okszerű (kaptaras) méhészkedés már alig játszott szerepet.

A Kárpát-medence *selyemhernyó-tenyésztésének*³⁰⁰ a központja a Délvidéken volt, Bácskában és Bánátban. Bár ez nehezen illeszthető be a paraszti gazdálkodásba, mégsem volt idegen a déli országrész gazdálkodóitól, amire utal egy későbbi doroszlói példa is.³⁰¹ Arra azonban nincs elegendő adat, hogy a paraszti gazdálkodás keretei között foglalkoztak-e vele vagy kizárólag csak a falun élő, földnélküli napszámosok, netalán egyéb foglalkozásuk elfoglaltságát jelentette. 1904-ben³⁰² 100 ezer fölött volt a selyemhernyó-tenyésztők száma, akik 2823 település között oszlottak meg. 1920 után³⁰³ drasztikusan visszaesett a termelés, a települések számával együtt. A

296 Ua. 227., ua. II. (1979): 261–262. Átfogó történeti összeállítás nincs a hazai galambtenyésztésről. Kizárólag résztanulmányok, továbbá galambtenyésztési szakkönyvek állnak rendelkezésre. Lásd: Winkler J.: Galambtenyésztés. Bp. 1925., Balassa Gy. (1901), Horváth J.: Postagalamb-tenyésztés. Bp. 1947., Köves G. Z.: Hús(hasznú) galambtartás. Bp. 1946. 2. kiad.

297 MaNép II. (2001): 88.

298 Kotics J. (1992): 4–5., lásd még: Rodiczky J.: A méhészet vezérfonala. Bp. 1911., Farkas M.: Magyar méhészkönyv. Pest, 1861.

299 Ua.

300 Fent I. (1930).

301 Kovács E. (1997): 307–308.

302 Fent I. (1930): 219. Bezerédj Pál kezdeményezésére az 1881. évi XXV. tc. a selyemhernyó-tenyésztés védelméről, az 1894. évi XII. tc. az eperfaültetés felkarolásáról intézkedett. 1881 után egyre-másra létesültek selyemfonodák a Kárpát-medencében. Lásd: Sebestyén E. (1957).

303 Ua. 220.

tendenciát jelzi az eperfák³⁰⁴ számának csökkenése is, 2,3 millióról 0,6 millió darabra. A két világháború között főleg az utak mentén ültettek eperfákat. 1945 után a Magyarországon is megjelenő *amerikai szövőlepké* nagyban hozzájárult a faállomány pusztulásához. De az alapvető ok a *műselyem* megjelenése volt, ami a selyemhernyó-tenyésztés hazai alkonyát jelentette.

A paraszti állattartás³⁰⁵ tükrözi mindazt, „...a történeti-gazdasági változást, amely különböző tényezők együtthatásaként teljesen visszaszorította a külterjes tenyésztési módot, mely a középkori állattartás, sőt a gazdálkodás egészének egyik fő típusa volt [...] csak ott és akkor jelenik meg a belterjes állattenyésztés, ahol és amikor az intenzívebbé váló földművelés előtérbe lépett.” Ebben a folyamatban sem lebecsülendő szempont a külterjes állattartással elért nagyobb haszon. A gazdagparaszti gazdaságokban a külterjesség még a XX. század elején is elegendő jövedelmet hozott. Különösen azért, mert a földművelés intenzifikációjának növekedésével a szántóföldi növénykultúra gyarapodó haszna pótolta a külterjes állattartás fenntartásából eredő esetleges jövedelemkiesést. Természetesen a növénytermesztés belterjesedése, piacképes növények művelése és a belőle származó haszon számos esetben elkényelmesítette a társágazatot, konzerválva az állattartás addigi színvonalát. A hagyományos paraszti állattartás fennmaradása különösen szembevetendő Erdélyben,³⁰⁶ „melynek társadalmát [...] alapvetően a kisparaszti gazdálkodás és a kisparaszti életforma jellemezte”.³⁰⁷ De a hagyományokhoz való ragaszkodás átütőbb ereje ellenére is a XIX/XX. század fordulójáig „Erdély állattartása teljes átalakuláson ment keresztül, s a hosszú, krízisekkel teli folyamat eredményeként a korszerű és tradicionális tenyésztés övözeté jött létre az első világháború kitöréséig”.³⁰⁸ A *gazdálkodási tradíciók* őrzése egyúttal az *önazonosság* megtartásának az eszközét is szolgálta. A Kárpát-medence más tájain, így pl. a Duna–Tisza közén a futóhomok *kertés tanyás-gazdálkodásában* is együtt élt az extenzív állattartás³⁰⁹ a szőlő-gyümölcs- és kertkultúrával.³¹⁰ Ez is tükrözi, hogy a kapitalizálódó magyar agráriumban a *paraszti állattartás* gazdálkodási rendszerébe illően, sajátos tartási, takarmányozási „fogásokkal”

304 Ua. 169. Az „eperfaültetési láz” visszanyúlik a XVIII. századba. Több rendelkezést is kiadtak, melyek előírták a faültetést, epreskertek létesítését, ösztönözve a selyemhernyó-tenyésztést. A helytartótanács 1822-ben 17 pontban foglalta össze az ágazat fejlődését elősegítő intézkedéseket. Lelkesek, tanítók ismeretterjesztő munkájára is igényt tartottak. Lásd: Gönczy P. (1860). *Széchenyi István: Selyemről* c. munkája 1840-ben jelent meg, bizván abban, hogy „...a selyemnek becse napról napra nő, s mind egyre nőni fog”. Lásd: ua. 23. A jelen tanulmány szerzője Csongrádon az 1950-es évek elején gyermekként tartott selyemhernyót. Táplálásukra a ház udvarán lévő két nagy eperfa szolgált, melyek gyümölcse egyúttal a süldő disznók takarmánykiegészítését is biztosította a nyári hónapokban. A selyemhernyók növekvő étvágát az utcában és a szegedi országút mentén lévő fák levelei segítettek enyhíteni. Ez a foglalatosság az évek számával és az eperfák kipusztulásával abamaradt. A döntő csapást a műselyem térhódítása jelentette, így a falvak, kisvárosok fiatal korosztályainak e foglalatossága az 1960-as évek elejére végleg megszűnt.

305 Bencsik J. (1971): 235–236.

306 Farkas Á. szerk. (1944): 118.

307 Erdély III. (1986): 1581.

308 Ua. 1535.

309 Für L. (1983): 161.

310 Ua. 80–94., 131–138. Lásd még: *Tálasai I.: A Kiskunság népi állattartása*. Bp. 1936.

igyekezett az *önellátását* és a *piacra* való termelést is megvalósítani. E törekvésben helyet kaptak, a hagyományokból eredően, a helyi igényekhez és adottságokhoz idomuló *paraszti tájfajták* is.

A paraszti állattartás sajátosságai közé tartozott, hogy a *jószágnevelés*³¹¹ fő célja a szaporulat volt, az *állomány növelése*. Az állattartás kritikus időszakát az áttelelés jelentette. A XIX/XX. század fordulóján a nagyállatok³¹² esetében növekedett a *tenyésztés*, a növendék- és a hízóállatok létszáma, ami utal az árutermelés térhódítására. Az *igásállatok* száma viszont csökkent, vagyis átalakult az állatállomány szerkezete. A szántóföld terjedése szűkítette a legelő területét, de ezt ellensúlyozta a tarló, ugar, kaszált rétek legeltetése. A legelő arányának csökkenése³¹³ átalakította a legeltetési rendet. A *sértéstartásban* a legelő mellékessé válik, sokszor csak az állatok „megjártatását” célozta. A nagyállatok esetén is változott a *takarmányozási* rendszer, a szántóföldi (vetett) takarmányok javára. Az *állattartás és a földművelés kapcsolata* jóval szorosabbá vált. A parasztok tisztában voltak vele, hogy a birtoknagyság mekkora állományt képes eltartani. A földbirtok és az állat összetartozott, hiszen ez utóbbi hiánya esetén a föld művelését – a szántástól a betakarításig – a gazda nem tudta volna elvégezni, a trágyázás is gondot okozott volna. A *jószágtartás*³¹⁴ haszonvétele részben a *háztartást*, részben a *kisgazdaságot* illette (állati termékek, élőállat értékesítése, trágya és egyéb termék, valamint igaerő). „Általában a *jószágnevelés* jelentette a lendítő erőt, a vállalkozások kockázatát és a nyereség lehetőségeit, a *vagyonosodás* útját.”³¹⁵

Az 1945 utáni évtizedek³¹⁶ – főleg az 1970–80-as évek – ellentmondásos időszaka utáni konszolidáció egyik meghatározó jegyeként értékelhetjük a *háztáji és egyéb kistermelői gazdaságok* megjelenését, ami a „*magyar modell*” tartópillérét jelentette. „Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a termelésben betöltött szerepe és az egész mezőgazdasági kistermelés fejlődése, megítélése, gazdasági lehetőségei szempontjából a háztáji gazdaságoknak volt meghatározó szerepe.”³¹⁷ E sajátos magyar gazdálkodási formációban az *állattartás* határozta meg a mezőgazdasági termelés jellegét. Természetesen más gazdasági és politikai közegben – bizonyos értelemben – a *paraszti polgárosodás* ösztönzőjének is tekinthető. A keserves évtizedek ismeretlen szereplője, a történelmi parasztság többé-kevésbé már nem résztvevőként élte át ezt az időszakot, de *öröksége* mégsem enyészett el véglegesen, mert kirajzolódik az utódnemzedékek nyomokban még föllelhető mentalitásában.

311 Fél E.–Hofer T. 288. jzet, i. m. 104.

312 Ua. 105.

313 Ua. 106.

314 Ua. 107.

315 Ua. 108.

316 Molnár J. (1996): 631–643.

317 Ua. 631.

PARASZTI (TÁJ-) ÁLLATFAJTÁK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

„A magyar állattenyésztés története azt mutatja, hogy Magyarországon minden időben a *fajtakérdés* állt az érdeklődés homlokterében” – írja Gaál L.³¹⁸ Együttal „...általában elmondható, hogy a már kipróbált, tenyésztésükben bevált fajtáktól (a parasztok) nem váltak meg, még akkor sem, ha valamely újabb fajta produktivitása fölülmulta az övéiket”.³¹⁹ A tudományos alapokon nyugvó állattenyésztési ismeretek birtokában azonban kiderült, hogy az állatállomány minőségi jegyeit a fajták hordozzák.³²⁰ Így azon fajtákat keresték – ez alól nem jelentett kivételt a parasztság sem –, amelyek leginkább megfeleltek az adottságoknak és a piac igényeinek, aminek révén új típusok, helyi fajták is kialakultak. Jogosan merül fel a kérdés, hogy mi volt a *biológiai alapja* a magyar állattartó kultúrának. Ez nagyjából két részből tevődött össze: egyrészt a Kárpát-medence öröksége, másrészt a magunkkal hozott örökség. Ez az időszak nagyjából lezárult a XIX. század elején.³²¹ E korszakhatártól meginduló változásban az alapot a Kárpát-medencében föllelhető *parlagi fajták* összessége jelentette. A fordulatot a külföldről származó *fajták behozatala* váltotta ki, melynek révén keresztezéssel számos hazai fajta született. Ebből a „fajtakeveredésből” alakult ki – szelekció révén – a XX. század közepére az a fajtatérkép, melynek egyedeiben a kívánt tulajdonságok rögzültek. Az állattenyésztés³²² jóval lassabb fejlődése a *tartásmódban* rejtett. A XIX. század elején már válságba jutott a legeltető tartásmód. A megoldás kulcsát az *egész évi istállózás* jelentette, ami viszont a szántóföldi takarmánytermesztés nagyarányú elterjedtségét igényelte volna. Mint ismeretes, ez csak részben valósult meg. *Nyugaton* éppen az *állattenyésztés átalakításával* kívántak túllépni a hagyományos mezőgazdaság keretein, bár ott is a *szántóföldi növénykultúra* volt a fejlődés mozgatója, illetve elindítója. Az *egyoldalú szemtermelés* rögzülésének kárát az állattartás szenvedte meg. Ez a tendencia később sem változott meg.

Annyi bizonyos, hogy hiába van magas színvonalú takarmánygazdálkodás, fejlett állategészségügy, az állatállomány elhelyezése is megfelelő, ha genetikailag az állomány alkalmatlan magas hozamokat produkálni. A magyar gyakorlat e téren a fajtaváltásnak mindig elsőbbséget adott, a többi feltétel teljesítése legtöbbször elodázódott.

A XIX. század második felétől a *fajtakérdés* felerősödött a hazai állattenyésztésben, ami sokszor azzal járt, hogy még mielőtt egy-egy állatfajta genetikai értékéről véglegesen meggyőződünk volna, máris *lecseréltük*. De szerencsére, a manapság már öshonosnak tekintett fajták nem pusztultak ki, legfeljebb génrezervátumokba kerültek. A *régi fajták* főleg a *parasztgazdaságokban* maradtak meg. A kultúrnövények korábbi fajtáihoz hasonlóan háziállataink ősi fajtáira is szükség van, mert egyrészt géntartalékokat jelentenek, másrészt fenotípusaik kulturális örökségünk részei. „Biológiai, élettudományi szempontból az adott fajtában évszázadok alatt létrejött és létrehozott genetikai

318 Gaál L. (1974): 47.

319 Bencsik J. (1971): 236.

320 Gaál L. (1974): 48.

321 Ua. 49.

322 Orosz I. (1989): 829.

sajátságok megőrzése egybeesik az emberiség hosszú távú érdekével is. Minél nagyobb egy-egy állatfajon belül a *genetikai változatosság*, annál nagyobb lehet adott tulajdonságban a hosszú távon elérhető genetikai előrehaladás. Szükségünk van tehát a lehető legnagyobb genetikai variabilitás megőrzésére. E változatosság egy részének hordozói éppen az őshonos, sok esetben kipusztulófélben lévő állatfajták.”³²³

Az őshonos állatfajták manapság is a *tájba illő állattartás*³²⁴ szereplőivé válhatnak, gondolván főleg a védett és ökológiailag érzékeny tájakra, de a környezetkimélő gazdálkodás is kedvezhet újbóli terjedésüknek. Hiszen veszélyben van a *mezőgazdasági kultúra sokfélesége* a Kárpát-medencében is. „Az állatállomány genetikai készlete manapság szintén aggodalomra adhat okot. Miközben több mint egy évszázada törekednek a világ növényi forrásainak megőrzésére – az első *magbankot* 1894-ben létesítették Oroszországban –, addig az állatállománnyal csak a legutolsó néhány évtized óta foglalkoznak [...] a hús, tojás és más állati termékek iránti növekvő igény arra készítette a termelőket, hogy a *helyi fajtákat* veszni hagyják az egyre korlátozottabb számú, nagy produktivitású állatfajták kedvéért.”³²⁵ Az *európai háziállatok fajtáinak* több mint 50%-a a XX. század kezdete óta kiveszett, és a megmaradó fajták 43%-a veszélyeztetett.³²⁶

A *paraszti gazdálkodás térvészítése* együtt járt a *paraszti (táj)fajták eltűnésével*. A környezetbarát gazdálkodás szerencsére újra fölfedezi a hajdanvolt háziállatokat (fajtákat), tartási és takarmányozási formákat. A *hagyományos állattartás* a termőföldre kötődő, a két ágazat harmóniájának elérésére törekvő tevékenység, amely az *ökológiai egyensúlyt* tartja szem előtt, megszabva a termőföldegységre jutó optimális állatlétszámot.³²⁷

Az első világháború után a *paraszti gazdálkodás megítélése* változott a hazai agrárpolitikában. Különösen szembetűnő az *alföldi gazdálkodás* szerepének a felértékelődése. A *mezőgazdasági kamarák* életrehívásával, továbbá a *gazdaképzési hálózat* kiépítésével³²⁸ próbálták a fejlődést előmozdítani. Az állam és a szakmai szervezetek modernizációs törekvései magukban hordozták a korszak ellentmondásait. Közülük is kiemelendő, hogy a *nemzetközi gazdasági élet* szűk mozgásteret biztosított az országnak, ami a hazai agráriumban hatványozottan jelentkezett. Abból a szempontból viszont – az utókor szemüvegén nézve –, „kedvezőnek” ítéltető, hogy tovább

323 Csató L. szerk. (1986): 7. Az ősi háziállatok megőrzését számos ok indokolja, köztük az *igényváltozás* kiszámíthatatlansága, hiszen előfordulhat, hogy ezeknek a biológiai reliktumoknak bizonyos *génjeit* a modern technológia hasznosítani tudja. Továbbá ezek a fajták kedvezőtlen ökológiai adottságú területek kiaknázására kiválóan megfelelhetnek. Az is lehetséges, hogy haszonállat-előállító *kereszttezeseknél* igénybe vehetők. Sőt a modern állatnemesítés *kontrollként* is segítségül hívhatja őket. De *történelmi-kulturális örökségként* is, bennük a névtelen nemesítők munkáját becsüljük meg, *múltunkhoz* tartoznak, *esztétikai értéket* képviselnek. Egyúttal az oktatás-ismeretszerzés szereplői is. A *táj arculatának* egykori alakítói, hordozzák az előttünk járt nemzedékek szemléletét, összekötve a sorjázó generációkat. Lásd: Bodó I. szerk. (2000): 4–5.

324 Ángyán J.–Tardy S.–Vajáné szerk. (2003): 359.

325 A világ (2005): 87.

326 Ua.

327 Ángyán J.–Tardy S.–Vajáné szerk. (2003): 366–367., lásd még: Génmegőrzés. Kutatási eredmények régi háziállatfajták értékeiről. Szerk. Jávora A.–Mihók S. Db. 2002.

328 Pataky E. szerk. (1970): 188, 211–212.

élt a *gazdálkodás hagyománya* a parasztság körében, természetesen beleértve a modernizáció révén bekövetkező változásokat is. A *lassabb váltás* segített megőrizni a magyar mezőgazdaság *biológiai alapjait*. A gazdasági fejlődést tekintve ez azonban mindenképpen a „megrekedt évtizedek” korát jelenti. Annyi mindenképpen a javára írandó, hogy mérsékelte *kultúrnövényeink, háziállataink genetikai erózióját*. Mindezt anélkül állapítjuk meg, hogy kétségbe vonnánk a gazdasági fejlődés szükségességét, a társadalom azon részének jogát a vagyoni gyarapodásra, akik a mezőgazdaságból élnek. Az *agrárium homogenizálódása* a XX. század közepétől gyorsult föl Magyarországon is. Előidézője a második világháború után meginduló világméretű *iparfejlődés*, amely átformálta a mezőgazdaságot is. E folyamatnak bizonyos mértékig ellenállt a hagyományos gazdálkodáshoz ragaszkodó parasztság, noha ez többnyire anyagi jólétének rovására történt. Mindezt talán azért érdemes megjegyezni, mert jórészt a parasztságon múltott, hogy véglegesen nem enyésztek el paraszti növényfajtáink, régi háziállatfajtáink.

A hazai *paraszti állattartás* a Kárpát-medencében sokáig szinte *önállóságot* élvezett az állatfajtákat, a tartást és a takarmányozást illetően. E kérdésekre a központi hatalom kevésbé szolt bele. A jobbágyfelszabadítást követően azonban a parasztság, mint mezőgazdasági termeléssel foglalkozó társadalmi réteg, egyre nehezebben tudta megőrizni e téren önállóságát. A hazai állattenyésztésben³²⁹ különösen a XIX. század végén erősödött meg az *állam szerepe*, melynek alapját az 1894. évi XII. tc. fektette le. Meghúzzák a *tenyészközpontok* határait, a köztenyésztésben kötelezik a községeket az *apaállatok* beszerzésére. Az állami közreműködés 1918 után is ezen a vonalon haladt. Együttal kiterjesztették az állatállomány törzskönyvezésének a körét, bevonták a parasztgazdákat is a *minőségi tenyésztésbe*, a *tenyészállat-akciók* érvényesek lesznek az *anyaállatokra* és a *baromfifélékre* is. Az állam támogatta a magasabb termelésű *fajták behozatalát*. Azonban a szántóföldi takarmánytermő terület bővülése, a *takarmánygazdálkodás* színvonalának javulása nem követte a fajtaváltás ütemét. Amint Reichenbach, B. írja:³³⁰ „...a takarmánytermeléstől annyira sajnálja a földet a magyar kiskisgazda, kivált az Alföldön”, utalván arra, hogy „...A magyar mezőgazdaságban (néhány megyét kivéve) talajzsaroló gazdálkodás folyik [...] A kisbirtokon ugyan több az állat, mint a nagybirtokon, de a tápanyaggazdálkodás egyre-másra rosszabb, mint a nagybirtoké. A kisbirtokon ugyanis kevesebb istállózott, a jobb tartás következtében több és értékeesebb trágyát produkáló jószág (van), mint a nagybirtokon.” Végző soron a parasztgazdaságok hátrányának okát³³¹ abban látja a nagybirtokkal szemben, hogy egyrészt alacsony a *népies gazdasági kultúra* színvonala, másrészt a kisüzem a *beszerzés* és az *értékesítés* terén jóval kedvezőtlenebb helyzetben van.

329 Ua. 243–245.

330 Fabricius E. szerk. (1938): 16.

331 Ua. 21., lásd még: Konkoly-Thege S.: Állattenyésztésünk fejlesztésének irányai, eszközei és eredményei (Állattenyésztési politika). Bp. 1948. Első kiadása 1920-ban jelent meg: Állattenyésztésünk fejlődésének fő feltétele. Bp.

A második világháború után a 13.130/1948. korm. rendelet³³² felszámolta az állattenyésztésben is az addig működő szervezeti és irányítási formákat. Eltekintve az 1945-öt követő közel két évtized értékelésétől, az 1960-as évek végén az állattenyésztésről elmondható, hogy „...a háború előtti ökrök helyett húst és tejet termelő szarvasmarhát, a lovak helyett több sertést, juhot és baromfit tartunk”.³³³ A paraszti gazdálkodás bizonyos elemei újjáéledtek, illetve tovább éltek a háztáji gazdálkodásban,³³⁴ elsősorban az állattartásban, amelynek súlyát jelzi, hogy már 1966-ban az előállított állati termék 55%-át adta a háztáji, 45%-a származott a szövetkezeti gazdálkodásból. Különösen jelentős volt a már régóta paraszti „privilegiumnak” tekintett *baromfitartás* szerepe. A háztáji állattartásban az Alföldön, sőt az Északi-hegyvidéken is, az összes termelési értékből a kisüzem részesedése 50% fölé volt, a Dunántúlon még ennél is magasabb értéket mutatott, különösen az északi részen, így pl. Vas megyében³³⁵ (70% fölé). A fentiekből is látható, hogy az ország azon vidékein volt jelentős a *háztáji állattartás*, ahol már korábban is az országos átlagnál fejlettebb volt a paraszti gazdálkodás.

Szarvasmarhafajták a Kárpát-medencében

A magyar szarvasmarha-tenyésztés történetében a fajtákat tekintve legalább négy kor-szakot tudunk elkülöníteni:

– honfoglalás – Árpád-kor	fajta ?
– XIV. század – XIX. század	magyar szürke marha
– XX. század – 1970/80-as évek	magyar tarka marha
– XX. század utolsó évtizedei	magyar tarka marha x holstein-fríz keresztezésű állomány. Jelenleg a hazai tehénállomány 18–20%-a magyar tarka. (A teljes állomány döntő hányadát kitevő fajtákról van szó!)

A *magyar szürke marha* bizonyítható megléte előtti időszak fajtájáról a tudomány még nem mondta ki a végső szót. A régészeti leletek alapján László Gy.³³⁶ rekonstruálta honfoglaló őseink magukkal hozott háziállatainak küllemét. Annyi bizonyos,

332 Pataky E. szerk. (1970): 297–298. Az 1945 utáni helyzetről Donáth Ferenc a következőket írja: „A földreformot agrárreformnak kellett volna követnie [...] (amely) elősegíti a kisparaszti mezőgazdaság potenciális lehetőségeinek maximális kihasználását, illetve csökkenti közismert hátrányait.” A kisparaszti mezőgazdálkodásra épülő reformra azonban nem került sor, csak részintézkedések történtek. Lásd: Donáth F. (1977): 95. A háztáji gazdaság szerepéről szólva felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy „...a gazdaságpolitikában (1970-es évek) is előtérbe nyomult a háztáji gazdaság áru-termelésének ösztönzése. Magyarországon ez vezetett oda, hogy megszüntették a háztáji állattartás korlátozását. A gazdaságpolitikával párhuzamosan változott a háztáji gazdaság ideológiai megítélése is.” Lásd: Ua. 125.

333 Fazekas B. (1967): 149.

334 Ua. 193.

335 Ua. 195.

336 László Gy. (1988): 105, 139, 142–143.

hogyan nehezen tudjuk ezen ősi állatfaját elkülöníteni a magyar szürkétől, hiszen eredetéről megoszlanak a vélemények:³³⁷

- a honfoglaló magyarok hozták be a Kárpát-medencébe;
- a népvándorlás hullámaival vagy a középkorban került be;
- a helyi háziásítás eredményeként alakult ki.

Az 1990-es évek közepén megjelent tanulmány szerint³³⁸ „...a három elmélet között kibékíthetetlen ellentét nincs, akár mindhárom elképzelés egyaránt igaz lehet. Remélni lehet, hogy a tudományos kutatások fontos adalékkal szolgálnak majd a fajta eredetének pontosabb megismeréséhez.” A származási elméletek³³⁹ többségükben állítják, hogy *nem endemikus* fajtáról van szó. A *helyi fajtakkal* kereszteződve alakult ki manapság is létező külleme, amelynek időszaka azonban ismeretlen. Annyi mindenesetre elfogadható, hogy jelenlegi formája az *Alföld vidékén* született.³⁴⁰ Az újkőkori archeozoológiai leletek egyértelműen segítik a probléma megoldását.³⁴¹

A Kárpát-medencében, főleg az Alföldön a XVIII. század utolsó harmadáig a *húsmarhatartás* dívott. A folyamatos marhakivitel, a háborús események, az állatbetegségek rendszeresen tizedelték az állományt.³⁴² A kivitelre került állatok zömének származása, felvásárlási helye ismeretlen. „Magyarországon az eladható húsmarha csökkenését kezdetben egy-egy alkalmi, majd később folyamatos kelet- és délkelet-európai *szarvasmarhák behozatalával* pótolták. Ezáltal az országban tartott szarvasmarhák beszerzési helyeinek súlypontja fokozatosan kelet-délkeleti irányba tolódott el:

- I. hely: – XVI. század: Magyarország (Duna–Tisza köze, Tisza-völgy) Moldva
- II. hely: – XVII. század: Magyarország (Alföld) Erdély, Moldva
- III. hely: – XVIII. század: Magyarország (Alföld), Erdély, Moldva-Havasalföld, Podolia, Törökország európai része.”³⁴³

A Podoliai-hátság vidékéről szerezték be az egyoldalú igavonásra alkalmas állatokat. Valószínűleg a XVI/XVII. században alakulhatott ki³⁴⁴ ez a primigenius típusú, parlagi vagy sztyeppei fajta, amelyet egy újkori lengyel „őstulokról” készült rajz is ábrázol, bár a fajtacsoport kialakulásáról, elterjedéséről közelebbi adatok nincsenek. A *moldvai marha* a XVI. századtól, a *podoliai fajta* pedig a XVIII. századtól került be a Kárpát-medencébe, illetve – „átutazóként” – Nyugatra. A fajta az Alföldön kiváló természeti környezetet talált, ahol fajtájának legkiválóbb típusává fejlődött. Bár az Alföld másodlagos pusztásodásának fölgyorsulása rontotta életfeltételeit, a folyók árterei, a galériaerdők tisztásai biztosították fennmaradását. Az *ártéri állattartás*³⁴⁵ nyújtotta azt az ideális színteret, ahol az állatok természetes körülmények között

337 Tózsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 107.

338 Ua.

339 Vörös I. (2004): 195–204.

340 Ua. 196.

341 Ua. 197–204. (Az utóbbi évek legjobb összeállítása a magyar szürke marha múltjáról.)

342 Ua. 212.

343 Ua.

344 Ua. 213.

345 Molnár G. (2002–2003): 108.

szaporodtak, s a természetes kiválasztódás révén csak a legalkalmasabb egyedek maradtak meg.

A XV. században már olyan mérvű volt az állomány nagysága, hogy Magyarország Európa hússzállítójává vált,³⁴⁶ ami a XVI–XVIII. században is folytatódott.³⁴⁷ A *kivitel útvonala* Bécs, Cseh-Morvaország és Velence felé irányult. A magyar fajta fénykora a XVII. század vége felé leáldozott.³⁴⁸ Bécs kereskedelmi monopólium felállításával leszorította az árakat. Az állandó háborúk sem kedveztek tartásának. A *magyar fajta „húskorszaka”* a XVIII. században véglegesen lezárult, és utána főleg *igás ökörként* hasznosították.³⁴⁹ Alacsony tejtermelése elsősorban a borjúnevelést szolgálta, még az uradalmakban sem fejték.³⁵⁰ A fajta elterjedése az Alföldre, a Dunántúl sík területeire és az Erdélyi-medencére szorítkozott.³⁵¹

A XVIII. században megindult a magyar szürke marha *keresztvezése*, teret adva új *fajták* kialakulásának. A gyökeres változást az jelentette a szarvasmarha-tenyésztésben, hogy megnőtt az érdeklődés a *tejtermelés*, *-fogyasztás* iránt. A kettős hasznosítás³⁵² magyar szürke ennek az igénynek nem tudott megfelelni. A fajta genetikai adottságai, a tartásból is adódó szilaj természete konzerválta eredeti tulajdonságait, noha ezzel kapcsolatban megszívlelendők Korizmics L. szavai:³⁵³ „...hogya a magyar marha eddig általában nem jó tejelő, azt tagadni nem lehet, azonban azt kérdezem én tőled, lehet-e egy fajnak, rendszeres koplálás és sanyargatás mellett kielégítően tejelni? [...] ezen fajnak kellő táplálkozás és tenyésztés mellett nem lehet rossz tejelőnek lenni [...] nagyon érdemesnek tartanám, hogy (ezzel) komolyan megpróbálkozzunk.” A *nyugati fajták* térhódítása eredményezte, hogy 1895–1911 között a Dunántúlon 68,8%, az Alföldön 43,8%, Észak-Magyarországon 46,8%-kal csökkent a magyar szürke marhaállomány létszáma.³⁵⁴ A XIX/XX. század fordulóján már tarka képet mutat a Kárpát-medence fajtatérképe, s mind erőteljesebben kezd körvonala-zódni egy *új magyar fajta* kialakulásának képe,³⁵⁵ a magyar tarka marháé. A fajta-váltás üteméről, méretéről Csukás Z.³⁵⁶ úgy vélekedett, hogy „...alig van ország, amely ősi marháját olyan radikálisan kicserélte volna, mint a mienk”. Az utódok fel-lelősségét növeli, hogy ugyanazon században még egy fajtaváltást végrehajtottunk. A magyar szürke fajta visszaszorulása nagy ütemben folyt a két világháború között.³⁵⁷ 1938-ban az állomány 11,5%-át képezte, 1942-ben pedig már 10%-ra esett vissza. A teheneket tekintve az állománynak még 7%-a sem tartozott e fajtához.

346 Gál L. (1966): 170.

347 Ua. 172.

348 Ua. 174.

349 Tózsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 108.

350 Gál L. (1966): 178.

351 Ua. 180–181.

352 Ua. 268–269.

353 Ua. 269.

354 Ua. 398.

355 Ua. 404. A hazai háziállatok közül eddig csak a magyar tarka marháról készült monografikus igényű feldolgozás. Lásd: Bocsor G. (1960) Bp.

356 Ua. 405.

357 Éber E. (1961): 433–434.

Egyedül Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében és a Hajdúságban volt magasabb a magyar szürke fajtájú tehének aránya a piros tarkánál. 1895-től Erdélyben³⁵⁸ is gyökeresen átalakult a fajtamegoszlás, a *magyar szürke* és a *piros tarka* fajta aránya felcserélődött az utóbbi javára. Együttal a nyugati fajták jóval lassabban terjedtek, mint az ország más tájain. S éppen „Erdélyben zajlottak le a magyar marha fenntartásáért folytatott harc utolsó küzdelmei”. Az *ősi fajta javítására* a XIX. század közepén³⁵⁹ Lónyai Gábor tett gyakorlati lépéseket, jó termelővonalak kiválogatásával, összekapcsolva a tartási, takarmányozási viszonyok javításával. Amíg Dunántúlon az új fajta terjedése, annak minőségi javítása folyt, addig a Tiszántúlon, főként a Hajdúságban és Szabolcsban lépések történtek a *magyar szürke marha nemesítésére*, egy sokoldalúbb fajtává történő átalakítására. 1931-ben megalakult a *Magyar Marhatenyésztők Egyesülete*,³⁶⁰ amely megkezdte a fajta törzskönyvezését, az ún. ötvenes létszámú gulyák egyidejű kialakításával. A minőségi javítást célozta az Itáliában őshonos maremanne fajtával való keresztezés. A XX. század második felére a fajta teljesen kiszorult a köztenyésztésből, de szerencsére nem pusztult ki, védelemmel élveze reprezentálja a magyar állattartó kultúra egy nagy korszakát.³⁶¹

A magyar szürke marha egyöntetűsége ellenére sem képviselt egységes típust, igazodván egy-egy tájegység ökológiai, tartási körülményeihez. Az aprólékos tenyésztői munkát a *tájfajták* esetén főként a *paraszti gyakorlat* végezte el. Két nagytáji fajtát szokásos megkülönböztetni:³⁶² az alföldit és a kisebb testű erdélyit. A nagytáji fajtamegosztás további típusokat foglalt magába, melyek közé tartozott a XX. század elején még föllelhető *kun marha*. A XIX. század közepén a következő táji változatokat különböztették meg:³⁶³

- nagyváradai és erdélyi,
- bácskai,
- Tisza-vidéki,
- kecskeméti,
- belső-somogyi és zalai,
- Rima-völgyi.

358 Farkas Á. szerk. (1944): 131–133., lásd még: Surányi B.: Adatok Hajdú-Bihar megye és Debrecen két világháború közötti szarvasmarha-tenyésztéséhez. HBm-i Levéltár, XVIII. Db. 1881. 95–110.

359 Gaál L. (1966): 269.

360 Éber E. (1961): 433–434., lásd még: Bodó I. szerk. (2000): 41., Surányi B.: Egy fejezet szarvasmarha-tenyésztésünk és nemesítésünk történetéből. Db. 1978. Kézirat, 22. Az erdélyi ökör pusztulása. Köztelek, 1924. 71–72., 885–886., Ugron Z.: Marhatenyésztésünk Erdélyben. Köztelek, 1907. 1910–1911., Teleki A.: A hazai szürke marhatenyésztés emelése érdekében. Köztelek, 1901. 447–448., Goóz L.: Debreceni magyar marha törzstenyésztés. Köztelek, 1927. 68–69., 1302–1303., Forgách L.: A magyar marha hanyatlása. Köztelek, 1894. 549–550., Tóth A.: Tejelő magyar-erdélyi szarvasmarha. Köztelek, 1931. 47–48., 705–706., Uő: A magyar marha helyzete szarvasmarha-tenyésztésünkben. Köztelek, 1933. 63–64., 563–564.

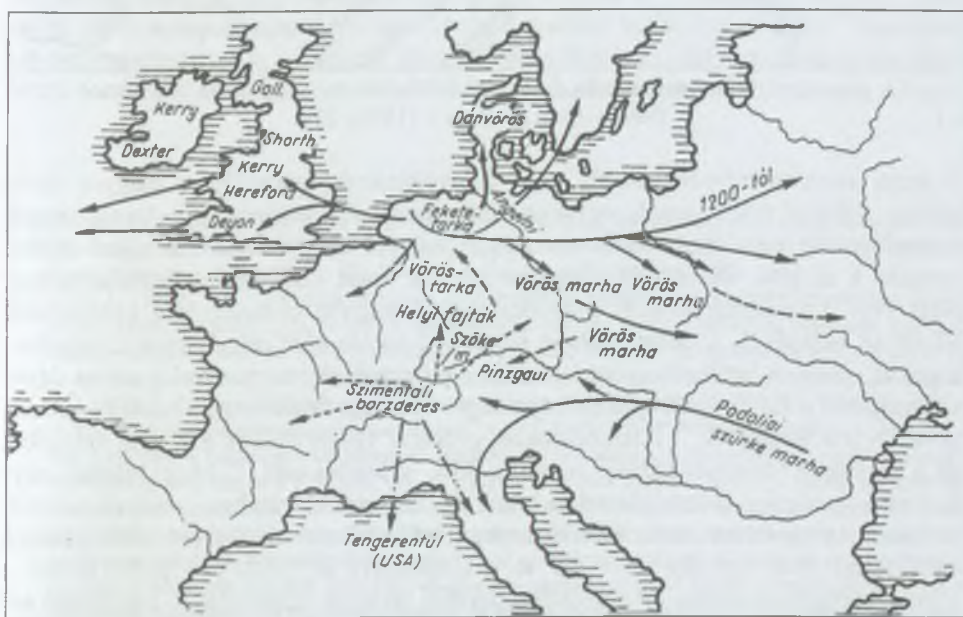
361 Tózsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 108.

362 MaNép II. (2001): 659.

363 Gaál L. (1966): 396.

A két nagytáji változat³⁶⁴ *testtömegben és tejtermelésben* különbözött. Az erdélyi marhának *táji változata* volt a Kárpátok román parasztjai által tartott *busa* marha, továbbá a csiki és a gyergyói kisgazdák körében elterjedt *csángó marha* (még kisebb termettel és más szarvállással). A Kárpátok vidékén egyéb tájfajta is élt, így a *gorál marha* (a lengyel barna marhához hasonló), a *galíciai csopák* fajta vagy a rutén vidék *ruszin borzderes* fajtája (brachyceros típus), Nyugat-Kárpátalján a *verhovinai*, Máramarosban pedig a *hucul* fajta.

Erdély, Máramaros és a Bánság területén – főként a hegyvidéken – tartották a parasztok a *mokány marhát*, amelyik az erdélyi fajta rokona volt, annál kisebb termetű. Szlavóniában, elvétve Dél-Dunántúlon a magyarság körében gyakori volt a *riska* (kuli) vagy a *bosnyák marha* az első világháborút megelőző évtizedekben. A szepességi szászok között a nagytetű *frank marha* tartása volt elterjedve. Az erdélyi szászok szintén *vöröstarka*³⁶⁵ fajtát tartottak (Rajna-vidéki frank marha). Nyugat-Dunántúlon pedig a XVI–XVII. század óta a bevándorolt német paraszttelepések a hegyi fajtákhoz tartozó *bajor tarka marhát*³⁶⁶ honosították meg, sőt az 1890-es években tovább nemesítették. (4., 5. ábra)

4. ábra. Az európai szarvasmarha-fajták kialakulása és elterjedése 1000–1800 között

Forrás: Horn A.–Dohy J. (1970): 22.

364 MaNép II. (2001): 660., lásd még: Horn A.–Dohy J.: A világ szarvasmarhafajtái, értékelésük és nemesítésük. Bp. 1970. 9–20.

365 Dorner B. (1910): 147.

366 MaNép II. (2001): 660. A délvidéki fajtákról lásd: Kovács E. (1997): 178–179.

5. ábra. Az európai szarvasmarha-fajták kialakulása és elterjedése 1800–1950 között
Forrás: Horn A.–Dohy J. (1970): 22.

A hazai szarvasmarha-tenyésztés nagy fajtaváltásának szereplője a magyar tarka marha, tájfafajtái révén, majd „egységesített” típusával a *paraszti állattartás* rangos szereplője volt közel egy évszázadon át. „A magyar tarka marha épp olyan sajátos terméke a magyar földnek és a magyar népnek, mint kultúrája. A kialakulásában részt vevő szarvasmarhafajták tulajdonságaiból magába olvasztotta a viszonyaink között az előnyöset, s kiküszöbölte a környezet hatása alatt mindazokat a tulajdonságokat, amelyek létét, elszaporodását veszélyeztették. A magyar tarka marha egyesíti magában a kultúrfajták termelőképességét a parlagi fajták nagy ellenállóképességével” – írja Bocsor G.³⁶⁷ Kialakulásának gyökerei visszanyúlnak a XVIII. századba, de a fővonulat (állatbehozatalok révén) a XIX. századra esik.³⁶⁸ Megszületése egybeesett a gazdasági föllendüléssel, a hazai táplálkozási kultúrában bekövetkező változással. Az agrárium intenzifikációja megnyitotta az utat a jobb termelőképességű kultúrfajták előtt. Az 1894. évi XII. tc. – kiegészítve az 1908. évi XLIII. tc.-kel – tenyészközlési beosztása előmozdította további tájfafajták kialakulását, ami végső soron elindította a magyar tarka marha kialakulását és a Kárpát-medencében a fajtaváltást.

„A létrejött új tájfafajták kitenyésztésében az ősi szürke marha mellett mintegy 30 féle nyugati marhafajta vett részt kisebb-nagyobb mértékben [...] az újabb tájfafajták közösségét, rokonságát is a szürke marha alapozta meg.”³⁶⁹ Ez a folyamat időben,

367 Bocsor G. (1960): 11.

368 Tózsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 121.

369 MaNép II. (2001): 662.

ütemében eltérően zajlott le. A nyugati fajták közül a szimentáli fajta játszotta a döntő szerepet. A történelmi Magyarország több pontján, egymástól függetlenül születtek meg a paraszti tenyésztés révén, azonos cél érdekében, az egyes vidékek tájfajtái:³⁷⁰ ipolysági (nógrádi-honti), mosoni-soproni, tolna-baranyi, jászsági, vasi, bonyhádi (völgységi), kunsági, Krassó-Szörény megyei (a pinzgauai domináns szerepével).

Tájfajtaként egyedül a *bonyhádi* terjedt el, a többi beleolvadt – az 1940-es évekre – a szimmentáli jellegű magyar tarka fajtába.³⁷¹ A hagyományos paraszti marhatartás korszaka az 1950–60-as évekkel lezárult, vagyis a magyar tarka marha domináns szerepéig tartott. Az újabb fajtaváltásban meghatározó szerepet játszottak a *lapályfajták*, de hazai jelenlétük nem előzmény nélküli, hiszen az 1850-es években – jóllehet nagybirtokon – már működtek lapályfajtával rendelkező tehenészetek Magyarországon.³⁷²

A paraszti lótarthatás fajtái

„A régi magyar ló [...] a parlagi ló képében még a XVIII. század első felében is nagyjában megőrizte keletről hozott elődeinek alkatát és tulajdonságait, ezt bizonyítják az e korból fennmaradt katonai lónyilvántartások adatai is” – írja Jankovich M.³⁷³ Ami az őst illeti, a mai álláspont szerint a mongol puszták vadlovára, a takira³⁷⁴ vezethető vissza. Azonban már a középkori magyar lóállomány sem volt egységes, amire történelmi forrásaink is utalnak. A XV–XVI. század lókiivitelét a keleti behozatal ellensü-

370 Bocsor G. (1960): 43, 94., lásd még: Horn A.: A pinzgauai jellegű Beszterce vidéki szarvasmarha fajtaleírása. Köztelek, 1943. 714–715. (helyi gazdák tenyésztették ki), Sambraus, H. H.: Használatok színes atlasza. Bp. 2002. 65., Schandl J.: Szarvasmarhatenyésztés. Bp. 1952. 87.

371 Ettig L. (1999): 13., lásd még: Barabás I.: A bonyhádi tájfajta szarvasmarha tenyésztése. Szekszárd, 1931. Leopold L.: A bonyhádi szarvasmarha javítása és a németalföldi pirostarka szarvasmarha behozatalának terve. I. Köztelek, 1921. 755–756., Ua. II. Köztelek, 1921. 775–777., Pattatylus-Ábrahám J.: Az Ipoly vidéki szarvasmarha gazdasági jelentősége. Köztelek, 1940. 440–441., Wetsik V.: Az alföldi pirostarka szarvasmarha javítása. Köztelek 1928. 1785–1786., Király I.: A bonyhádi tájfajta szarvasmarha kialakulása. AgtSz, 1965. 550–570. Egy-egy tájfajta kialakulásában a kiindulási fajta nem a legfontosabb tényező. Ezt támasztja alá a bonyhádi szarvasmarha megszületése is. Bár fontos a *biológiai háttér*, a kereszteződések szerepe, de ennél sokkal jelentősebb szerepet játszanak a *társadalmi körülmények*, a *történelmi viszonyok* és természetesen az *ökológiai feltételek*. A befolyásoló tényezők közül mindenképpen hatása volt az egykori német telepések dohánytermesztésének, a termőterület *művelési ágak* szerinti megoszlásának, így a rét és a legelő arányának, a telepések kedvező *birtokviszonyainak*, a nagybirtok jóval kisebb szerepének, a *paraszti társulatok* jelenlétének, a *táj népsűrűségének* és természetesen a német parasztek *tapasztalati kultúrájának*. Ezek ismeretében ildomos a tájfajták kialakulásának jelentőségét fölmérni, mivel bennük ötvöződik az ember–táj–társadalom–gazdaság–történelem bonyolult kölcsönhatása. Lásd: Király I.: A Dél-Dunántúl mezőgazdasága és állattenyésztése (1848–1944). Kaposvár, 2004. 101–107. További adatok a szarvasmarhafajták területi elhelyezkedéséről: Beke L. alapján: Mezőgazdasági kiviteli cikkeink legjobb termőhelyei. Bp. 1937. 18–19. Magyary Z.–Reichenbach B.: A szántóföldi termelés és állattenyésztés üzemi tájai. Bp. 1942.

372 Korizmsics L. (1857): 287–288., Sebestyén G. (1957/58): 71–72.

373 Jankovich M. (1970): 254. Hankó B. a tarpánt tekintette a honfoglaló magyarok ősi lovának, amelybe azonban tarki vér is került. Lásd (1935): 2. 53–76.

374 MaNép II. (2001): 618.

lyozta.³⁷⁵ A magyar lótenyésztés történetében a XVIII. század fordulópontot hozott. A megcsappant lóállomány pótlása, a tenyésztés fölkarolása – állami támogatással – *nagy fajtaváltást* indított el, ami végül a régi lófajták eltűnéséhez vezetett. Az *állami ménestelepek* létesítésével elkezdődött a tenyésztés céltudatos irányítása, arra ügyelve, hogy a tájnak megfelelő fajták honosítására kerüljön sor. A régi, főleg a parasztság kezén lévő fajták az 1880–90-es évekre kiszorultak a köztenyésztésből. (A lótenyésztés korszakairól már történt említés.)

Az *ősi magyar ló*³⁷⁶ teljesen eltűnt, esetleg elvétve fordult elő az erdélyi parasztságnál. Ezt a fajtát Kovácsy-Monostori „javíttatlan parasztlónak” nevezte. A javított magyar ló³⁷⁷ vagy *parlagi ló* tájanként változott – a parasztgazdaságok közel két évszázadon át ezt a fajtát tartották – aszerint, hogy milyen fajtát használtak keresztezésre. Az *erdélyi ló*³⁷⁸ a régi magyar lóval azonos, de mutatja a paraszti tenyésztés hatását. Az erdélyi lófajtákon belül elkülönült egymástól a *székely ló*,³⁷⁹ amely az erdélyi parlagi ló maradványának tekinthető és a bozontos sörényű és farkú *mokány ló*, melynek létezését Hankó B.³⁸⁰ ugyan nem fogadta el, de Kovácsy-Monostori szerint³⁸¹ a Keleti-Kárpátok egykori tájfajtájaként tartották számon. A *békási tájfajta*³⁸² (a havasok aprótermetű lova, a Borgói-hágótól a Gyimesi-szorosig terjedő vidéken) a hucullal rokon, de nemesebb fajtát jelöl. A *hucul ló*³⁸³ tarpán származék (de jelentős taki vér is került bele) és a Keleti-Kárpátok vidékén volt elterjedve, a Tisza–Prut–Cseremosz–Borodina forrásvidékén élő ruszinok között, akik nem a völgyekben telepedtek le (Máramaros–Galícia).

„A felsőbb hegyes részeken apró *podollai* (podóliai)³⁸⁴ faj ló tenyészik, melly a többség közt is a hegyes vidéknek neki edzett, tömött testű [...] jobb vidékeken s a magyarok közt itt is az alföldi fajjal inkább vegyülve lenni látszik.” Ez a tájfajta eljutott az Alföldre és Észak-Dunántúlra is.³⁸⁵

Baranyában a XX. század elején *török ló* vagy szlavóniai ló³⁸⁶ néven volt ismertes a parasztság körében egy apró termetű, teherhordásra használt tájfajta. A Dunántúl nyugati sávjában két hidegvérű tájfajta³⁸⁷ alakult ki: a *pinkátfői ló*, Sopron és Vas megyében, valamint a *muraközi ló*, Zala megye déli részén és a Muraközben. A fajta eredete Stájerországba és Karintiába vezet. Az utóbbi nehezebb testű tájfajta volt.

375 Ua. 619. A magyar lótenyésztés korszakairól az első összefoglalás: Kovácsy B.–Monostori K. (1892): 2. kiad. 386–470.

376 Gaál L. (1966): 450.

377 Ua. 450–451.

378 Ua. 451.

379 Hankó B. (1943): 26–28.

380 Gaál L. (1966): 453.

381 Kovácsy B.–Monostori K. (1892): 425, 427.

382 Gaál L. (1966): 453., lásd még: Hankó B. (1943): 22–25: a Székelyföldön létezett még az orosz-hegyi tájfajta is, amely azonban az 1930-as években kiveszett. Lásd: MaNép II. (2001): 621.

383 Hankó B. (1942): 33–32.

384 Galgóczi K. (1855): 308.

385 MaNép II. (2001): 620.

386 Ua. 619.

387 Kovácsy B.–Monostori K. (1892): 418–421.

„Ezek a fajták [...] részint nyomtalanul elenyésztek, részint pedig ma is élnek egy-egy jellegzetességükben.”³⁸⁸

A XVIII. századtól központosított lótenyésztés³⁸⁹ eredményeként a Mezőhegyesen kitenyésztett *nóniusz* a paraszti lótarítás kedvelt fajtájává vált, a *gidránnal* együtt, amely a Dél-Alföldön volt honos. „A tucatnyi új lófajta – a melegvérűek közül különösen a *nóniusz*, a *gidrán* és a *lipicai* – a XIX. század folyamán a parasztgazdaságokból is kiszorította a hajdani, a XX. században már részben vagy egészen kiveszettnek nevezhető tájfajtákat.”³⁹⁰ A hidegvérű lófajták³⁹¹ paraszti tartása csak a Dunántúl egyes – főleg nyugati – területein dívott, az Alföld parasztsága idegenkedett tőle. Még az Ormánságban is csak a XIX. század második felében terjedt el a muraközi ló.

Juhfajták a parasztgazdaságokban

A *racka*³⁹² eredete – a magyar szürke marháéhoz hasonlóan – eltérő vélemények keresztüztüében áll. Már közel másfél évszázada foglalkoztatja a hazai szaktudományt, hogy honnan származik ez a háziállatunk, mikor került be a Kárpát-medencébe?

A *racka juh*³⁹³ (magyar racka, hortobágyi racka) a XVI–XVII. században tűnt föl, helyi nemesítés révén vagy délről behozott fajtaként. Az is bizonyítottnak tűnik, hogy a honfoglalás kori leleteknél a szarvak nem 45 fokos szöget zárnak be, hanem nagyjából vízszintes tengely körül csavarodnak. Általánosan elfogadott vélemény³⁹⁴ az is, hogy Magyarországon a XVII. században a *legelterjedtebb fajta a magyar juh* volt, amit a rackával azonosítanak. *Kunsági és moldvai juhokat* 1656-ban írtak össze a gyalui uradalomban. A rackajuhra vonatkozó első adat 1648-ból származik, szintén a gyalui összeírásban. A XX. század előtti magyar szerzők azon a véleményen voltak, hogy a magyar juh azonos a rackával, melynek őshazája Kréta szigete, és innen került Törökországon és Erdélyen keresztül az Alföldre. A *racka* elnevezés racsko formában 1799-ben bukkan föl írott alakban. A szó eredete nem tisztázott. Annyi bizonyos, hogy Magyarországon³⁹⁵ a XVII. században a „*tekeredett*” *szarvú krétai juh*ot, a XVII/XVIII. század fordulójától pedig a „*pödrött*” *szarvú juh*ot nevezték magyar juhnak. Az utóbbival együtt jelent meg a Kárpát-medencében a harmadik rackaféle, melyet *oláh* (török, rác, pursa, macedon) *juhnak* (rackának) neveztek. A szarvcsapok alapján³⁹⁶ valószínű, hogy a XVI–XVII. században a *krétai* és az *oláh juhok*, a XVII–XVIII. századtól a *moldvai* vagy *magyar juhok* jutottak el a Kárpát-medencébe, és a XVIII–XIX. század fordulóján tűntek föl a *magyar (debre-*

388 Gaál L. (1966): 452.

389 MaNép II. (2001): 621–622., lásd még: Döhrmann H.: A mezőhegyesi tájfajta. Köztelek, 1924. 63–64, 791–792.

390 Ua. 621. Az új lófajták kialakulásáról, mai szerepéről lásd: Tözsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 27–52.

391 Ua. 622.

392 Vörös I. (2004): 195., lásd még: Hankó B.: A magyar juh eredete, múltja és jelene. Db. 1937.

393 Ua. 216–217.

394 Ua. 226. Lásd részletesen a 7. táblázat: 222–225.

395 Ua. 227.

396 Ua. 228.

ceni) rackák. A gyapjú hosszúsága³⁹⁷ a XIX–XX. század fordulóján ismert adatok alapján a magyar (debreceni, hortobágyi) rackánál rövidebb volt, mint a többi rackafélénél. De mindhárom fajta a hosszúgyapjas juhok csoportjába tartozik. A magyar juh gyapjúszíne a XVII–XIX. században egységesen fehér volt, noha Erdélyben már a XVII. században felbukkant a fekete színű racka is. Hankó B. becslése szerint³⁹⁸ „fekete magyar juh nincs több a világon 500 darabnál. Fekete nyáj egyetlen egy van *Debrecenben*, s ez 150 darabból áll.”

Az 1940-es években *Ecseg-pusztán* és *Hajdúböszörményben* fordult elő még nagyobb létszámú *fekete nyáj*. A fehér rackánál a sárgásfehér fej és lábszín utal a moldvai magyar fajtával való keresztezésre. „A XVI. században a Török Birodalomban több racka fajta volt. Megjelenésük Európában a török hódítással függhet össze. Magyarországon kezdetben kis számban (?) a krétai juh, majd később tömegesen a moldvai és az oláh juh néven ismertté vált racka juhok terjedtek el.”³⁹⁹ Kretzoi M. szerint⁴⁰⁰ a rackák őshazája Kis-Ázsia–Mezopotámia–Közép-Ázsia lehetett. A világ többi részén – nem sok helyen – izoláltan találhatók. *Európában csak a Kárpát-medencében honosak.*

A *gyimesi rackát*⁴⁰¹ székely és csángó magyarok alakították ki, jelenleg már magyar és román gazdák is tartják. Elnevezése Döhrmann Viktortól és Schandl Józseftől ered, utalván kialakulásának színterére. Korábban jóval kiterjedtebb volt tenyészkörzete. Hármashasznosítású fajtaként hasznosult a paraszti állattartók körében. A *cigája*⁴⁰² fajta a XVIII. században került a Kárpát-medencébe. Valószínűleg kisázsiai eredetű és a Balkánon keresztül jutott el Magyarországra. Elterjedtségét finomabb gyapjának köszönheti, amihez társult tejhaszna is. Elfogadott neve még a *berke*, a *zombori juh*, valamint az *oláh juh*. A XIX. században az uradalmakban és a kisgazdaságokban egyaránt tenyésztették. 1918 után hazai tenyésztése a Duna–Tisza közére szorult vissza, főleg a paraszti állattartás fajtái közé tartozott, fejték is. A két világháború között e tájon *tejelő változata* is kialakult. Erdélyben⁴⁰³ a fekete fejű fehér cigája mellett *fekete változata* is előfordul. Alkatára nézve hegyi és alföldi változatot

397 Ua. 230.

398 Hankó B. (1940): 89.

399 Vörös I. (2004): 231.

400 Ua.

401 Bodó I. szerk. (2000): 56–57.

402 Tózsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 148–149., Bodó I. szerk. (2000): 60–62.

403 Farkas Á. szerk. (1944): 192–196. „Az Erdély minden vidékén otthon lévő ősi curkán fejősjuhra, valamint az egészen jól meghonosodott cigája fejősjuhra éppen olyan szükségünk lesz a jövőben – ki tudja még meddig – mint a milyen nélkülözhetetlen és hasznos volt a múltban [...] cigájaink behozatala és elterjedése nem véletlenül történt [...] juhtenyésztésünk jövője szempontjából nagyon nagy figyelmet érdemlő kérdés: melyik lesz hasznosabb a két fajta közül?” – tette föl a kérdést 1923-ban *Szentkirályi Ákos*, a Kolozsvári Gazdasági Akadémia igazgatója. A keresztezések elindításában látta a jövőt, a gyapjú minőségének a javítása érdekében, a fajtajelleg megtartása mellett, és a behozatalt csak a keresztezések érdekében tartotta fontosnak. A szerző azonban a cigáját jóval értékesebbnek tartotta a curkánál. Nem tartotta célszerűnek a merinó behozatalt, ugyanis: „...das Merinoschaft verlangt torckene Füße” – idézve a német véleményt. Ami utal a nedves, csapadékos éghajlatra, mint a merinónak kedvezőtlen feltételre. Lásd: *Szentkirályi Á.*: Erdély juhai, Erdély juhtenyésztése. Kolozsvár, 1923. 33.

lehet elkülöníteni. A *curkán*⁴⁰⁴ (sok helyütt vlach juhnak is nevezik, *burszán* vagy román *pursa* néven is ismert) fajtát az 1940-es évek elején Bukovinában, Moldvában és Erdélyben is tartották. Három változatban fordult elő: *fehér, fekete és hamvas*.

A Partiumban meghonosodott a *fésűs-gyapjas merinó*⁴⁰⁵ fajta is a paraszti állattartásban, melyet gyapjáért és tejéért tartottak. „Tolna és Baranya német ajkú lakosai a XVIII. században Dél-Németországból magukkal hozták a *bajor »Zaupel-schaft«*-t. Így a *tolna-baranyai sváb juh* a Zaupelschaft származéka, illetőleg a Berchtesgaden vidékén még ma is élő Steinschaft testvérfajtája” – írja Schandl J.⁴⁰⁶ a *cikta* juhról.

A Kárpát-medencében a *merinó juhok* tenyésztése⁴⁰⁷ II. József 1786-ban hozott rendeletével indult útjára. A gyapjúhasznú tenyésztés fénykora a XVIII. század közepétől egy évszázadig tartott. A *magyar fésűs-merinó fajta* az 1920–30-as évek környékén alakult ki és népszerűségnek örvendett Debrecen és Szeged határában, az Alföld jellegzetes állattartó megyéiben.

A külföldi telepések révén még egyéb fajták is bekerültek a Kárpát-medencébe, így pl. a *német parlagi juh* a középkor végétől, melynek további sorsáról nincsenek adatok.⁴⁰⁸

Sertésfajták a parasztgazdaságokban

A sertéstartás gazdag *fajtaválasztéka* egyrészt azt jelentheti, hogy széles körben elterjedt háziállatról volt szó, tájfajtákban bővelkedve, másrészt az sem kizárt, hogy a néhány helyi fajtát vidékenként másként nevezték. Véleményünk szerint az egyik nem zárja ki a másikat, azzal a kiegészítéssel, hogy az alaptípusok azonosak voltak a Kárpát-medencében. Dörner B.⁴⁰⁹ a következőket említi: *bakonyi, szalontai, lengyel, hegyi, szőke mangalica, fekete mangalica, fecskehasú mangalica, vadas (baris) mangalica, báznai* (Erdélyben). Hankó B.⁴¹⁰ nyolc tájfajtát sorakoztatott föl: *szalontai, tüskésszőrű* (Erdélyben), *bakonyi, alföldi* (magyar disznó), *réti disznó* (Tisza, Berettyó, Körösök), *siska* (Dél-Dunántúl), *túrmezei* (Zágráb körül), *hegyi* vagy *surányi* (Északi-Kárpátok). Ez a sokszínűség – még ha csak nevében is – egyben jelzi a paraszti kötődést az állatfajhoz.

A források alapján a Kárpát-medencében a következő sorrend állítható föl:⁴¹¹

- történeti sertésfajták: szalontai, bakonyi, lengyel vagy hegyi (surányi), tüskésszőrű erdélyi,
- mangalicafélék (három változat),
- hússertések.

404 Ua. 196–197. A Hajdúságban is így nevezték (*pursa*) az oláh juhót (rackát). Lásd: *Vörös I.* (2004): 225.

405 Ua. 211.

406 Schandl J. (1947): 83.

407 Tőzsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 155–156.

408 MaNép II. (2001): 707. A merinó fajta megjelölésére eleinte a birka szót használták, mivel e fajta tartása, takarmányozása már nagyobb gondosságot igényelt, mint a racka fajtáé. A XIX. század közepétől a XX. század közepéig a hazai juhállomány 96%-a merinó származék volt és csak 2-2% jutott a rackára és a cigájára. Lásd: ua. 708.

409 Dörner B. (1925): 130–141, 143–146.

410 Hankó B. (1939): 321.

411 Szabadfalvi J. (1991): 32.

A tájfajták kialakulásában bizonyára részt vettek *európai primitív fajták is*,⁴¹² így a *szláv-kelta-ibériai sertések*, melyeknek ősei a római korban születtek meg és egy részüik elvadulva átvészelte a népvándorlás korát (6. ábra). Jellemző képviselőik a már említett *lengyel parlagi sertés*, a *bajor-hannoveri-braunschweigi sertés*, a *francia craonnais fajta* és a későbbi híres dán lapálysertés nemesítésében felhasznált dán *seelandi sertés*. Ide sorolandók a *göndörszörű zsírsertések*,⁴¹³ melyek a Balkánon a római kultúra és a népvándorlás eredményeként jöttek létre. Legjelentősebb képviselőjük a majdani *mangalica* lesz. A *kelta-germán sertések*⁴¹⁴ szerepe a Kárpát-medencében nem valószínű. E csoportba tartozik a *német lapálysertés*.

A *bakonyi sertés*⁴¹⁵ gyökerei feltehetően a keltákig vezethetők vissza. Tenyésztőterülete elsősorban a Dunántúlon volt, de áterjedt a Mátra–Bükk vidékére is. Tartása kb. a XIX. század közepével lezárult. A bakonybéli, a tihanyi apátság XI. századi okleveleiben már szó esik a Bakony erdőségeiben makkoló sertéscsordákról.⁴¹⁶ A Sárközben *kese* disznóként említették a bakonyira emlékeztető fajtát. A bakonyi sertés kitömött példányát 1931-ben találták meg a zirci apátságban, amely átkerült a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba.⁴¹⁷ A fajta utódait még az 1950-es években a *horvátországi parasztok* tartották.⁴¹⁸ A *szalontai sertés*⁴¹⁹ eredetéről megoszlanak a vélemények (veres disznó, ugrai disznó). Elterjedése Hajdú, Bihar, Békés, Szabolcs megyékhez és Erdélyhez kötődik.⁴²⁰ Nagy testű, erős alkatú fajtáról szólnak a korabeli leírások.⁴²¹ Az 1830-as évektől terjedő mangalica, a zsírsertés keresettsége miatt kiszorult a köztenyésztésből a hízásra kevésbé hajlamos szalontai fajta. A szalontai utolsó képviselője feltehetően a mangalicával kevert *újsszalontai* vagy *vörös mangalica* volt.⁴²² 1920 után széles körben tartották Nagyszalonta környékén a parasztok.⁴²³ A Nagysárréten⁴²⁴ a réti disznó és a szalontai fajta volt meghonosodva, melyek közel azonos külleműek voltak. Paraszti tartása más-más elnevezéssel másutt is föllelhető,⁴²⁵ így Szarvas környékén erdei disznó vagy Gerendáson nagy mangalica néven. A *siska*⁴²⁶ úgy tűnik, hogy nem

412 Baltay M. (1983): 15–16.

413 Ua. 16.

414 Ua.

415 Ua. 32–35., lásd még: Szabadfalvi J. (1991): 36–38.

416 Szabadfalvi J. (1991): 36.

417 Baltay M. (1983): 34.

418 Ua. 35.

419 Szabadfalvi J. (1991): 32.

420 Baltay M. (1983): 35.

421 Ua. 37.

422 Ua. 38.

423 Balogh I. (1941): 229–230. Kenyeres János nagyszalontai gazda nevéhez fűződik a fajta kialakítása a XIX. század közepén. A fajta többszöri átkereszteléssel született meg. Dorner B. (1900-ban) úgy értékelte, hogy: „...érdemes lenne vele kisebb arányokban foglalkozni”. Lásd: Ua. A Kenyeres-féle törzstől függetlenül a szászbereki (Szolnok megye) uradalomban is kialakítottak egy törzset Blatz Jenő vezetésével, melyet az 1939. évi tenyészállat-kiállításán mutattak be. Lásd: Baltay M. (1983): 38.

424 Szabadfalvi J. (1991): 35.

425 Ua. 36.

426 Baltay M. (1983): 39.

ősi fajta, inkább tekinthető vagy egy szűkebb körben tartott helyi fajtának, vagy az általánosabban elterjedt bakonyinak – keresztezés után – egy helyi változata, elnevezéssel is megkülönböztetve (siska = lelógó fülű).⁴²⁷ A mai Horvátország területén elterjedt volt, olyannyira, hogy az 1970–80-as években is előfordultak egyedei.⁴²⁸

Az ősi alföldi sertés⁴²⁹ esetén elképzelhető, hogy a korábbi századok során a Balkán felől bejövő sertésfajták kereszteződtek az ősi alföldivel, melynek révén létrejöhettek egy ősi alföldi magyar zsírsertés fajta, amit alátámaszt Baltay M.⁴³⁰ véleménye: „...szinte elképzelhetetlen, hogy az 1833-ban behozott kis *sumadja* populáció képes lett volna tíz év alatt szinte teljesen kiszorítani a meglévő fajtákat”. Feltételezhető, hogy a mangalica hazai fajta, alapfajtája már régóta kialakult, és a behozott *sumadja* fajta csak javította zsírtermelő hajlamát, vagyis az ősi magyar zsírsertést. A *túrmezei sertés*⁴³¹ eredetét illetően szintén megoszlanak a vélemények. A horvát parasztok az 1950-es években még tartották ezt a külterjes zsírsertést. Lehetséges, hogy a *sumadja helyi változata* volt. A *lengyel* (hegyi) *sertés*⁴³² a szláv sertés tájfajtája. Dely M.⁴³³ *surányi* fajtaként ismertette. A *tüskésszörű erdélyi* fajtát Hankó B.⁴³⁴ említi, a Kárpátok vidékén alakult ki. Ismert volt még a *túróci sertés* és az *oláh sertés* megnevezés is.

Az 1800-as évek közepétől az 1950-es évekig a *mangalica* fajta⁴³⁵ volt a legelterjedtebb Magyarországon. Erdélyben is gyors térhódítása figyelhető meg. A fajta hivatalos története 1833-tól datálódik a kisjenői uradalomban.⁴³⁶ (Vele kapcsolatban már említést tettünk az ősi alföldi zsírsertést illetően.) Elterjedése egybeesett a zsírsertés iránti kereslet megélénkülésével. A XIX. század mangalicája hosszabb lábú volt, s csak a XX. század elején jelent meg a rövidebb lábú típus. Színváltozatai közül a legelterjedtebb volt a *szőke* változat, a *fekete* és a *fecskéhasú*, amely a szőke mangalica és a *szerémségi tájfajta* keresztezéséből alakult ki. A szerémségi sertés 1526 után terjedt el a Dráva–Száva között. Ez került 1849 után *Esztárra*,⁴³⁷ ahol Szunyogh Bertalan a fekete színű szerémségi fajtát szőke mangalicával keresztezte, aminek az eredménye lett a fekete és a fecskéhasú mangalica fajta. Néhol a mangalicának előfordultak barnás változatai is, melyeket *baris* (vadasszörű) mangalicának neveztek. A *báznai sertés* Erdélyben elterjedt fajta volt, még az 1950-es években is tartották. Ez a változat a *mangalica* és a *berkshire* (kan) keresztezése révén alakult ki. Tartása a Nagy- és Kisküküllő, Szeben és Fogaras megyékben volt számottevő.

427 Szabadfalvi J. (1991): 40.

428 Baltay M. (1983): 39.

429 Ua. 40.

430 Ua.

431 Szabadfalvi J. (1991): 40.

432 Ua. 38.

433 Dely M. (1875): 44. Baltay M. a lengyel és a hegyi sertést külön említi. A lengyel sertést (angol fajtákkal javított változatát) a XX. század elején Magyarországra is behozták, amelyhez a parasztok kedvezményes áron hozzájutottak. A hegyi sertésnek két változatát említi. Lásd: Baltay M. (1983): 43.

434 Szabadfalvi J. (1991): 39.

435 Bodó I. szerk. (2000): 48–49., lásd még: Farkas A. szerk. (1944): 217. Legjobban a szőke mangalica terjedt el. Dél-Erdélyben gyakori volt a fekete változat, Biharban a fecskéhasú divott, a hegyvidéken pedig a vadas (baris, ordas) típust kedvelték.

436 Baltay M. (1983): 44–45.

437 Ua. 46.

A Kárpát-medencében a sertésállomány zömét a szőke mangalica⁴³⁸ alkotta, egyúttal a paraszti sertéstartás alapjául is szolgált. A mangalica nagyarányú térhódítását elősegítette a *hizlalótelepek* hálózatának a kiépítése, továbbá a *piaci igények* ugrásszerű növekedése.⁴³⁹ A XIX. században kialakult *tartási rendszerek*⁴⁴⁰ a következők voltak: uradalmi falkás, kondás (csürhész), tanyás. Ez utóbbi a paraszti tartásra volt jellemző. Az erre épülő *hizlalási rendszerek*⁴⁴¹ körébe tartozott: uradalmi falkás, házi (saját szükségletre, de piacra is), ipari (munkamegosztáson alapult, a hizlalásra fogott állomány jó része a parasztoktól származott).

A hússertések⁴⁴² iránti igény megjelenése az 1870-es évekre tehető, ami a *fogasztói ízlés* változását tükrözi. Ez a belső piacot is érintette, s „...a kisgazdák is szívesen nyúltak a hússertésekhez”, különösen a déli országrészen, ahol a XIX/XX. század fordulóján a bácskai és a torontáli gazdák *angol hússertést* importáltak. A *tejgazdaságok* terjedése és a *hússertés térhódítása* szorosan összetartozott.⁴⁴³ A váltás korán jelentkező igénye ellenére csak 1929-től vált rendszeressé a *tenyészállat-behozatal* Angliából, később Németországból.⁴⁴⁴ 1923-ban megalakult a *Hússertés-tenyésztők Országos Egyesülete*, amit 1926-ban követett a *Mangalicatenyésztők Országos Egyesülete*. A két fajtatípus versengése jellemzi a XX. század első felét. A hússertés elterjedése az egyes országrészek között eltérő ütemben és arányban zajlott. 1935-ben a Dunántúlon aránya 27%, az Alföldön 14%, az északi tájakon 10% volt, vagyis az egyes tájak agráriumának a színvonala szabta meg az elterjedtség arányát.

Az *állami állattenyésztési politika* általában nem sokat tett a hazai sertésenyésztés fejlődéséért.⁴⁴⁵ Az igényesebb hússertéstartás akkoriban még kevésbé illett bele a paraszti állattartásba, de a kisüzemek is igyekeztek követni a fejlődés ütemét, és keresztezéssel⁴⁴⁶ egy *kevésbé igényes típust* próbáltak kialakítani, főleg a Dunántúlon. Azokban a parasztgazdaságokban jöhetett számításba a hússertés, ahol rendelkezésre állt a tejgazdaság mellékterméke, azonfelül a lucerna, viszonylag konszolidált volt az elhelyezés, és az állományt el tudták különíteni a csordától, aminek elsősorban állategészségügyi okai voltak. Az általánossá váló keresztezés egy ideig érvényesítette az ún. *hibrid vigoritást*, melynek előnyét a kisgazdák is számításba vették. A magyar

438 Ua. 48., lásd még: Tőzsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 68–72., Szabadszervi J. (1991): 40–46.

439 Tőzsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 75.

440 Ua. 82–83.

441 Ua. 83–84.

442 Gaál L. (1976): 312–313., lásd még: Kenessey B.: A hússertésenyésztés elterjedése Magyarországon. Köztelek, 1927. 431–432., Rácz M.: A hússertésenyésztés fokozottabb felkarolásának feltételei a Tiszántúlon és az Alföldön. Köztelek, 1926. 301, 318–319. A Debreceni Gazdasági Akadémia tanára sokat tett a mangalica fajta javításáért és fennmaradásáért is. Lásd: Uő: A mangalica sertés bírálata és törzskönyvezése. Bp. 1930., Uő: Adatok a mangalica sertés fajtajellegéhez, másodlagos ivarjellegéhez és konstitúciójához a szőrvizsgálatok kapcsán. (Szerzőtárs: Tóth T.) h. n., é. n. A hússertésfajták elterjedése az 1930-as években az intenzívebb agrárkultúrájú tájakon volt általános, így a Dunántúl nyugati peremén, Somogy déli részén, továbbá Tolna, Baranya és Baja körzetében. Lásd: Beke L. 371. jzet. i. m. 20.

443 Ua. 314.

444 Éber E. (1961): 466.

445 Ua. 468.

446 Gaál L. (1976): 318–319.

húsertésfajta szerepének felértékelődése nagyban köszönhető a Húsertésenyésztők Országos Egyesületének,⁴⁴⁷ mely munkából oroszánrészt vállalt enesei Dorner Béla és Kertész Ferenc. A fajtaváltásból kivette részét a parasztság is. 1962-ben már az ország sertésállományából a húsertés 61,6, a mangalica 5,5%-kal, a keresztezett állomány pedig 32,9%-kal részesedett.⁴⁴⁸ Az 1967-ben meghirdetett sertésprogram a „mangalica korszak” végét jelentette.

Baromfifélék, -fajták a paraszti állattartásban

A Kárpát-medencében a *baromfitartás*⁴⁴⁹ mindig jelen volt, bár sem az *állattenyésztési politika*, sem a *tudományos kutatás*, sőt még a *statisztika* sem mindenkor foglalkozott vele. Aminek oka jórészt abban rejlik, hogy főleg a paraszti-kisüzemi gazdálkodáshoz kötődött. A mellőzöttségét jelzi az is, hogy ebben az ágazatban indult meg utolsóként a nemesítéssel összekapcsolt fajtaváltás is. Már korábban szó esett a haszonvételekről, ezek később sem változtak. A két világháború között a mezőgazdaság egészéhez viszonyítva a baromfitartás még extenzívebb formát mutatott, ennek ellenére igen jövedelmező üzemágnak bizonyult.⁴⁵⁰ A századforduló állománysűrűsége jelzi,⁴⁵¹ hogy a legmagasabb aránya a *búza*- és a *kukoricatermő vidékekre* esett. Megemlítendő még Háromszék és Szilágy megye is.⁴⁵² A víziszárnyasok közül a hagyományos *lúdtartás* a folyószabályozások miatt visszaszorult. A XX. század első felében a kacsállomány növekedett, a libatartás viszont csökkent. Míg a *kacsa* a *kisparaszti gazdaságokban*, addig a *nagybirtokon* és a *nagygazdáknál* a *liba* volt a jelentősebb. A *tyúktartás*⁴⁵³ megtartotta túlsúlyát. A *pulyka*, noha már régóta ismert, csak a XIX/XX. század fordulóján vált jelentőssé még fő tenyészkörzetében, a *Dél-Alföldön* is.⁴⁵⁴ Tartását ösztönözte az Angliába irányuló kivitel. Az Alföld homokos tájain⁴⁵⁵ a *fehér magyar pulyka* kiváló lehetőséget nyújtott a terület hasznosítására. A *kertes tanyák* jövedelmének jelentékeny hányada származott a pulykatartásból. Magyarország nagytájainak termelési lehetőségeiről Báldy B. megjegyzi,⁴⁵⁶ hogy a talaj- és éghajlati viszonyok kedveznek minden baromfiágazatnak. A tanyavidék, a szőlők és gyümölcsösök, a rétek és a legelők a tarló, valamint a kapásföldek bő vá-

447 Ua. 319–320.

448 Baltay M. (1983): 30.

449 Éber E. (1961): 493.

450 Gunst P. (1970): 391.

451 MaNép II. (2001): 774. A két világháború között a húsbarmfi- és a pulykatartás együttesen az Alföld középső és déli tájaira volt jellemző. Közéjük beékelődve a Duna völgye és Szolnoktól a Tisza völgye. A Hajdúság jó része és Bihar a pulykatartás körzetének számított. Elsődleges tojástermelő vidéknek tekintették a Dunántúlt a Balaton vonaláig, innentől viszont a Dunáig másodlagos körzetként volt ismert. Lásd: Beke L. (1937): 21.

452 Ua. 775.

453 Ua. 773.

454 Ua. 775.

455 Gyulai Á. (1930): 1767., lásd még: Bakoss L. Baromfitenyésztésünk fejlesztése. Köztelek, 1924. 505–506., Kézdivásárhelyi Benkő P.: Baromfitenyésztésünk jövője. Köztelek, 1928. 1455–1456.

456 Báldy B. (1943): 1077.

lasztékát kínálják a szárnyasoknak. Az ágazat eredményességét igazolja, hogy az átlakivitel 30–35%-a származott a baromfiakból. A termékmegoszlás az 1930–40-es években: 55–60% élő és vágott baromfihús, 20–25% tojás, 10–15% máj, zsír, toll.

A Nagyalföld a hazai baromfitartás „húskörzeteként” vált ismertté. A *Dunántúlon* a tojástermelést illetve az elsőbbség. Erdélyben és a Felvidéken a két haszonvétel közel azonos arányokat mutatott az 1940-es években.

A hazai nemesítés elindítása Pirkner János⁴⁵⁷ nevéhez fűződik, aki fajtanemesítési programot dolgozott ki. Baromfi-tenyésztőtelepeket⁴⁵⁸ létesítettek, tényésszállat-csereakciókat szerveztek. 1902-ben az FM kezdeményezésére létrejött a Baromfi-tenyésztők Országos Egyesülete, amely a hivatalos hazai tenyészpolitikát képviselte.

Hankó B.⁴⁵⁹ a Kárpát-medencében őshonos baromfifélék közé sorolja: páva, pulyka, gyöngytyúk (a XV. századtól), tyúk, liba (lúd), kacsa, (fogságban tartott) fácán.

A XX. század első felében a parasztagazdaságok⁴⁶⁰ – az állami intézkedések dacára – kevés figyelmet fordítottak a tyúkfajtákra, azok tiszta vérben való tenyésztésére. A központi intézkedések mégsem múltak el nyomtalanul. A legelterjedtebb tyúkfajta a *paraszt tyúk*⁴⁶¹ (magyar parlagi tyúk), amelynek kialakulásában feltehetően szerepet játszottak a *tatárjárás idején* bekerült nagyobb testű *ázsiai tyúkféleség*, a *török hódoltság idején* a *balkáni és mediterrán fajták*, továbbá a XVIII. században a Kárpát-medencében letelepülő *külföldi gazdálkodók* magukkal hozott fajtái. A XVIII–XIX. századra már többé-kevésbé egységes típussal lehetett számolni. Színváltozatai közé tartozott:⁴⁶² *sárga, fehér, fekete, kendermagos, fogoly* színű. A XIX. század végétől meginduló fajtanemesítés eredményeként az 1930-as évek közepén⁴⁶³ a hazai tyúkállomány 80%-a keresztezéssel javított fajtájú, 15%-a még parlagi fajta, és 5%-a külföldi fajtákhoz tartozott. A nemesítésre használt *külföldi tyúkfajták* közé tartozott:⁴⁶⁴ az 1880-as években behozott *amerikai kendermagos plymouth*, az 1890-es években importált *angol fehér* és *sárga orpington* fajta, az 1930-as években a *Rhode Island-i* behozatala. „A magyar tyúkfajták legújabb kori tenyésztése a második világháború utáni időszakra esik. A XX. század fordulóját követő évtizedekben és a két világháború között kinemesített magyar fajták tenyésztetei a második világháború alatt nagyjából eltűntek”,⁴⁶⁵ de a *paraszti baromfitartás* révén a fajták fennmaradtak. A *hibridizáció* megjelenése szorította ki őket a köztenyésztésből.

457 Hreblay E. (1908): 2112–2114.

458 Pataky E. szerk. (1970): 106.

459 Hankó B. (1936): 46–55.

460 MaNép II. (2001): 776.

461 Szalay I. (2002): 21–22.

462 MaNép II. (2001): 776., lásd még: Báldy B.: A magyar baromfifajták jelentősége. Köztelek, 1941. 1117–1118., Hreblay E.: A fehér magyar tyúk. Köztelek, 1901. 1687., Bakoss L.: A fehér magyar parlagi tyúk tenyésztési és termelési adatai. Bp. 1934.

463 Hankó B. (1936): 51.

464 Ua., lásd még: Hreblay E.: Az orpington tyúkfajtaról. Köztelek, 1902. 336–337.

465 Tózsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 259. (Azok a központok, ahol a törzsanyag nemesítése folyt.)

A Kárpát-medencében régen honosult fajtának tekintjük az *erdélyi kopasznyakú*.⁴⁶⁶ Erdélybe feltehetően a törökök révén került be. Több színváltozatban fordul elő – *fekete, fehér, sárga, kendermagos* – s magyar fajtaként vált ismertté, de *Szeremley-tyúkként* is számon tartották. A *bosnyák tyúk* elnevezés honosságára utal, amely tojótipusként az 1950-es években szorult ki a köztenyésztésből.

A *lúdtartásnak*⁴⁶⁷ évszázados hagyományai vannak a térségben. *Parlagi fajtái* mindenütt előfordultak. Sokoldalú hasznosítása közül kiemelendő a *libamájtermelés*. Parlagi lúdfélékből alakult ki a *magyar parlagi lúd*, jó néhány színváltozatú (*fehér, szürke, tarka*) tájfajtaival: *lévai, makói, kisalföldi, balatoni, szegedi* stb. A Makó vidékén tartott libák „mája óriásira nő” (*Lelle vidéki ludak*), s ez a tájfajta kitűnő *zsírtermelő* is volt. A *Léva vidéki lúd húsáról és májáról* volt híres. A magyar parlagi lúd javítására hozták be a *toulousei libafajtát*,⁴⁶⁸ amelyikből az *emdeni ludat* is ki-tenyésztették. Ez utóbbi fajta szintén a hazai liba nemesítésére szolgált. Az 1800-as években tűnt föl a *fodrostollú* tájfajta,⁴⁶⁹ melyet már 1844-ben ismertek *Óbecse környékén*. Úgy tűnik, hogy DK-ről került be a Kárpát-medencébe. A paraszti állattartásban *török, asztraháni, szevasztzopoli lúd* néven is ismerték, tehát a Duna völgyében és a Fekete-tenger környékén alakulhatott ki.

„A *magyar kacs*a a parasztagazdaságok legfontosabb víziszárnyasa volt. Míg a libát leginkább eladásra és tolláért tartották, addig a kacsanevelés [...] elsősorban a család ellátását szolgálta.”⁴⁷⁰ Legelterjedtebb a *fehér* színű volt, de előfordult *tarka* (vadas), *barna, fekete* és *szürke* változatban is. A törökök révén bekerült fajták beolvadtak a hazai állományba.⁴⁷¹

A XX. század fordulóján a francia *roueni fajtával*, majd a két világháború között a *pekingi kacsával* javították a magyar parlagi fajtát. Ez még napjainkban is előfordul az alföldi tanyákon, továbbá Erdélyben.⁴⁷² A kacsá tartási körzetei szorosan kötődnek a vízjárta területekhez.

A *pulyka* az Újvilág ajándéka. A Kárpát-medencében való megjelenése⁴⁷³ a XVII. században történt. Egy 1770. évi urbárium szerint a jobbágyok kötelesek voltak két pulykát is szolgáltatni a földesúr konyhájára. Az újvilági szárnyas főként a Duna–Tisza közén terjedt el, *fekete* és *fehér* változatban. Mivel az Alföld rónáján meghonosodó baromfiféle külhoni fajtával sokáig nem érintkezett, a beltenyésztés és

466 Ua. 259–260., lásd még: *Kerpely B.*: Erdélyi kopasznyakú tyúk. Köztelek, 1908. 231–232., A magyar régi baromfifajtaokról lásd még: *Mihók S.*: Magyar baromfifajták. Db. 1993., *Tóth A.*: A magyar hegyvidék tyúkfajtája, különös tekintettel a kopasznyakúra. Köztelek, 1941. 964–965., *Szalay I.* (2002): 22–24.

467 *Tózsér J.–Bedő S.* szerk. (2003): 260–261.

468 *Hankó B.* (1936): 53.

469 *Tózsér J.–Bedő S.* szerk. (2003): 260–261.

470 Ua. 261.

471 *Hankó B.* (1936): 54.

472 *Tózsér J.–Bedő S.* szerk. (2003): 260–261. Házasításáról több elmélet született: 1. a spanyol hódítók szelídítették meg; 2. az európaiak már háziállatként ismerték meg (a maják húsáért tartották); 3. öndomesztikáció révén került az ember közelébe. Valószínűleg a pulyka házasítása több helyen, egymástól függetlenül is végbemehetett. Lásd: *Sütő Z.* (1997): 27–30.

473 *Sütő Z.* (1997): 42–43.

a külterjes tartás miatt kisebb testűvé vált. A XIX. század második felében a honi piacon, de külföldön is megnőtt iránta az igény. *Kecskemét környékéről* már 1870-ben szállítottak pulykát Angliába. *Kiskunhalas, Nagyszentmiklós* is nagy felvásárló- és hizlalóközpontnak számított. 1884-ben a hazai baromfi törzsállomány 2-3%-ára tehető a pulyka részesedése. A pulykatartás Cegléd, Nagykőrös, Kiskunfélegyháza környékén, a Dunántúl néhány körzetében volt legelterjedtebb a parasztság körében. 1920 után sem csökkent a tartása iránti kedv, főként az alföldi tanyavilágban. A pulykatartók ugyan tudatos tenyésztést nem folytattak, általában különböző *parlagi fajtákkal* foglalkoztak, mégis tájanként *fajtaváltozatok* jöttek létre. A külterjes tanyás tartás fennmaradt egészen a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezéséig. A régi fajták külterjes környezete a nagyüzemi gazdálkodás megjelenésével eltűnt, és ez új igényt támasztott a fajtákkal szemben is.

A *magyar pulyka*⁴⁷⁴ *fehér* változata a XIX/XX. század fordulójára túlsúlyba került a feketével szemben. Később *mexikói fehér pulykával* nemesítették a nagyobb testsúly érdekében. A *rézpulykát* főleg Boszniában tartották, de eljutott a Kárpát-medencébe is. A dél-alföldi tanyavilágban *bosnyák pulykának* is nevezték, ritkán még napjainkban is előfordul. A *bronzpulyka* a legrégebb fajta, az egész világon elterjedt. A XIX. század második felében behozták Magyarországra is, részben keresztesítésre használták, részben pedig fajtatisztán tartották. A XX. század elejére már legelterjedtebb pulykafajtánk lett. A hagyományos paraszti gazdálkodás (állattartás) visszaszorulása egybeesett a „*bronzpulyka korszak*” végével (1960-as évek második fele).⁴⁷⁵

A *gyöngytyúk* elég gyakori volt a parasztportákon, kiváltképpen az Alföldön.⁴⁷⁵ A kóborló természetű szárnyas hasznos társa volt a gazdának a szántóföldeken, szőlőkben és gyümölcsösökben az állati kártevők pusztítása miatt. A *rómaiak* honosították meg, de a népvándorlás századai alatt eltűnt Európából. 1500 táján a *portugálok* hozták be újra a kontinensre.⁴⁷⁶ A Kárpát-medencébe is valószínűleg századokkal ezelőtt került be, de tenyésztésével komolyabban nem foglalkoztak. *Kékesszürke* és *fehér* színű változata terjedt el. Az Alföld fekete, kötött talajú tájain különösen kedvelt volt a *bronzos* színű, sötét változat.⁴⁷⁷ Egyéb színváltozatok is előfordultak: *sávozott, ezüstszürke, tarka, keselyű*.⁴⁷⁸ A változatok egyúttal utaltak az egyes típusok gazdasági értékére is. A *gyöngytyúk* az egyedüli háziállatunk, amelyet feltehetően *nem őshazájában* házasítottak.

474 Szalay I. (2002): 75–76.

475 MaNép II. (2001): 777.

476 Matolcsi J. (1975): 209–210. A sisakos gyöngytyúk házasítását mind a mai napig ismeretlen Földközi-tenger melléki kultúra hordozói hajtották végre. A XIV–XV. században K-Afrikából újból behozták a portugál hajósok Európába. Távol-Keletre is az európaiak révén került. Kinában a XVIII. században már ismerték és a magyarokhoz hasonlóan saját nyelvükön gyöngytyúknak nevezték. A második világháború után visszaesett az állomány nagysága Közép-Európában. A gyöngytyúk az iparszerű baromfitenyésztés kezdetéig kedvelt szárnyasféle volt a parasztházakban. Testnagysága kevésbé változott a házasítása óta, ami utal monofiletikus származására és késői domesztikációjára. De az is szempont, hogy tenyésztésével szinte alig foglalkoztak. Lásd: Szalay I.–Barna J.–Kőrösiné Molnár A.: A gyöngytyúk. Bp. 2004. 16–18.

477 Báldy B. (1954): 37.

478 Tözsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 262., lásd még: Schmidt, H.: Disztyúkok. Bp. 2004, Aad Rijs-Esther Verhoef: Tyúkok enciklopédiája. Bp. 2004. (A világ jelentős tyúkféléinek részletes fajtatörténete is.)

Schandl J.⁴⁷⁹ írja, hogy „...a *galamb* kétségkívül a legigénytelenebb gazdasági állat [...], élelmes és ürge, táplálása tehát alig okoz gondot a gazdájának [...] húsa kellemes ízű és könnyű emészthetősége miatt valóságos gyógyszer a betegeknek.” A paraszti háztartásban is jelen volt a galamb, amire már utaltunk haszonvétele kapcsán. A paraszti állattartásban elterjedése kevésbé ismert. A fajtanevekből lehet csak bizonyos következtetéseket levonni. A *Csongrád környéki tanyákon* gyakori volt a *morvaországi strasser* galamb, a *magyar házi galamb*,⁴⁸⁰ a *postagalamb* különböző fajtái,⁴⁸¹ a *magyar golyvás*⁴⁸² (Duna–Tisza köze, Tiszántúl), a *szegedi magas repülő keringő* fajta,⁴⁸³ a *magyar tyúkgalamb*,⁴⁸⁴ amely a máltai tyúkgalamb hazai változata (kiváló hústermelő, fiókanevelő), az *alföldi keringő*⁴⁸⁵ fajta. A paraszti galambtartás feltáratlan területe a hazai agrármúltnak és néprajznak.

Egyéb állatfajok, -fajták

„A *kecske tartása*⁴⁸⁶ mindig extenzív üzemszervezetben fordul elő. A Kárpát-medence paraszti üzeimeiben a kecske nem illeszkedik szorosan a gazdálkodás rendszerébe [...] Kivétel néhány eset: éppen azok, ahol a kecsketartás hagyományai (tájasznosítás, életkörülmények, termelés színvonala) kialakultak.” Az állattartó kultúra azon rétegét jelenti, amelyhez az ember bármikor visszatérhet. Amint Viga Gy.⁴⁸⁷ megjegyzi: „A Kárpát-medence népeinél a kecsketartásnak nincs önálló kultúrája [...], típusai egybeesnek a terület pásztorkodásának – főként a juhászat – általános formáival. A egyes nyájak, hasznuk közös feldolgozása jelzi a korai tradíciókat, ugyanakkor a más állatok tartásával elérhető haszon növelését külön befektetés, az üzemek szerkezetének átalakítása nélkül.”

A hazai kecsketartás múltja⁴⁸⁸ „...a tiltások történetéből és a tiltások szabályozásából áll”. A XVII. század közepétől (a gazdagok eltiltása a kecsketartástól, csak a szegényeknek engedélyezve) egyre inkább a „szegénység társává” szegődik a kecske. A korabeli hazai szakírók szerint Németország nagy kecskeállománnyal is gazdagabb volt, mint Magyarország, és mégsem akadályozták a kecsketartás fejlesztését, sőt gonddal viseltettek iránta. Ugyanis Magyarországon az a közvélekedés kapott lábra, hogy a kecskeállomány csökkenése a vagyonosodás jelének tekinthető.

Valószínűleg őseink is hoztak magukkal kecskét, de a Kárpát-medencében élő népek is tartották, aminek eredményeként a *parlagi kecske*⁴⁸⁹ (*magyar tincses*) ősho-

479 Schandl J. (é. n.): 61.

480 Balassa Gy. (1901): 83–84., lásd még: Winkler J.: Galambtenyésztés. Bp. 1925.

481 Ua. 84–85.

482 Ua. 112–113.

483 Ua. 155–166.

484 Ua. 247.

485 Schandl J. (é. n.): 65.

486 Viga Gy. (1983): 467.

487 Ua. 468.

488 Molnár A.–Molnár J. (2000): 9–10.

489 Tőzsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 164–167., lásd még: Rodiczky J.: A kisgazda kecsketenyésztése. Bp. é. n. 21–28. (fajtaajánlat), említve a csallóközi, a bikszárdi tájfajtákat vagy a Baranya megyei törekvéseket a magyar fehér tejelő kecske kialakítására. Lásd: Ua. 28–29., Molnár A.–Molnár J. (2000): 65–66.

nosnak számít. Hivatalosan elismert tájfajtái nem voltak, noha különbséget tettek egyes fajták kecskéi között. Így ismeretes volt pl. a *jászszági kecske* (szürke). Az Alföldön a fehér változatot tartották. Nógrád, Heves és Borsod megyében a *szarvati* típust részesítették előnyben. A hegyes vidékre inkább a *tarka* színű kecske volt a jellemző, hasonlóan, mint Erdélyben és a Délvidéken. Az első *hazai törzstenyészetek* létrehozása 1915-ben történt,⁴⁹⁰ a *hazai tejelő fajta* kialakítására. A második világháború éveitől újra felvetődött a *törzsníjak* létesítése, ami azonban csak néhány évig tartó próbálkozásnak tűnt. A *nemesített magyar kecske* megszületésére továbbra is várni kell!

A *szamár* a magyar állattartó kultúra „kísérőjeként”⁴⁹¹ ismert, a pásztorok teherhordó állatául szolgált.⁴⁹² Az agrárium megvetett és lenézett állataként vették számításba. A szamártartás az 1920-as évektől egyre zsugorodott,⁴⁹³ és csak a második világháború idején vált újra jelentősebbé a lóállomány pusztulása miatt. A szamarak zöme a Dunántúlon volt, az 5 kat. hold alatti *parasztagazdaságok* birtokolták az állomány 33,5%-át. Tartása⁴⁹⁴ kötődött a *szőlő-gyümölcs-kertkultúrához*, a *pásztorokhoz* és gyakran a *nem mezőgazdaságból élő népességhez*. Amint a kecske a szegény ember teheneként, addig a szamár a szegény ember lovaként tudatosodott a közvéleményben. Elsősorban *fogatolás*, *hátalás*, *málházás* terén vették hasznát. De jelen volt a hegyvidéki települések életében is. A juhtenyésztés fénykorában sokfelé tartottak szamarat,⁴⁹⁵ de rendszeres szamártartás nem volt a Kárpát-medencében. A szaporítás egyik fő akadályát a *szamárcsődörök* hiánya jelentette, a másik ok pedig abban keresendő, hogy hiányzott az *öszvértenyésztés*, amelynek feltétele volt a szamártartás. Az állami ménesbirtokok közül ugyan *Bábolnára* hoztak be a XIX. század második felében *szíriai* szamarakat (csődör), az öszvértenyésztés azonban nem vált általánossá. Bár a XX. század elején *Mezőhegyesen* szerény mértékű *öszvértenyésztés* folyt, amelyhez rendelkezésre állt a nőivarú állomány, ez azonban messze elma-

490 Ua. 166.

491 *Viga Gy.* (1982): 449. Hasznosíthatósága sokrétű, elterjedtségét az éghajlati és felszíni viszonyok szabják meg. Számos vidéken a technikai modernizáció ellenére sem cserélhető le. Amíg a ló egyre inkább kilépett az agráriumból, addig a szamár- és az öszvérállomány jelentős mértékben növekedett Ázsiában. A háziszamarak Itáliából, D-Franciaországból és a Balkánról kerültek Közép-Európába, főleg a szerzetesek révén. „Kolostori minta” szolgált alapul a molnároknak a szamarak zsákhordására. A nyelvi elnevezések mutatják a Mediterrániumban és Európa más tájain a szamártartás törzsterületei közti kapcsolatot. Részletes ismeretet ad a szamár kultúrtörténetéről, utalván a magyar viszonyokra is. *Flade, J. E.*: A szamár. Bp. 2002. 35–74.

492 Ua. 448.

493 Ua. 450.

494 Ua. 459.

495 *Kis M.* (1907): 1041–1042. Amennyiben az anyaállat a ló, akkor lóöszvérről, ha pedig szamár, akkor szamároöszvérről beszélünk. (A hazai köznyelvben: szamároöszvér = öszvér; lóöszvér = mül.) Lásd még: *Monostori K.*: Az öszvértenyésztésről. Köztelek, 1894. 1140–1141. Az afrikai szamár a Földközi-tenger vidékére Szíriából terjedt el. Homérosz még nem említette, vagyis akkor még nem tartották Hellaszban. Itáliába csak később jutott el, ahol *asinus*-nak vagy *somáro*-nak is nevezték, ami teherhordó állatot jelent. Rövidesen meghonosodott Galliában is. A szamár azonban a Kelet állataként vált ismertté, ahol az alázatosságot és a szegénységet jelképezte. Bevonult a kereszténységbe is. Egyes hazai tájakon közkeletűségnek örvendett, pl. Ács községben, Komárom megyében. Lásd: *Dorner B.* (1941): 1016–1017. Az öszvér múltja is visszanyúlik a Kr. e. időkbe. A kis-ázsiai népek „találták föl”. Itáliában Varro írt róla. Különösen a hegyvidéken élő népesség használta előszeretettel teherhordásra. Az öszvér „előállítását” Mózes törvényei tiltották. Lásd: Ua.

radt a francia Pointontól, ahol különös gonddal tenyésztették a nagytestű kancákat a számarcsődörrel való párosítás céljából, hogy megfelelő alakú lóösszvéreket nyerjenek.

A Kárpát-medence háziállatai közé kell sorolni a *bivalyt* is, kiváltképp, ha hazai tartásának korábbi szakaszát tekintjük. Általános vélemény, hogy *honos* állatfajról⁴⁹⁶ van szó. Az 1911. évi összeírásakor létszáma 150 ezer darabra rúgott.⁴⁹⁷ Erdélyben a székelyek, szászok, románok kiterjedten tartották,⁴⁹⁸ mivel jóval *igénytelenebb* a szarvasmarhánál, ugyanakkor sokkal *jövedelmezőbb*. (Erdélyi elterjedtségéről már szót ejtetünk.) *Somogyban* és *Zalában* szintén megszokott háziállatnak számított.⁴⁹⁹ A második világháború előtt *Mezőhegyesen* – állami kezelésben – volt egy értékes *bivalyte-nyészet*. Erdélyben az 1930–40-es években a „bivalybocs” (borjú) eladása a székely parasztnak biztos jövedelmet nyújtott.⁵⁰⁰ Jelenléte a magyar állattartó kultúrában reliktumnak tekinthető, a gazdasági helyzet romlása esetén megnőtt iránta a kereslet a kis- és nagygazdaságokban egyaránt. A paraszti agráriumhoz való kötődését és a fentieket alátámasztja, hogy „...a bivaly a mezősegi falvak erre ráutalt szegényebb földművesei körében a (XX.) század elején gyorsan terjedni kezdett, s számuk az első világháború után ugrásszerűen megnőtt”.⁵⁰¹ A *táj természete* (talaj-, terepviszonyok) miatt alkalmasabbnak mutatkozott, mint a szarvasmarha. A Mezőség, Fogaras, Nagy-Küküllő vidéke, továbbá Kalotaszeg és a Szilágyság mellett igen jelentős bivalytartó vidékké⁵⁰² vált a Mezőség. Tájfajtaokról nem állnak rendelkezésre adatok.

A *méhészetben* kettősség rejlik, mivel egyrészt *népi haszonvétel*, másrészt a későbbiekben az *agrárium* egyik *üzemi ágazata* lesz. Amint Kotics J.⁵⁰³ írja: „A méhészetet az üzemtan a mezőgazdasági ágak közé sorolja, bár a többi szorosabb értelemben vett gazdasági állattartási ággal szemben lényegbe vágó eltéréseket mutat [...] (a) nyersanyag gyűjtési módja és a méhek biológiája olyan különbségeket idéznek elő, amelyek a méhészetnek egészen különleges üzemi jelleget biztosítanak. A legfőbb eltérés abban mutatkozik meg, hogy a méhészeti üzem elsősorban nem egy bizonyos földterületre korlátozott vállalkozás.” Tehát tovább él még az okszerű méhészkedés (kaptaras) esetén is – noha korszerűbb formában – az egykori népi haszonvétel, de már modern formában. Nem feledkezve meg azonban arról, hogy „...az okszerű méhészet paraszti gazdaságokban való megjelenése a paraszti polgárosulás folyamatában értelmezhető. A néprajzi gyűjtések egyértelműen azt igazolják, hogy azok a méhészek, akik kitartanak a méhészet hagyományos formái mellett, a gazdálkodás meghatározó ágazataiban is elavult módon gazdálkodnak.”⁵⁰⁴ A *kasos tartás*, noha már fejlettebb forma, még szervesen bele tudott illeszkedni a paraszti munkakultúrába, kiegészítő ágazatként egyúttal hozzájárult a szántóföldi növénytermesztés eredményességéhez (pl. magtermesztés), valamint a táji vegetáció hasz-

496 Tózsér J.–Bedő S. szerk. (2003): 138–139.

497 Frischl I. (1931): 455., lásd még: Farkas Á. szerk. (1944): 177–180.

498 Dorner B. (1941): 1016., lásd még: Az európai bivaly és annak nemesítése. Köztelek, 1909. 2220.

499 Lásd: 496. jzet

500 Lásd: 498. jzet

501 Kós K. (2000): 103.

502 Ua.

503 Kotics J. (2002): 33.

504 Ua. 63.

nosításához. A háztartás igényeit szolgálta,⁵⁰⁵ ritkán termelt piacra. Bár a *kaptáras méhészkedés* sem önállósult a paraszti gazdálkodásban, de ennél már elkülönült az önellátás és az árutermelés. Mivel már jóval nagyobb volt a hozam (illetve ennek lehetőség), a hordás idején szükség volt a méhcsaládok vándoroltatására, ami viszont felborította a hagyományos paraszti munkarendet, továbbá alapos szakismeretet kívánt.⁵⁰⁶ Naivitásnak tűnik az 1930-as évek *központi elképzelése*,⁵⁰⁷ amely a kasos tartás korszerűsített változatával kívánta a paraszti méhészkedést újra egykori rangjára emelni. Ez idő tájt a kaptáras forma már meghatározó szerepet játszott, ami azáltal járt, hogy a méhészet kiszorult a paraszti gazdálkodásból.

A magyar *selyemhernyó-tenyésztés*⁵⁰⁸ történetének gyökerei a XVII. század utolsó harmadáig nyúlnak vissza. Felvetődhet a kérdés, hogy kötődik-e valamilyen formában a paraszti agráriumhoz, vannak-e néprajzi hagyományai és egyáltalán van-e létjogosultsága annak, hogy e különleges állatfajról szót ejtsünk? Csak egy alapos indokot tudunk felhozni a fentiek alátámasztására: azt, hogy szorosan kötődik a *vidéki tájhoz, a falvak népéhez, a parasztsághoz*. A belőle származó jövedelem ugyanúgy bevételt jelentett a nincstelen, mint a birtokos gazdálkodók számára. A selyemhernyó-tartás azonban még távolabb esett a paraszti gazdálkodás rendszerétől, mint a méhészet: egy lassan terjedő, állami segédlettel meginduló – nem is kimondottan gazdálkodási – tevékenységet takart. Azonban a parasztporták fiatalabb korosztályainak *elfoglaltságot* jelentett, ezenfelül hozzájárult egy értékes *faféle* meghonosodásához. A *gubófeldolgozás* viszont túllépte a háziipar kereteit, hiszen *ipari hátteret* igényelt.

A hazai selyemipar elsorvadása összefüggött a második világháború után kiteljesedő tudományos-ipari fejlődéssel, a *műanyagok* előretörésével. Lényegében a XX. század második felére lezárult a magyar selyemhernyó-tenyésztés két és fél évszázados története. A XX. század elején az FM komoly erőfeszítéseket tett a gubótermelés növelésére,⁵⁰⁹ felemás eredménnyel. A legnagyobb problémát az *eperfaállomány* nagysága jelentette, hiszen az elültetésre kiosztott facsemeték „nem gondos kezek közé kerültek”. A közel 100 ezer családot érintő selyemhernyó-tartás elsősorban a közutak, városok, falvak utcáinak, tereinek jóval nagyobb arányú fásítását igényelte volna és az eperfalevél ingyenes szedésének bevezetését, ami már túlmutat a XVIII–XIX. századi epreskertek létesítésén.⁵¹⁰ A selyemhernyó-tartás virágkorában közel *ötezer* kisebb település népessége volt bizonyos fokig érintett az „ázsiai jövevény” tartásában. A lanyhuló tenyésztői kedv fokozására a két világháború között történtek lépések. Ezt szolgálták a népszerűsítő kiadványok⁵¹¹ is. Lényeges javulás azonban nem következett be. 1957-ben jelent meg az utolsó hazai szakkönyv,⁵¹² ami egyúttal lezárja a magyar selyemhernyó-tenyésztés történetét.

505 Ua. 143.

506 Ua. 145.

507 Gáll I. (é. n.): 1–40., lásd még: Ambróczy B.: A méh. Bp. 1914., Rodiczky J.: A méhészet vezérfohása. Bp. 1913., Farkas M.: Magyar méhészkönyv. Pest, 1861. stb.

508 Sebestyén E. (1957): 6–8.

509 Máday I. (1907): 767–768.

510 Gönczy P. (1860): 1–2.

511 Kopetsnik Gy. (1935).

512 Sebestyén E. (1957).

A magyar paraszti állat(tartás)tenyésztés áttekintéséből kiviláglik, hogy kultúrája számos forrásból táplálkozott. A honfoglaló magyarság *saját és a Kárpát-medence öröksége* egymásba olvadt. Századokon át a *tapasztalati kultúra* meghatározó szerepet játszott fenntartásában és megújulásában. Korszakai változó színvonalú, de nem fogyatkozó tartalomról tesznek tanúságot. A *parasztság gazdálkodási tradíciója* és újdonság iránti fogékonysága messzemenően figyelembe vette az *ökológiai feltételeket*, a tájhoz igazodott, ugyanakkor ragaszkodott *termelésének történelmi hagyományaihoz*. Önállósulása után közel másfél évszázadig a paraszti állattartás és növénytermesztés jelentős mértékben hozzájárult a *nemzetgazdaság* fejlődéséhez. Különösen fontos szerepet vállalt a *biológiai alapok* fenntartásában és bővítésében. A *tájtermesztés* hazai hagyományainak rakta le az alapjait. Ismeretlen tenyésztőként a *tájfajták* egész sorát állította a hazai mezőgazdasági kultúra szolgálatába. Napjainkban ezek az állatfajok, -fajták már *őshonos háziállatainknak* számítanak, mint a Kárpát-medence paraszti gazdálkodásának jövőbe is mutató reliktumai, a természetel harmóniára törekvő ember „alkotásai”.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az agrárkultúrában az állattartás a legősibb foglalkozások egyike, melynek gyökerei a kizárólagos haszonvételek (vadászat, halászat, gyűjtögetés) korába nyúlnak vissza. Az ember–állat kapcsolatában a fordulatot a domesztikáció jelentette, aminek révén az ember a vadállatokból igényeihez idomuló háziállatokat alakított ki. A természet „komfortosításában” ez ugrásszerű lépésnek számított, hiszen a mezőgazdasági kultúra meghatározó alapjait rakta le. A háziasítás bölcsője DNy-Ázsiában volt, ami azonban nem jelenti a terület egyedüliségét. Az állattartás és földművelés közti szorosabb kapcsolat kialakulása hosszú fejlődés eredménye, aminek kiinduló pontja: a két ágazat egymásra utaltságának a tudatosodása. Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági kultúrában, ha nem is mindenütt és minden időben, de valamilyen szinten kapcsolódnak egymáshoz a kultúrnövények és a háziállatok, aminek mértéke utal a mezőgazdálkodás színvonalára is. Ha a kapcsolat üzemi keretek között nem is, de nemzetgazdasági szinten mindenképpen érvényesül.

Az idő során az állattartásnak számos formája alakult ki, részben az állatfajokat, részben a tartási, takarmányozási módokat illetően. A Kárpát-medence állattartásában választóvonalat jelent a XVIII. század közepe, amikor kezd kibontakozni az állattenyésztő állattartás, amely már a tudomány eredményeit hasznosította.

Ez a fordulat nem hagyta érintetlenül a paraszti állattartást sem, amely a feudalizmus századai alatt azonos színvonalon mozgott a majorsági gazdálkodással. A paraszti állattartás annak ellenére, hogy ügyelt a hagyományokra, időbeli eltolódással, de igyekezett fölzárkózni a nagybirtok színvonalához. A parasztság – térben és időben eltérően – részben az ősi fajták (tájfajták) megőrzésével, részben pedig az új fajták kialakulásához vezető út egy-egy állomásaként, saját fajtáinak megteremtésével nagyban hozzájárult azok megszületéséhez. Gondoljunk elsősorban a magyar tarka marhára, amely a tájfajták egész sorát olvasztotta magába. A lótenyésztés terén szín-

te kizárólag a központi akarat érvényesült. A juhállomány minőségi javulása is jórészt az előbbi mintájára következett be, bár a Kárpát-medence peremvidékére jóval később hatott. A sertéstartás átalakulása sokkal inkább közösségi leleményre hagyatkozott. A baromfifélék őrizték meg – paraszti állatként – legtovább ősi jellegüket, utoljára kapcsolták be őket a minőségi javításba. A méhészkedés haszonvételi formaként – noha periférikusan – nem állt távol a paraszti gazdálkodástól. A selyemhernyótartás viszont alkalmi kötődést jelentett a falu társadalmához mint gazdálkodási egységhez.

A háziállatok fajtáiban ötvöződött a „hozott” és a „talált” örökség – hasonlóan a kultúrnövényekhez –, amihez társult a migráció, a kereskedelem és egyéb tevékenység hozzáadéka. Az egyes fajták eredetét illetően még ma sem mondta ki a tudomány a végső szót. A parasztság „védelme” alatt szerencsére megmaradt háziállataink fajainak, fajtáinak egy jelentős része. Ezek az ősi háziállatok genetikai biztonságot jelentenek számunkra, őrizvén a biológiai sokszínűséget. Ősi, illetve a másfél-két évszázad alatt kialakult háziállataink tartása szorosan kötődött a történelmi parasztsághoz, s a gazdálkodás rendszerének megváltozása egyúttal ezen fajtáknak, mint az ismeretlen ismerős, a parasztság „társainak” a visszaszorulását is eredményezte.

IRODALOM

- A világ (2005): A világ helyzete. Bp.
- ÁNGYÁN J.–TARDY J.–VAJÁNÉ szerk. (2003): Védett és érzékeny természeti területek mezőgazdálkodásának alapjai. Bp.
- BALASSA GY. (1901): Az okszerű galambtenyésztés. Miskolc
- BÁLDY B. (1943): Baromfitenyésztésünk termelési lehetőségei országrészenként. Köztelek, Bp.
- BÁLDY B. (1954): A baromfi tenyésztése. Bp.
- BALOGH I. (1941): A vörös mangalica. Köztelek, Bp.
- BALTAY M. (1983): Magyarországi sertésfajták és -hibridek. Bp.
- BARTA J. (1996): Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In: Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz I.–Fűr L.–Romány P. Bp.
- BECSIK J. (1971): Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Db.
- BEREND T. I.–SZUHAY M. (1973): A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848–1944). Bp.
- BOCSOR G. (1960): A magyar tarka marha. Bp.
- BODÓ I. szerk. (2000): Eleven örökség. Régi magyar háziállatok. Bp.
- BODÓ S. (1990): A magyar paraszti termelés igaerejének története. Db.
- BÖKÖNYI S. (1977): Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közel-keleti kapcsolatai. AgtSz, 1–2.
- BÖKÖNYI S. (1978): „Vadakat terelő juhász...” Az állattartás története. Bp.
- BRAUDEL, F. (2004): Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. I. Bp.
- BRENTJES, B. (1976): Vadállatból háziállat. Bp.
- Cs. SZABÓ I. (1992): Sertéstartás a békési Sárréten és peremvidéken. Db.
- CSATO L. szerk. (1986): Őshonos és honosult háziállatfajtáink genetikai sajátosságai. Kaposvár
- DANKÓ I. (1992): Régi vásáraink világa. Db.
- DELY M. (1875): Sertésenyésztés, saját tapasztalás alapján. Bp.
- DIAMOND, J. (2000): Háborúk, járványok, technikák. A társadalom fátumai. Bp.
- DONÁTH F. (1977): Reform és forradalom. Bp.
- DORNER B. (1910): Az erdélyi szászok mezőgazdasága. Győr
- DORNER B. (1925): A sertés tenyésztése és hizlalása. 2. kiad. Bp.
- DORNER B. (1941): Karcolatok a bivaly, a szamár és az öszvér történelméről. Köztelek, Bp.
- ÉBER E. (1961): A magyar állattenyésztés fejlődése. Bp.
- ENYEDI GY. (1965): A Föld mezőgazdasága. Bp.

- Erdély III. (1986): Erdély története. Szerk. Szász Z. Bp.
- ETTIG L. (1999): A magyar tarka szarvasmarha bonyhádi tájfajtája. Bp.
- FABRICIUS E. szerk. (1938): A népies gazdálkodás fejlesztése. Bp.
- FARKAS Á. szerk. (1944): Erdély mezőgazdasága. Kolozsvár
- FAZEKAS B. (1967): Mezőgazdaságunk a felszabadulás után. Bp.
- FENT I. (1930): A magyar selyemtenyésztés 250 éves múltjából. Bp.
- FISCHL I. (1931): A bivaly tenyésztése és használhatósága. Köztelek, Bp.
- FÜR L. (1983): Kertes tanyák a futóhomokon. Bp.
- FÜR L. (1996): Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz I.–Für L.–Romány P. Bp.
- GAÁL L. (1966): A magyar állattenyésztés múltja. Bp.
- GAÁL L. (1974): Szemléletek az állattenyésztésben. Bp.
- GAÁL L. (1976): A hűsértés-tenyésztés eredete és kialakulása Magyarországon. AgtSz. Klny.
- GAÁL L.–GUNST P. (1977): Animal husbandary in the 19th–20th Centuries. Bp.
- GALGÓCZI K. (1855): Magyarország és Szerbvajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statistikája. Pest
- GÁLL I. (é. n.): A népies méhészkedés módja az alföldi falvak és tanyák számára. Hatvan
- GEDDE J. (1759): Angliai méheskert... Eger
- GÖNCZY P. (1860): Az eperfa és selyemtenyésztésről. Pest
- GRIGG, D. B. (1980): A világ mezőgazdasági rendszerei. Bp.
- GUNST P. (1970): A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920–1938). Bp.
- GUNST P. (1976): A magyar mezőgazdaság a 19–20. században (1849–1949). Szerk. Gunst P.–Hoffmann T. Bp.
- GUNST P. (1996): Magyarország gazdaságtörténete. Bp.
- GYIMESI S. (1993): Utunk Európába. Bp.
- GYULAI Á. (1930): Az alföldi homokbuckák és a pulyka. Köztelek, Bp.
- HANKÓ B. (1935): A magyar ló eredete. Db.
- HANKÓ B. (1936): A magyar baromfi eredete és gazdasági jelentősége. Debreceni Szemle, 2.
- HANKÓ B. (1939): Ősi magyar sertéseink. Tisia, III. Db.
- HANKÓ B. (1940): Ősi magyar háziállataink. Db.
- HANKÓ B. (1942): A hucul ló és tenyésztése Turjaremetén. Kolozsvár
- HANKÓ B. (1943): Az ember és az állat kapcsolatai. In: Az állat és élete. II. Bp.
- HANKÓ B. (1943): Székely lovak. Kolozsvár
- HANN, C. M. (2005): Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken. Szerk. Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. Bp.
- HECKER W.–KARÁDI I. szerk. (2004): Lovas nemzet. A magyarság és a ló évezredek átívelő barátságáról. Bp.
- HOFFMANN T. (1998): Európai parasztok. I. Bp.
- HORN A. (1955): Általános állattenyésztés. Bp.
- HREBLAY E. (1908): Hazánk baromfitenyésztésének múltja és jövője. Köztelek, Bp.
- JANKOVICH M. (1970): A magyar ló eredete. AgtSz, 3–4. Bp.
- K. KOVÁCS L. (1948): A magyar állattartás kutatása. Bp.
- KISS A. (1944): Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Bp.
- KIS M. (1907): Szamártenyésztésről, öszvértenyésztésről és egyebekről. Köztelek, Bp.
- KOPETSNIK GY. (1935): Népies rövid selyemtenyésztési utasítás. Bp.
- KORIZMICS L. (1857): A szarvasmarha fajok a bécsi kiállításon 1857-ben. Gazdasági Lapok, Pest
- KÓS K. (2000): A Mezőség néprajza. I. Marosvásárhely
- KOTICS J. (1992): A méhészet a paraszti gazdálkodás rendszerében. Db. Kand. ért.
- KOTICS J. (2002): Parasztság és modernizáció. Db.
- KOVÁCS E. (1997): Állattartás a vajdasági Doroszlón. Újvidék
- KOVÁCS F.–BODÓ I.–SEREGI J.–UDOVECZ G. Összeáll. (2003): Őshonos állataink és termékeik, a hungarikumok. Bp.
- KOVÁCS L. szerk. (1994): Honfoglalás és régészet. Bp.
- KOVÁCSY B.–MONOSTORI K. (1892): A ló és tenyésztése. Kassa
- LÁSZLÓ GY. (1988): Árpád népe. Bp.
- MÁDAY I. (1907): Selyemiparunk. Köztelek, Bp.

- MAKKAI L. (1957): Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a 17. században. Bp.–Gödöllő
- MaNép (2001): Magyar Néprajz. Gazdálkodás II. Szerk. Szilágyi M. Bp.
- MÁRTHA Zs. (1962): A magyar tyúknevelésének első időszaka. Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei
- MATOLCSI J. (1975): A háziállatok eredete. Bp.
- MATOLCSI J. (1982): Állattartás őseink korában. Bp.
- MMSZT (1987): Magyar mezőgazdasági szókincs története. Összeáll. Molnár N. I–II. Gödöllő
- MNL I. (1977): Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. Ortutay Gy. Bp.
- MNL II. (1979): Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerk. Ortutay Gy. Bp.
- MoGazd (1997): Magyarország gazdaságtörténete a Honfoglalástól a 20. század közepéig. 2. átdolg. kiad. Szerk. Honvári J. Bp.
- MOLNÁR A.–MOLNÁR J. (2000): Kecsketenyésztés. 2. kiad. h. n.
- MOLNÁR G. (2002–2003): A Tiszánál. Zalkod
- MOLNÁR J. (1996): A háztáji. In: Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz I.–Fűr L.–Romány P. Bp.
- MONTANARI, M. (1996): Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. Bp.
- NAGY M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp.
- OROSZ I. (1969): A mezőgazdaság fejlődésének alapvető problémái Európában 1789–1848 között. Db.
- OROSZ I. (1979): Az állattenyésztés fejlődése. In: Magyarország történet 1848–1890. 6/2. Szerk. Katus L. Bp.
- OROSZ I. (1989): A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány, 10–11. Bp.
- OROSZ I. (1996): Magyarország agrártörténete. Szerk. Orosz I.–Fűr L.–Romány P. Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1979): A magyar parasztság rétgazdálkodása. Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1985): A magyar állattartó kultúra korszai. Bp. Dokt. ért.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Bp.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2003): Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében. Szentendre
- PATAKY E. szerk. (1970): A földművelési szakigazgatás története (1867–1948). Bp.
- POUNDS, N. J. G. (1977): Európa történeti földrajza. Bp.
- ROMÁNY P. (2002): Kortársunk az agrárpolitika. Bp.
- ROMÁNY P.–TAMASI M. (2002): Agrárpolitikai fordulatok – agrártársadalmi változások. Szeged
- SAÁROSSY-KAPELLER F. (1902): A méhészet múltjáról és jelenlegi közgazdaságáról. Bp.
- SCHANDL J. (1947): A juh tenyésztése. 3. kiad. Bp.
- SCHANDL J. (é. n.): A kisgazda állattartása. Bp.
- SEBESTYÉN E. (1957): A selyemhernyó tenyésztése. Bp.
- SEBESTYÉN G. (1957/58): A lapály marha tenyésztése Magyarországon. Gödöllő, Dokt. ért.
- SPEDDING, C. R. W. (1978): A mezőgazdasági rendszerek biológiai alapjai. Bp.
- SURÁNYI B. (2005): A Kárpát-medence népi földművelő gazdálkodása. Db.
- SURÁNYI D. (2004): Az őshaza-kérdés történeti-biogeográfiai alapon. Eleink, 2.
- SÜTŐ Z. (1997): A pulyka. Bp.
- SZABADFALVI J. (1984): Tanulmányok a magyar pásztorkodás történetéből. Db.
- SZABADFALVI J. (1991): A sertés Magyarországon. Db.
- SZABADFALVI J. (1992): A magyar méhészkedés múltja. Db.
- SZABÓ F. szerk. (2004): Általános állattenyésztés. Bp.
- SZABÓ K. (1942): Kecskemét pásztorélete. Néprajzi Értesítő, XXXIV.
- SZALAY I. (2002): Régi magyar baromfifajták. Bp.
- SZÉCHENYI I. (1840): Selyemről. Pest (reprint: 1982)
- SZÜCS J. (1999): Migráció és anyagi kultúra. Szerk. Juhász A. Szeged
- TAKÁTS R. (1998): Adatok a magyar selyembogár-tenyésztés történetéhez. II. Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei (1995–1997)
- TÓTH J. szerk. (2002): Általános társadalomföldrajz. I. Bp.–Bécs
- TÖZSÉR J.–BEDŐ S. szerk. (2003): Történelmi állatfajtáink enciklopédiája. Bp.
- VARGA GY. (1991): A népi állattartás kutatásának főbb kérdései Magyarországon. Biharea, XVIII. Oradea
- VIGA GY. (1981): Népi kecsketartás Magyarországon. Miskolc
- VIGA GY. (1982): Szamártartás Magyarországon. Ethnographia 3. Bp.

- VIGA GY. (1983): A Kárpát-medence népeinek kecsketartásához. AgtSz, 3–4. Bp.
VOFKORI L. (1994): Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza
VÖRÖS A. (1978): Állattenyésztés. In: Magyarország története 1890–1918. 7/1. Szerk. Mucsi F.
VÖRÖS I. (2004): Az Alföld gazdálkodása. Állattenyésztés. Szerk. Novák L. Nagykőrös
WELLMANN I. (1989): Az állattartás általában. In: Magyarország története 1686–1790. I. Főszerk.:
Ember Gy.–Heckenast G. Bp.

BÉLA SURÁNYI

PEASANT ANIMAL HUSBANDRY AND ANIMAL-BREEDS IN THE CARPATHIAN BASIN

In agriculture animal husbandry is one of the most ancient occupations, its origins going back to the time of natural conditions of humans (hunting, fishing, accumulating). Domestication meant a new turn in human-animal relations, the cradle of such activities being in South-West Asia. A more intimate relationship between animal husbandry and cultivation developed through the ages: crops and domestic animals were in varying degree interconnected throughout these times, together constituting a certain level of agricultural production.

Various forms of animal husbandry have developed in the past: variations depending on the kind of animals, the way they were bred, or fed. In the Carpathian basin, the mid eighteenth century constituted a turning point in animal husbandry with the emergence of scientific methods.

This change had also had its affects on peasant animal husbandry which through the centuries of feudalism was on an equal level with manorial production. Though moving with a slower phase, peasant methods tried to catch up with those of the landlords – the peasantry contributed to the birth of new breeds through preserving ancient (regional)breeds of animals, and raising their own breeds. The mixing of existing and new breeds, as well as the crossing of different breeds through trade relations and migration resulted in a great variety of kinds. Peasant animal husbandry played a major role in preserving those breeds that are today belonging to our cultural heritage. The vanishing of traditional peasantry resulted in the gradual disappearance of these breeds.

IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR

EGY MEZŐVÁROSI FAMÍLIA A RENDI-FEUDÁLIS TÁRSADALOM UTOLSÓ SZÁZADAIBAN

I. BEVEZETŐ

A magyarországi feudális nagybirtok gazdálkodásának elemzése érdekében jeles történészeink már sokat tettek,¹ és azok irányításáról, fejlődéséről jól árnyalt összképet formáltak meg. A magyar feudális társadalom legnagyobb részét kitevő falusi jobbagyság jogi viszonyait, életmódját és gazdálkodásának alakulását pedig hosszú idő óta igen sokan és elmélyülten kutatták, eredményeiket pedig sok-sok részfeldolgozásban és monográfiában mutatták be, ezért ezt a problémakört egészében és részleteiben talán még alaposabban ismerjük.²

A szabad parasztság gazdasági és társadalmi fejlődésének elemzése és bemutatása viszont még jórészt várat magára. Csak nagyon korlátozott értelemben szólhatunk ilyen irányú kutatásokról.³ Éppen ezért olyan jellegű feltáró munkákat, amelyek az egyes családi gazdaságok folyamatos gyarapodását, ezen belül az egyes termelési ágak súlyának változását, a birtokszerkezet alakulását, a felhasznált munkaerő, a piac, a paraszti tökefelhalmozás folyamatának bővülését, a hitelezési mód modernizálódását, a paraszti életmód alakulását stb. elemezték volna, szinte nem is találunk.

A Kiskunság, Kecskemét, Cegléd és Nagykőrös határa a Duna–Tisza közí Homokhátság nagyobb részét magába foglalja. Ez a tájegység két-három kisebb megye (pl. Komárom, Túróc, Ugocsa) területénél is nagyobb volt, és lakossága sem volt ki-

1 Wellmann Imre, Mérei Gyula, Szabad György, Zimányi Vera, T. Mérey Klára, Szendrey István, Gál Éva, Hőgye István és még többen mások végeztek kiemelkedően fontos vagy módszertanilag is igen jelentős munkát.

2 E téren még kevésbé vállalkozhatunk a felsoroláskor teljességre. Csak az utóbbi évtizedek legjelentősebb kutatói közül emelhetünk ki néhányat: Varga János, Balogh István, Rácz István, Wellmann Imre és Orosz István. Bár nem árt utalni velük kapcsolatosan arra is, hogy úttörő munkáik során elsődlegesen jogi helyzetük alakulását, a határhasználat jogi feltételeit, különféle szolgáltatásaikat és terheik változásait mutatták be. Jóval kisebb figyelmet kaptak munkáikban az egyes tájegységeken belül a telkesjobbágysági családok gazdálkodásának keretei, azok feltételeinek bővülése vagy szűkülése, a vagyoni felhalmozás folyamata, termelési eljárásaik módosulása, az egyes tájakon kialakult eltérések megfogalmazása stb. A megfelelő irott források hiánya miatt pedig csak a legkritikább esetben lehetséges egy-egy telkesjobbágysági család sorsát akár néhány évtizeden át is követni. Még kisebb a lehetőség arra, hogy egy-két évszázadon át láttassuk gazdasági és társadalmi emelkedésüket vagy süllyedésüket.

3 Itt elsődlegesen a hajdúvárosok lakosságának jogi és gazdasági viszonyaira vonatkozó elemzéseket, ismertetéseket lehet kiemelni. A valójában jóval népesebb jászkunok gazdálkodásáról lényegesen kevesebb feldolgozás született. Az utóbbi évtizedekben Bánkiné Molnár Erzsébet közölt több fígyelemre méltó feldolgozást, de ezek is nagyjából az egyes kerületek közigazgatási és jogi változásairól szólnak.

sebb azokénál. Az is kétségtelen, hogy egy-egy település határa egy, olykor pedig akár több uradalommal ért fel. Gazdasági és társadalmi súlya már a XIV. századtól figyelemre méltó volt, mivel széles körű szarvasmarha- és lótenyésztése révén az ország egyik legfontosabb exportcikkének előállítója lett. A XVII–XVIII. század folyamán termékei talán még a korábbiaknál is keresettebbek lettek, a polgári forradalom, majd a tőkés gazdálkodás időszakára pedig a tanyás gazdálkodás általánossá válása és széles körű szőlő- és gyümölcs termesztése miatt mind a hazai, mind a nemzetközi kereskedelemben minden tekintetben a korábbiaknál is fontosabbá vált.

Az történeti irodalmunkban is egyértelműen rögzült, hogy a hajdúk és jászkunok társadalmának tagozódása, önkormányzatuk szervezettsége, anyagi és tárgyi kultúrájuk merőben más volt, mint a jobbágyszervezeteké vagy a kisebb, közvetlen földesúri függésben lévő mezővárosoké. Arról viszont még ma is csupán vázlatos képet tudunk alkotni, hogy mennyiben álltak közelebb a polgárosodott rétegekhez, a szabad királyi városok polgáraihoz. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek a népcsoportok sok évszázados kiváltságaik alapján különültek el a jobbágyszervezetek lakosságától. Valójában a nemesi nemzet, a feudális uralkodó osztály részeivé váltak, nem egyéni, hanem kollektív nemességet kaptak. Nem az egyes személyek és családok, hanem maga a közösség birtokolta földterületüket, a közösség rendelkezett meghatározott kiváltságokkal és némely kötelezettséggel. Az adó, a robot és a tized alóli mentességük, a szabad költözés lehetősége, a használatukban lévő föld közös tulajdonlása stb. egy sor olyan lehetőséggel, kiváltsággal ruházta fel őket, amelyekkel a falusi jobbágyok nem rendelkeztek. Éppen ezért esetükben csak korlátozott értelemben beszélhetünk szabad paraszti fejlődésről. A jobbágyparasztsággal közös vonásuk mindekelőtt abban fogható meg, hogy ők is saját maguk művelték a használatukba került legtöbbször viszonylag kis földterületet, és mivel nem voltak jobbágyaik, azok ingyen munkáját nem vehették igénybe. Megművelhető területeiket, gazdálkodásuk kereteit pedig csak kivételesen tudták növelni. Bár soraikban is számottevő volt a vagyoni rétegződés, a családi vagyon gyarapításának, javaik felhalmozásának lehetősége, életmódjuk, szokásaik, közösségi tudatuk és önkormányzati lehetőségeik viszont sok tekintetben eltértek a földesúri függésben lévő jobbágyközösségeiktől. Bár kétségtelen, hogy anyagi körülményeik és életmódjuk hasonló volt, mint a szabad parasztnaké, mégsem voltak igazán parasztnak. Részleges kiváltságaik révén anyagi terheik feltétlenül kisebbek voltak, mint a valóban szabad parasztnaké, a termőföldjeik közös birtoklása miatt viszont több olyan kötöttség terhelte őket, amitől sorstársaik mentesültek.⁴

Magyarország területén a feudális jogviszonyokhoz mérten szabadnak mondható, tehát földesúri kötöttségektől gyakorlatilag mentes, saját föld- vagy szőlőtulajdonnal rendelkező parasztságról valójában két értelemben beszélhetünk. A királyi szabad városokon belül élő, polgárjoggal rendelkező, de paraszti életmódot folytató gazdák minden korlát nélkül rendelkeztek földjük, szőlőjük és házuk tulajdonjogával, és az állami, valamint a városuk által kivetett adókon és szolgáltatásokon kívül más érdelemi kötelezettség nem terhelte őket, foglalkozásukat és lakóhelyüket szabadon cse-

rélhették. Tőlük jogilag és részben anyagi lehetőségeket tekintve is eltért a szabadalmas mezővárosok lakosainak helyzete. Ők bár jogilag jobbágyok voltak, és földesúri függés alatt éltek, nem álltak közvetlen kapcsolatban földesuraikkal. A velük szembeni terheket a mezőváros közössége már korábban a szokásjog alapján és a különféle érdeköközések során kialakított pénzösszegben rőtta le. Az egyházi tizedet is szerződésekben rögzített formában a közösség fizette püspöküknek évről évre.⁵ Nemcsak terményeikből nem kellett a tizedszedőknek ténylegesen és szó szerint vett tizedet, sem pedig kilencedet fizetniük, hanem megszabadultak a földesúri ispánok és a tizedbérlok évenként ismétlődő önkényeskedésétől is, mivel városuk, közösségük választott tisztségviselői és szakképzett hivatalnokai mentesítették őket ezektől a zaklatásoktól. A jobbágyparasztság számára mind keservesebbé váló különféle ingyenmunka és a határ közös használata számukra csak hírből ismert fogalom volt. Bekerített szántóikat – innen ered a Homokhátságon évszázadokon át használt *mezei kert* elnevezés –, legelőiket, kaszálóikat, szőlőiket nemcsak kizárólagosan és folyamatosan használhatták, hanem gyakorlatilag saját tulajdonuknak is mondhatták. Valóban szabadon átörököthették,⁶ adhatták és vehették, hisz a városi közigazgatás csak a tulajdonváltás tényének rögzítésére korlátozta e téren tevékenységét. A városból való elköltözésük elé érdemi akadályt senki nem gördített.⁷

Az 1608. évi törvény és még inkább a XVIII. században hozott törvények mind komolyabb formában korlátozták az uralkodókat abban, hogy a gazdaságilag megerősödött mezővárosoknak a szabad királyi városok jogállását megadhasák. Így viszonylag kevés tudott közülük a megváltakozás révén mind a földesúri, mind a megyei kötöttségek alól kiszabadulni. Minden jogi korlátozás ellenére Nyíregyháza, Nagykőrös, Szentes, Kecskemét stb. rendkívüli terheket és évszázados küzdelmeket vállaltak annak érdekében, hogy a szabadalmas mezővárosi jogokat a kulcsos városok kiváltságaival fel tudják cserélni, hogy mind a földesúri, mind pedig a megyei ellenőrzéstől, zaklatásoktól végleg megszabaduljanak.

Kecskemét igen sokat köszönhetett annak, hogy egykoron királyi birtok volt. Bár a XV. században magánföldesurak tulajdona lett, földesurai mindig a várostól távol éltek, ezen birtokuk közvetlen hasznosítására nem vállalkoztak, ezért a város számára megmaradt a korábbi jogállásából eredő lehetősége, hogy a különféle feudális terheit egy összegben rója le. Ezt elősegítette az a tény, hogy XV. század végétől, a XVI. század elejétől a mezővárosnak egyszerre több földesura volt, és ők, mivel valamennyien e birtokuktól távol éltek, maguk között a város határát nem osztották fel, hanem a mezőváros által korábban kialakított készpénzben lerőtt összegben osztottak tulajdonjoguk arányában.⁸ A hódoltság idején földesurai részben a királyi Magyarországon, részben pedig Erdély területén éltek, így ők még kevésbé gondolhattak arra, hogy a várost többi feudális birtokukhoz hasonlóan kezeljék, irányítsák. Csak a hódoltság végén, az 1670-es években tett Koháry István kísérletet arra, hogy Kec-

⁵ Hornyk János 1862. III. 247–262.

⁶ Ezt meggyőzően bizonyítja a közelmúltban közzétett kb. ezer kecskeméti testamentum is. Iványosi-Szabó Tibor 2002, ill. 2003/a.

⁷ Iványosi-Szabó Tibor 2002/b 273–280.

⁸ Hornyk János III. 1–69, ill. Iványosi-Szabó Tibor 2002/b 113–115.

kemét lakosainak birtoklási rendjébe közvetlenül beavatkozzon, földesúri igényeit érvényesítse, a feudális kötöttségeket szigorítsa. Azonban a város ellenállása, a felszabadító háborúk, majd a Rákóczi-szabadságharc miatt ezt a kísérletét fel kellett függesztenie. A főúr a szabadságharc után úriszékét működtette ugyan a városban, és ismételten megkísérelte, hogy közvetlen irányítása alá kényszerítse a várost, de ez a veszély a magisztrátus és a lakosság ellenállása és hosszas alkudozása, újabb anyagi teher vállalása révén végleg elhárult.⁹ Viszont az is kétségtelen, hogy ezek a földesuraival vívott keserves küzdelmek a szabadalmas állapot megőrzése mellett minden egyes esetben anyagi terheinek újabb növekedését eredményezték. Mivel a XVIII. század során lélekszáma és gazdasági ereje megsokszorozódott, az egyes családokra háruló teher nem nőtt. Eközben az ország legnagyobb, legnépesebb mezővárosa lett, és mint szabadalmas mezőváros megőrzött és bővített kiváltságai birtokában merőben más fejlődési utat tudott végigjárni, mint az átlagos mezővárosok. Amint nőtt a mezőváros gazdasági ereje, oly mértékben növekedett az önkormányzat elszántsága az iránt, hogy mindennemű földesúri terhe alól végleg megszabaduljon. Ennek érdekében Kecskemét több mint egy évszázadon át kitartó küzdelmet vívott, és rendkívül nagy anyagi áldozatokat vállalt fel. A város urai között a legnagyobb földesúri család, a Koháry-Coburg familia szertelen anyagi követelése miatt a teljes megváltkozás csak 1834-ben történt meg, amikor a város vezetői a lakosság gazdasági erejét meghaladó áldozatot vállalva elfogadták a főúri család követelését. A megváltkozás összegének törlesztése és az összeg kamatai évtizedeken át nyomorították az adófizetőket. Kétségtelen viszont, hogy gyakorlatilag már a jobbágyszabadítás előtt több évtizeddel itt a lakosság módosabb része valóban a mezőváros szabad polgáraként élvezhette a megszerzett előnyöket, és így évtizedekkel korábban hozzájutott azokhoz a lehetőségekhez, amelyekkel a falusi jobbágyok csak a XIX. század második felében, a tagosítások keserves éveit, igen sok helyen pedig évtizedei után rendelkezhetek.

A jobbágyszabadítás elől merőben eltérő sajátos jogi és gazdasági fejlődésének hatására Kecskemét társadalma is erősen különbözött azokétól. Az egyik leginkább meghatározó vonása az volt, hogy határában nem volt feudális allódiум, itt nem éltek olyan birtokosok, akik jogosultak lettek volna arra, hogy jobbágnyi munkaerőt igénybe vehessenek, a városra nehezedő állami és egyéb terhek alól mentesülhettek volna. A másik igen fontos sajátosság pedig az, hogy bár a XVII. századtól éltek itt nemesi címmel rendelkező személyek, de ők nemesi földbirtokkal, nemesi fundussal nem rendelkeztek. Kivétel nélkül armális nemesek voltak, akik anyagi gyarapodásuk révén pénzen tudták megvásárolni az uralkodótól nemesi címüket, de ehhez nemesi fundust nem kaptak és sohasem szereztek. Éppen olyan alapon jutottak a városban háztelekhez, a város határában pedig mezei kerthez, szőlőhöz, réthez, erdőhöz, legelőhöz, mint a város bármely lakója, akik jogilag a város földesuraival szemben függő viszonyban voltak. Jogi formába öntve: az 1635. évi 221. tc. egyértelműen meghatározta, hogy a jobbágylakosok élő és gazdálkodó nemesek kötelesek vállalni mindazokat a terheket, amelyek a jobbágnyi telkekre hárulnak. A nemesi birtokkal nem

9 Iványosi-Szabó Tibor 2002/b 273–283.

rendelkező, tehát jobbágytelken gazdálkodó kecskeméti nemesek is kénytelenek voltak az 1723. évi 90. tc. alapján különféle kötelezettségeket magukra vállalni. Az 1767 után érvényesülő úrbéri rendelet alapján is csak személyük volt adómentes, de a város határában lévő ingó és ingatlan vagyonuk nem.

A XVII. században a város lakosainak aránytalanul nagy része állattartásból és növénytermesztésből élt. Csekély számban voltak a városban iparosok és kereskedők, még kevesebben azok, akiket a közigazgatásban foglalkoztattak, vagy egyházi szolgálatban álltak. Az agrárius lakosság nagyobb részét a gazdák alkották. Itt gazdának számított az a családfő, akinek önálló fundusa, háztelke és rajta lakása volt, attól függetlenül, hogy volt-e egyéb vagyona. Telket csak a városi tanács engedélyével letelepedett személy, illetve annak leszármazottja vásárolhatott.¹⁰ Ezt viszont közülük vagyoni képességétől függően bárki megtehetette. Zsellérnek minősült az, aki a helyi hatóság engedélyével telepedett le a városban, de saját fundussal és rajta házzal nem rendelkezett. Zsellérnek minősült még a más házában bérlőként élő nemes is, továbbá a gazdag görög vagy zsidó kereskedő és a helyi vendéglők valamelyikét bérlő tőkés is. Az agrárlakossághoz tartoztak a cselédek is. Ők az év egészére vagy annak egy meghatározott részére előre megszabott munkabér fejében eladták munkaerejüket. Nagyobb részük helyi zsellér, részben pedig a szegényebb gazdák leszármazottja, kisebb részük évről évre más településről idekerült nincstelen volt. A sok tucat családot képező pásztorok többsége lényegében ugyancsak ehhez a társadalmi csoporthoz tartozott.

A helyi iparosok és kereskedők hosszú időn át kizárólag az itteni polgárjogot kapott lakosok közül kerültek ki. A XVIII. század elejétől a görög kereskedők, majd a század közepétől a zsidók vették át a kereskedelem mind jelentősebb részét. A görögök 1790-ig, a zsidók pedig csaknem a XIX. század derekáig nem vásárolhattak telket, nem válhattak a város teljes jogú polgáraivá (mivel jogilag nem voltak magyar alattvalók), még ha itt is születtek és itt is nőttek fel. A helyi iparosok számát a XVIII–XIX. században a német, a morva és a szlovák betelepülők növelték. A korszak elején még csekély számú, de a korszak végére számottevően gyarapodó értelmiség a hivatalnokokból és a nagyobbbrészt a különböző felekezetek egyházi személyzetéből, tanítóiból, majd a jogi szakképzettséggel rendelkező személyekből tevődött össze.

A feudális kori parasztszaládok múltjának kutatását nagyban hátráltatja az, hogy rendkívül csekély, töredékes és esetleges a tőlük és a róluk fennmaradt iratanyag. A feudális nagybirtokos családok kutatói számára a sokszor igen gazdag irattárak, sőt levéltárak szinte kimeríthetetlen gazdag forrásul szolgálnak, és nemritkán több évszázados folyamatok megrajzolását teszik lehetővé. Ott az adománylevelek, a különféle adásvételi, ajándékozási szerződések, a peres ügyek irattömegei, a család levelezése, a sok esetben évtizedeken át vezetett gondos nyilvántartások sora stb. áll rendelkezésre, és olykor a zavarba ejtő bőség okoz gondot a kutató számára. A kis-

10 Kecskemét társadalmi tagozódásával kapcsolatosan részletesebb áttekintést ad: *Iványos-Szabó Tibor* 2002/b 470–565.

és középbirtokos parasztcsaládok esetében viszont ritka kivételtől eltekintve csak a mezővárosok iratanyagai nyújthatnak segítséget.

A Ladányi család sem hagyott hátra irattárat, sőt csak a legújabb iratrendezés során hoztak létre Kecskemét város levéltárában a család nevéhez kapcsolt kisebb önálló fondot is.¹¹ Azonban ez sem egy szervesen, hosszabb időn át kialakult irategyüttes, hanem csupán egy több éven át folytatott hagyatéki per viszonylag épen megmaradt iratanyaga, amit az iratok rendezője célszerűnek látott önálló fondként kezelni. Éppen ezért a néhány doboznyi anyag is csak a család történetének utolsó éveit képes alaposabban megvilágítani. A korábbi generációk eredményeinek bemutatásához, pontosabban az ezt szolgáló mozaikszerűen összegyűjthető adatok feltárásához a város viszonylag gazdag feudális kori iratanyaga nyújt segítséget. Kecskemét különféle nyilvántartásai egészen a XVII. század derekáig nyúlnak vissza. Ezekben a város adózó és különféle szolgáltatásokat végző gazdáiról, ha szűk sávból is, de elég folyamatos adatsor gyűjthető össze. További forrást jelentenek a végrendeletek, a különféle hivatalok számadáskönyvei stb. Ezekből lehetett összegyűjteni olyan adatokat, amelyek az egyes családok történetének akár több évszázadát viszonylag jól áttekinthetővé teszik. A rendelkezésünkre álló források töredékessége érthetően meghatározta a feldolgozás kereteit. Ebből adódhat az elemzésekben olykor fellelhető kisebb következetlenség, az egyes személyek, gazdasági folyamatok bemutatásakor tapasztalható számottevő aránytalanság. Az viszont kétségtelen, hogy igen sokirányú és hosszadalmas feltáró munkával össze lehet gyűjteni más városokban is olyan mennyiségű adatot, amely egy-egy parasztcsalád akár több évszázados gyarapodását, a városban betöltött szerepét, gazdálkodásának főbb sajátosságait képes érzékeltetni. E feldolgozás ehhez kíván segítséget nyújtani.

II. A CSALÁD

A hódoltsági mezővárosokban évszázadokon át rendkívül erőteljes volt a migráció.¹² Éppen ezért Kecskeméten írott emlékeink nem különböztetnek meg ősi, törzsökös vagy régi családokat, amelyek bármilyen tekintetben is valamiféle előjogokat kaptak vagy megőriztek volna. Tekintettel arra, hogy a helyi közigazgatás működése során keletkezett iratok, nyilvántartások csak a XVI. század legvégétől, nagyobb mennyiségben pedig csak a következő század derekától, második harmadától állnak rendelkezésünkre, nem tudjuk dokumentálni, milyen folytonosság lehet a több mint egy századdal korábban rögzített defterekben fellelhető családok és az 1660-as években itt élők, adózók között. Minden bizonnyal a legrégebben letelepedett familiák nevét örökölték meg 1677-ben a „kertes gazdák”, illetve a „kertetlen gazdák” lajstromának összeállításánál.¹³ Ezek a családnevek fellelhetők az 1662-től folyamatosan rendelkezésünkre álló adó-

11 Az itt felhasznált levéltári anyag mindegyike a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltárában található. XIV. 65. A Ladányi család iratai. (Később: XIV. 65.)

12 *Iványosi-Szabó Tibor* 1981. és 1985/d.

13 IV. 1508. Kecskemét város Adópénztárának iratai (később: IV. 1508.) c) Adólajstromok [később: c)] 1677–78. évi adókönyv 222–228. Itt a Ladányi név még nem lelhető fel.

könyvekben is, mivel közismerten már régóta a város határában mezei kerttel, azaz szántófölddel rendelkező családok, illetve ugyancsak régtől fogva itt élő, de önálló szántófölddel nem rendelkező adófizetők voltak. Az mindenképpen kétségtelen, hogy ők, illetve eleik már legalább a XVII. század elején is itt adóztak családjuk, szántóik vagy ingóságaik után. A defterekben a XVI. század dereka táján rögzített személyek jelentős hányada a következő évtizedek pusztításai során részben kihalt, majd az 1600-as évek elejétől újabb és újabb menekültekkel bővült a város lakossága.

A Ladányi család eredetére sajnos nincsen semmiféle adatunk. Valószínűleg sok más paraszti familiával volt közös a sorsuk.¹⁴ A török katonaság és hatóság részéről jelentkező kisebb-nagyobb atrocitások elől évtizedeken át több tucat környező faluból és távoli tájegységekről menekültek ide kétségbeesett és elnyomorított családok.¹⁵ Miként Szentkirály, Izsák, Szentes, Szabadszállás és sok más település lakossága a török kiűzése érdekében folytatott harcok alkalmával kényszerült rövidebb-hosszabb időre elhagyni lakhelyét és keresni védelmet Kecskeméten, nem lehetetlen, hogy ez a család is a törökellenes háborúk nyomán kialakult kaotikus állapotok következtében hagyta el a közeli – minden bizonnyal a Jászságban levő – Ladány nevű falut. A rendkívüli helyi állapotok jobb ismerete érdekében a város tanácsának utasítására 1687-ben elkészült egy kimutatás, amely mind a húsz tizeden belül csoportosította a családfőket „ittvalók”-ra és „vidékiek”-re, azaz a régebb óta itt lakókra és a frissen ide menekültekre. Ebben lajstromban a 3. tizedben a „vidékiek” között a 9. helyen található a legelső rájuk utaló rövid feljegyzés: „Ladányi Pál, Ladány”.¹⁶ Ezek alapján több mint valószínű, hogy ők is, miként sok más kecskeméti család, nevüket korábbi lakóhelyükről kapták.

Ladányi Pál

A család Kecskeméten legelső alkalommal feltűnő tagjának nevét 1687-ben még egy további nyilvántartásban, a főbírói számadáskönyvben is rögzítették: „Ladányi Pál és Haiagos Istók Egerben Thököli híret vívén, adtam költségekre gar. 2”.¹⁷ Tekintettel arra, hogy a különféle szolgáltatásokra kötelezett gazdák egyikeként küldték társával együtt, szinte biztos, hogy már néhány év óta a városban lakott. A következő évben készült egyik újabb nyilvántartásban ismét feltűnik a neve, mely szerint 155 pint bort adott át a város tanácsának.¹⁸ Abból a tényből viszont, hogy adózóként csak

14 Nincs a családra történő utalás sem az 1559. évi török defterek Kecskemétre vonatkozó anyagában (Káldy-Nagy Gyula 1977. 173–178.), sem Kecskemét legkorábbi adó- és számadáskönyveiben.

15 Iványosi-Szabó Tibor 1983.

16 IV. 1510. Kecskemét város számadási iratai (később. IV. 1510.) a) Másodbírói számadások [később: a)] 1687. 25.

17 IV. 1510. i) Főbírói számadások [később: i)] 1687. 28.

18 IV. 1508. c) 1688. A kötet lapjai nincsenek számozva. A nyilvántartás fejléce: „Anno 1688. az quantum bornak nevezet szerint az kiké volt.” Itt Ladányi Pál a névsorban a 6. helyen található. Ez az adat nem azt igazolja egyértelműen, hogy volt itt szőlője, hanem csak azt, hogy birtokában lévő bort engedett át. Nem volt ritka eset, hogy a várossal szembeni kötelezettséget a családfők különféle terménnyel egyenlítették ki. Amikor a város a hadsereg számára terményeket volt köteles szállítani, ezeket gyakorta vásárolták össze az itt élőkől. Lehet, hogy borral kereskedett, és persze az sem kizárt, hogy volt kisebb szőlője vagy feles bérlete.

egy évtizeddel később, az 1699. évi adókönyvben lelhető fel, arra következtethetünk, hogy vagyonával nem hívta fel magára az adószedők figyelmét, akik ezekben a keserves esztendőkhöz nem kegyelmeztek senkinek, aki fizetésre volt kötelezhető.¹⁹ Az adólajstrom érthetően nagyon szűkszavú: „3/1 Ladányi Pál tall. 5. Totum”. Azonban ebből a rövidke sorból is fontos értesülésekhez juthatunk. Mindenekelőtt megtudhatjuk, hogy ekkor már a város adózásra kötelezett gazdái között tartották nyilván. Az is egyértelmű tehát, hogy a mezőváros teljes jogú polgára volt, aki köteles volt kivenni részét a városra ezekben az évtizedekben bőségesen zúduló terhekből, és ennek fejében rendelkezett mindazokkal a jogokkal, amelyeket a város lakossága évszázadok során magának kivívott. Kétségtelenül ekkor már volt telke és rajta háza is. Az adózó neve előtt fellelhető szám valójában három és felet jelent. Ezekben az évtizedekben az adólajstromokban a gazdák neve előtt tüntették fel az egyik legjelentősebb adóalapjukat, az ún. vadszámnak vagy más szóval marhaszámnak az összegét.²⁰ A család- és utónevet követően találhatjuk meg a felnőtt családtagokra és a házukra kivetett adó összegét. Végül az adószedő azt rögzítette, hogy a családfő abban az évben minden pénzbeli terhét maradéktalanul lerőta. Indirekt módon azonban még további információk is kódolva vannak ebben a néhány adatban. Más feldolgozásból tudjuk, hogy 1695-ben a városba zúduló menekültek révén az adózók száma 1113-ra nőtt. A korábbi másfél évtized háborús keservei, a várost ért ismételt rablások és sarcolások hatására a lakosság rendkívüli módon elszegényedett. Ezt a folyamatot érzékelteti az is, hogy 1662-ben még 26,6 vadszám jutott átlagban egy gazdára, egy családfőre, amely ekkorra már nem egészen harmadára, 8,3-re zsugorodott. A tömeges elnyomorodás következtében 552 adózónál ekkor már nem találtak ilyen címen megadóztatható értéket az összeírók. Viszont még 1–5 vadszámmal rendelkezett a városban 284 személy, köztük Ladányi Pál is. Még pontosabban el tudjuk őt helyezni a vagyoni szempontból már ekkor is erősen differenciálódott lakosok között, ha figyelembe vesszük, hogy 6–10 vadszám után adózott 115 fő, 11–50 után 133, 51 és 100 közötti szarvasmarha értéke után róttak ki 17 gazdára adót, de még 101–200 marhaszám után is tízen fizettek. Sőt még mindig akadt a városban két fő, aki ennél jelentősen nagyobb ingó vagyont tudott megőrizni. Tekintettel arra, hogy ezekben az évtizedekben a nagyállattartás volt a lakosság legjelentősebb megélhetési forrása, megállapíthatjuk, hogy a család legrégebb óta ismert tagja nem a teljesen reménytelen helyzetbe került félezernyi családhoz tartozott, de azt is, hogy ebben az évben a mezőváros szegényebb gazdái között található, és százával éltek itt nála lényegesen jobb anyagi körülmények között.²¹

19 IV. 1508. c) Az adókönyv nincs paginálva, közelebbi jelzetet ezért kellett mellőznünk.

20 A vadszám a XVII–XVIII. században Kecskeméten és Nagykőrösön alkalmazott sajátos adóalap volt. Egy vadszám vagy marhaszám egy szarvasmarhát, lovat vagy annak megfelelő értéket jelentett. Egy vadszámot képezett öt juh is. A gazdák készpénzt is megadóztatták. Őt tallér jelentett egy vadszámot. A szárazmalmok legtöbbször tíz vadszámmal értek fel. Az egy vadszámmra eső összeget a város tanácsa a településre kivetett adók, katonai sarcok, földesúri követelések ismeretében határozta meg. Ez az összeg a rendelkezésünkre álló feljegyzések alapján 5–100 dénárig, azaz egy forintig terjedt.

21 Iványosi-Szabó Tibor 1989/b 133–182.

Sajátságos módon Ladányi Pál ifjúkoráról legtöbbet végrendeletének néhány kitételéből tudhatunk meg. Az 1730. április 22-én kelt testamentumában²² elmondja, hogy addig 82 évet élt meg, tehát valószínűleg 1648-ban született. Születési helyére és szüleiére nem utalt. De megtudjuk azt is, hogy bátyja, Ladányi Boldizsár komoly részt vállalt a törökkel szemben vívott harcokból, és szolgálata során hadnagyi beosztásig emelkedett. Mint tudjuk, az 1660-as évek első felében a török haderő újabb támadásokba kezdett a még meg nem hódolt magyar területek ellen, melynek ellensúlyozására Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér a Dunántúl több pontján eredményes támadásokat vezetett. Katonai sikerei sem tudták azonban megakadályozni, hogy 1663-ban Érsekújvár is elveszen, amely azután évtizedekre török kézen maradt. Végrendeletből tudjuk, hogy a vár visszaszerzéséért indított harcokból Ladányi Boldizsár is kivette részét, és hadnagyként minden bizonnyal egy jelentősebb katonai egységet irányított. Mint ekkor a legtöbb tiszt, ő is részese lehetett több kézitusának. Az egyik ilyen ütközet során „Újvár vívásakor halálra sebesítettet és Komáromban meg is halt”. Az esemény pontos dátumát nem tudjuk. Az ekkor még csak tizenéves Ladányi Pálra egész életre szóló hatást gyakorolt viszont az, hogy hős bátyja pallosát végrendeletében neki hagyta. Ez a figyelmesség és a pallos birtoklása is feltétlenül hozzájárult ahhoz, hogy maga is fiatal korában nemcsak belekóstolt a katonáskodásba, hanem a törökellenes harcok során „sok viszontagságok között” derekasan helytállt. Tehát nem indokolatlan feltételezni, hogy a család vagy annak legalábbis több tagja a korabeli „vitélő rend” sorai között élt, harcolt éveken át, és ha a nemesek közé nem is kerültek be, a nemzet érdekében értékeiket és életüket is kockáztatók jogos önértékeléssel rendelkeztek, és ezt az erkölcsi többletüket családjukra, környezetükre is sugározták. Ladányi Pál emlékezetében is évtizedeken át töretlenül fennmaradhatott a régi harcok élménye, és családja ezen legtöbbször tartott hagyományát kívánta továbbadni unokájának, akit kívánságának megfelelően hősi halált halt bátyja emlékére ugyancsak Boldizsárnak kereszteltek. Végrendeletének záró sorai-
ban szükségesnek érezte, hogy rögzítsék: „...kedves bátyám [...] amely pallost örök emlékezetül nékem hagyott, én azt nevével viselő Boldizsár unokámnak hasonlóképpen örök emlékezésül hagyom ...”

Valószínűleg felesége családja is Kecskeméten remélt biztos menedéket találni a nagy futások egyike során. Legalábbis erre vall neve: Szent Mártonyi Tóth Kata. Valószínűleg nem a többségükben protestánsok lakta Kunszentmártonról,²³ hanem a sokkal közelebbi katolikus Jászágban található településről került ide családja. Házasságukból származó gyermekeik közül három élte meg a végrendelet időpontját. Anna lányáról, aki ekkor már Gömöriné, és Katáról, aki Farkasné, egyaránt megemlékezik. Róluk a nekik hagyományozott viszonylag szerény értékeken túlmenően többet nem is tudunk meg. A kor szokásának megfelelően fiára, Gergelyre hagyta vagyonának nagyobb részét. Házasságkötésük és gyerekeik születésének időpontjára

22 *Iványosi-Szabó Tibor* 2002/a 80–81.

23 Kunszentmártonba a XVIII. században katolikus jászok települtek be.

sajnos semmi adat nem utal.²⁴ Ekkor csaknem minden család viszontagságos életet kapott sorsától. Hogy a Ladányiak sem voltak az átlagosnál szerencsésebbek, abból tudunk következtetni, hogy a végrendeletben elmondottak szerint a szabadságharc alatt a rác csapatok elhajtották csekélyke számú jószágukat is.²⁵ Ezt követően a családot ért csapások sora nemcsak az éveken át visszatérő katonai beszállásolások elszívásában, a rendkívül súlyos adók lerovásában nyilvánult meg, hanem abban tetőződött, hogy 1707 áprilisában a városba betörő rácok felgyújtották a mezőváros jelentős részét, és ekkor a tűz martaléka lett Ladányi Pál háza is.

Hosszú élete lehetővé tette, hogy a szabadságharcot követő évtizedekben kitartó munkával családjának kecskeméti egzisztenciáját megalapozza. Ladányi Pál felnőtt fiával együtt haláláig már olyan számottevő értéket tudott felhalmozni, amellyel a falvakban csak egy igazán jómódú telkes jobbágy rendelkezett. Ez viszont még mindig nem volt akkora, amely alapján akár csak a viszonylag jómódú kecskeméti gazdák közé sorolhatnánk őt.

Személyiségére is csak végrendeletének egyik-másik kitétele alapján tudunk következtetni. Átlagon felüli energiájára vall nemcsak figyelemre méltóan magas kora, hanem az is, hogy a bőségesen kijutó sorscsapásain felül tudott emelkedni, és idősebb kora ellenére élni tudott a békésebb évtizedek lehetőségeivel. Végrendeletének kezdő és záró sorai életének meghatározó élményeit rögzítik. Ez arra vall, hogy az okirat formába öntésében meghatározó szerepet kért magának. Az a tény, hogy a helybeli, Szent Miklósról elnevezett templom minden oltárára és a városban található minden kápolnára hagyott egy-egy forintot, azt jelzi, hogy a korra jellemző mértékben vallásos volt. Az igazán figyelemre méltó az, hogy a város szegényeire még ennél is nagyobb összeget, tíz forintot hagyott.²⁶ Az sem lehet véletlen, hogy végrendeletének hátlapjára valamely hivatalnok teljesen szokatlan módon egy süveges alakot, egy „vitéz” figuráját rajzolta. Nem lehetetlen, hogy a város önvédelmében szerzett több évtizedes érdemei csapódtak le ilyen formában.

Ladányi I. Gergely

Sajnos róla még kevesebbet árulnak el az összegyűjthető adatok, mint apjáról.²⁷ Valószínűleg még az 1680-as években született. Erre enged következtetni apja végrendeletének az a kitétele, amely szerint „[...] a pogány rác ellenség házamat megégetvén, jószá-

24 Tekintettel arra, hogy az 1819-ben keletkezett hatalmas tűzvészben a katolikus egyház anyakönyvei és iratai is elpusztultak, nincs mód arra, hogy az előző évtizedekből a katolikus családokra vonatkozó fontosabb adatokhoz jussunk.

25 Ez magyarázhatja, hogy 1704-es évvel szemben 1706-ban már élő állatok után nem vetettek ki rá adót. A szabadságharc folyamán a rác csapatok több ízben végigrabolták a Homokhátságot, és sok kecskeméti gazda is igen súlyos veszteséget szenvedett. *Hornyik János* 1866. IV. 116–131, 183–190, illetve *Iványosi-Szabó Tibor* 2002/b 238–261.

26 A városban addig fennmaradt 73 végrendelet közül alig néhány emlékezett meg a szegényekről. Ennél valamivel nagyobb összeget ilyen célra rajta kívül csak egy testáló hagyott. *Iványosi-Szabó Tibor* 2002/a.

27 A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára igazgatójának a közelmúltban jelezte a család egyik leszármazottja, hogy a háború után Amerikába kimenekült család magával vitte fontosabb irataikat is. Remény van arra, hogy ezeket a Levéltár meg tudja szerezni. Ezek birtokában talán további ismeretekhez juthatunk a XVIII. századi családokkal kapcsolatosan.

gaimat elhajtván, gazdaságomat övéle állítottam fel". Tehát 1707 táján már felnőtt férfi lehetett. Mivel a következő évtizedekben vagyonukat együtt gyarapították, apja végrendeletében ennek a közösen összegyűjtött értéknek nagyobb részét rá hagyta.

Viszonylag későn köthetett házasságot, mivel végrendeletében kiemelte, hogy „...öszveházasulásunkkor gazdaságom fundamentuma megvolt...". Az ugyancsak Kecskeméten felnőtt Szabó Erzsébetet vette feleségül. Végrendeletében ő is két lánynak (Erzsébet és Sára) és egy fiának, Boldizsárnak hagyományozott vagyonából. Nem említi, hogy lányait kiházasította, pedig ezt következetesen ki szokták emelni, bár arra sem utal ugyan, hogy ilyen irányú kötelezettség terhelné fiát, tehát nem valószínű, hogy hajadonok voltak. Joggal tételezzük fel, hogy életét a békés évtizedekben a serény gazdálkodás töltötte ki. Súlyos betegsége miatt 1757. augusztus 15-én érezte szükségét annak, hogy testamentumát megírassa. Valószínűleg még ebben az évben meghalt.

Részben az adóösszeírások, részben pedig a végrendelete alapján megállapíthatjuk, hogy szorgos ember, jó gazda lehetett. Apjától örökölt tisztas vagyonát, amelynek gyarapodásához éveken át már a maga munkájával is hozzájárult, önállóan is jól kamatoztatta. Igaz, nem árt arra utalni, hogy a férfikorát kitevő évtizedek Kecskemét történetében a legszerencsésebbek közé sorolhatók. A város lakossága a szabadságharcot és a törökellenes háborút követő három-négy békés évtizedben rendkívüli emelkedést élt meg. Az adószedőbíró Kecskeméten 1707-ben 663 családot vett nyilvántartásba, akikre valamilyen formában anyagi terhet háríthatott. Az adóztatás során a hivatalnokok látókörébe került családok száma 1757-re pedig már 2872-re nőtt! Tehát a város lakosainak száma ez alatt az öt évtized alatt példátlan módon emelkedett.²⁸ Ez a gyarapodás részben a természetes szaporodás, részben pedig a nagyarányú bevándorlás révén ment végbe. Az ide csaknem tömegesen érkező cselédek, napszámosok, pásztorok rövid időn belül megélhették a vagyoni és társadalmi emelkedést. Igaz ugyan, hogy a vagyontalanok aránya, mint minden mezővárosban, még ekkor is jelentős, 15,98% volt, de látnunk kell, hogy a városban önálló házzal rendelkező teljes jogú polgár és legalább törpebirtokos lett, családfőként adózott több mint ezer olyan személy, aki nemrég földönfutó cselédként, szolgaként remélt magának kenyeret szerezni ebben a mezővárosban, csaknem másfél ezerre emelve az ehhez a réteghez tartozók számát. A már nagyon tisztas egzisztenciát biztosító kisbirtokos vagyonnal rendelkezők családfők köre is négyszázzal bővült, amely ekkor egy figyelemre méltó mezőváros lakosságának felelt meg. A vagyoni emelkedést sokkal egyértelműbben élte meg az a 263 közepes vagyonnal rendelkező gazda, akik a legmódosabb falusi telkes jobbágyoknál is lényegesen nagyobb értékeket tudtak felhalmozni. Ezek száma e fél évszázad alatt több mint két és félszeresére emelkedett. A rendkívüli gazdasági gyarapodást mi sem érzékelteti job-

28 Nem állíthatjuk, hogy 4,33-szorossá nőtt fél évszázad alatt a háztartások száma, mivel 1707-ben az adóztatás során minden bizonnyal nem terhelték meg azokat a családokat, amelyeknek házáat 1705-ben a kurucok, illetve 1707-ben a rácok felégették, és valószínűleg mentesültek azok a családok is, amelyekben a családfő 1707 április elején a rácok elleni harcok során elesett vagy súlyosan megrokkant.

ban, mint az, hogy a kimondottan gazdagok száma 1707-hez képest hét és félszeresére, 233-ra nőtt.²⁹

A kedvező konjunktúrának és a jelzett szorgos, eredményes munkájának köszönhetően Ladányi Gergely is, hogy igen jelentős vagyoni emelkedést élhetett meg, és élete végén már a gazdag parasztsághoz tartozott. Ekkorra olyan tisztességes vagyont halmozott fel, amilyenre a leggazdagabb falusi jobbágy sem tudott szert tenni. Bár kétségtelen, hogy Kecskeméten őt is az igazán gazdag parasztok közé lehetett számítani, nála vagyonosabb gazdák viszont még szép számmal akadtak a városban. Mindezzel együtt megállapíthatjuk, hogy anyagiak terén ő tette meg az első legfontosabb lépéseket annak érdekében, hogy ez a parasztcsalád egykori sorstársai közül ki tudjon emelkedni. Fiára hagyott jelentős vagyona tette lehetővé, hogy a família következő generációi ne csak vagyoni, hanem társadalmi téren is számottevő emelkedést tudjanak megélni.

Ladányi Boldizsár

A család férfitagjai közül az ő személyéről tudunk legkevesebbet. Még a végrendelete sem áll rendelkezésünkre. Felesége nevét is Gergely fia végrendeletéből ismerjük: Csizmadia Végh Judit volt. Ugyancsak ő említi, hogy apja halála után János nevű öccsével osztozott az atyai vagyonon. Fel kell figyelnünk viszont arra, hogy családján belül az 1777. évi adóösszeírásban négy felnőtt fiút vettek nyilvántartásba,³⁰ és ezek után is kellett adót fizetnie. Mivel pedig az 1780. évi adókönyvben fellelhető Ladányi István és Ladányi Mihály neve is, akik kisebb birtok után adóztak, feltételezhetjük, hogy ők ugyancsak Boldizsár fiai, akik megházasodván, apjuktól lehetőséget kaptak arra, hogy már önállóan gazdálkodhassanak, és ezért nem részültek halálakor a felosztásra kerülő vagyonból.³¹

A korabeli helyi szokásoknak megfelelően 1757-ben két leánytestvérével szemben apja ingatlanvagyonának nagyobb részét ő örökölte, ezért nemcsak a város gazdag parasztcsaládjai között tartották nyilván az adókönyvekben, hanem a tizedjén belül már egyfajta tekintélynek is örvendhetett. Minden bizonnyal ennek tudható be, hogy 1767. május 23-án Here János testamentumának megírásakor a tanács egyik tanúként őt küldte ki.³² Ennek hatása lehetett az is, hogy 1769-ben Márton Simon végrendeletének 4. pontjában azt rögzíti, hogy „Ladányi Boldizsár falkáján 1 negyedfű tinóm van”.³³ Ugyanis a város tanácsa évenként a pusztáin legelő szarvasmarháról „szájbérlajstrom”-ot, más szóval a legeltetési bérrel kapcsolatos nyilvántartást fektetett fel. A Pusztaszeren nyaraló gulyán már az 1761/62. évi névjegyzékben is fellelhető Ladányi Boldizsár neve, sőt a 21 gazda 502 jószágából álló gulyán

29 Iványosi-Szabó Tibor 1989/b 139–145, 235–241.

30 IV. 1504. Kecskemét város Tanácsának irati (később: IV. 1504) m) Összeírások [később: m)] 1777/78. V. tized, 1446. sz.

31 IV. 1508. c) 1779/80. I. tized 140., ill. 238. sz. Mindketten csaknem pontosan azonos mennyiségű adó fizetésére voltak kötelezve: 4 forint 52 krajcár, illetve 4 forint 45 krajcár.

32 Iványosi-Szabó Tibor 2002/a 363.

33 IV. 1504. v/ Végrendeletek [később: v)] 1769. július 7.

belül már ekkor is neki volt a legtöbb, szám szerint 60 szarvasmarhája. Úgy látszik, hogy a következő években vezető helyét még növelte is, és ezért kötötte – a korábbi évtizedekben kialakult gyakorlatnak megfelelően – a közvélemény és a lajstrom vezetője az ő nevéhez ezt a gulyát.³⁴

Szorgalmas és szerencsés gazda lehetett, aki igen komoly örökölt vagyonát tovább gyarapította. Két fiára, Jánosra és Gergelyre külön-külön is akkora vagyont hagyott, hogy ők ennek alapján mindketten a város gazdag családjai között folytathatták az apjuktól kapott birtokuk gondozását. Gergely végrendeletéből tudjuk, hogy mindkettőjük öröklött részét 1734 Rhenes forintra becsülték.

Személyével kapcsolatosan feltétlenül ki kell emelni azt, hogy azon kevés gazda közé tartozhatott, akik vagyonuk gyarapításán túlmenően a szellemi tevékenységet, az iskolázottságot is kellően becsülték. Valószínűleg ő is gyarapította ismereteit a helybeli piaristáknál. Nem tudjuk, hogy János fia milyen képzettséget kapott, azt viszont igen, hogy Gergely nemcsak a helyi piarista gimnáziumban tanult, hanem annak befejezése után Pesten jogi képzésben is részesült. Az ezzel járó igen komoly anyagi áldozatvállalás kétségtelenül kiemelte őt a gazdagparaszti mentalitás átlagából. Egyébként ez a jelentős áldozatvállalása biztosította a család további gazdasági és társadalmi emelkedését. Öreg napjaiban biztosan megelégedettséggel tapasztalta, hogy fia meghálálta a számára juttatott lehetőséget, és 1772-től vicenszárúként megbecsült tagja lett a városi közigazgatásnak, sőt megérte azt is, hogy fia a szabados mezőváros egyik meghatározó személyisége lett, főjegyzővé nevezték ki.

Ladányi II. Gergely

A familia legjelesebb tagja 1748. március 11-én született Kecskeméten. A családi iratok hiányában gyerekkoráról szinte semmit sem tudunk. Kétségtelen, hogy a helyi piarista gimnáziumban szerezte meg alapműveltségét, és ugyancsak itt kapott a kor szellemének megfelelően komoly lelki útvalót is. Elmélyült vallásossága egész életén át minden tettét, minden döntését meghatározta. Biztos, hogy középiskoláinak befejezése után jogi képzésben részesült. Diplomáját minden bizonnyal Pesten szerezte meg. Hazatérve valószínűleg 25-26 éves korában kötötte első házasságát.³⁵ Első felesége Szekeres Ilona volt. Gyermekeit végrendeletében valószínűleg nem születésük időrendjében sorolta fel, mivel azt jelzi, hogy idősebb fia házasságának hatodik esztendejében született, de ebből a házasságból öt gyereke élt még 1816-ban is, három lány és két fiú. Elképzelhető, hogy csak a harmadik vagy a negyedik gyerekük lett fiú, így öt két vagy három lány is megelőzhette, és a fiúkról a végrendelezés alkalmával csak a kor szokásainak megfelelően szólt elsőként. Ebből a há-

34 *Iványosi-Szabó Tibor* 2001/a 193. A barom, a rideg gulya számára a város Pusztaszer, Péteri, Alpár, Szentlőrinc, Vacs és Monostor legelőit biztosította. Ezeken összesen 21 gulyában 8958 szarvasmarhát őriztek 1761/62-ben. Ebben az évben is 283 gazda „kiverte” jószágát, amelyek az év nagyobb részében a közlegelőkön tenyészték a „nyaralókon”. *Iványosi-Szabó Tibor* 2001/b 47.

35 Végrendeletének harmadik pontjában rögzítette, hogy 1796-ban kötötte második házasságát, és 20 évi házasságban élt első feleségével.

zasságból a két fián, Istvánon és Sándoron kívül Ilona Gömöri Mihályné, Krisztina nemes Halasi Mátyásné és Eszter nemes Kovács Györgyné született.³⁶

Felesége halála után második házasságát 1796-ban kötötte Szabó Juliannával, özvegy Herpai Mihálynéval, aki két kiskorú gyermeket vitt ugyancsak második házasságába. Tőle született lánya Anna, aki 1815 táján ment férjhez ifjú Fekete Sándorhoz, és Mária, aki 1816-ban még hajadon és kiskorú volt. Ebből a házasságból született második gyerekként 1799-ben Gergely, aki a familia újabb jeles tagja lett.

Nem lehetetlen, hogy jogi tanulmányainak elvégzése után néhány évet jurátusként töltött valamelyik ügyvéd mellett. A város szolgálatába 1772-ben állt.³⁷ Nyolcévi vicanótáriusi munkája után 1780-ban a szolgálati ranglétrán előbbre lépve a város főjegyzője lett.³⁸ Ebben a beosztásában a városi tanács ügyvitele kezében összpontosult, még ha a döntéseket a tanács hozta is meg a főbíró elnökletével. Mivel a főbírók személye évenként változott, ebben a beosztásban az ország legnépesebb mezővárosának nemcsak mindennapjait tudta áttekinteni és irányítani, hanem a hosszabb távon ható döntések meghozatalában is fontos szerepe lett. A következő csaknem harminc éven át Kecskemét életének egyik legfőbb irányítója lett. Nemcsak lehetőségeit, hanem általános tekintélyét is növelte az a tény, hogy amikor Banó János váratlan halála miatt megüresedett a főbírói szék, őt választották meg utódjának. Ezt követően csaknem negyedszázadon át a nagyhatalmú a városi tanács tagja maradt, és érdemei alapján az 1800/1801., valamint az 1803/1804. hivatali évre újból megválasztották főbírónak.³⁹ Háromszori főbíróvá választása a személyét övező nagyrabecsülés és széles körű befolyásának együttes eredménye volt.

Mind főjegyzőként, mind főbíróként az ezekben az évtizedekben kulmináló igen súlyos helyi társadalmi konfliktusok ütközőpontjába került, és a rá jellemző határozottsággal képviselhette mind a felsőbb hatóságokkal, mind pedig a helyi érdekcsoportokkal szemben a tanács hivatalos véleményét, elutasítva a különféle sérelmeket

36 Miként már utaltunk rá, 1819-ben egy rendkívül nagy, a város szinte felét elpusztító tűzvész során leégett a kecskeméti katolikus parókia épülete is, és benne pusztultak az egyház anyakönyvei. Ezért a korábbi évtizedekből sem a házasságkötések, sem a születések és a halálozások dátumát nem tudjuk ellenőrizni, illetve pontosítani.

37 Az 1772/73. évi másodbírói számadáskönyvben lelhető fel legkorábban a neve. Ekkor és a következő években vicanótáriusként kapott évi 100 forint salláriumot. Salláriumának összegét vicanótáriusi beosztásának megtartásával 1779/80. évben 125 forintra emelték. IV. 1510. a) Nemcsak a beosztása, hanem rendkívül markáns személyre valló kézírása is érzékelteti, hogy korábban már sokat forgatta a tollat. Mivel az előző években a tanácsnál alacsonyabb irodai munkát nem végzett, bizonyosra vehetjük, hogy jogi képzése és esetleg egy-két éves jurátusi gyakorlatai alatt tett szert 24 éves korára fegyelmezett és intelligens írásra, amelynek sajátosságait egész életén át érdemi változás nélkül megőrizte. Idősebb kori írása alig különbözik legelső fennmaradt fogalmazványainak, lajstromainak külső sajátosságaitól.

38 Ez a beosztás komoly jogi felkészültséget és kellő rátermettséget is megkövetelt. A jegyzői, illetve főjegyzői beosztás rendkívüli erkölcsi emelkedést is jelentett a cím viselőjének. Ezt az is érzékelteti, hogy salláriumuk évi 250 Rhenes forint lett, akárcsak a főbíróé. Az illetmények arányainak érzékeltetése végett nem árt itt rögzíteni, hogy a perceptor fizetése évi 200, a városgazdái 150, a cancellistái 100, a hadnagyé 85, egy csaplárosé 60, egy béresé évi 50 forint volt. IV: 1510. a) 1780/81. A salláriumok valószínűleg az értékének érzékeltetéséhez még egy viszonyítási pont lehet néhány állat árának ismertetése: 1788/89-ben egy ló ára 50–70 forint között változott; egy ökör ára 46 forint. IV. 1510. a)

39 IV. 1510. a) a jelzett évek másodbírói jegyzőkönyvei. Szenátorként az évi illetménye 120 forint volt.

szóvá tevő gyakori megnyilatkozásokat. Annak ódiúmat is el kellett viselnie, hogy ő volt a tanácson belül a legtöbb ügyben kezdeményező tisztségviselő és így a testületnek talán leginkább befolyásos tagja. Minden bizonnyal nem a véletlennek köszönhető, hogy 1811. január 7-én Nagy Ferenc nevű helybeli lakos, amikor a magisztrátustól elszenvedett sérelmeiért bosszút akarván állni, karddal a tanácsterembe rohant, éppen Ladányi Gergelyre támadt. Szerencséjére a hivatal őrei a támadót az utolsó pillanatban le tudták fegyverezni, így ő a támadást sértetlenül átvészelte.⁴⁰

Idős kora ellenére rendkívüli energiával dolgozott a város érdekében a legkülönbözőbb területeken. 1801-től 15 éven át volt a „királyi helybeli iskola” vagy talán valamivel találóbbs megjelölés szerint iskolaszék igazgatója. Végrendeletében külön is kiemelte, hogy „az itt való tisztelendő pater franciscanusoknak [...] hús szentendőköt syndicussa vagyok ...”.⁴¹ Nemcsak szorgalmazta, hanem anyagilag is komoly mértékben támogatta a piarista gimnázium épületének bővítését és a katolikus ispotály megépítését. Mivel a városban az utcák és telkek rendezetlensége miatt több alkalommal tűzvész pusztított, ezért egyik első szorgalmazója lett az újabb telekre rendezésnek, a városközpont átrendezésének, a tudatos városszépítésnek.

Nemcsak haszonélvezője volt magas beosztásaiból eredő előnyeinek, örökölt és szerzett vagyonának, hanem – miként végrendeletéből megtudjuk – újabb és újabb igen komoly összegekkel segített a különféle intézményeken. Azt rendkívüli vallásosságával lehet indokolni, hogy figyelemre méltó összeget, 50 ezüst forintot hagyott a ferences rendiekre, 200 forintot pedig alapítványként maga és rokonai lelki üdvéért szentmisék szolgáltatására. Azt viszont már kizárólag példát mutatni akarásával magyarázhatjuk, hogy a város iskolájának „... adandó praemiumokra fundusul 50, azaz ötven forintokat oly móddal...” rendelt, hogy annak kamatát évenként kizárólag arra fordítsák. Más formában is segítette a város oktatásügyét. „A tisztelendő pater piaristák által építendő oskolákra már jó üdeje, hogy száz forintokat ígértem, és mihelezt az építéshez hozzáfognak, azoknak letételekre magamat köteleztem, de mivel mindeddig építéséhez nem fogtak, ezen száz forintoknak letétele is elmara-dott, erre való nézve, ha életemben le nem fizetném, holtom után is lefizetessenek.”

40 Pontatlan a Kecskeméti életrajzi lexikonban fellelhető ezen eseménnyel kapcsolatos megfogalmazás: „... a tanácsülésbe berohant egy ember kivont karddal és megsebesítette L. G-t; felépülvén továbbra is közreműködött...” Péterné Fehér Mária–Szabó Tamás–Székelyné Körösi Ilona, 1992. 162. Maga Ladányi Gergely is végrendeletének bevezetőjében [IV. 1504. v) 1819. 23.] azt emeli ki, hogy *nem lett* áldozata a merényletnek. Ugyanezt erősíti meg Szilády Károlynak az egykori jegyzőkönyvből készített kivonata, amely szerint Nagy Ferenc „... a polgárok szobájában lévő fogason függött kardot lekapván, annak hüvelyéből kirántott vasával a tanácsházba dühösen berohant, és egyenesen a maga rendes helyén ült senator Ladányi Gergely úrnak szaladván, a tisztelt urat azon karddal rettenetes indulattal megvágni szándékozott, de minekelőtte a vágást tellyesíthette volna, a kard kezéből (de igen nehezen) kicsavartatt, és annak után a tanácsházából kivitett.” XV. Gyűjtemények 22. Szilády Károly könyvtáros kecskeméti vonatkozású feljegyzései. Tehát valójában a merénylet során nem sebesült meg, de az inzultus érthetően igen mély nyomot hagyott benne. Nem véletlen, hogy végrendeletének bevezetőjében ennek ismertetésére sort kerített.

41 Rendkívüli energikus fellépését, vallásosságát és elhivatottságát tekintve hihető, hogy valóban *szószólójuk* lett minden fórumon.

Még ezekben az évtizedekben is a város szegényeinek sorsa nagyjából a lakosság jótékonykodásán alapult. Évszázadok óta a jobb módú végrendelkezők kisebb-nagyobb összegekkel enyhítették nyomorukat, segítették gondozásukat. Még ekkor is a két legnagyobb vallási közösség irányításával, támogatásával működtek az kórházak, a szegényházak, amelyek egyben kórház szerepét is ellátták egy szűk körön belül. Egy új kórház felépítése Ladányi Gergelynek régóta szívügye volt. „Az újonnan építendő kórházra pedig szántam 75 forintot. Mellyekből 1815. 17-a Junii, midőn már az kórház építették, kórház gondviselő Szekeres Antal úrnak 50 forintot letettem. A hátralévő 25 forintot, ha le nem tenném életemben, azok is holtom után letétesse.” Ezt az igen figyelemre méltó összeget megtoldotta azzal, hogy temetésekor a szegények között osszanak szét tíz forintot.

Sokoldalúságát, rátermettségét és az átlagot messze meghaladó energiáját mutatja, hogy többirányú felelős beosztása ellenére nemcsak megőrizte apjától örökölt tetemes vagyonát, hanem azt legalább kétszeresére bővítette. Ily módon ő is igen komoly formában elősegítette a család további gazdasági emelkedését. Kétségtelen, hogy halálakor már a város egyik leggazdagabb embere volt.

A város hivatali és közéletében betöltött kiemelkedő szerepe, sokak által irigyelt hatalmas vagyona lehetővé tette, hogy ne csak műveltsége alapján emelkedjen a város szellemi és politikai életét irányító családok közé, hanem a feudális viszonyok között a társadalmi emelkedés csúcsát jelentő nemességhez előbb közelebb kerüljön, majd azok soraiba jusson.

E téren az első lépést második házasságának megkötése során tette meg. Az elözvegyült, nagy tekintélynek örvendő főjegyző, aki már ekkor a város leggazdagabb emberei közé tartozott, szívesen látott kőrő lehetett a nemesi családok háza táján is. Annál is inkább, mivel Kecskeméten évszázadok óta nem ment ritkaság számba, hogy a gazdag civíscsaládok fiataljai nemes famíliákba házasodtak. Ő ily módon az egyik meggyezerte ismert nemesi famíliával került rokoni kapcsolatba. Jellemző, hogy még végrendeletének megfogalmazásakor is szinte föltekint a kiváltságos rend tagjaira, és szükségesnek tartja a titulusaik felsorolását: „Néhai boldogult idősb Szabó Márton úrnak néhai nemes Fáy Mária nagyasszonytul született Julianna leányát...” kapta feleségül. Ugyancsak nem csekély büszkeséggel említi, hogy Krisztina és Eszter lánya egyaránt nemesember felesége lett. A család büszkeségének újabb forrása lehetett, hogy a második házasságából született Anna lánya – minden bizonnyal a Fáy rokonsági kapcsolatok alapján – „... leginkább nagyméltóságú gróf Szalai Barkotzi Ferenc úr eő excellentiája udvarába neveltetett...”.

Bár Kecskeméten a kellő jogi képzettséggel és rátermettséggel rendelkező nemes fiatal emberek is jelentős számban bekerülhettek a város hivatalnokai közé – a polgárság közül jövők között később leghíresebb a főügyész Katona József drámaíró lett –, és emelkedhettek a hivatali ranglétrán, de a nemesi „kutyabőr” itt is mindenkor kiváló ajánlólevélnek bizonyult. Mindezt Ladányi Gergelynél jobban kevesen tudták a városban. Mivel ő már az elérhető legmagasabb hivatali beosztást is betöltötte, elsődlegesen gyerekei boldogulása érdekében, no meg a család büszkeségének további gyarapítására határozta el a nemesi cím megszerzését. A szokásos procedura után 1802. május 21-én nyerte el I. Ferenc királytól a címeres nemesi oklevelet. Ennek kihirdetésére a Pest-Pilis-Solt vármegyei nemesi közgyűlésen 1803-

ban került sor. A család címere négyfelé osztott pajzs, az első és a negyedik osztály fekete udvarában egyfarkú arany oroszlán ágaskodik, első jobb lábával kormánypalcát tartva; a második és harmadik osztály kék udvarának alján fehér folyam fölött fehér galamb repül, piros csőrében zöld gallyat tartva. A pajzs fölötti sisak koronájából kékruhás magyar vitéz emelkedik ki, fejét prémes vörös kalpag födi, vállán mentéje panyókásan függ le; jobb kezében kivont kardot tart; két oldalról két kiterjesztett sasszárny keríti, a szárnyak közül a jobb oldali vízirányosan aranyfekete, balról kék-ezüst. Foszladék jobbról arany-fekete, balról ezüst-kék.⁴²

Ennek a nemesi oklevélnek a megszerzésével, illetve a nemesi vármegye közgyűlésén történő kihirdetésével Ladányi II. Gergely joggal láthatta úgy, hogy nemcsak családja gazdasági emelkedése érdekében tett apja és nagyapja nyomdokain haladva igen sokat, hanem a legtöbb jómódú vagy gazdag cíviscsalád akkor még általánosan elfogadott ábrándjának megfelelően a helyi társadalom csúcsára is feljutott. A családi irattár, levelezések, feljegyzések hiányában nem tudhatjuk, hogy a város gazdagjai közé felkerült apja vágyott-e erre a gyarapodásra, valamilyen formában adott-e indítékot nagyon tehetséges és ambiciózus fia számára. Az viszont kétségtelen, ő egy gazdag és tevékeny élet eredményeként elkönnyvelhette, hogy csaknem mindent elért, amit ekkor egy mezővárosban felnőtt, itt végleg legyökerezett jogilag jobbágy ember elérhetett. Vélhetően őszintén átélt keresztényi kötelességének érezte, hogy a neki jutott javakból a szegényeknek szokatlanul bőkezűen adjon. Viszont az is kétségtelen, hogy a városban a XVIII. század derekától egyre kézzelfoghatóbban jelentkező társadalmi ellentétek, majd nyílt konfliktusok során minden tekintetben a város legmódosabb gazdáival, köztük a helyi nemesek nagyobb részével érzett együtt és értett egyet. Ezt nemcsak gyaníthatjuk, hanem minden kétséget kizáróan igazolható is.

A városon belüli társadalmi feszültségek mindenekelőtt a juhtenyésztés területén csapódtak le. A kun puszták elvesztése után, illetve a belterjesebb gazdálkodás térhódítása miatt a város vezetői minden ügyeskedésük, buzgalomuk ellenére több olyan pusztát elvesztettek, amelyeket korábban béreltek.⁴³ Ugyanakkor a juhtenyésztés a XVIII. század derekától rohamosan bővült, mivel az egyik legjelentősebb jövedelmi forrássá vált.⁴⁴ Mivel a legelők nagyságát nem tudták bővíteni, a juhok számát kellett valamilyen formában szabályozni, esetleg korlátozni. Már 1783-ban határozat született a tanácson belül, „...hogy senki 800 felül határainkon juhait legeltetni ne merészellyen [...] vagy pedig fenntartásukra földet másutt árendállyon”.⁴⁵ Mivel pedig a téli takarmány biztosítása legalább akkora gond volt, mint a nyári legelőké, többen úgy gondolták, hogy a szántóföld, illetve az akkor még ahhoz szorosan kapcsolódó kaszálók birtoklása alapján célszerűen lehet a tartósan jelentkező súlyos gazdasági és társadalmi feszültség növekedését visszafogni, sőt esetleg orvosolni is. Főbíróként Ladányi II. Gergely nyilvánvalóan még egyértelműbben szembesült ezzel a súlyos dilemmával, amely a város gazdáit mind erősebben állította egymással szembe. Azon-

42 Nagy Iván 1860. VI. 8. Kempelen Béla 1913. VI. 325. A nemesi címet maga és Szekeres Ilonától született István, Sándor, Ilona, Krisztina, Eszter és a második házasságából született Gergely és Anna számára szerezte meg. Kőszeghi Sándor 1899. 205–206.

43 A jászkunok redemptiójára, megváltkozására 1745-ben került sor.

44 Iványosi-Szabó Tibor, 1994. 114–120.

45 IV. 1504. h/2. Szabályrendeletek [később: h/]

ban a város élén főbíróként eltöltött egy év nem volt elegendő arra, hogy érdemben kezdeményezhessen és a döntést is keresztülvihesse. Ezt követően mint szenátor kapott és fogadott el megbízatást arra, hogy az előző években megformált elképzeléseit a tanács elé terjessze. Első tervezete alapján nem tette volna lehetővé, hogy a 25 hold alatti gazdák a város közlegelőin egyáltalán juhokat tarthassanak. A súlyosabb konfliktusok elkerülése végett a feltételeken enyhítve, tervezetét valamelyest módosítva fogadta el a tanács az általa megfogalmazott javaslatot, és hozott statutumot: „... Kedvezvén a nemes tanács a kisebb birtokú lakosoknak, meghatározta, hogy 20 zsákkal bíró lakosok tarthassanak a kitett proportio szerént 60 juhot, ezek mellett tartván a közterhek elviselésére három lovat is. E szerént, akinek 25 zsák alá való földje vagyon, 75 juhain kívül az közterhek viselésére szükségképpen tartson négy igavonó jószágot. Amely lakos 100 zsák alá való földet bír, 300 juhok mellett, légyen néki négy ökre és három lova. Továbbá kétszáz zsákot bíró gazdának 550 juhain kívül 6 ökröt, 3 lovat kellett tartani. Ezen túl, akinek 300 jugerum fölgye vagyon, 750 juhai mellett tartson 8 ökröt és három lovat. Végezetre négyszázhuszonöt zsák földet bíró lakos 1000 juhain kívül elmúlhatatlanul tartozzék szerezni 12 ökröt és négy lovat...”⁴⁶

A franciaellenes háborúk nemcsak gazdasági konjunktúrárt eredményeztek ezen a tájon is, amelynek hasznát érhetően a kecskeméti civisek is élvezték, hanem komoly terhet is jelentettek a város és a lakosság számára. A megismétlődő verbungok, az újoncozások anyagi és szervezési szempontból is egyre nagyobb gondot jelentettek mind a lakosság, mind pedig a hivatal számára. Ezekből a munkákból Ladányi II. Gergely előbb főjegyzőként, majd főbíróként és szenátorként egyaránt részt kellett hogy vállaljon. Az uralkodóház iránti lojalitása feltétlenül tompította esetleges fenntartásait, ha ezek egyáltalán jelentkeztek. A Napóleonnal szembeni ellenérzés kétségtelenül 1809-ben tetőzött a magyar nemesség soraiban. Ő újdonsült nemesként érhetően fokozott mértékben kívánt bizonyítani. A gazdaság prosperálása miatt a város birtokosai éveken át különösebb zokszó nélkül rótták le a rájuk kivetett kvótákat. Az „...insurgensek felsegállítására önkényesen [önként] behordott gabonák feljegyzése...” címmel ellátott nyilvántartásban azok között szerepel, akik a legjelentősebb adományokat juttatták.⁴⁷ Sajnos nem teljesek a fennmaradt nyilvántartások, ezért nem lehet pontosan megállapítani áldozatvállalásának teljes összegét. Mindezek mellett 1809-ben valószínűleg ő is ösztönözte Sándor fiát az insurrekcióban való részvételre. Végrendeletében is megemlíti, hogy fiának felszerelése „...melly tetemes költségemben került...”. Valószínűleg büszke volt arra, hogy a hivatali életben nyomdokain elindult fia a Pest megyei nemesi insurgensek kapitányának helyettese lett.

Ennek a hatalmas mezővárosnak szellemi életében ezekben az évtizedekben észlelhetjük az első igazán komoly erőfeszítéseket, majd az eredményeket.⁴⁸ A családi iratok hiánya miatt sajnos nem tudhatunk összefüggő képet alkotni arról, hogy ez a

46 *Iványosi-Szabó Tibor*, 1994. 121–122.

47 Az igen gazdag Bozsó János 20 véka zabot adott. A főbíró, Fekete Sándor és Dékány György 100–100 véka zabbal támogatta a háborút. Ladányi Gergely 50 véka búzával járult a hadviseléshez, amely értékben az előzőkkel vetekedett. IV. 1504. r) 1809.

48 Erről a legmegbízhatóbban *Orosz László*: Katona József. Bp. 1974., Kecskemét irodalmi öröksége, Kecskeméti Füzetek 2. 1990. Kecskemét, illetve *Joós Ferenc*: A vándorszínészetől az állami színházig (Kiskunság kiskönyvtára 3. sz.) Kecskemét, alapján lehet tájékozódni.

valóban nagy formátumú városi politikus, ez a ritka ambiciózus és a kultúra iránt is tartósan érdeklődő ember mennyire vette ki részét a város szellemi ébresztéséből. Itt is csupán egy-egy töredékes tájékoztatás, inkább csak esetleges adat alapján formálhatunk véleményt.

Hornyik Jánostól tudjuk, hogy 1800-ban Vályi András, amikor Magyarország Geográfiáját szerkesztette, Kecskemét város tanácsát nemcsak munkája segélyezésére szólította fel, hanem a városról egy szélesebb körű tájékoztatást is kért. Ladányi Gergely ennek a felkérésnek engedve készített el egy áttekintést, amit végül Vályi munkájába nem vett be. Ő viszont főbíróként ezt az összegzést a város jegyzőkönyvébe „sajátkezüleg” bejegyezte.⁴⁹ Innen másolta ki Szilády Károly, a város kiváló könyvtárosa és levéltárosa kb. egy évszázaddal később. Mivel a jegyzőkönyv a legutóbbi háború során eltűnt, az ő szorgalma révén ismerjük ezt a cikkét. Ebben Ladányi szülővárosáról rögzített több számára fontos epizódot, amelyeket Vályi munkája révén szélesebb körben ismertté kívánt tenni. Először a város eredetére vonatkozó korabeli vélekedéseket rögzítette. Az ő fantáziáját is megragadta az a feltételezés, hogy Kecskemét helyén állt az ókorban Aegopolis, mások szerint Partiscum. Kecskemét nevének eredetét olvasmányélményei alapján fogalmazta meg: Attila két fővezér rokona „Keves s Keme, kiknek Scithiából lett kijövetelük után birtokban jutott, melyből először lett Keve-s-Keme, végre pedig Ketskemet” formálódott.⁵⁰

Sokkal tárgyilagosabbak és használhatóbbak azok a tájékoztatásai, amelyek a város közbizalmi helyzetére és gazdálkodására vonatkoznak. Azt mondhatjuk, hogy a város XVIII. századi állapotára, a felekezetek közötti kivételes békességre, a város levéltárára és a település külső megjelenésére vonatkozó legelső és elég tárgyilagos leírások tőle származnak.

Az irodalom iránt is átlagon felüli érdeklődést mutatott. Erre két epizód áll rendelkezésünkre. Ezek azért fontosak, mivel jól tudjuk, hogy a helyi piarista gimnáziumban a színjátszásnak és a magyar nyelvű irodalom oktatásának komoly hagyományai voltak.⁵¹ Az ott szerzett emlékek egész életére kihatottak. Az irodalom és ezen belül a versek iránti érdeklődését jelzi, hogy fennmaradt egy saját alkotása. Az sem lehetetlen, hogy ennek megírása során a népi költészetre is támaszkodott. Elsődlegesen nem irodalmi értéke a számottevő, hanem sokkal inkább a fiatal vicanotárius azon törekvése, hogy egy tartalmában logikus, formájában elfogadhatóan igényes, a népi rigmusokat idéző lendületes versezetet hozzon létre, amelyet az éjjeliőrök a város utcáin éveken át kántálhassanak.⁵²

49 Hornyik János, 1860. I. 141–142.

50 Szilády Károly XV. 22. Hornyik János állításával szemben Szilády Károly 1790. szeptember 10-i dátumot rögzített a cikk végén.

51 Holczér József, 1989. 23–42, illetve Orosz László, 1990. 18–35.

52 A verset a város „Körlevelek jegyzőkönyve” 1775. évi anyaga között lelta fel Hornyik József, 1889. 10–11. Ennek alapján Szinnyei József Ladányi Gergelyt beemelte a figyelemre méltó alkotó magyar írók közé: VII. 627.

Felállított Éjjeli Vigyázók számára készített versek

Hallja minden háznak ura,
Kilencet ütött az óra.
A tűzre jól vigyázzatok,
Hogy károkat ne valljatok,
Melytől meccsen egek ura,
Kilencet ütött az óra.

Tízét ütött már az óra,
Vigyázz ember ezen szóra,
Készülj a nyugalomra,
Mert nincs felírva homlokodra,
Miként ébredsz fel holnapra,
Imádkozzál tíz az óra.

Tizenegyedget vert az óra,
Cseléd mennyen az álomra,
Hogy holnapi munkájára
Ébredjen rendelt órára.
Avagy keljen kakaszóra.
Tizenegyedget vert az óra.

Éjfélt után ütött edgyet,
Már egy nappal értünk többet.
Az Úr várja térésünket,
Nem akarja mi vesztünket,
Megbocsátja bűneinket.
Éjfélt után ütött edgyet.

Éjfélt után óra kettő,
Dicsértessék a Teremtő.
Mit használ a várat őrző,
Ha az Úr nem leszen segítő,
Mindenekben védelmező.
Éjfélt után óra kettő.

Éjfélt után óra három,
Hogy üssön többet is, várom,
Ha alusztok azt sem bánom,
Én pedig a várost járom.
Éjfélt után óra három.

Négy az óra felkeljétek,
Kakasszóra ébredjétek.
Mingyárt Istent dicsérjétek,
Imádságokkal kérjétek,
Az Úr nevét tiszteljétek.
Négy az óra felkeljétek.

Az irodalom és részben a képzőművészetek iránti érdeklődésére másik figyelemre méltó adat főjegyzői időszakából származik. Minden bizonnyal a város képviselőjeként küldték a Koháryakhoz. Valószínűleg ennek során látogatott Balogon lévő kastélyukba. Az itt szerzett élményeinek egy részét rögzíti a városi levéltárban található egyoldali szöveg, amit Ladányi 1793. május 22-i dátummal saját kézzel gondosan másolt le. Nincs adatunk arra vonatkozóan sem, hogy Koháry István verseit Kecskeméten a piarista tanárokon kívül más olvasta-e. Még kevésbé állíthatjuk, hogy azt alaposan ismerték volna a város közigazgatását irányító személyek. Ez a gondos feljegyzése azonban kétségtelenné teszi, hogy nemcsak tanulóként hallhatott, olvashatott néhány Koháry-verset a piarista iskolában, hanem ennek alapján jelentős érdeklődést tételezhetünk fel róla nemcsak a verselő gróf, hanem az ébredező magyar irodalom legfrissebb alkotásai iránt is.⁵³

Kívülállónak nehéz nyilatkozni ezen versek publikusságáról. Ladányi Gergely számára viszont feltétlenül újszerűnek vagy talán teljesen ismeretlennek tűnhettek,

⁵³ A kecskeméti piaristák a XVIII. századi magyar kultúra fejlődéséhez számottevően hozzájárultak. Az 1770-es években itt tanított Simai Kristóf, akinek első színdarabjait a helybeli tanulók adták elő, és akinek Igazházi, egy kegyes atya c. vígjátékával nyitott Kelemen László színtársulata 1790-ben. Éveken át itt tanított Horányi Elek, a magyar irodalomtörténet úttörője, és itt tevékenykedett Révai Miklós, a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobb alakja. *Orosz László*, 1990. 22. Érdemes utalni arra is, hogy a piarista iskolában és templomban bontakozott ki a városban a hangszeres zenei élet, amely első virágkorát 1742–1814 között élte. *Iványosi-Szabó Tibor*, 2002. 597–604.

és ezért vállalkozott arra, hogy a magyar versek iránti érdeklődő kecskemétiak számára lemásolja.

„Balogon, a M[éltósá]gos Gróf Koháry Uraság Házában szemben tűnt egy több rendbeli Festekekkel és reá írásokkal ékeskedő nagy Kép, melyet a mint mingyár észre lehetett venni, maga nehaj Nagy M[éltósá]gu Gróf Koháry István Ur Ország Biraja eő Excellenciaja készíttetett, és a következő reá Írásival ékesített:

A Képnek Felső részén ezen Írás szemléltetik:

Deus Ubique Conservator Protector Meus.
Sz. Péter vas Lántzon sínlett tömlőczében.
(Itt le vagyon Sz. Peter tömlőtzbe léte festve.)
Es Jónas Profeta Tenger Örvényében.
Meg szabadult Péter maga Tömlőtzébül.
Dániel Profeta Oroszlány Vermébül.
Az Három Ifju égő Kementzébül.
Jonas Profeta Tenger Örvényébül.

(Itt Jonas szemléltetik.)
Jonas In Ventre Ceti.
Illesus In Porte evadit.

Vettetett Daniel Oroszlány Vermében.
(Itt Daniel vagyon le festve.)
Az három Ifju égő Kementzében.
Engemet is Isten Munkáts Kő Várából
Lábaimnak nehéz fel vert nagy vasából
Hosszu rabságomnak nyomorúságából
Szabadított mintegy ezen Halnak Gyomrából.

(Itt 3 ifju tüzes Kementzében.)
Insontes Vero Juvenes In Fortuna
Ce ardenti Illesi permanserunt.

Mellyért adok hálát az élő Istennek.
Igaz tiszta szívből eő Sz. Fölségének.
Hozzám meg mutatott ingyen Kegyelmenek
Áldás és Dicsősség legyen Sz. Nevének.

Dies Mei velociores, fuerunt Cursore, fugerunt
et non viderunt bonum. Job. 4. 25.
(itt vagyon egy Por óra.)

Volt van is reményem Isten Irgalmában.
Mindenütt mindenkor mostoha sorsomban.
Lészen Gondviselőm minden Nyavalyámban.
Meg tart halálomig Kegyes Oltalmában.

Életemnek pedig el folyván Órája,
Engemet emészto testem Nyavalyája,
Hogy meg szünnyön tovább fejem galibája,
Irgalma Istennek leszen nyugtatója.

(Itt az halál feje vagyon.)

Az a tény, hogy a főjegyző létére nem elégedett meg a helyszínen rögtönzött vázlat-tal, hanem gondos tiszttárat készített róla, bizonyítja, milyen jelentőséget tulajdonított a négy kisebb képből és a kapcsolt idézetekből és Koháry verseiből álló sajátos barokk alkotásnak.⁵⁴

Ladányi István

Ő II. Gergely első házasságából származó idősebbik fia volt, aki 1781 táján született. A családi hagyományok és a piarista iskolai tanulmányok hatása egyaránt közrejátszhatott abban, hogy egyházi pályára lépett. Teológiai tanulmányai után káplánként a váci egyházmegye több településén szolgált. A katolikus egyház rendtartásának megfelelően, a kellő tapasztalatok megszerzése után egy önálló eklézsia vezetését bízták rá: Izsák mezőváros katolikus plébánosa lett. Apja végrendeletében figyelemre méltó pénzüsszeget hagyott számára azzal a kikötéssel, hogy annak kamatát felhasználhatja, de halála előtt annak csak kisebb részéről dönthet, nagyobb részét öccsei számára kell átengednie.

Ladányi Sándor

Ladányi Sándor II. Gergely első házasságából származó kisebbik fia. Az 1780-as évek első felében született. Az apa foglalkozása, a mezővárosban elfoglalt vagyoni és társadalmi helye alapján nem lehet meglepő, hogy gyerekei iskoláztatására nagy gondot fordított, és legalábbis a fiúkat értelmiségi pályára kívánta irányítani. Éppen ezért Sándor is nemcsak a helyi piarista iskolában sajátíthatta el a felsőbb tanulmányokhoz szükséges alapokat, hanem mint korábban apja, ő is jogi tanulmányokat végezhetett. Ennek sikeres befejezése után ugyancsak Kecskemét város alkalmazottja lett. Lényegében ugyanazt az utat járta be, mint apja. Annak rendkívüli tekintélye érhetően segítette őt hivatali útján. Már vicenótáriusként biztos egzisztenciához jutott. Ilyen minőségben, minden bizonnyal a családi elvárásoknak is engedelmeskedve sokat tett az 1809. évi insurrectió szervezése érdekében. Atyja biztosította számára az anyagi feltételeket ahhoz, hogy legkülönb felszerelésekkel legyen ellátva. A család nagy öröme a Pest megyei egység kapitányának helyettese lett. Az év augusztus 25-én a főhadnagyi rangban lévő Ladányi Sándor Sima Szabó József közbíró érdekében járt közre a város tanácsánál. Mivel az anyagiakban szükségét szenvedett, a tanács 10 forintot utalt ki számára, továbbá egy pár csizmával és egy pár fehérművel segítette. Közreműködésének köszönhetően a város a többi insurgents közbíróknak is juttatott fejenként 5-5 forintot.⁵⁵

Ügybuzgalmában még a jegyzői stallumáról is lemondott, de a tanács ezt nem fogadta el. Úgy látszik nem érezte terhesnek a katonai szolgálatot, mivel lemondását néhány hónappal később ismételten felajánlotta a városnak. Minden bizonnyal szénátor apja is közrejátszhatott a tanács 1809. október 22-i megismételt döntésében: a vármegyei lovas insurgents sereg „secund kapitányának” a „haza védelmében kimu-

54 IV. 1504. o) Földesúri szolgáltatások iratai 1793.

55 Iványosi-Szabó Tibor, 1998. 426–427.

tatott jeles viseletére nézve újólag nem fogad el, számítván az insurrectio szétozslásával notáriusának szolgálatjára”.⁵⁶ A Napóleonnal szembeni nem éppen dicső csatából visszatérve a hivatali teendők szürke hétköznapijai közé került, megházasodott, és apja bőkezűen biztosította számára a családalapítás anyagi feltételeit. Egy kisebb vagyonnal felérő összegért, több mint háromezer forintért vásárolt számára egy házat hatalmas telekkel a város közepén. Ezen túlmenően egy öt pásztából álló szőlőt, a kiváló termőfölddel rendelkező Városföldön – közel két jobbágytelekkel felérő – 60 hold szántót, Ürbön⁵⁷ egy ennél is nagyobb birtokot juttatott neki. Ezek birtokában maga is egyszerre a város gazdagabb birtokosai közé került.

Az insurrectio szervezése terén kifejtett szorgoskodása, figyelemre méltó katonai beosztása saját rátermettségére is ráirányította a figyelmet. Aligha kétséges, hogy a város tanácsa ettől kezdve már nem apja tekintélye alapján kezelte, hanem saját érdemeit értékelte hivatali munkája során. Amikor pedig kellő tapasztalatokkal rendelkezett, és szakmai felkészültségét már több területen is megfelelően igazolta, még apja életében a főjegyzői székbe került.

Ilyen indulás után nem lehetett meglepő, hogy apja halála után néhány évvel később már a városi hivatali ranglétra legfelső fokára jutott, a főbírói feladatkör ellátására is méltónak találta a szenátus. Első alkalommal 1822-ben választották meg e tisztségre, majd 1824-ben és 1826-ban is betöltötte ezt a hivatalt. Később közel másfél évtizednyi szenátori feladat ellátása vár rá, majd 1839–41 között újból főbíró lett. Tehát ebben a legmagasabb beosztásban kétszer annyi évet töltött el, mint apja.⁵⁸

Szenátorként évtizedeket át állott a város szolgálatában, és következetesen védte annak érdekeit. Bár az ő számára is megszerezte apja a nemesi címet, a város jogait a helyi nemesség érdekei elé helyezte. Amikor a Balázsfalvi Kiss familia olyan követelményekkel állt elő, amelyek a város érdekeit sértették, és a családfo „... az egész nemzetsége nevében oda nyilatkoztatta magát, hogy ezen város kebeliben bírt vagyónától mint földesúr, semmiféle adót nem vállalhat...”, a tanács részéről Ladányi Sándor, a választott közönség részéről pedig Kovács Gergely lépett fel, és hangsúlyozták, hogy „... nevezett úrnak ezen városban lévő földesúri jussát azon oknál fogva, mivel annak eleji még mint parasztok bírták maradékinak birtokát ...” figyelembe venni nem lehet.⁵⁹

Ladányi III. Gergely

Ladányi II. Gergely második házasságából ez az egyetlen fiú származott. Apja 1816-ban kelt végrendeletében azt rögzítette, hogy „... mostan Pesten első esztendőben phylosophiát tanuló 17-dik esztendőben fordult [...] fiacskám...”. Tehát minden bi-

⁵⁶ Iványosi-Szabó Tibor 1998. 428.

⁵⁷ Ürbő pusztá ma a Pest megyei Bugyi községhez tartozik.

⁵⁸ Gazdaként nem tudta atyja nyomdokait olyan eredményesen követni, mint hivatalnokként. Legalábbis erre utal az, hogy 1844-ben mint tanácsnokot a választott közösség felszólította, hogy a vele szembeni csödeljárás miatt a törvény értelmében mondjon le hivatali beosztásáról. IV. 1504. c) Közigazgatási iratok [később: c)] 176. 1844. 172. t. sz.

⁵⁹ IV. 1503. Kecskemét város Választott Közösségének iratai a) Közgyűlési jegyzőkönyvek 1833. november 4-i ülés jegyzőkönyve. A Balázsfalvi Kiss családdal a városnak igen hosszú pert kellett ez ügyben folytatnia. Egyébként a városban élő nemes familiák mindegyikére vonatkozott ez a megállapítás.

zonnyal 1799-ben született. Alsó fokú tanulmányait a családi hagyományok alapján a helybeli piaristáknál végezte. A harmadik, a legkisebb fiú érthetően élvezhette atyja minden támogatását, aki joggal várhatta, hogy az két bátyja nyomdokaiba lépve az értelmiségi-hivatalnoki pályán fogja bővíteni a családi vagyont és hírnevet. Biztos adatok hiányában csak valószínűsíthetjük, hogy ő is jogi képzést kapott. Lehetséges, hogy tanulmányait atyja halála után közvetlenül befejezte, vagy talán előbb ideiglenes céllal abbahagyta. Elgondolhatjuk, milyen óriási kihívás lehetett a még tizenéves fiatalember számára, hogy az édesanyjának, a húgának és a neki hagyott szertágazó és igen nagy gazdaságot anyja tanácsai alapján elkezdje irányítani. Nem áll rendelkezésünkre olyan adat, amely arra utalna, hogy ő is a hivatali életben kereste volna boldogulását. Sokkal valószínűbb, hogy a családi vagyon összefogása nemcsak lekötötte idejét, erejét, hanem minden tekintetben ki is elégítette ambícióit.

Valószínűleg viszonylag későn kötött házasságot. Első felesége nemes Fekete Sára volt. Ebből a házasságából 1834-ben született Hermina leánya és 1837-ben fia Gergely. Második felesége nemes Fábián Magdolna lett, akitől négy gyermeke, József, László, Ilka és Mária született.

Apjával szemben ő a végrendeletében csaknem teljesen vagyoni állapotainak és különféle hagyatékainak pontos rögzítésére vállalkozott. Sem magáról, sem a család más tagjáról nem nyújt tájékoztatást. Ezen az okmányon kívül mindössze 1840-ben és 1843-ban kérésére elkészített vagyonbecslés és az 1854-ben rögzített hagyatéki leltár áll rendelkezésünkre, amelyek viszont személyéről és életéről érthetően keveset árulnak el. Az egyértelmű, hogy keménykezű, célratörő és jó gazda volt. Úgy tűnik, hogy élete értelmét maga és családja anyagi érdekeinek maradéktalan képviselésében látta. Az örökölt hatalmas vagyont viszonylag rövid életében részben bővítette, főként pedig korszerűsítette: egyre több területen valószínűleg meg az intenzív gazdálkodás kereteit, feltételeit.

Halála alkalmával készült hivatalos jelentés is állása, foglalkozása megjelölésére a gazdálkodó szót használta. Tehát nem volt sem hivatali, sem közeleti múltja, titulusa. Szerteágazó birtokainak irányítása, a korszerű gazdálkodás irányíthatta tetteit. E tekintetben rendkívül fontos epizód, hogy a halotti jelentésben 19 éves Hermina leányával (ekkor már Walter Hermanné) kapcsolatosan azt emelték ki, hogy „... gazdatiszt nő [...] jelenleg hivatalon kívül...”. Tehát a korabeli gyakorlattól eltérően első lányát magasabb szintű képzésben is részesíttette, de nem az volt a célja, hogy a kor szokásának megfelelően úri lányhoz illően tudjon olvasni, zongorázni, társalogni, hanem egészen szokatlan – vagy talán a mezővárosi civisek számára nagyon is természetes – módon a rendkívül gazdag család legidősebb leányát *gazdatisztnek* nevelte.

Ez a döntése annál inkább figyelemre méltó, mivel nemesi származására rendkívül büszke volt. Talán nem túlozunk, ha feltételezzük, hogy egyfajta nemesi gőg is eluralkodott személyiségén. Ezt nem annak alapján tételezhetjük fel, hogy mindkét feleségét nemes családból választotta, hanem egy viszonylag fiatalkori megnyilatkozásából következtethetjük, amikor még valószínűleg nőtlen lehetett. Néhány kecskeméti nemes szokását követve ő sem tett eleget különféle köztartozásainak. Ezek ismételt mellőzése miatt 1831-ben „... Nemes Ladányi Gergely úr a bíróság elibe hivatott volt, midőn a dézsmabéli tartozásának megadása eránt megszólíttatott, azt nyilatkoz-

tatta ki, hogy ő azért is mint nemes személy, azért is mivel e városban földesúri jussal bíró, dézsmát fizetni egyáltalában nem akar, kész inkább e városból kiköltözködni, s más helyeken nemesi jószágot szerezni...⁶⁰ Mi sem természetesebb, hogy kijelentésével ellentétben nem kockáztatta azokat az igen komoly erkölcsi és anyagi előnyöket, amelyeket még apja szerzett meg sorra ebben a városban, és vélt sérelmeinek felhánytorgatása ellenére kénytelen volt pontosan eleget tenni kötelezettségeinek.

Tizenéves korától kitartó és leleményes gazdálkodóvá vált, és birtokainak igen kemény kezű irányításával számottevően növelte atyjától örökölt hatalmas vagyonát. Aligha túlozunk, ha azt állítjuk, hogy végül is a század derekán a város talán leggazdagabb embere lett. Viszont e hatalmas vagyon birtokában nyomát sem találjuk nála apja keresztényi gondoskodásának, a várossal és annak lakosaival szembeni áldozatkészségének és emberi nagyvonalúságának. Úgy tűnik, hogy elsődlegesen a vagyon szerzésében és annak további növelésében lelte örömét. Minden bizonnyal túllépett a korra jellemző célkitűzéseken, igényeken, de nem lett igazán közösségi ember. Így távolról sem tudott olyan nagyformátumú és színes személyiséggé formálódni, mint apja volt. De méltatlanul járnánk el vele szemben, ha nem vennénk észre, hogy alighanem Kecskeméten az egyik első olyan tőkés vállalkozó lett, aki mind a mezőgazdasági termelés különböző területein, mind pedig a feldolgozóiparban többoldalú és – néhány kisebb kudarcától eltekintve – eredményes kísérletet tett. Sikereit mérsékelte az, hogy még túlságosan éltek benne a paraszti-mezővárosi hagyományok. Idegen maradt tőle a komoly előnyöket ígérő, de nagyobb kockáztatás. A frissen szerzett nemesi cím és a család nevével egybeforrt honoráriumi dicsfény is gátolhatta abban, hogy nem tudta magát rászánni gazdálkodásának gyökeres átszabására, arra, hogy tárgyilagosabban mérje fel a helyi kereskedelmi-termelési-szolgáltatási igényeket, a bennük rejlő lehetőségeket és a pillanatnyi konjunktúra kínálta keretek között célszerűbben használja ki kiváló szervező-irányító adottságait és gazdasága tőkeerejét. Persze látnunk kell azt is, hogy ezeken túlmenően a nagyon is racionálisan gazdálkodó, rendkívül gazdag reformkori cívis döntéseinek meghozatalában komoly gátakat képezhetett részben a negyvenes évek súlyos gazdasági válsága, részben pedig az előképek, a gazdálkodás más területeihez szükséges tapasztalatok, illetve az elméleti felkészültség hiánya.

III. A CSALÁD GAZDASÁGI EMELKEDESE

Miként nem tudjuk, hogy a Ladányi familia mikor került Kecskemétre, arról sincs értesülésünk, milyen vagyoni állapotban jutottak ide. Amikor Ladányi Pált a XVII. század legvégén az adószedő legelőször nyilvántartásba vette, a gazdák között helyezte el. Ez azt jelentette, hogy Kecskeméten önálló fundussal, háztelekkel feltétle-

60 IV. 1504. b) Tanácsi jegyzőkönyvek [később: b)] 1831. 1101. tsz. Állításainak természetesen semmiféle jogi alapja nem volt. Bár bátyja korábban főbíró volt, és ekkor is a szenátus tagja, nem tettek vele szemben kivételt, és a tanács végzése teljesen egyértelmű: „Minthogy mind az eddig gyakorlott rendszabások, mind különösen a legközelebbi k. k. resolutio értelme szerint minden lakosok rangjokra való tekintet nélkül a dézsma megadására s más szolgálatok tellyesítésére köteleztetnek, mint ki tartozásait tellyesíteni nem akaró a fiscalisi hivatal által perbe idéztetni rendeltetik, minden beneficialis földjeinek elvesztéséért.”

nül rendelkezett, az első tizedben lévő saját házában lakott. Ily módon ekkor már a város teljes jogú polgára volt. Mivel három és fél vadszám után kellett adóznia, a házán kívül legalább két szarvasmarhája vagy lova és néhány juha is lehetett.⁶¹ A törökellenes háborúk során rendkívül nagy adókat vetettek ki valamennyi településre, ezért a korábbiaknál is nagyobb teher jutott itt is egy-egy adózóra. Ennek lett következménye, hogy igen jelentős összeg, 5 tallér fizetésére kötelezték, amelynek nagyobb részét minden bizonnyal a felnőtt családtagok után kellett lerónia, de nem lehetetlen, hogy egy nem túl nagy szántó és szőlő után is kellett fizetnie. Bár 1704-ig a család vagyoni állapota minden bizonnyal nem változott, mégis ekkor két tallérral nagyobb összeget vetettek ki rá. Ennek oka az lehetett, hogy a várost éppen ebben az évben a kuruc tábornokok többször megsarcolták, és Rákóczi is ekkor hatalmas összeg, 4000 forint fizetésére kötelezte Kecskemétet.⁶² Joggal tételezhetjük fel, hogy a család gazdálkodása már ekkor is egy átlagos méretű szántóföldön és legelőn alapult. Ezt igazolja, hogy 1706-ban, amikor a fejedelem a szabadságharc költségeinek fedezésére egyre több rézpénzt veretett, és a helyi árucseré nagyobb részét itt is ennek segítségével bonyolították, de sem az adófizetés, sem a földesúri census lerovása során nem fogadták el azt, hanem csak az egyre inkább ritkaság számba menő ezüstpénzt, ezért több más társával együtt Ladányi Pál is arra kényszerült, hogy természetben tegyen eleget adóbeli kötelezettségének. Ő 12 véka árpával és egy toklyóval egyenlítette ki 2 tallér összegű esedékes adóját.

Egyéb források híján kizárólag a különféle adókimutatások adataira alapozva tudjuk követni az egyes családok vagyoni állapotán belül jelentkező gyarapodásokat, illetve az elszegényedés jeleit. Mivel a békés viszonyok kialakulásáig az adókimutatások a várost ért sarcok, zsarolások, váratlan állami és egyéb terhek éppen megadott nagyságtól függtek, úgy tűnik, hogy a tanács komoly viták után jelölte ki az ezek behajtásához szükséges adóalapokat és az egy-egy családra jutó összeget is.⁶³ Ebből adódik, hogy néhány esetben alig egy-két év elteltével is az egyes gazdáknál rögzített adó-

61 IV. 1508. c) 1699. Az adókönyv nincs paginálva.

62 Hornyik János, 1866. IV. 117–119., 285–286., ill. 299–300. – *Bánkúti Imre*, 1998. 7–9. – Csak a kuruc tábornokoknak, tiszteknek adott különféle ajándékok, a követeléseik nyomán támadt terhek 1704 derekáig a város számára több mint 15 000 tallért jelentettek. Ezen túlmenően annak ellenére, hogy a város hadba küldött több alkalommal is több száz katonát, a kurucok újabb katonai egységek kiállítását követelték. Tekintettel a rákok közvetlen és gyakori fenyegetésére, a város nem mert több fegyverfogásra alkalmas emberétől megválni, és az újabb 600 lovas kiállítása helyett inkább vállalta a szertelenül nagy összeg, 15 600 forint kifizetését. *Iványosi-Szabó Tibor*, 2002/b 242–260.

63 A békés évtizedekben a gazdáknak csak a felnőtt, munkaképes családtagok után kellett adót fizetniük. 1689-ben és a következő évben a szertelenül magas adókimutatás miatt a korábbi normáktól a tanács kénytelen volt eltérni. „A becsületes tanács a portioknak felvetésére nézve egybe gyűlvén, a szegénységgel edgyűlt a limitatio szerint, mely volt vetve 24 850 forint, így rendelete. 1. A vad számra mindenkinek, minden néven nevezendőkre vetett egy forint közönségesen...”, illetve „A főre való adó fog lenni minden személyre, kicsire, nagyra garas 2-2.” A korábbi gyakorlattal szemben, amikor csak a tenyésztett jószágok után kellett szinte címleges adót fizetni, „...Marhabéli vadszám is minden néven nevezendő fog lenni egy marhátul garas 2. Az harnadfű tinó vagy üsző egy vadszám lészzen... tavalyi borjú kettő 1 vadszám...” *Iványosi-Szabó Tibor*, 1991. 37–37. Az ismétlődő sarcolások, az adókimutatások más években is hasonló szigorra kényszerítették a város vezetőit. Ily módon az adó összegének váratlan növekedése nem állt arányban a család anyagi állapotának változásával.

alapok olyan számottevő ingadozást jeleznek, amilyenek a valóságban valószínűleg nem történtek meg. Csak ezzel lehet magyarázni, hogy 1708-ban Ladányi Pál és fia birtokában minden korábbiánál nagyobb értékeket tüntettek fel.⁶⁴ A lajstrom adatai szerint négy ökör, egy tehén, egy ló, 20 juh, 18 pozsonyi mérő búza, 9 pozsonyi mérő árpa, 24 pozsonyi mérő zab és 8 akó bor volt tulajdonukban, amelyek után adót kellett fizetniük.⁶⁵ Ezen adatok szerint ekkor már elfogadható egzisztenciával rendelkeztek, és olyan kisbirtokosnak minősültek, akik szántójukon a kellő számú igavonó jószág birtokában a család számára szükséges gabonát meg tudták termelni, és rendelkeztek akkora szőlővel is, amely biztosította a család számára szükséges mennyiségű bort. Vagyonuk ekkor egy falusi telkes jobbágyéhoz lehetett hasonló méretű.⁶⁶ Tekintettel arra, hogy a következő évtized a szabadságharc után is a törökellenes háborúk végleges lezárásáig hosszú fuvarozásokat és jelentős adókat rótt az itteni gazdákra, a család vagyona érdemben nem változott. 1717-ben 4 ökör, 2 tehén, egy ló 18 juh, 27 pozsonyi mérő búza, 12 pozsonyi mérő árpa és 2 pozsonyi mérő zab után vetettek ki rájuk adót. Úgy látszik, hogy ebben az évben a szőlő után nem kellett adózniuk, mivel szőlőbirtokuk korábban és későbbben is volt, nem valószínű, hogy időközben megváltak volna tőle.⁶⁷

A paraszti vagyon gyarapodását sok más tényező mellett befolyásolta az is, hogy az öröklés során hány családtag között kellett az egy-egy munkás élet eredményeként felhalmozott értékeket megosztani. Itt Kecskeméten is hosszú időn át élt az a szokás, hogy a nem örökölt, hanem szerzett ingatlant, ha lehetett, csak a férfiutódok között osztották szét. A lányokat a családfő vagyoni helyzetének megfelelően igyekeztek „tisztességesen” kiházásítani, a rájuk jutó ingatlanok értékét pedig nekik vagy készpénzben, vagy élő jószágban megadni. Ladányi Pál is végrendeletében két lányának – a kiházásításukon túlmenően – csak a viszonylag kis területű káposztásföldjének felét hagyta, és mindkét lány kapott még egy-egy borjas tehenet. Az összes többi értéket fiára, Gergelyre hagyta, aki ennek összegyűjtésében évtizedek óta tevékenyen részt vállalt. Feleségének külön nem hagyományozott, hanem a szokásoknak megfelelően fia kötelességévé tette annak ellátását. A végrendelet nem utal az öröklött vagyon nagyságára. Ennek megközelítően pontos értékét azonban a két évvel korábban, 1728-ban felfektetett vagyonösszeírás alapján meg tudjuk állapítani. Ekkor a VI. tizedben lakó gazdának a nyilvántartásba vett értékei a következők voltak: 4 ökör, 2 ló, 24 pozsonyi mérő búza, 26 akó bor, egy kisebb szárazmalom, 22 te-

64 A szabadságharc alatt nemcsak a rációk hajtottak el több ezer marhát és lovat a város határából, hanem Károlyi Sándor is elhajtatta 1705-ben a város egész gulyáját. Sőt Rákóczi parancsba adta Károlynak: „Ha az német Kecskemétet elhagyja, tettesse porrá Kegyelmed azon várost, úgy Köröst is.” Csak több éves könyörgés és tetemes összeg lefizetése után engedte vissza a városnak a gulya nagyobb részét. A rációktól is egy-egy váratlan katonai akcióval olykor vissza tudták szerezni az elrabolt jószágok egy részét. *Bánkúti Imre* 1998. 15–20, ill. 22–28. Az itteni parasztok vagyonának ingadozása tehát ekkor mindennapos volt. Természetesen az adóösszeírások során a letagadásokra is bőséges lehetőség nyílt.

65 IV. 1508. c) 1708.

66 Összehasonlításként rögzítjük, hogy az igazán gazdagnak számító Kalocsa István még ebben az évben is 16 ökör, 30 szarvasmarha, 6 tinó, 64 ló, 25 csikó, 16 sertés, 180 juh, 180 pozsonyi mérő búza, 120 pozsonyi mérő rozs, 60 pozsonyi mérő zab, 50 akó bor és egy szárazmalom után adózott.

67 IV. 1508. c) 1717. Az adólajstromok adatai érthetően nem teszik lehetővé, hogy segítségükkel az ingatlanok helyét, pontos nagyságát megállapítsuk.

nyészjuh, a baromba kivert 7 szarvasmarha és két borjú. A korábbiakhoz képest a vagyon növekedésének fő tényezői: a szőlőterület bővülése, illetve a megtermett bor mennyiségének számottevő gyarapodása, az ekkor legbiztosabban értékesíthető árunak, a szarvasmarhának tenyésztésébe való érdemi bekapcsolódása voltak. Ez a vagyon kétségtelenül számottevően felülmúlta a falvak egésztelkes jobbágyainak az értékeit.

Miként a végrendelező is említést tett róla, ennek a vagyonnak a megszerzésében már komoly része volt fiának, Gergelynek, aki idősödő atyja mellett már korábban a gazdaság valódi irányítója lett. Az atyai örökséggel igen jól sáfárkodott, és három évtizeddel később, 1757-ben kelt végrendeletében már legalább kétszer akkora vagyonról testálhatott, mint amekkorát ő örökölt. Testamentumából megtudjuk, hogy két helyen is volt szőlője. A Széktónál levőt Boldizsár fiára, a „közelebb való” szőlőjét pedig feleségére hagyta, aki halála után két lányának juttatta ezeket. Mivel a XVIII. század nagyobb részében még nem a szőlő területe, hanem a megtermett bor mennyisége alapján vetették ki az adót, még csak azt sem tudhatjuk, hány útból álltak ezek az ingatlanok. Azt viszont igen, hogy míg az örökségbe kapott szőlője 26 akót termett 1728-ban, ő 1757-ben már 70 akó bor után volt köteles adózni. Tehát szőlőjének területe vagy annak legalábbis termőképessége számottevően megnőtt.

Ingatlanjai között külön is kiemelte, hogy a Budai út mellett lévő „kis kertecskémet ... atyai rész szerint szerzettem...”, és ezt a helyi szokásoknak megfelelően a birtok szertelen aprózódásának elkerülése végett is fiára hagyta, és lányait oly módon kárpótolta, hogy ők egy-egy tehenet kaptak az előző évi és a szopós borjaikkal együtt.

A szokásoknak megfelelően végrendelete nem tünteti fel a teljes vagyonát. A laknyok számára hagyományozott értékeken túl minden más fiára, Boldizsára maradt, ezért ezek részletes felsorolása sajnos hiányzik. Szerencsére az adókönyvek valamelyest most is segítségünkre lehetnek. Bár ezek sem tartalmazzák érthetően a gazda teljes vagyonát, hanem csak az adószedő által rögzített értékeket, biztosak lehetünk abban, hogy valóban létezett a nyilvántartásokban feltüntetett méretű vagyona, illetve termőképes szántója, szőlője.

Az adókönyvek tanúsága szerint az adószedő 117 pozsonyi mérő búzát, 150 pozsonyi mérő árpát és 50 pozsonyi mérő zabot vett nála nyilvántartásba. Ezek az adatok kétségtelenné teszik, hogy kiterjedt gabonatermesztéssel foglalkozott. Ez a mennyiség nem teremhetett az említett „kertecskében”. Bár a végrendeletében nem utalt élőföldjének, szántójának öröklődésére, nyilvánvaló, hogy nem volt saját „pénzes kertje”. Adóalapjai között viszont megtaláljuk, hogy egy fél „városadománya kerten” gazdálkodott. Az ún. „pénzes kertek” az egyes gazdák tulajdonában voltak, mivel pénzen vásárolták meg azokat még a XVII. században. „Városadománya kert”-et a megfelelő igaerővel rendelkező gazdák kérhettek és kaphattak a várostól tartós megművelésre. Ezek éppúgy állandó jelleggel az egyes gazdák használatában maradtak, mintha saját tulajdonuk lett volna, csak érték bizonyos összegű bérleti díjat kellett fizetniük, illetve ennek arányában részt kellett vállalniuk a város közterheiből. Ettől a bérlettől a tanács csak akkor fosztotta meg a gazdát, ha érdemtelené vált arra, más szóval nem tett eleget közterheinek, vagy másnak adta azt bérbe. Természetesen tiltotta ezek egymás között történő elcserélését is.⁶⁸

A gazdák ezeket a mezei kerteket végrendeleteikben mint saját birtokaikat hagyták örökül. A hasonló örökség általában a fiúkra szállott, valószínűleg azért nem tett róla említést végrendeletében.⁶⁹ Ezeknek a mezei kerteknek a méreteit nem rögzítették. Korábban, amikor még bőségesen volt szabad föld a város határában, egy-egy gazda akkorát foglalt magának, amekkorát igavonóival és családjával meg tudott művelni. Ezek a kertek később a családtagok között osztódhattak.⁷⁰

Ladányi Gergely állatállománya is számottevően gyarapodott. A jelentős szántó megműveléséhez 1757-ben már tíz ökör és négy ló állott rendelkezésre. Még figyelemre méltóbb a baromba kivert szarvasmarha-állományának növekedése: ekkor már 42 állat után kellett adózni. Ugyancsak kiemelkedően bővül juhállománya is. A 170 megadózottatott juh nem fedi a valóságot, mivel a juhok esetében csak az ivarérett tenyészállatokat vették nyilvántartásba. Nem tüntették tehát fel a toklyókat és a bárányokat. Ezen túlmenően itt történetelt meg leginkább a letagadás. Nyilvánvaló, hogy legalább háromszáz juha lehetett ebben az esztendőben. Mindezekon kívül említést kell tennünk a nyolc maglósértéséről is, amely számottevő konda létre utal.

Ezek alapján gazdasága a nagyon figyelemre méltó gabonatermesztésből, az általánosan mindenképpen felüli szőlő- és gyümölcsstermesztésből, valamint állattenyésztésből állott. Talán nem is kell a figyelmet felhívni arra, hogy ekkora vagyonra (ritka kivételtől eltekintve) a leggazdagabb falusi jobbágy sem tehetett szert mégoly szorgos élet alapján sem. Ebben az évben a városi tanács adókiivetése alapján 22 forintot és 15 krajcárt kellett fizetnie.

A szabadalmas mezőváros társadalmában elfoglalt helyét jobban tudjuk érzékelni, ha néhány statisztikai adatot segítségül hívunk. 1757-ben Kecskeméten 2872 háztartást vettek nyilvántartásba az adóösszeírók. Közöttük mindössze 22 volt a nemes, akik a családfők 0,8%-át alkották. Őket sem kezelték külön, hanem a többi gazdával együtt vették nyilvántartásba. Csak nevük mellett rögzítették nemes voltukat. A háztartások több mint kétharmadát gazdák alkották. Legnagyobb számban voltak az ún. törpegazdák, akiknek a száma 945 volt. Ők a személyükre kivetett adón kívül legfeljebb egy dicával, azaz három rénes forinttal voltak megterhelve. Ide tartozott pl. Kókény Ferenc is, aki a felnőtt családtagjai után fizetett adón túlmenően 2 rénes forintot és 39,5 krajcárt fizetett háza, két jármos ökre, két tehene, egy akó bort termő szőlője és egy kisebb kertje után. Kisgazdának minősíthetjük azokat, akik a személyi adókon kívül 3–6 rénes forint adó fizetésére voltak kötelezve. Ebben a vagyoni rétegben 558 családfő volt. Ezek között találjuk pl. Pap Istvánt, aki egy ház, 4 jármos ökör, 1 kocsis ló, 3 tehén, egy 15 akó bort termő szőlő, valamint 12 fertály búza, 6 fertály árpa és 10 fertály zab után összesen öt rénes forint adót fizetett.⁷¹ Középgazdának nyilvánítható az a családfő, akit személyi adóján kívül három dicával terheltek meg, azaz 6–9 rénes forint fizetésére volt kötelezve. Számuk egy igen jelentős falu, illetve kisebb mezőváros lakosságával ért fel: 263 családfő. Ebbe a va-

69 Amennyiben az örökhagyó fia és felesége nem tudna békességben élni, „...Kecskeméten bevált szokás szerént mindennek a negyedit...” kapja. Általában a javak nyolcadára tarthatott jogot a feleség.

70 Erről bővebben: *Iványosi-Szabó Tibor*, 2006. 10–25.

71 A fertály a XVII–XVIII. században ezen a tájegységen belül használt gabonaürmérték. Nagysága kb. 180–200 liter volt. *Iványosi-Szabó Tibor*, 1985/d. 242–246.

gyoni rétegbe sorolható pl. Szeles Gergely, aki egy ház, egy kis kert, 4 jármos ökör, 2 kocsis ló, 9 szarvasmarha, egy 15 akó bort termő szőlő, valamint 12 fertály búza, 7 fertály árpa és 12 fertály zab után adózott. Ezen vagyonára 7 rénes forintot és 27 krajcárt vetettek ki. A mezőváros legvagyonosabb rétegét a nagygazdák alkották, akikre három dicánál nagyobb terhet hárítottak, azaz kilenc forintnál többet fizettek a személyi adókon kívül. Kecskemét XVIII. századi gazdasági gyarapodására jellemző, hogy ebben a kimondottan gazdagnak mondható paraszti rétegben is 233 család található! Miként láttuk, a kb. két forint összegű személyi adóval együtt Ladányi Gergelyre 22 rénes forintot vetettek ki, tehát mindenképpen a gazdag parasztok közé kell őt sorolnunk. Azonban az ő vagyona távolról sem volt kiemelkedő az akkori Kecskemét társadalmán belül. Nagy János pl. valóban a kiemelkedő vagyonos gazdák közé sorolható, akire az adószedők három munkaképes személy után kivetett adón kívül 48 rénes forintot és 10 krajcárt vetettek ki. Ezt a kisebb vagyonnal felérő összeget egy ház, egy egész pénzeskert, két szárazmalom, 16 jármos ökör, 4 kocsis ló, 137 szarvasmarha, 95 ménese ló, 650 tenyészjuh, három olyan szőlő, amelyek 85 akó bort teremtek, 46 fertály búza, 23 fertály árpa és 130 fertály zab, illetve köles után vetették ki.

Ennek alapján láthatjuk, hogy a családi vagyon szerkezete a három évtized alatt nem változott, de minden területen jelentős bővülést állapíthatunk meg. Külön is érdemes felhívni a figyelmet részben a szarvasmarha-tenyésztésen, részben pedig a juhászáton belüli erőteljes növekedésre. Ekkor még ez a két ágazat csekély munkaerő igénybevétele mellett termelte a legnagyobb jövedelmet. Azt is mondhatjuk, hogy ezeknek volt legszámottevőbb rétegtípus erejük.⁷²

*

Miként korábban utaltunk erre, Boldizsár lévén a családban az egyetlen fiú, ő örökölte atyja vagyonának nagyobb részét. Az ő gazdálkodását minden bizonnyal több tényező zavarta, mint apját. Egyrészt ezekben az évtizedekben válik egyre nyomtasztóbbá a puszták, legelők megszerzéséért folytatott küzdelem mind a környező városok, mind a gazdák között. A nagyállattartás egyre komolyabb válságát mélyíti az is, hogy a külföldi piacokon komoly konkurencia jelent meg,⁷³ és a bécsi udvar vámpolitikája is mind jobban sújtja a magyarországi árutermelést. A juhászáton belül a német birkának Kecskemét határában is mind szélesebb körű elterjedése jelentett újabb versenytársat.⁷⁴ Mindezeknél súlyosabb volt azonban az 1760–1795 között a Homokhátságon valósággal tomboló állatjárvány, amely mind a szarvasmarhák, mind a lovak, mind pedig a juhok között rendkívül súlyos pusztításokat okozott.⁷⁵

72 A kecskeméti állattartásról l.: *Iványosi-Szabó Tibor*, 2007.

73 Az osztrák állattenyésztés fokozatos bővülése mellett főként a cseh és a morva, a magyarországinál lényegesen intenzívebb állattenyésztés vált mindinkább versenyképessé. *Mérei Gyula*, 1980. 225–230.

74 *Iványosi-Szabó Tibor*, 1994. 124–128.

75 *Iványosi-Szabó Tibor*, 2001. a) 185–229. A pusztulás méreteit néhány adat is jól érzékelteti: 1770 és 1795 között a város gazdáinak tulajdonában lévő szarvasmarhák közül 27 997 darab pusztult el, és a vész legalább 1200 gazdát érintett. Az átlagos veszteség 23 jószág volt. 900 gazda 13 182 lovat vesztett, átlagosan 14–15 darabot. Ugyanezen időn belül 500 gazdának 218 175 juha pusztult el, ami 436 darabot jelentett átlagosan. Természetesen az átlagtól erősen eltérő is lehetett egyik-másik gazda vesztesége, amely egyenesen alá is áshatta a családi vagyont. *Iványosi-Szabó Tibor*, 2001. b) 72–83.

Miként korábban utaltunk erre, az 1761/62. évben a Pusztaszeren nyaraló gulyán belül Ladányi Boldizsár marháinak a száma volt a legnagyobb: 30 öreg tehén, 4 negyedfű tinó, 5 harmadfű, 19 másodéves jóság és két bika önmagában is számottevő gulyát képezett.⁷⁶ Úgy látszik ez az év jelenthette számára a csúcspontot e téren, mivel az 1770/71. gazdasági évben már csak 44 szarvasmarhája után fizetett szájbért, amelyek ezúttal is Pusztaszeren nyaraltak.⁷⁷ Nem tudjuk, hogy a különféle állatbetegségek mennyiben tizedelték meg jószágait, az viszont tény, hogy 1778-ban mindössze 3 barmos marhát vettek nála nyilvántartásba. Újdonság viszont az is, hogy a korábbiakkal szemben a lótenyésztés a családi gazdálkodás komoly részét alkotta: 22 ménese ló után vetettek ki rá adót, és mellettük négy hámos lova is volt. Nem lehetetlen, hogy szarvasmarhák helyett a lótenyésztés kötötte le inkább a figyelmét. Az is lehet, hogy a jelzett válságokat érzékelve értékesítette szarvasmarháit, és a családi vagyont átrendezését határozta el. Míg atyjának csak városadománya földje volt, ő 1778-ban egy igen jelentős, 44 zsákos „pénzes kertet” és egy 16 zsákos városadománya kertet művelhetett. Tehát egy jobbágytelekkel felérő szántóföldet vásárolt, amely minden tekintetben saját tulajdona lett. Sőt Szentkirályon is szerzett egy 8 zsákos árendás földet. Gazdaságán belül a juhtenyésztés minden gond és baj ellenére megtartotta korábbi súlyát, 166 tenyészállatot vettek nála nyilvántartásba. Szőlője sem változott érdemlegesen. Ez is elegendő volt viszont arra, hogy termésének egy részét, jelentős mennyiségű bort, rendszeresen értékesítse. Az 1788/89. évi másodbírói számadáskönyvben találhatunk adatot arra, hogy Ladányi Boldizsár a város kezelésében levő kocsmáknak 18 akó bort adott el, amelyért 70 forintot és 12 krajcárt kapott. Más években is hasonló bevételre tehetett szert bortermeléséből.⁷⁸ Mindenképpen új elem viszont egy másodosztályú „kazán”, tehát pálinkafőző működtetése, amely után ebben az évben ugyancsak adóznia kellett.⁷⁹ Ezt igen hatékonyan működtette, hisz 1772-től több éven át a város kocsmáinak adott el 1–3 akó – kb. 56–170 liter – pálinkát. Természetesen más formában is értékesítette pálinkáját.⁸⁰ Ezek alapján 24 forint és 30 krajcár adót kellett vállalnia. Nem sokban változhatott vagyona a következő években sem, hisz az 1780/81. gazdasági évben 26 forintot és négy krajcárt róttak ki rá.⁸¹ Ezek az összegek azt jelzik, hogy helye gyakorlatilag nem vagy csak alig változott a mezőváros gazdái között.

Mivel jól tudjuk, hogy a jelzett többirányú gond és válságjelenség a város több ezer gazdáját sújtotta, itt is érdemes egy rövid áttekintés segítségével a család vagyoni körülményeit árnyaltabban érzékeltetni.

Kecskeméten az 1780. évi adóösszeírás során 3931 adózót vettek nyilvántartásba. A csaknem negyed évszázad alatti növekedés még ekkor is igen nagynak mondható, hisz csaknem 37%-kal nőtt a családfők és a családok száma. A gazdák között

⁷⁶ Iványosi-Szabó Tibor 2001. 193.

⁷⁷ IV. 1504. c) Tanácsi jegyzőkönyvek [később: c)] VII. 140.

⁷⁸ IV. 1510. a) 1788/89. Borok vásárlása c. lajstromban.

⁷⁹ IV. 1504. m) 1778. V. tized 1446. szám.

⁸⁰ IV. 1510. a) az 1772–1776. évek másodbírói számadáskönyveiben a pálinkavélt rögzítő lajstromokban.

⁸¹ IV. 1508. c) 1780/81. Gazdák, 1446. szám.

vettek nyilvántartásba 2736 családfőt. Részben a jelzett dekonjunktúra, a hosszú háborúk során kivetett súlyos állami terhek és a még mindig jelentős bevándorlás, a teljesen ágrólszakadtak további érkezése miatt is nemcsak a zsellérek száma, aránya nőtt feltűnően, hanem a csekélyke vagyonnal rendelkező törpegazdáké is. Ők alkották a gazdák 61,47%-át! A statisztikai feldolgozás során törpegazdának vettünk minden olyan gazdát, akinek adója az egy dicát nem haladta meg, tehát 3 rénes forintnál többet nem fizetett. Ezek között volt pl. Bölcskei Gergely, aki 3 zsákos szántó, két jármos ökör, 5 kapás szőlő és egy harmadrendű ház után adózott.

A kisgazdák száma a korábbi mintavételhez képest alig változott: 655 családfőt lehetett ide sorolni. Közübük tartoztak mindazok, akik 1-2 dica közötti adóra voltak terhelve, és 3-6 forint közötti adót fizettek. Köztük található Kőrös Pál, aki 22 zsákos szántó, két jármos ökör, 6 kapás szőlő és egy harmadrendű ház után fizetett 5 forintot és 56 krajcárt.

A közepes gazdák közé kerültek azok, akik 6–9 rénes forint fizetésére voltak kötelezve. Fazekas Mihály 20 zsákos pénzes kert, másfél zsákos pákai szántó, 4 jármos ökör, 1 fejőstehén, 1 barmos marha, 2 hámos ló, egy méneses ló, 2 tenyészsértés, 30 juh, 4 kapás szőlő és egy harmadrendű ház után fizetett 7 forintot és 4 krajcárt.

Azt a tényt, hogy a város korábbi rendkívüli gyors gazdasági növekedése megtorpant, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy miközben a város lakossága több mint harmadával gyarapodott, a nagygazdák száma több mint 20%-kal csökkent! Ide tartozott minden olyan gazda, aki 9 rénes forintnál nagyobb összegű adót fizetett. Érthetően itt igen széles volt a skála, hisz a legnagyobb összegű adó, amit kivetettek: 52 forint és 29 krajcár volt. Távolról sem a legnagyobb vagyonnal rendelkező Mester Gergely, aki 82 zsákos pénzes kert, 8 jármos ökör, 1 fejőstehén, 6 barmos marha, 6 harmadfű, 1 másodéves csikó, 18 kapás szőlő és egy első osztályú ház után fizetett 20 forintot és 8 krajcárt.⁸² Tehát Ladányi Boldizsár, aki az 1780 körüli években 24–26 rénes forint adófizetésre volt kötelezve, mindenképpen azok közé tartozott, akik a legjelentősebb vagyonnal rendelkeztek.

Megállapíthatjuk tehát, hogy részben a kedvezőtlen gazdasági és természeti adottságok miatt a Ladányi család vagyonán belüli gyarapodás egyenes íve kissé megtört. Ehhez hozzájárult az a tény is, hogy Boldizsár halála után az általa megöröközt, sőt valamelyest gyarapított vagyon az örökösök között erőteljesen megoszlott. Még életében fiai számára nemcsak a tanulást, hanem az önálló családi gazdálkodás feltételeit is biztosította. Gergely fia végrendeletében azt nyilatkozta, hogy János öccsével való osztozkodásuk során fejenként 1734 rénes forint érték jutott neki, tehát a köztük felosztásra kerülő vagyon értékét 3468 forintra becsülték.⁸³ Ez egy pa-

82 *Iványosi-Szabó Tibor*, 1989/b 219, ill. 256–259.

83 Ennek értékét jobban tudjuk érzékelni, ha felidézzük, hogy Ladányi Gergely főjegyző éves salláriuma 250 forint volt. Az atyai birtok becsült értéke csaknem tizennégy évi salláriumának az összegével volt egyenértékű, tehát mindenképpen igen komoly vagyont örökölték. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a francia forradalom alatt és után vívott háborúk során mind az árak, mind az ingó és ingatlan vagyonok értéke számottevően változott. Érthetően kockázatos lenne bármilyen leegyszerűsített értékazonosítást végezni távolabbi évtizedekben rögzített vagyonok között.

raszti társadalmon belül mindenképpen nagy vagyonnak minősült ezekben az évtizedekben. Jobbágyfalvakban hozzá hasonló vagyonról aligha szólhatunk.

*

Megfelelő iratok hiányában nem tudjuk követni, II. Gergely testvéreinek vagyoni állapota hogyan alakult. Arra viszont vállalkozhatunk, hogy az ő vagyonának alakulását legalább vázlatosan bemutassuk.

Önérzetesen említette 1816-ban végrendeletében, hogy az örökölt ősi birtokot megtartotta, sőt annak értéke az egykorinak kétszeresére nőtt, és így ezekből „...nyolc élő gyermekeimre fejeként jutnak 433 forintok, 30 krajcárak”.

Hosszú életében örökölt vagyonának többszörösét halmozta fel. Dúsgazdag és nagylelkű gazda módjára járt el: nagyvonalúan gondoskodhatott végrendeletében családja minden tagjáról, és bőkezűen adományozhatott kívülállók számára is.

Csak ennek az utóbbinak az összege 485 forintot tett ki, amely kétévi főbírói salláriumával volt csaknem egyenlő. Még mostohalányának birtokát is saját pénzén számottevően gyarapította. Ezen túlmenően végrendeletében további 100 forintot hagyott rá. Öt lányának fejenként kétezer forint értékű vagyont hagyott, egyházi pályán lévő István fiának pedig 3000 forintot rendelt készpénzben. E korszak szokásainak megfelelően másik két fia egyenként legalább akkora értéket örökölt, mint az öt lány összesen.

Érthetően nem lehet pontosan meghatározni, mely ingatlanokat szerezte saját maga, melyek voltak részben örökölték, illetve két felesége allatúrája. Nem tudhatjuk, mennyit javított egyikén vagy a másikon. Remélhetőleg a végrendelete alapján történő egyszerű felsorolás is érzékeltetni fogja valamelyest méretüket, néhány esetben pedig értéküket is.

A Széktónál, felesége örökségeként kapott szőlő mellé újabb három pászta szőlőt vásárolt egy veteményeskerttel együtt, amelyet végrendeletében feleségének hagyott, amelyről később ő házasságukból született gyermekei között szabadon rendelkezhetett.

Leányai a kiházásításukon kívül egyenként két marhát kaptak. Ezeken túlmenően kapták a tisztes vagyonnak számító fejenkénti kétezer forint összegű ingatlant vagy készpénzt. Ilona leányának megvette a Görög nevezetű 600 négyszögöles telket és házat 1500 forintért. Egy szőlő megvásárlásához segítségül adott számára már korábban 380 forintot. Halála után még újabb 120 forintot juttatott neki. Krisztina leányának vett a Széktónál négy és fél pászta szőlőt veteményeskerttel együtt (kb. négyszáz útból állt) 1200 forintért. Halála után további 800 forintot rendelt számára. Eszter leánya ugyanott 2 pászta új ültetésű szőlőt kapott 600 forint értékben. Ő készpénzben kapta meg a rátájából még hiányzó 1400 forintot.

A második házasságából született és néhány évvel korábban férjhez ment Anna lánya apja halála után kapta meg a számára járó kétezer forintot készpénzben. Ugyanígy rendelkezett Mária örökségéről is.

Sándor fia tanításával kapcsolatos költségeit nem is említette, csak azt emelte ki, hogy az 1809. évi insurrectio során felszerelése „tetemes költségembe került”. Házasságkötése után, bár jól jövedelmező hivatali beosztása volt a városi adminisztrá-

cióban, azonnal biztosította számára a zavartalan családi környezetet és az önálló gazdálkodás feltételeit. Megvette számára a Nagy utcában Rostásné házát 3050 forinton. Ugyanekkor átengedte neki a Hegedűs közön lévő öt pásztaból álló szőlőjét és a legfontosabb felszereléseket is: egy 40 akós és egy 30 akós vasas tölgyfakadat és 4 vasas horodót. A Halasi út mentében 60 hold szántót vett számára. Nem sokkal később Ürbön egy több mint száz hold területű birtok megvásárlásához 2660 forintot adott neki, és felszerelésként egy vasas kocsit és három lovat is átengedett. Ezekhez megkapta még apja halála után az V. tizedben lévő szárazmalmot, amely búza és kása őrlésére egyaránt alkalmas volt, a mellette levő házzal együtt, amely két szobából, két konyhából és két kamrából állt. A Fehér-tónál az 50 hold nagyságú „Csákó” nevezetű szántóját is ő örökölte. Ürbön a számára megvásárolt birtok mellett további két és fél porció nagyságú birtokot kapott apja „selymes juhaival együtt”. Ezeken felül Páhin egy zálogban bírt, Szentkirályon pedig egy árendás erdőt kapott. Mindezt kiegészítette a barmon lévő marháinak és méneses lovainak fele része. Ez a neki jutó örökség önmagában is egy középparaszti, még sokkal inkább egy telkes jobbágy vagyonának a többszöröse volt.

Felesége megélhetését is biztosította. A magával hozott örökségén kívül a már említett szőlő átengedésével tette gondtalanabbá jövőjét, amit hivatva voltak még szolgálni azok a „...száz aranyak, vagyis 450 Rhenes forintok, melyek aranyban és ezüstben elkészítve, részére le vannak téve...” Gergely fia nagykorúságáig annak örökségének hasznát is ő élvezhette. Azután fia kötelessége lett a róla való gondoskodás.

Gergely fia számára a következő értékeket hagyta: „Residentionalis házamat hozzá tartozandó fundusával”, amely a város kellős közepén, kb. a mai színház helyén csaknem fél hold terjedelmű volt! Ezzel együtt ő örökölte a telken lévő minden ingó és ingatlan vagyonát. Neki jutott egy „...búza és olaj készítő sindeles malom”. A Széktónál, a Kiskőrösi közön fekvő Balla és Gábor nevezetű két szőlő, melyeket ő szerzett. A Mária kápolnánál, közvetlenül a város tövében egy kb. 150 holdas mezei kertet, azaz szántóföldet, Ballószögben egy kisebb erdőt kapott. Neki jutott apja Monostoron lévő majorja a hozzá tartozó földdel és juhnyájjal együtt. Megkapta „Ürbőben felső zálogos birtokomat, az ott lévő épületekkel edgyütt...”, Szentkirályon egy kaszálót és két kisebb erdőt. Mindezeket túlmenően érthetően ő is megkapta apja gulyabeli marháinak és méneses lovainak a másik felét.

Bár a becsült értékek itt sincsenek feltüntetve, de kétségtelen, hogy a III. Gergelynek jutott örökség valamivel még nagyobb is volt, mint Sándor jussa, mivel az ő képzésére apja lényegesen kevesebbet költött, és számíthatott anyja allatúrájának rá eső részére is.

Az egykori főjegyző és főbíró Ladányi Gergely egyéb értékeiről, ingóságairól keveset tudunk, mivel ezekről a végrendelet nem szól. Egyetlen kivétel, amely érzékelteti, hogy ezek is átlagon felüliek lehettek, az István fia számára hagyott két tárgy: az egyik „Mária Terézia függő arany mejjeképevel gazdag arany lántz” és egy arany pikszis.

Annak ellenére, hogy pénzben nem tudjuk megközelítően sem rögzíteni a nyolc örökösére hagyott értékeket, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a végrendelkező hatalmas vagyont oszthatott szét. Elmondhatjuk róla, hogy sok-sok paraszti birtok, sok-sok telkes jobbágy javaival volt mindez egyenértékű. A szabadalmas mezőváros társadalmának erőteljes tagoltságát jól érzékelteti, hogy a városban több hozzá hasonló

birtokot felhalmozó gazda is élt, akiről túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a sok száz zsellér és a több mint másfélezer törpegazda között egyenesen „parasztnábobok” voltak.

*

A nagy vagyonszerző nyolc örököse közül kizárólag III. Gergely vagyoni állapotának változásait tudjuk apja testamentumának és saját végrendeletének időpontján belül dokumentálni. Az első támpontunk az a vagyonsímetető, amely alapján az atyai örökségről is tájékoztatást kapunk. Ez képezte ugyanis gazdálkodásának alapját, még ha kétségtelen is, hogy egyik-másik örökölt birtokot időközben számottevően bővítette.

Ladányi III. Gergely vagyonának alaposabb ismertetését még az teszi lehetővé, hogy 1839 augusztusában Fáy András hosszas erőfeszítései eredményeként megnyílt az első hazai takarékpénztár, amelytől több kecskeméti gazda hitelt kívánt felvenni.⁸⁴ A kellő fedezet biztosítása érdekében a pénzügyet a szükséges körülményekkel járt el, így a helyi gazdák kénytelenek voltak arra kérni a városi tanácsot, hogy vagyonukat szakértők bevonásával becsültesse fel, és erről hiteles jegyzőkönyvet készíttessen számukra, amelyet azután a takarékpénztár bizonyítékként használhat. A következő évek során kb. kétfelét erős eltérő vagyoni helyzetű kecskeméti gazda tett kísérletet arra, hogy kölcsönt vegyen fel, és ennek érdekében vagyonukról körülményeként becslések készültek.⁸⁵

Ladányi III. Gergely első alkalommal 1840. január 27-én készíttetett egy vagyonfelmérését. Ennek bevezető sorai: „Alól írottak helybeli lakos nemes és nemzeti Ladányi Gergely úrnak javait jó lélek esméretünk szerint és ha szükséges esküvésünkkel is készek lévén megerősíteni a következőképpen becsültük legyen meg váltóforint értékben, úgymint...”⁸⁶

Bár anyai nagyanyja Fáy leány volt, és számon is tartották a rokonságot, úgy látszik kérése még sem járt sikerrel. Ezért 1843-ban újabb becslés elkészítését volt kénytelen kérni a tanácstól. Ennek hangvétele és formája is néhány téren eltér a korábbitól: „Alól írottak nemes Ladányi Gergely úrnak [...] folyamodására, melyben előadja, hogy bizonyos birtok szerzésbeli céljának elérésére a Pesti Takarékpénztártól pénzt kívánván kölcsönözni, evégett javait megbecsültetni kéri a legközelebb múlt június hónap 23-kán tanácsiképpen annak teljesítésére kiküldetett, alázatosan jelentjük, hogy a folyamodó úrnak valóságos birtokában lévő fekvő javait a mostani folyó árban lelki esméretesen a következőképpen módon becsültük és állapítottuk meg váltó cédulai forintokban, úgymint...”⁸⁷

84 A korabeli tökehiánnyal kapcsolatos gondolat érzékelteti a következő két észrevétel. Kazinczy Ferenc panaszkodott: „...Nekem az volt minden szerencsétlenségem elejétől fogva, hogy pénzt nem kaptam kölcsön, s a nélkül, hogy az ember vessen, nem arathat...” Pulszky Ferenc írja emlékirataiban: „...atyám panaszkodott, hogy kevés a pénz, vagy egyáltalán semmi sincs, bár pincéje és csürjei tele vannak...” Idézi Mérei Gyula, 1948. 97–98.

85 *Iványosi-Szabó Tibor*, 2004.

86 A vagyonbecslést Bódog Antal szenátor, Bozsó János, a város egyik leggazdagabb gazdája és Kész István végezte el. IV: 1504. c) Közigazgatási iratok [később: c)] 172. 1840.

87 Aláírók: Bódogh Antal kiküldött tanácsnok, Gassich János tanácsnok, Ferentzi Szabó József 8. tizedbeli kiküldött polgár és Hornyik János 4. tizedbeli kiküldött polgár. IV. 1504. c) 175. 1843.

1. A 8. tizedben egy 760 négyszögöl területű háztelek, rajta cseréptetős házzal, amelynek hossza a melléképületekkel együtt 33 öl. Ebben van öt szoba, konyha, éléskamra, egy nagy kamra, alatta nagy pince, a telken tágas istálló, kocsiszín, sertésöl, négy téglaverem és nagy kiterjedésű kert. Ennek értékét 8000 forintra becsülték.

2. Az első tizedben 85 négyszögöles telken egy nádtetős ház, amelyben egy szoba, egy konyha és egy kamra található, ezt 300 forintra becsülték.

3. E ház mellett van egy új, cserepes tetejű és téglaoszlopokra épült, kása és búza őrlésére használható jó állapotú szárazmalom, amelyet 5000 forintra értékelték.

4. A 4. tizedben lévő, egyedül búza őrlésére alkalmas szárazmalmát, amely zsindelyes tetejű, 3000 forintra becsülték.

5. A Széktő-szőlőhegyben 500 útból álló szőlőjét 2000 forintra.

6. Az új szőlőben (Úrihegy) 800 útból álló szőlőjét 4000 forintra.

7. Közel a városhoz, a Mária kápolna melletti, a közlegelő melletti 146 holdnyi szántóföldjét, amelyen szép szőlő és egy kisebb erdő is van, 29 200 forintra becsülték. A rajta épített ház és ököristálló értéke 500 forint.

8. A Monostoron lévő 180 hold birtoka, amelyet apjától örökölt, 18 000 forintot ért. Ennek szomszédságában újabb 25 holdat vásárolt, amelyet 2475 forintra becsülték. Ezen volt egy 18,5 öl hosszúságú ököristálló, 14 öl hosszúságú ház, 20 öl hosszúságú juhszín náddal fedve és egy kút, melyeket 1000 forintra becsülték.

9. Bugacon 74 hold zálogos birtok, amit 5328 forintért kötött le. Ezen is volt egy 8 öles jó ház, melynek értéke 150 forint.

10. Ürbőn lévő 343,5 hold birtokának értéke 8325 forint, a zálogban bírt részre 15 714 forintot fizetett. Ezen volt egy 36 öles ház és egy 15 öles istálló, amely 1000 forintra becsülhető.

A felbecsült ingatlanok összértéke 103 992 forint volt.

Az 1840. január 27-én kelt vagyonbecslés során nemcsak az ingatlanokat, hanem a jószágállomány nagyobb részét is felbecsülték.

Ekkor negyven darab jármos ökrét (átlag 125 forint) 5000 forintra taksálták.

Száz darab heverő és gulyabeli szarvasmarháját átlagosan 75 forintjával számolva 7500 forintra becsülték.

Kétezer ötszáz jó minőségű birkáit, darabját tíz forintra, összesen 25 000 forintra értékelték.

Ötven darab sertése 15 forintjával 750 forint.

Négyszáz akó ó- és újborát (akóját 7 forintban számolva) 2800 forintra tették.⁸⁸

A vagyonbecslés során röviden utaltak a vagyon eredetére is: „Ezen fekvő javakat a folyamodó úr leginkább néhai fellyebb említett édesattya 1816-ik évi május 13-kán költ [...] végrendeleténél fogva bírja, úgymint a házakat, malmokat, város határában lévő monostori és ürbői földeket, és széktői szőlőt; a bugaci birtoka és új szőlője néhai nemes Fekete Sára asszony s hitvese hozadéka, az ürbői örökítést már maga tette, valamint az ott lévő zálogos részre auctioul 3287 váltóforintokat, 12 kraj-

88 Itt néhány tételnél a becslés összege eltért a később felvett jegyzőkönyvi adatokétól, és az élőállatok értékével együtt 165 278 forintra becsülték a vagyont. A kocsis lovak és több más ingóság értéke, kölcsön adott pénze stb. itt sincs felsorolva. IV. 1504. c) 172. 1840.

cárokat maga fizetett ki.” Ezekkel a megállapításokkal kívánták dokumentálni, hogy jó gazda, aki szerzett javait, értékeit képes folyamatosan gyarapítani.

A vagyonbecslés mellékleteiben megállapították, hogy vele szemben vagyoni jellegű követelés, per nincs folyamatban. De azt is rögzítették: „Terheli azonban a [...] városi közpénztárnak öszvesen 4619 forint és 33 krajcár tartozása”.⁸⁹

A családi vagyonnak a következő évtizedben történő érdemi bővülését III. Gergely végrendelete rögzítette. Ezen okmány azt jelzi, hogy a városban lévő épületek, malmok esetében nem történt változás. A szőlők és szántók terén inkább. Ezt a néhány tételt mindenképpen érdemes kiemelni. Kisebb kiegészítések révén a Mária kápolna melletti birtok 170 holdra bővült. Egészen új szerzeménynek látszik a Halasi út mellett lévő ún. Sárgaházi tanya, amely 46 holdas birtok volt tanyai épületekkel. A végrendelet Monostoron 300 holdas földről tesz említést, de nem szól a korábban Bugacon lévő birtokról. Az Ürbön lévő 339 hold nagyobb részét saját tulajdona, kisebb része zálogos birtoka volt, amelyet 11 év után szerezhettek meg véglegesen. Az ún. Balla-féle 450 útból álló szőlő valószínűleg csak elnevezésében változott, miként a Szarkáson lévő 10 hold erdő is.

A korábbi dokumentumokban nem történt említés a 40 darabból álló méneses lóállományról, amelynek egy részét valószínűleg apjától örökölte, valamint a 8 kocsis lóról sem. A jármos ökrök száma 1853-ra 47-re bővült, a barmos marháké, amelynek számottevő részét ugyancsak örökségbe kapta, 110-re, melyek két gulyában voltak szétosztva.

Ugyancsak itt kapunk tájékoztatást arról, hogy „... van hét jó karban lévő szekerem, hintóm s több kocsijaim, mindenféle a gazdasághoz szükséges eszközeim, nagy mennyiségű hordaim, s házi bútoraim...”. Juhállománya lényegében nem változott, de évenként jelentkező hasznát jól érzékelteti a következő kitétel: „...Van zsádkostól értve 65 mázsa idei termés gyapjam...”⁹⁰

A Ladányi család vagyonának további bővülését és leghitelesebb rögzítését az a vagyonleltár tartalmazza, amelyet a császári és királyi járásbíróság 1853. július 27-én vett fel. Itt pengő forintban adták meg az értékeket.⁹¹ Mivel teljes körű leltárt készítettek, ebben fellelhetők különféle termények, felszerelések, bútorok, készpénz és egyéb értékek is. Ennek végösszege 135 994 pengőforint volt.⁹²

Ezek alapján aligha kétséges, hogy atyjától örökölt birtokát gondos és sikeres gazdaként számottevően tudta bővíteni. Valószínűleg az ő kezelésében, birtokában lévő vagyon nagysága, értéke megközelítette, esetleg meg is haladta apja egykori teljes vagyonát, bár az 1840-es években súlyos gazdasági depresszió nehezítette nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az iparban és a kereskedelemben tevékenykedők munkáját is. Miközben Európa-szerte igen sokan tönkrementek, Kecskeméten is több tucat családot ért hasonló sors, és a gazdasági fellendülés alábbhagyott, III. Gergely mindenképpen számottevően tudta bővíteni örökölt vagyonát. Mivel pedig az övéhez hasonló vagyonleltár nem áll rendelkezésünkre, nem tudjuk pontosan

89 IV. 1504. c) 175. 1843.

90 XIV. 65. 1. doboz. A végrendelet hivatalos másolata.

91 Egy pengőforint 2,5 váltóforintnak felelt meg.

92 XIV. 65. 1. doboz.

megállapítani, hány gazda vagy kereskedő volt nála gazdagabb a városban. Az a felsorolt adatok alapján viszont kétségtelen, hogy a város egyik legtekintélyesebb értékével rendelkező gazdája volt. Vagyona kétségtelenül több telkes jobbágy értékével vetekedett. A felsorolás nemcsak érzékelteti, hanem dokumentálja is, hogy a kecskeméti gazdák merőben más lehetőségekhez jutottak, mint a falusi telkes jobbágyok, hogy a szabad paraszti lét sok tekintetben kedvezőbb volt sok száz, sőt több ezer gazda számára mind a vagyoni gyarapodást, mind pedig a társadalmi emelkedés lehetőségeit illetően.

A kecskeméti Ladányi családhoz hasonló társadalmi és gazdasági emelkedést – a XVII–XIX. században – a városban több tucat familia élt meg. Lényegesen szerényebb, de mindenképpen figyelemre méltó gyarapodást szorgalmas munkájuk eredményeként több száz háztartás mutatott fel. Ezek alapján joggal fogalmazhatjuk meg, hogy a szabad parasztság körében a felhalmozás a polgári forradalmat megelőző másfél évszázadban kétségtelenül lényegesen nagyobb volt, mint amilyet a falvak és a kisebb mezővárosok lakói el tudtak érni.

IV. RÖVID ÖSSZEGZÉS

Ez az áttekintés mindenekelőtt kísérlet kíván lenni annak bizonyítására, hogy a nagyon töredékes források birtokában is lehetséges egyes paraszti familiák gazdasági viszonyainak elfogadható szintű felvázolása. Itt talán még nem célszerű emlegetni egyfajta módszertani alapozást, mert erről legfeljebb több hasonló munka elkészítése után lesz érdemes szólni.

Ebből az egyetlen esetből is jól látható, hogy az adatok jelentős része különféle nyilvántartásokból származik, és az elbeszélő források többsége között kevés a kapcsolat, így a segítségükkel megalkotott feldolgozás is olykor szükségszerűen töredékes. Mégis e sok-sok mozaikból összerakott kép a maga egyediségében is remélhetőleg elfogadhatóan érzékelteti, hogy nem reménytelen egy ilyen vállalkozás, bár kétségtelenül jóval több munkát igényel, mint a szervesen összefüggő, folyamatosan gyűlő családi anyagok, irattárak feldolgozása.

A felvázolt gazdasági folyamatok, az egyes személyek gazdálkodása, illetve vagyongyarapodása egyben kellően dokumentálja is azt, hogy a kecskeméti gazdák a polgári forradalmat megelőző évszázadokban merőben más lehetőségekhez jutottak, mint a telkes jobbágyok, hogy a szabad paraszti lét sok tekintetben jóval kedvezőbb volt itt sok száz, sőt több ezer gazda számára mind a vagyoni gyarapodást, mind pedig a társadalmi emelkedés lehetőségeit illetően, mint falusi sorstársaiké. Nem árt ismételten kiemelni, hogy a kecskeméti Ladányi családhoz hasonló társadalmi és gazdasági emelkedést a városban több tucat familia élte meg a jelzett időszakban. Kétségtelenül szerényebb, de mindenképpen figyelemre méltó gyarapodást szorgalmas munkájuk eredményeként pedig több száz háztartás mutatott fel a rendi társadalom utolsó másfél évszázadában. Ezek alapján joggal fogalmazhatjuk meg, hogy a szabad parasztság körében a felhalmozás a polgári forradalmat megelőző másfél évszázadban kétségtelenül lényegesen nagyobb volt, mint amilyet a falvak és a kisebb mezővárosok lakói el tudtak érni.

Érthetően csak több hasonló feldolgozás alapján lehet megrajzolni ezeknek a „parasztnáboboknak” életvitelét és mentalitását. Közülük többen, miként a Ladányiak is szükségesnek érezték az armalis megszerzését, a városon belül a korlátozott nemesi kiváltságok biztosítását. Még többen voltak viszont azok, akik vagyonuk alapján ugyancsak képesek lettek volna e lépés megtételére, és mégsem költöttek rá, talán nem is gondoltak erre. Ezt minden bizonnyal az is eredményezhette, hogy nemcsak a leggazdagabb parasztok, hanem a középbirtokosok közül is többen teremtettek rokoni kapcsolatokat a helyi nemesekkel, de sok száz kecskeméti parasztgazda mind vagyonát, mind életkörülményeit, mind pedig műveltségét tekintve joggal különbnek érezte magát az itt élő nemesek nagy többségénél.

A XIX. században a városi közigazgatásba tucatjával kerültek be kisiparosok és parasztok jogi végzettséget szerzett gyerekei. Ha akadt is néhány gögös, nemesi rangjával visszaélni akaró személy, a városon belül a rendi különbségek, ellentétek ritkán voltak igazán kirívóak. Nem a gazdag és művelt nemesek, hanem szegény és műveletlen társaik kerültek igazán szembe a városi közigazgatással, annál is inkább, mivel az utóbbiak számára volt reménytelen próbálkozás a magisztrátusba jutni vagy a közigazgatás alkalmazottjává válni.

Talán nem árt újból utalni arra, hogy az itt élő gazdag nemesi családok is mindig a legszorosabb kapcsolatban voltak a termelőmunkával és a szellemi tevékenységgel. A leggazdagabbak is saját maguk szervezték sokszor szerteágazó gazdaságukat. Maguk válogatták ki cselédeiket, maguk alkudoztak velük, maguk ellenőrizték azok munkáját, és maguk értékesítették terményeiket. Távolról sem egyedi a nemes Ladányi Hermína esete, akit – félig gyerekekfejjel – apja azzal bízott meg, hogy gazdaságán belül egy kisebb részleget irányítson, és akit később joggal „gazdatiszt-nőnek” neveztek. Nemcsak az volt itt általános még a hozzá hasonló leányok között is, hogy a házimunkából kivették részüket, hanem az is, hogy a szerteágazó gazdaságon belül is hasznosították magukat. Bánó János egykori főbíró özvegye, nemes Ferenczy Erzsébet 1810-ben megfogalmazott végrendeletében is kiemelte, hogy özvegye idején kisebbik leánya, Judit „közel hét esztendőig neme és sorsához képest a közgazdaság körül szorgalmasan foglalatoskodott, minthogy írástudó volt, cselédek bérét híven feljlesztette, jövedelmecskénket felírogatta, nem különben a költséget [...] a szőlőben termett gyümölcsöt faluról falura elvitte, már búzáért, már lenért és kenderért felcserélte, már készpénzen adogatta”.⁹³ Tehát a polgári életvitel az ország legnagyobb mezővárosában már a reformkor előtt egyre általánosabbá vált még a nemesek soraiban is.

A Homokhátság mezővárosaiban az árutermelés és a pénzgazdálkodás már a XVI–XVII. században általánossá vált. A nagyállattartás mellett, amely könnyen értékesíthető árut biztosított, a folyamatosan jelen lévő széles körű bérmunkásréteg számottevően elősegítette, hogy néhány földesúri próbálkozás ellenére a következő században az árutermelő gazdálkodás kizárólagossá válhatott. Az alföldi mezővá-

93 IV. 1504. v/ 1810. 8. sz. Talán nem felesleges utalni arra, hogy ugyanebből a Ferenczy családból származott, a Kecskeméten született Ferenczy Ida, aki évtizedeken át Erzsébet királynő társalkodónője volt, illetve Josef von Ferenczy is, aki a XX. század második felében német médiacézárként vált híressé.

rosok szabad parasztságának gazdálkodási szokásait annál inkább célszerű feltárni, mivel ez a réteg egyrészt számában folyamatosan gyarapodott, másrészt ez a társadalmi réteg hozta létre – a központi hatalom és a helyi hatóságok tilalmai ellenére – a tanyás gazdálkodást és ezzel párhuzamosan a szőlő- és gyümölcstermesztés újabb üzemek formáit.⁹⁴ Ezek olyan több lábón álló, belterjesebb mezőgazdaság üzemi kereteit jelentették, amelyek hatékonyabb gazdálkodást eredményeztek, mint a korabeli nagyüzemek vagy a falusi jobbágytelkek. Nem véletlen, hogy ezek másfél-két évszázadon át életképes formák maradtak, és a Homokhátságon még a kollektivizálás hullámain is megtörték.⁹⁵ Érthetően a kecskeméti közép- és gazdagparasztság hozta létre azokat a tanyákat, szőlőskerteket, gyümölcsösöket, amelyek felszereltségükben is vetekedtek a korabeli nagyüzemekkel.⁹⁶

Remélhetőleg néhány hasonló feldolgozás lehetővé fogja majd tenni, hogy az eddig igencsak figyelmen kívül hagyott szabadparasztság gazdasági és társadalmi fejlődését mind a Homokhátságon belül, mind még szélesebb körben is jobban megismerjük, sajátosságait, gazdasági és társadalmi hatását pontosabban lássuk.

IRODALOM

- BALOGH ISTVÁN (1962): Az alföldi tanyaszabálya az 1830–1840-es években. Agrártörténeti Szemle 6. évf. 3–4. sz.
- BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET (1995): A Jászkun Kerület igazgatása 1745–1876. Szolnok.
- BÁNKÚTI IMRE (1998): Kecskemét a Rákóczi-szabadságharcban. In: Tóth Ágnes (szerk.) Bács-Kiskun megye múltjából XIV. 5–70. Kecskemét.
- FÜR LAJOS (1980): A belterjes tanya. In: (Szerk. Pölöskei Ferenc–Szabad György) A magyar tanyarendszer múltja. Bp.
- (1983): Kertes tanyák a futóhomokon. Bp.
- HOLCZER JÓZSEF (1989): Adatok a kecskeméti Piarista Gimnázium színjárszásához. Levéltári Füzetek IV. Kecskemét.
- HORNÝIK JÁNOS (1860–1866): Kecskemét város története oklevéltárral. I–IV. Kecskemét
- IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR (1981): Baranyai-somogyi szökött jobbágyok Kecskeméten 1677-ben. In: Szita László (szerk.) Baranyai helytörténetírás. 107–113. Pécs.
- (1985/a): A pénzértékek és pénzforgalom alakulása Kecskeméten 1662–1711 között. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. 9–146.
- (1985/b): Az árak alakulása Kecskeméten 1662–1790. In: Bács-Kiskun megye múltjából VII. 159–230. Kecskemét.
- (1985/c): Adatok a Kecskeméten használt „fertyá” szavunk jelentéséhez. In: Agrártörténeti Szemle 1–2. sz. 240–246.

94 Für Lajos, 1980.

95 A Homokhátságon a termelőszövetkezetek helyett szakszövetkezeteket hoztak létre. Ezek – bizonyos megszorítások mellett – lényegében megőrizték a kisparaszti gazdálkodás hagyományos kereteit.

96 *Iványosi-Szabó Tibor*, 1994. 62–69. Az 1840-es években Bozsó János Városházán lévő 302 holdas birtokán két tanya is volt. A nagyobbikon 22 öles lakóépület és a kisebb ólakon kívül 20 öl hosszú ököristálló, egy granárium és egy szélmalom biztosította a termelést, a feldolgozást és az értékesítést. Ladányi III. Gergely birtokain is fellelhetők a korszerű épületek. A Monostoron lévő 204 holdas birtokán többek között 18,5 öl hosszúságú ököristállót, 14 öl hosszú lakóházat, 20 öl hosszú juhórályt és egy bővíző kutat vetek nyilvántartásba. Hasonló gazdaságok ekkor már tucatjával voltak a város határában. 2004. 41–43.

- (1985/d): Délkelet-Dunántúl szerepe Kecskemét XVII. századi migrációjában. In: Szita László (szerk.) Baranyai helytörténetírás. 13–24.
  - (1989/a): A bérek alakulása Kecskeméten 1686–1790. In: Bács-Kiskun megye múltjából X. 59–133. Kecskemét.
  - (1989/b): Egy mezőváros társadalmi és gazdasági tagolódása a XVIII. századi adóösszeírások alapján. In: Bács-Kiskun megye múltjából X. 133–323. Kecskemét.
  - (1989/c): A kecskeméti Gazdasági Egyesület létrehozása (1844–1852). In: Levéltári Füzetek IV. 97–116. Kecskemét.
  - (1991): Kecskeméti szabályrendeletek I. (1659–1849). Kecskemét.
  - (1994): Kecskemét gazdasági fejlődése 1700–1850. Kecskemét.
  - (1998): A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei (1712–1811). II. Kecskemét.
  - (2001/a): Adatok a Homokhátság XVIII. századi állatjárványaihoz. In: (Szerk. Tóth Ágnes) Bács-Kiskun megye múltjából 17. 185–229.
  - (2001/b): Allatjárványok a Duna–Tisza közén a XVIII. században. In: Agrártörténeti Szemle, XLIII. évf. 1–2. sz. 39–85.
  - (2002/a): Kecskeméti testamentumok I. 1655–1767. Kecskemét.
  - (2002/b): Kecskemét város története 1686–1849. In: Bárh János (szerk.) Kecskemét város története 1849-ig. Kecskemét.
  - (2002/c): Kecskemét társadalma a késői feudalizmus korában (1686–1850). Agrártörténeti Szemle, XLIV. évf. 1–2. sz. 131–177.
  - (2003): Kecskeméti testamentumok II. 1768–1781. Kecskemét.
  - (2004): Vagyonbecslések és inventáriumok a reformkori Kecskemétről In: (Szerk. Szabó Attila) Bács-Kiskun megye múltjából 19. 35–84.
  - (2006): Növénytermesztés Kecskeméten a XVII. században. In: (Szerk. Szabó Attila és Tanczos-Szabó Ágota) Bács-Kiskun megye múltjából 21. 7–106.
  - (2007): Allattartásunk a Homokhátság közepén a XVII. században. In: (Szerk. Szabó Attila és Tanczos-Szabó Ágota) Bács-Kiskun megye múltjából 22. 7–128.
- JOÓS FERENC (1957): A vándorszínésztől az állami színházig (Kiskunság kiskönyvtára 3. sz.). Kecskemét.
- KÁLDY-NAGY GYULA (1977): A budai szandzsák 1559. évi összeírás. Bp.
- KEMPELEN BÉLA (1913): Magyar nemes családok. Bp.
- KÖSZEGHI SÁNDOR (1899): Nemes családok Pestvármegyében. Bp.
- LIPÓTZY SÁNDOR (1935): Kecskemét th. Város birtokszerzése és a szabad királyi városság kérdése. Szeged.
- MÉREI GYULA (1948): Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Bp.
- (1980): Magyarország mezőgazdasága 1790–1848. In: Vörös Károly (szerk.) Magyarország története 5/1. Bp.
- NAGY IVÁN (1860): Magyarország családai. Pest.
- OROSZ ISTVÁN (1974): Hajdú városok gazdálkodásának és társadalmi szerkezetének 18–19. századi történetéhez. In: Paraszti társadalom. Szolnok.
- OROSZ LÁSZLÓ (1974): Katona József. Bp.
- (1990): Kecskemét irodalmi öröksége. Kecskeméti Füzetek 2. Kecskemét.
- PÉTERNÉ FEHER MÁRIA–SZABÓ TAMÁS–SZÉKELYNÉ KÖRÖSI ILONA (1992): Kecskeméti életrajzi lexikon. Kecskeméti Füzetek 4. Kecskemét.
- SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és munkái. VII. Bp.

TIBOR IVÁNYOSI-SZABÓ

A MARKET-TOWN FAMILY IN THE LAST CENTURY OF FEUDAL SOCIETY

In the last century of Hungarian feudal society, the importance of the social class of free peasantry – the result of a long range and gradual development – was increasing. It was not becoming a uniform social construction in either a legal or proprietary sense. Since through their collective nobility they had belonged to the “noble nation”, within this specific social stratum the “Hajdu” and the “Jászkun” came to be the most well known in the Hungarian political world. However, notwithstanding their title, their social status, lifestyle and proprietary position, they rather belonged to the peasantry than elsewhere. A number of scholars have been working to explain their history, their legal and economic opportunities and development.

The peasantry of the market-towns had followed a different path. This social stratum was able to loosen the feudal ties of dependence in various ways – sometimes varying from town to town – through the centuries. In the larger market towns peasants were able to form self-governments comparable to that of the free royal cities. Their lifestyle, farming methods and property rights were closer to those of the citizens of the towns than to serfs. They were getting involved in a higher degree of the use of money, of production and wage-labor as early as 16–17th centuries. By the end of the period, they have established an intensive form of closed farmstead production, and – on shifting sand – they had laid down the foundations of the modern method of wine- and fruit production. These closed farms proved to be efficient for two centuries – and are still having a major effect on the lives of a number of people today. In its most profound form, free peasant production had evolved around the town of Kecskemét, providing a sample for the whole region.

ILLIK PÉTER

A FALUBÍRÓI FUNKCIÓK A BATTHYÁNY-URADALMAKBAN A XVII. SZÁZADBAN¹

A FALUBÍRÓ HAGYOMÁNYOS SZEREPEKÖRE
ÉS BEÉPÜLÉSE A FÖLDESÚRI IGAZGATÁS RENDSZERÉBE

A XVIII. század első felére² kialakult az uradalmak tisztviselőinek teljes hierarchiája,³ amelynek csúcán a plenipotentarius állt. Őt követte rangban csökkenő sorrendben: a praefectus, a számvető, a provisor (udvarbíró, gondviselő, tisztartó), a számtartó (racionista), a kulcsár (claviger), a kasznár (frumentárius), az ispán (más néven pallérius), majd legvégül az egyes falvak bírái.⁴ Az utóbbi kettő már nem tartozott az officialisok, azaz az allodiális birtok tisztviselői közé.

Tholt Judit szerint az ispán „[...] a falun képviselte a földesúr hatalmát [...] a XVII. században már úgy áll előttünk, mint az allodium vezetésének fontos tényezője, az allodiális munka felügyelője.”⁵ Ebben a rendszerben a bírói funkció a praefectus (nagyobb ügyekben ítelt) és a provisor (kisebb ügyekben járt el) között oszlott meg.⁶

Azt, hogy ebbe a hierarchiába hogyan illeszkedett bele a falubírói szerep, valamint a bíró mennyiben képviselte falujában földesura érdekeit, a szakirodalom eltérően értelmezi.

Acsády Ignác fogalmazta meg legélesebben a falubírói szerepkör jelentéktelenségét: „[...] földesúr úgy bánt a bíróval mintha rabszolgája lenne, elsősorban földesúri közeg volt”.⁷ Ravasz János szerint viszont a falubírák „nem földesúri közegek

1 Tisztelettel és köszönettel tartozom segítségükért egyetemi tanárainknak, Zimányi Verának és J. Újváry Zsuzsannának.

2 Ez a hierarchia a XVII. század közepére már nagyjából kialakult (praefectusi, provisor, számtartói, ispáni tisztségek már megvannak). *Tholt Judit*: A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVII. század első felében. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 10. Sorozatszerkesztő: Domanovszky Sándor. Bp. 1934. 21–23. *Berlász Jenő*: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 11. A sorozat kötetét Domanovszky Sándor szerkesztette, de a későbbiekben ezt nem tüntettem fel külön.), Bp. 1936. 102–103.

3 Az officialisok jellemzése általában ld. *Gál Évánál*: Az óbudai uradalom a Zichy földesurasága alatt 1659–1766. Bp. 1968. 199.

4 *Ravasz János*: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 14.), Bp. 1938. 37–48.

5 *Tholt J.*: i. m. 22–23.

6 *Berlász J.*: i. m. 102–103.

7 Idézi és cáfolja *Jármay Edith–Bakács István*: A regézi uradalom gazdálkodása a XVIII. században. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 1.), Bp. 1930. 32.

voltak, hanem a falu érdekét képviselték a földesúr tisztjeivel szemben”.⁸ Szakirodalmunkban Acsády Ignáchoz hasonlóan Eckhardt Ferenc,⁹ valamint öt idézve Kállay István,¹⁰ majd Batthyány-uradalmi analógiákat használva Bán Péter¹¹ is a falubíráskodási autonómia megszűnése mellett foglalt állást. A bíró semmiképpen nem számított officiálisnak, viszont ura, ha arra alkalmasnak találta, előléptethette: „Az mi az sáfár [cubicularius, élelmezési gazdatiszt] állapotát illeti, a szentmihályi bírót értjük arra az állapotra alkalmasnak lenni. Azért Kegyelmed hagyja meg neki, viselje addig gondját, az míg jobbat találunk helyében.”¹²

A falusi bíróválasztás rendszere középkori hagyomány, a bíró (iudex) mint megnevezés a XIII–XVI. század folyamán váltotta fel a falunagyot, a villicust. A középkor végén már törvények határozták meg feladatait. Az újkori Magyarország mértékadó, bár törvényerőre nem emelt corpora, Werbőczy Tripartituma mindössze egyszer említi meg a falubírót.¹³ Ugyanakkor a bíróra vonatkozó középszintű, megyei szabályozás rendkívül részletes, ez adja meg szerepkörének jogi hátterét; az ítélői-bíráskodási funkció¹⁴ mellett gazdasági, pénzügyi és egyéb kötelezettségeket ró a bíróra. Ő kezelte a falu rovásnyeleit, és közreműködött az egyházi tized beszedésében is, amelynek fejében mentes volt annak fizetése alól.¹⁵ A falubíró ítélői funkciója a falusiak közötti kisebb és rendszeresen előforduló ügyekre terjedt ki, kivéve a szőlők miatti pereket – ez a hegymester hatáskörébe tartozott. Mindamellettt végrehajtói feladatköre is volt: a nyomban jogerőre emelkedett végzést végrehajtotta, bíróságot szabott ki, és az elítéltet el is zárhatta.¹⁶

Viszont középkori gazdasági funkcióiból ered az, ami Batthyány I. Ádám páten-sében is tetten érhető: „Hallván és értvén az mi újvári tisztartónktól, hogy ezen várunkhoz tartozandó váraibaiban, faluibaiban eddig szokások vala, hogy minden esztendőben, Szt. György napján más-más bírót választottak az esküdtek és abban levő polgárság, az mely nekik tetszett avagy tetszik, amely minekünk nagy kárunkra és adóinknak adminisztrálásában sok fogyatkozására esik.”¹⁷ És más az, hogy sokan maguk elégtelenek lévén az bíróság viselésére, magok mellé hol egy, s hol más két jobbagyot választván, jobbakat is magoknál, úgy viselik az bíróságot, maga otthon

8 Ravasz J.: i. m. 47–48.

9 Eckhart Ferenc: A földesúri büntetőbíráskodás a 16–17. században. Bp. 1954.

10 Kállay István: Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században. Bp. 1985. 75.

11 Eckhart, Kállay és Bán a XVII. századi bírói szerepről tesznek megállapításokat. Ravasz, Jármay és Bakács a XVIII. századról, de az összevetés indokolt, mert a rendszer nem módosult jelentősen a XVII–XVIII. században, csak kiegészült.

12 Magyar Országos Levéltár, Batthyány család levéltára, Instrukciók P 1322/36 No 165. (Továbbiakban: MOL Batthyány-cs. lvt., Instrukciók)

13 Ennek oka az is lehet, hogy a Tripartitum harmadik része töredékes. A falubírót hatalmaskodási ügy miatti idézés kapcsán említi. Vö. Werbőczy István: Tripartitum. Bp. 1990. 518. (III. rész, 26. cím, 7. §)

14 Legáltalánosabb és legátfogóbb összefoglalója: Stipta István: A magyar bírósági rendszer története. Bp. 1988. 81–82.

15 Szabó István: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. 271. In: Uő: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948. 265–81.

16 Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 8.), Bp. 1933. 19.

17 Kiemelés a szerzőtől.

üldögélvén, nem az ura, hanem inkább maga dolgához lát, az mint erről immár az fölül meg nevezett tisztartónk által; száz forint bírság alatt admoniáltattuk¹⁸ is őket, hogy többé az ne légyen. Mivel mind maga az bíró, s mind az alatta való jobbágság is azt szokta előttük viselni és mondani, de hiszen esztendeig vise[li] az bíróságot, s azután szintén olyan jobbágy, robotos és adófizető, mint akármelyik. Mindazokra az okokra né[zve] ezen parancsolatunk által hagyjuk s parancsollyuk min[den] város és falukban lakozó jobbágságnak sub péna¹⁹ kétszáz imperialis tallér alatt, hogy senki közületek, magok s ti[szt]viselőnk híre nélkül bírót ne tegyen, hanem az kit mi avagy tisztviselőnk kedvel és akar. Hozzá tévén azt is, hogy az mi hűségünkre szorgalmatoskodik és jóvainkra jó gondot visel, mind éltig az bíróságot le nem vettetjük róla, ha pedig hűségét nem mutatna tiszt[ség] vesztett lesz, s másképpen is erős büntetésünket el nem kerüli, melynek nagyobb bizonságára adjuk ezen pöcs[é]tes levelünket kezünk írásával megerősítvén, hogy mindenik fél kártul megoltalmazván ezen paran[cso]latunkhoz tartsa magát.”²⁰

A bíró tehát mentességet élvezett,²¹ amiért cserébe esküvel garantálta földesúrnak, hogy a falu megfizeti a földesúri járandóságokat. Az adó befizetése mellett a falusiak robotmunkájáért és a szekerezését is felelt,²² olyanmódon, hogy ő osztotta be társait a munkára, így mintegy munkairányítónak és szervezőként is működött. Ugyanakkor, ha a jobbágyok nem megfelelőképpen teljesítették a számukra kötelező szolgáltatásokat, akkor a földesúr nemcsak őket, hanem a bírót is rendreutasította, és a törvény szerinti bírság mellett további bírsággal fenyegette meg a falu jobbágyait.²³ Az újkorban a falu tisztviselői kara a legtöbb esetben csak a falu bírójából és esküdteiből állt. Az esküdteket nevezték esküdtpolgárnak vagy csak polgárnak, pontos számuk nem volt meghatározva, 3–12 fő között volt általában.²⁴

A földesúr több módon is beleszólt a bíró jogkörébe, pecsétjét küldhette rá. A bíró esküt tett neki, hogy jelentést tesz a bűncselekményekről és erkölcsi vétségekről. Akár felül is bírálhatta döntését, például 1594-ben: két molnosszecsődi²⁵ jobbágyot lopással vádoltak. A falu ítéletét az úriszék érvénytelenítette, a vádlottakat felmen-

18 Helyesen: admoneál.

19 Helyesen: poena.

20 Datum Újvár, Anno 165[7?]. die 20. MOL Batthyány-cs. lvt., Földesúri pátens P1313/213 No 81 és Instrukciók P 1322/36 No 302, Rohonc, 1651-es datálással.

21 Lásd a levélben kiemelt részt.

22 Zimányi Vera: A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágsága a 16–17. században. Bp. 1968. 68., 78.

23 „Anno 1642. die 7 mensis Junii. Az Szalonak tartománybeli bírákat és jobbágságot szófogadatlan-ságukért, ez elmúlt napokban szalonaki tisztartónk írja nekünk, hogy teljességesen az szófogadatlan-ságnak adtátok magatokat [...] az [tisztartónk] minthogy meg is kérdezett benneteket, melyre azt feleltétek, az mint írja, hogy mi adtunk volna arra szabadságot, az melyben hazudtok, azért el-higgyétek, afféle szófogadatlan-ságotokért büntetlenek nem maradtok, mert sehol nem látjuk urbáriumainkban, hogy valami dologtól, melyek várainkhoz, majorainkhoz kívántatnak, hogy azoktól szabadok lettetek volna [...] Ez elmúlt napokban, hogy az tisztartó Körmendre parancsolt benneteket, nem az szerint mentetek el [...] az törvény szerint [...] bírságoltattok meg [...] Ha pedig ennek utána az mi dolgainktól csak az legkisebbeket elműltatjátok [...] minden falun száz tallér bírságot veszünk meg, engedelem nélkül.” MOL Batthyány-cs. lvt., Instrukciók P 1322/36 No 165.

24 Szabó I.: i. m. 280.

25 Molnasszecsődi: falu a körmendi uradalomban.

tette, a vádlókat 20 forintra büntette, és a falut a két jobbággy elődíján [perkölség] marasztalta el.²⁶

A bírónak munkája fejében a földesúr védelmet biztosított. Ebből jól látható – állítja Eckhart Ferenc –, hogy a XVII. században az már nem a közösség képviselője, hanem a földesúr megbízottja volt,²⁷ akit ura a tisztartókon keresztül irányított. A bíró eredeti, ítélő funkciójának háttérbe szorulását jelzi az a tény is, hogy „az úriszék volt a falusi bíróság feljebbviteli fóruma, és bármikor megmásíthatta az ítéletet is”.²⁸

A bíró ítélői szerepköréről a hangsúly a gazdasági szerepkörre tolódott át, így az a földesúrnak mintegy falusi tisztartója lett. Az úrnak gazdasági érdekeinél fogva fontos volt, hogy közvetlenül irányítható, az ő érdekeit szem előtt tartó bírót választasson magának. Ugyanakkor ennek keresztülvittele elhúzódott, és nem volt teljesen zökkenőmentes. Ezt mutatja Batthyány I. Ádám már idézett „pöcsétes levele”, amelynek egyik példánya 1651-es, másolata pedig 1657-es keltezésű. Tehát kétszer – esetleg többször is, de a többi példány nem ismert – kellett parancsba adnia ugyanazt az utasítást. Ezekben utasította a bírókat a földesúri teendők ellátására, valamint száz arany bírság terhe mellett tiltotta a szabad bíróválasztást is.²⁹ Azaz a földbirtokos először saját szolgálatára készítette falvainak bíráit, majd megvonta a közösségektől a szabad bíróválasztás jogát is. A bírókat ezek után ő vagy tisztartói választották.

Ez a folyamat a földesúri hatalom mértékétől függően más birtokokon is lezajlott. A semptei uradalomban például csak igen későn, 1691-ben szabályozták a falubírói szerepet: a szeredi bíró és esküdtei megválasztásuk után nem tettek esküt, tehát törvényellenesen működtek. Az úriszék, a bírót kivéve, a falut 40 forintra bírságolta, és elrendelte, hogy a volt bíró csak akkor teheti le a hivatalát, ha az új már felesküdt. Ellenkező esetben a falu 40 forintot, a volt bíró 20 forintot fizet bírságként. Emellett az ítélet leszögezi, hogy ennek a szabálytalanságnak az az oka, hogy a régi szokások szerint a falu maga választotta a bíróját.³⁰

Így tehát a bíró a XVII. század közepére, gazdasági funkcióinak kiemelkedésével, az officiálisok birtokigazgatási feladatait kezdte ellátni helyi szinten, akárcsak az ispán. Ezáltal a nagybirtok kormányzata betagoalta őt saját hierarchiájába.³¹

Az a szakirodalmi szembenállás, amelyben Acsády Ignáccal, Eckhart Ferencsel és Bán Péterrel szemben Ravasz János, Jármay Edith és Bakács István a bírónak az uradalmi közigazgatásban elfoglalt helyét mérlegelve azt állítják, hogy a sárvári és regéci uradalmakban a XVIII. században a bíró a falu érdekképviselője, nem dőlt el – hiszen sok múltott a földesúr személyén és akaratértvényesítési képességein. De a Batthyány-uradalmakban látványos jelenség az, hogy a falu bírója a birtokos nagyúr akaratának végrehajtója volt a XVII. században.

26 Varga Endre: Úriszék, XVI–XVII. századi perszövegek. Bp. 1958. 235. (106. sz.), 1594. 11. 19.

27 Eckhart Ferenc: i. m. 14–17.

28 Uo. 19–23.

29 Ld. P 1313/213 No 81.

30 Varga E.: i. m. 865. (505 sz.), 1691. 06. 26.

31 Bán Péter: A nagybirtok igazgatásának modernizációja Magyarországon a XVII–XVIII. században. In: A Heves Megyei Levéltár Közleményei Különszáma. Eger, 1983. 29–42. 33.

A BÍRÓ FELADATAI, SZEREPE ÉS HELYZETE A TÖRÖK KORBAN

A bírók gyakorlati tevékenysége két forrástípuson keresztül mutatható be: a Batthyány I. Adám által a bíróknak kiadott instrukciókban, valamint a bírák és falusiak által a földesuruknak írott levelein keresztül. Az instrukciók azokat a feladatokat írják le, amelyeket a földbirtokos elvárt és megkövetelt a falusi bíróktól, de azok sokszor csupán pusztá figyelmeztetések és rendreutasítások voltak.

Ezzel szemben a bírói levelek a falusiak és bírák mindennapi problémáit és ügyeit tartalmazzák, amelyek megoldásában a bírók a földesúrhoz fordultak. Ezen két forrástípus nem jogi és közigazgatási szemszögből mutatja be a falubíró szerepét, ahogy azt az eddigi szakirodalom zöme tárgyalta, hanem életmód-történeti szempontból, az élet mindennapi szintjén.

Ahogy a török kor minden szinten változást hozott Magyarország életében, úgy változtatta meg az uradalmak legalsó szintjének, a falvak életének mindennapjait is. Ez a változássorozat tükröződik a bírók feladatkörének módosulásában, bővülésében.

Az új korszak beköszöntével mindennapossá váltak az idegen katonák és magyar végváriak, illetve hajdúk erőszakoskodásai. Ezekről a bírók levelekben tettek panaszt Batthyány I. Ádámnál. Az itt összegyűjtött harmincnyolc levélből³² kilenc darab ilyen kárról szól. Másik három levél a törökökkel kapcsolatos egyéb problémákhoz kötődik: emberrablás, egy polgár túszként tartása, illetve egy falusi lepaktálása az ellenséggel. Így tehát a XVI. század előtt is meglévő hagyományos gondok, mint például a falu peres ügyei, földesúri szolgáltatások beadása vagy éppen hatalmaskodási ügyek mellett, e tárgyban hét darab szerepel ezek között a levelek között, egy új problémakör jelent meg: a falura hárult a török és a magyar katonák eltartásának terhe is, akár akarták, akár nem. Ennek súlyát jelzi az a tény, hogy az itt szereplő harmincnyolc levél közel egyharmada foglalkozik ezzel a témával (lásd a Függelék 1.).

A török kérdés természetesen a földesúri instrukciókban is élesen manifesztálódik – habár ezek az utasítások nagyrészt a birtokigazgatáson belüli ügyekről szólnak, a munkaszervezői-felügyelői feladatokat emelik ki –, azért a bíróknak a legkeményebben szankcionált feladata mégis a töröknek a szemmel tartása, ezáltal a nagybirtok és környező várak egyik legfontosabb funkciójának, a védelmi szerepnek a legalsóbb szinten való ellátása volt: „Végházak körül hagyjuk és parancsoljuk hitünk szerint, *életek és fejetek vesztséi alatt*, hogy ti gercsei,³³ újvári,³⁴ újudvari,³⁵ szentbalázsi,³⁶ hahoti,³⁷ rajki,³⁸ kacorlaki,³⁹ sőtöci⁴⁰ és pölöskei⁴¹ bírák és polgárok, azután ha törököt láttok följönni avagy nyomot, mindjárt késedelem nélkül bevigyétek

32 Ezekre a levelekre Zimányi Vera irányította figyelmemet, amit ezúton is külön köszönök.

33 Ma: Gerse, Vas megye, Kemenesaljai uradalom.

34 Németújvár, Vas megye.

35 Zala megye.

36 Zala megye, Kanizsa mellett.

37 Zala megye, Kanizsa mellett.

38 Rajka [?]: Moson megye.

39 Zala megye, Kanizsa mellett.

40 Ma: Söjtör, Zala megye, Kanizsa mellett.

41 Zala megye.

Pölöskére és Egerszegre az hírt, el se merészeljétek múlatni, ha pedig elmúlatjátok, kemény büntetés leszen rajtatok [...].”⁴² (Lásd Függelék 2. 15. pont.) Számos további példa is mutatja, hogy mennyire komolyan vette Batthyány I. Ádám a török veszélyt: „[...] a Zala-menti falvak lakóinak minden hajnalban kötelességük volt megjárni a gázlókat, s a hírt bevinni, különben karóbahúzás várt rájuk. 1652-ben, egy újabb török rablás után Batthyány a Pölöske és Egerszeg környéki falvaknak ismételtén megparancsolta, hogy ha törököt vagy annak nyomát látják, minden késedelem nélkül hírt vigyenek be vagy az egyik vagy a másik várba, ahonnet őt értesítik, különben »karóba vonyás« és egyéb kemény büntetés lesz jutalmuk.”⁴³

A földesúri rendelkezések mellett a megyei statutumok is kötelezték a falubírókat a törökök megfigyelésére: „Quod, si aliqui judices villani Turcis subjecti, singulis diebus tempore matutino terminos et metas earum villarum, quas inhabitant, non circumiverint, vestigiaque Turcarum, praeterea portus, et transitus fluviorum, non consideraverint: tunc tales judices negligentis comperti, per Franciscum Katona, baculis et verberibus, bene excipiantur. [...]”⁴⁴

Miután a törökök meghódítottak egy falut, ők is a bíróhoz fordultak először, akit néhány polgárral együtt magukhoz rendelték „beszélni” „az summájuk felől”. Példa erre a kanizsai alajbég levele: „Ti kik vagytok torkocsi bírák és polgárok, azt akarván tudtokra adnom ez levelemben, [...] Hosszúfalunak,⁴⁵ Kutosnak,⁴⁶ Szentmártonnak,⁴⁷ Mártonfának⁴⁸ örökös ura, hagyom, parancsolom ez leveletem látván, hogy mindjárt bejőjjetek énhozzám, mert az előbbeni uratok, az ki való Calok Hasszán aga, megholt, [...] azért mindjárt bejőjjön egy-néhány egy-egy ember közületek [...], minden jót végezek az summátok felől, ha penig helybe nem jöttök, lássátok azután, ha mi kárt vallottok, ti tudjátok! Ez levélnek magyar mását várom. Anno 1641.”⁴⁹ Számos hasonló levél maradt fenn, amelyekre jellemző, hogy „[...] általában egyszerű ígéretető és fenyegető hangúak, de nem ritka a csak mézes-mázás szavú sem.

A leendő török földesúr általában azzal érvelt, hogy a győzhetetlen török császár neki adta a falut, ezentúl ő az örökös ura a településnek, s ezért lakói menjenek hozzá, hogy az adó felől megalkudjanak vele; megfizessék a császár adóját (dzsizjét), a földesúrnak járó pénzt, a természetbeni szolgáltatásokat, szekerezést stb. Ígérte, hogy ha alázasos, fi-

42 Datum Újvár, die 28 7bris [septembris] Anno 1652. MOL Batthyány-cs.lvt., Batthyány Ádám Leveles könyve P 1313/4 No141.

43 J. Újváry Zsuzsanna: Oszmán hódítás és hódító levelek a Dunántúlon a XVII. században. 12. Megjelenés előtt. (MOL Batthyány-cs. lvt P 1313/249. cs. Török vonatkozású iratok II. No. 37. Batthyány Ádám fogalmazványa Hagymási Jánoshoz, 1645., MOL Batthyány-cs. lvt. P 1315/4.cs., A. Batthyány Ádám leveleskönyve. Pag. 304–305.)

44 Toma m. 1604. Corpus Statutorum Hungariae Municipium. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I–V. Bp., 1885–1904. Kiadta: Ováry Kelemen, Kolosváry Sándor. (Továbbiakban Corp. Stat.) II/1. 65–66. I. Vö. Szabó I.: 299.

45 Vas megye.

46 Ma: Kutas, Somogy megye, Kaposvár mellett.

47 Vas megye, Rába mellett.

48 Vas megye, Sümeg mellett.

49 MOL Batthyány-cs. lvt., Tör. von. ir. P1313/248 No. 22. 9. Valamint további példák: MOL Batthyány-cs. lvt., Tör. von. ir. P 313/248 No. 136. 5 darab hódoltató levél.

zető jobbágyokként viselkednek, senkitől semmi bántódásuk nem lesz, sőt védelemben lesz részük, csak fegyvert ne tartsanak. [...] Amennyiben a hódolásra kényszerült falu nem reagált a felszólításra, vagy az adófizetés maradt el, leendő vagy már tényleges földesura a legvadabb fenyegetésekkel teli újabb írást küldött neki; azt, hogy a kilátásba helyezett szörnyű pusztítást és büntetést – karóba húzást, a lakosság megnyúzását, a házak felégetését, megrablását, a lakosság rabszíjra fűzését – mennyire komolyan gondolta, számtalan szerencsétlen sorsra jutott település, illetve polgár esete mutatja.”⁵⁰

Volt olyan eset is, hogy a falusiak nem bírták tovább elviselni terheiket, így elhagyták a falut, vagy éppen megölték török földesurukat. Esterházy Miklós nádor külön utasításba adta tárgyalóbiztosainak a szőnyi békék idején, hogy vessék fel ennek ügyét: „Nagyon sok nyomorúságok és károk vagyon az szegény embereknek abban is, hogy kijöven az falukra a török, semminemű kérésére az szegény embereknek vissza nem mennek végházokban, hanem kinn hálván az falun, megölik őket az csavargó latrok. S az szegény nyomorult bírákat sanyargatják érette, nyársban vonyással fenyegetvén és pénzbírságot is vevén rajtok.”⁵¹

Ezek után nem meglepő, hogy „A bírói tisztségen, mivel viselője az ütköző szerepét töltötte be a földesúr és a jobbágyok között, korántsem mindig kaptak a colonusok. [...] A jobbágy nem egyszer a szökést választotta bíróság vállalása helyett.”⁵² A hódoltsági területek helységeiben is ugyanígy történt ez: „Különösen a falvakban volt nehéz embert találni a bíróságra [...] Egy helység előjárójának lenni abban az időben – legyen szó egy aprócska faluról vagy egy fontosabb városról – nemcsak azt jelentette, mint korábban: elvégzendő feladatok belátható tömegét, hanem annál sokkal többet. [...] a bírói tiszt állandó, napi veszélyt, zűrzavaros háborús években egyértelműen életveszélyt hozott viselőjének.”⁵³ Pedig még a „feladatok belátható tömege” sem volt elhanyagolható mennyiség: a bíró volt az, aki falura kihelyezett tiszttartóként felelt a földesúrnak járó szolgáltatások beadásáért, szekerezésért, a várak körüli munkák megszervezéséért, továbbá a falusi peres ügyek megoldásáért.

Emellett neki kellett hírt adni a török támadásról, katonai mozgolódásról halálbüntetés terhe mellett. Ugyanakkor az ő feladata volt tárgyalni a török földbirtokosokkal is, akiknek célja a török hódoltság menti magyar falvak megadóztatása volt.

Persze a földesúr és tisztartói a beszolgáltatásokat sem vették félvállról. Az egyik tisztartói jelentés szerint: „[a falusiak] fölöttébb szófogatatlanok [...], a bírakat, sáfárt egynéhányszor megszidogattam, veréssel fenyegettem, de ugyan semmi jobbulást nem lát ember rajta.”⁵⁴ Groff Tóbiás tisztartó így számolt be működéséről: „A pénzproventus beszédésében én egyéb módokat én nem tudok, hanem ezeket a bírakat arestálom érette, ha be nem hozzák a pénzt, a toronyba is tétetem, ha ez nem elég, oláhokat és szabadosokat küldöm ki a falura. Ha azok sem sajtolhatják ki szegény népből a pénzt, annak utána úgy hozatom magukat be az adós jobbágyokat a várba, ha úgy sem vehetem ki, nem tudom, mit cselekedjék ember többet, amint a

50 J. Újváry Zs.: i. m. 11.

51 Péter Katalin: Esterházy Miklós. Bp. 1985. 109–110. idézi.

52 Varga János: Jobbágrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. Bp. 1969. 432.

53 Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. 169–170.

54 Zimányi V.: i. m. 78. Idézi: MOL Batthyány-cs. lvt., Tisztartókkal való levelezés P 1322/68.

bírságpénzért is azt cselekedtem, és csaknem egy egész hétig itt benn tartottam őket, melyet porkoláb uraim is jól tudják.”⁵⁵

A bírák persze próbáltak tiltakozni a magas szolgáltatások miatt: „Mivelhogy nagy zúgolódás vagyon az bíraktól az nagy költségek miatt, tehát tettünk rendelést abban az dologban, az mi az tisztartótól végbe mehetni, azért ki-ki ahhoz accomodálja magát, ha haragunkat el akarja távoztatni, mivel nem azért szoktuk kiküldeni a dézsmásokat, hogy jobbágyunkat nyomorítsák, hanem azért, hogy mi nekünk hasznot csináljanak, és az dologban hamar véget érjenek, ne dőzsöljenek az polgárokkal.”⁵⁶ A bírón vasalta be a földesúr a falusiak szolgáltatásait, gyakran kemény eszközökkel, ugyanakkor védte is a bírót, sokszor a saját falujától is: egy csémi⁵⁷ jobbágy a falu bíróját sértegette, ezért 10 forintra bírságolták;⁵⁸ a balogvári uradalomban, ahol egy baloghi jobbágy, Bika János megverte bíróját, Szabó Gergelyt, a falusit 52 forint bírságra és fájdalomdíj fizetésére ítélték;⁵⁹ a varsányi⁶⁰ bírót, Nagy Benedeket egyik jobbágya a robot miatti vitában megverte, ezért a jobbágy 40 forintot fizetett bírságul.⁶¹

Voltak vitatható helyzetek is a falusiak és a bíró között; a pannonhalmi uradalomban a falubírót a falusiak „napi szégyennek” mondták, mire ő is káromolta az egész falut: „mindannyian disznók vagytok” – mondta. A bírót 40 forintra büntették, ő viszont perelhette a falusiakat.⁶²

Másfelől viszont a bíró helyzetének szörnyű iróniája az volt, hogy neki kellett tárgyalni a törökökkel falu megmaradása érdekében és felelni az általuk követelt besolgáltatások teljesítéséért. Ő alkudozott a falu summájáról és felelt a különféle szolgáltatások megadásáért ugyanolyan súlyos fenyegetések mellett, mint amilyeneket magyar urától kapott. Amellett, hogy a török földesúr számos különböző terményt követelt (posztót, marhát stb.), gyakran kényszerítette a falusiakat szekerezésre, ráadásul megkövetelte a bírótól, hogy jelentse a magyar csapatmozgásokat. Ha megtette, azzal megszegte a magyar törvényeket, azaz a törökösség bűnébe esett, ami halálbüntetést vont maga után.⁶³ Életét persze azzal is kockára tette, ha megtagadta az ilyen szolgálatot. Ráadásul a magyar birtokos ugyanígy elvárta a török hadmozdulatok jelentését, ugyancsak halálbüntetés terhe mellett.

Bár a falubírók mind magyar, mind török részről gyakran voltak életveszélyben, esetenként megpróbálták kihasználni a zürzavaros helyzetet és a zavarosban halászni: a saját hasznukra is foglaltak le különböző javakat (lásd Függelék 2. 9–12. pont); nemegyszer hagyták magukat megvesztegetni a gazdagabb jobbágyok által, akik inkább másokat küldtek szekerezésre (lásd Függelék 2. 13. pont). Mivel a robotolást is a falubíró szervezte, itt is gyakran volt részrehajló a gazdagabbak irányában: „[...]

55 Uo. 78–79. (MOL Batthyány-cs. lvt., Tisztartókkal való levelezés P 1322/26 No 138.)

56 MOL Batthyány cs. lvt., Instrukciók P 1322/37 No 381.

57 Vas megye, szalonaki uradalom.

58 Varga E.: i. m. 91. (24. sz.), 1587. 06. 11.

59 Uo.: 723. (393. sz.), 1637. 03. 23.

60 Veszprém megye, pannonhalmi uradalom.

61 Varga E.: i. m. 344. (177. sz.), 1636. 10. 30.

62 Uo. 317. (157. sz.), 1619. 01. 26.

63 J. Újváry Zs.: i. m. 7.

Nagyságod robotjában a falusi bírák és esküdtek semmi rendet nem tartanak, néha a fertályos többet robotol, hogysem fél és egész helyes. A gazdagja, akitől jobban meg lehetne, az egy rossz gyermeket küld s' amellet a szegényének magának avagy erős emberének kell lenni, s ha néha [vala]mit talál a szegény vétetni, azt sem tudják, mennyi bort igyanak reá. [Ti. borfizetést vetnek ki rá büntetésül.]»⁶⁴

Ugyanakkor a bírók megpróbálták ezeket a visszaéléseket elleplezni, fenyegetéssel elrémíteni a falusiakat a panaszkodástól (lásd Függelék 2. 14. pont). Ez persze nem járt sikerrel, a tisztartók tudtak ezekről az ügyekről. Batthyány I. Ádám is megpróbálta fékezni a túlkapásokat, megszüntetni a visszaéléseket. Számos esetben el is ítélték a falubírót valamely visszaélésért. Szerte a Királyi Magyarország uradalmaiban a legváltozatosabb jogesetek fordultak elő az egészen súlyostól az apró kis csalásokig: a szentmihályi⁶⁵ bírót azzal vádolták, hogy bántalmazta és vasra verette a sáfár szolgáját, Magyar Lőrincet, aki a robotra vonatkozó parancsokat vitte neki. Bár a verekedést a szolga kezdte, a bírót fej- és jószágvesztésre ítélték.⁶⁶ Az incédi⁶⁷ falubíró, Kutya Lőrinc nem állította elő a földesúri erdőből titokban vesszőt vágó személyeket, köztük a saját bátyját, ezért 15 forintra bírságolták meg.⁶⁸ A szabari⁶⁹ bíró, Suserc Balázs a saját földjeit műveltette a falusiakkal az úr robotja helyett, és a sajátját is rájuk osztotta. Hatalmaskodás címén 20 forintra büntették.⁷⁰ A csejteji uradalomban a falubíró eltitkolta egy szökött jobbágy telekföldjeit és a róluk learatott termést. Szegénysége miatt bírság nélküli figyelmeztetést kapott.⁷¹ A munkácsi bíró nem hajtott fel két ökröt, ezért szófogadatlanságért 12 forint megfizetésére ítélték.⁷²

A BICSKEI BÍRÓK TEVÉKENYSÉGE 1640–1654 KÖZÖTT

Bicske a Batthyányak Fejér megyei birtokaihoz tartozott, amelyhez Batthyány II. Ferenc felesége, Poppel Éva révén jutott. Batthyány I. Ádám rendezve a birtok körüli különböző jogvitákat, az 1630–1640-es években szerezte meg véglegesen. 1660-ban fiai osztoztak, és Bicske Batthyány Kristófhoz és ezzel az idősebb ághoz került.

Innen maradt fenn a legtöbb bírói levél, amelyek alapján 14 éven át rekonstruálható nagy vonalakban a falu mindennapi élete és bíráinak tevékenysége, ezzel kivételes lehetőséget nyújtva a falubírók és munkájuk életmód-történeti szempontból történő bemutatására.

A levelek datálásából és aláírásaiból a falu három bírása ismert: Fejér György (1643–45), Takáts Albert (1645) és Fodor János (1645–46). A nevükön, illetve jogeseteiken kívül nem tudunk róluk többet.

64 *Zimányi V.*: i. m. 76. (MOL Batthyány-cs. lvt., Tisztartókkal való levelezés P 1322/26 No 66.)

65 Vas megye, szalonaki uradalom.

66 *Varga E.*: i. m. 76–77. (12. sz.), 1584. 12. 14.

67 Vas megye, szalonaki uradalom.

68 *Varga E.*: i. m. 95. (26. sz.), 1588. 02. 28.

69 Vas megye, szalonaki uradalom.

70 *Varga E.*: i. m. 102. (34. sz.), 1593. 01. 06.

71 Uo. 821. (473. sz.), 1690. 10. 09.

72 Uo. 980. (573. sz.), 1683. 06. 03.

Bicske egyik legnagyobb tehertétele, miként általában a legtöbb községnek, a földesúri szolgáltatások voltak. Általános jelenség volt a Batthyány-uradalmakban, hogy az 1640–50-es években a jobbágyság nem bírta terheiket. Ennek oka abban keresendő, hogy túl kevés volt a jobbágylakosság a Batthyány-birtokok óriási méreteihez viszonyítva.⁷³ A bicskeiek is számos levelet írtak 1640–47 között Batthyánnak, amelyben valamilyen panaszt, sérelmet hoztak fel, és terheik enyhítését kérték: „[...] mivelhogy kényszerítettünk a nagy inséges nagy nyomorúságunk miatt Nagyságot megkeresnünk, mert azt Nagyságod jól tudja, hogy az idegen pogány ellenségnek torkában vagyunk, és így naponként [...] súlyosbodik dolgunk. [...] Nagyságodnak könyörgünk, [...] hogy az mint Nagyságoddal megsummáltak embereink, helyt köllött az Nagyságod kívánságának adniuk ideig, de immár annyira jutott dolgunk, hogy csak az időtől fogva is az zsidóknak estőnk egész faluval közel hatszáz forint adósságba, az mely miatt csakhogy szinte rabok nem vagyunk. Hanem az nagy Istenre kérjük Nagyságot, mint nekünk Kegyelmes, Nagyságos urunkat, hogy Nagyságod legyön az summából engedelömmel, mert bizony ölégtelenök vagyunk annak megadására, hadd vöheessünk valamennyi könnyebbséget [...]”⁷⁴

A falusiaknak a földesúri terhek mellett folyamatosan meggyűlt a bajuk a törökökkel is; 1644–46 között két jobbágyot is elraboltak, Bartalos Andrást és Albert Miklóst. A két eset végkimenetele nem ismert, de Albert Miklós ügye legalább egy éven át húzódott. A falubírók folyamatosan kérték Batthyány Ádámot a rabok kiváltására.⁷⁵ Persze semmi sem volt rosszabb, mint egy törökkel lepaktáló falusi. A következő jogeset⁷⁶ igazolja a mondást, miszerint rossz szomszédság török átok: az egyik falusi, Varga György megvásárolt a zsámbéki törököktől egy Bicske környéki puszta faluhelyet, Kis Mánt,⁷⁷ amelyre maga a falu is igényt tartott. Mikor a bicskeiek hitese embert küldtek a törökhöz, Varga György ott helyben majdnem megverte a követet. De ez sem volt elég: a bicskei mészárossal akarta levágtatni egy „rossz” tehénét. Mivel a mészáros ezt nem vállalta, őt is „rútul szidalmazta”, amiért a falubíró 12 forintra bírságolta. Varga György a bírságot nem fizette ki, és a puszta kérdése sem rendeződött. Ezért a bíró kétszer is levélben fordult földesurához, Batthyány I. Ádámhoz.⁷⁸ A törökök mellett a magyar vitézek is megkeserítették a bicskeiek életét; 1642–47 között többször fosztották ki a falut a rábaközi, majd a tatai katonák, a gesztesi hajdúk és Nádasdi Ferenc emberei is. Ilyen esetekben még maga a falubíró sem volt biztonságban: „[...] fölöttébb való nagy sanyargatást kíméletlen cselekedésnek rajtunk, szidalmaznak, tömlöccel és vereséggel fenyegetnek bennünket, úgyanyyira, hogy most is bíránkat száz forint kezesség alatt bocsátotta ki [tatai] kapitány urunk, Vörös János [...]”⁷⁹ A helyzet azonban csak tovább romlott, „[...] gesztelyi”⁸⁰

73 Erre először Zimányi Vera, majd Bán Péter világított rá munkáiban.

74 MOL Batthyány-cs. lvt., Missiles P 1314 No 06716.

75 P 1314 No 13593, 34254, 48282.

76 P 1314 No 13592, 06711.

77 Kis-Mány, Nagy-Mány mellett, Fejér megyében.

78 Kelt: 1643. május 29-én és 30-án.

79 P 1314 No 06713.

80 Gesztesi hajdúk. Tatához közeli település Komárom megyében.

hajdúk reánk ütöttek, [...] 90 ökrünket elhajtották, [...] immár hogy csak az malomba sem möhetünk kárvallás nélkül. Ime, bíránk fia két szekerével ment volna az tatai malomba [...], az terhes szekér elől hat ökrünket elhajtották [...]”.⁸¹

Nemcsak a tatai katonákkal, hanem a tatai tisztartóval, Csáki Lászlóval is meggyúlt a baja a falunak; a bicskei bíró kétszer is, 1653-ban és 1654-ben kérte földesurát, Batthyány I. Ádámot, hogy rendezze a vitatott puszták, többek közt Mór ügyét,⁸² hiszen ebben a kérdésben a bírónak nem volt joga és hatalma a tisztartóval vitatkozni. Ez az ügy persze ekkor nem nyert megoldást, ami nem is csoda, hiszen az már 1641 óta húzódott; csakhogy akkor az ellenfél még a tatai tisztartónál is veszedelmesebb volt Lósi Péter tatai kapitány személyében, aki elég megátalkodott volt a következőket hangoztatni: „[...] ő neki senki nem parancsol abból [ti. a pusztá ügyében] [...]”.⁸³ Vélhetőleg ennek a jogvitának lett a következménye az, hogy a tatai katonák többször is megdúlták Bicskét 1646–47-ben; nem kizárt, hogy a tatai kapitány küldte rájuk az embereit.

A falu tehát az 1640-es években több komoly veszélynek is ki volt téve, amelyeket a bíró nem tudott elhárítani, ezért fordult Batthyány I. Ádámmal segítségért, aki nemcsak a joga, hanem mint dunántúli főkapitánynak a hivatalából adódó hatalma is megvolt falujának megvédésére.

A JOGI ÉS AZ ÉLETMÓD-TÖRTÉNETI VALÓSÁG

A XVI–XVII. századdal foglalkozó történészek, látva, hogy a földesúri terhek mellett a török hódítás milyen következményekkel járt a magyar jobbágyokra, mindig eljutnak ahhoz a kérdéshez, hogyan voltak képesek elviselni ezen történelmi periódust. Ez a kérdés összefonódik a falubíró szerepével és helyzetével, hiszen ő volt az élet alapvető szintjének, a falunak az irányítója. Mind az általános áttekintés, mind pedig a mikrokutatás a következőket mutatja: a bíró természetes módon került ellenétbe saját földesurával, hiszen a XVII. század közepe a refeudalizáció, reagrarizálódás időszaka,⁸⁴ amelyben a földesúri terhek egyre súlyosbodtak. A Batthyány-birtokokon tovább rontotta a helyzetet a már említett tény, miszerint Batthyány I. Ádám számos új birtokot szerzett, amelyeknek terhei a meglévő és elégtelen számú jobbágyára nehezedtek. Emellett a bíró saját természetes közegeivel, a falujával is gyakran szembekerült, részint visszaélései, részint pedig az erős földesúri nyomás miatt, amely a földbirtokos érdekeinek szolgálatára kényszerítette. Ezt a konfliktushelyzetet súlyosbította a törökök megjelenése: az ellenség a hódoltsági peremvidéken a falubírókat próbálta

81 P 1314 No 06714.

82 P 1314 No 06718, 06719.

83 P 1314 No 06709.

84 Mint *Makkai László* kifejtette „A földesúri kizsákmányolás szempontjából a XVII–XVIII. század két élesen elváló szakaszra oszlik. [...] A század első fele [...] amelyet a korábban valamelyest még szabályozott robotoltatás korlátlanvá válása [...] jellemez. [...] A század közepén a robotgazdálkodás nyilvánvaló válságba jutott, s a földesurak kénytelenek voltak a kizsákmányolásnak új formáit kialakítani. Engedélyezték a robot és az egyéb terhek pénzben való megváltását...” (Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyosság kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből. Szerk.: Makkai László. Bp., 1966. 12.)

felhasználni a hódoltatás előkészítésére. A szpáhi őt rendelte be magához tárgyalni, őt fenyegette vagy raboltatta el, ugyanakkor a magyar törvények és földbirtokosok szigorúan tiltották az idegeneknek való behódolást. Így a bírónak kellett az adott erőviszonyok mérlegelésével döntést hoznia a falu fennmaradása érdekében.

Ezek a szembenálló érdekek a jogi szempontú megközelítésben alapvetően nem érzékelhetőek, hiszen a megyei, földesúri szabályok a falubíró feladatait rögzítették, de nem voltak tekintettel az eddigiekben felvázolt, a gyakorlatban fennálló ellentétekre, ellentmondásokra. Tehát a csak papíron létező jogi valóság nem fedte le és nem tudta kezelni a falusiak és a falubírók mindennapi életét, kézzelfogható gondjait, amelyeket a török katonai jelenlét még tovább súlyosbított.

FÜGGELÉK 1.

*Bírói feladatok a falusi levelek tükrében*⁸⁵

Numerus	Dátum	Címzett	Feladó	Tárgy
1. 7096	1608. 03. 30.	Somogyi András főtisztartó	Borgátai bírók és polgárok	Hajdúk és katonák kártételeiről.
2. 37506	1610.	„Nagyságod”	Csatári bíró és hegy-mester, Pivár Petár és tót polgárok	Perhalasztást kérnek.
3. 1555	1615. 05. 23.	Zalafői bíró és polgárok	Balla István, zalafői polgár	A török túszként tartotta őt a falu summájáért.
4. 18677	1617. 06. 04.	Balaskovics István	Újvári (?) bíró	Beke János tartozásának halasztása ügyében.
5. 7097	1619. 08. 19.	Batthyány Ferenc	Ua.	Törökök kártételeiről.
6. 30959	1621.	Ua.	Ua.	Szalonaki katonák erőszakoskodásai.
7. 37721	1628.	Batthyány Boldizsár	Polgárdi és bottyáni polgárok	Thúry Benedek hatalmaskodásai ellen.
8. 06708	1640. 05. 01.	Batthyány Ferenc	Bicskei bírák, esküdtek	Kéri, hogy az úr veszprémi vagy győri emberre bízsa a falut, hogy be tudják vinni neki a summájukat.
9. 06709	1641. 05. 24.	Batthyány Ádám	Ua.	Bicskéhez tartozó puszták tulajdonjogának megújítása.
10. 06710	1642. 07. 13.	Ua.	Ua.	A kért 24 db karmazsinbört beszereztek; panasz a rábaköziek fosztogatásai miatt.
11. 37725	1643.	Ua.	Ua.	Panasz Hámori István tisztartó ellen.
12. 13591	1643. 04. 25	Ua.	Ua.	Batthyánnak 22 karmazsinbört, summájukat és ajándékokat küldenek.
13. 13590	1643. 04. 25.	Batthyány Ádám	Bicskei bírák, Fejér György és esküdtei	Vágómarha helyett fát szállítottak Batthyánnak.
14. 13592	1643. 05. 29.	Ua.	Ua.	Varga György Bicskéhez tartozó birtokot vett a zsámbéki töröktől, a falu ez ellen tiltakozik.

⁸⁵ MOL Batthyány cs. lvt., Missiles P 1314. Mivel ez a közel negyven levél korántsem az összes, ezért a belőlük levont következtetések bár fontosak, de elsősorban jelzésértékűek.

Numerus	Dátum	Címzett	Feladó	Tárgy
15. 06711	1643. 05. 30.	Ua.	Ua.	Varga György ügyében.
16. 13593	1644. 03. 13.	Ua.	Ua.	Közbenjárást kérek Bartalos Andrásnak a törököktől való kiváltásában.
17. 48282	1645. 06. 30.	Ua.	Bicskei bíró, Takács Albert és esküdtei	Albert Miklós kiszabadítását kéri ismételten.
18. 34253	1645. 10. 28.	Csáktornyai István	Bicskei bírák, Fodor János és esküdtei	Kék karmazsin hiányáról.
19. 06712	1646.	Ua.	Ua.	Panasz a tatai katonák fosztogatásai miatt.
20. 34254	1646. 03. 30.	Batthyány Ádám	Ua.	Albert Miklósnak a törököktől való kiszabadítását kéri.
21. 37727	1646.07. 15.	Ua.	Ua.	Szalónvári János hatalmaskodásai ellen.
22. 06713	1647. 01. 17.	Ua.	Ua.	Ua.
23. 06714	1647. 01. 17.	Ua.	Ua.	Gesztelyi hajdúk tolvajlásairól.
24. 06715	1647. 01. 17.	Ua.	Ua.	Nádasdy Ferenc hajdúinak tolvajlásairól.
25. 06716	1647. 08. 07.	Ua.	Ua.	Summájuk csökkentését kéri.
26. 06717	1648. 09. 01.	Ua.	Ua.	Buzgó János örökségének ügyében.
27. 19359	1651. 11. 23.	Szili Gergely	Hídvégi bírák	A simontornyai törökök elvitték a beszolgáltatandó bárányokat.
28. 06718	1653. 08. 24.	Ua.	Ua.	Határvíta a móri puszta hovatartozásáról a tatai tiszttartóval.
29. 06719	1654. 11. 20.	Ua.	Ua.	Határvíta a tatai tiszttartóval.
30. 11839	1679. 09. 23.	[?]	Búcsúiak	Tolvajok elfogása ügyében.
31. 30961	N. d. (Nincs dátum)	Ua.	Merényiek és újlakiak	Panasz a zalavári apát hatalmaskodásai miatt.
32. 30958	N. d.	Ua.	Merényi bíró és esküdtek	Buics István 25 évvel azelőtti lezárt peres ügyét egy falusi újra előhozta.
33. 30960	N. d.	Ua.	Ua.	Tiltakozás Batthyány ítélete ellen, aki az egész falut megbírságolta ökörlopás miatt.
34. 37722	N. d.	Ua.	Ua.	Ua.
35. 37723	N. d.	Batthyány Ádám	Polgárdi bírák és jobbágyok	Panasz Vámos István veszprémi kapitány ellen.
36. 37724	N. d.	Ua.	Ua.	Panasz a csáktornyai tiszttartó hatalmaskodásai ellen.
37. 37726	N. d.	Ua.	Ua.	A patai puszta hovatartozásáról.
38. 15970	N. d.	Ua.	Gercsei, miksei és kápolnai esküdtbírák és polgárok	Sági Ferenc hatalmaskodásairól panasz.

FÜGGELÉK 2.

*Földesúri utasítások*⁸⁶

1. Meg kell hagyni, hogy az hegyes zabot mindenfelől beszolgáltassák késedelem nélkül [...]
2. [...] az egyéb féle adó pénz még restanciában hátravagyon, azt meghagyják, hogy egy hét alatt összeszerezzék, és az számtartó kezéhez beadják.
3. Az irtás kappanokról az bírakkal számot akarunk vettetni [...].
4. Az egyébféle helyadó kappanokat, tikot, ludat is igazán beszolgáltassák, hogy az konyhasáfár számot adhasson róla, és konyhánknak fogyatozása ne legyen [...].
5. Az uraim lovai, istállóí igen rosszul vannak. Azért az bírának hagyják meg [...], csinálják meg őket [...].
6. Az ács mellé az jövő héten több embert kell rendelni, és szekereket, hogy az mi fa készen vagyon, fölholdhassák [...].
7. Az minemű szénát pusztá réteken takartak, azokat be kell hordatni, és az mi istállónk fölébe rakatni.
8. Az cserép téglát föl kell az várba hordatni.⁸⁷
9. Az sáfároknak és bírónak meg köll mondani az mi szónkkal, hogy megszűnjenek az latorságtúl, és az mi jobbágyainkat ne nyomorgassák annyira, az maguk robotjára parancsolván őket, és ha nem cselekedik, [...] verik, tagolják és bírságotják őket, mert ha meg nem szűnnek, s előmbé panasz jön többé rájuk, úgy cselekedöm velük, hogy míg élnek, megemléköznek róla [...].
10. Azt is értegettem én, hogy vannak olyanok is az sáfárok és egyéb tisztviselő közt, hogy borokat, mézet, szilvát foglalnak az magok számára [...].
11. Azt hallottam, hogy most, míg Pozsonyban voltam, hát az sáfárok és bírák közül vettenek volt az jobbágyok között [ajándékot szedtek be indokolatlanul a jobbágyoktól] az okon, hogy az feleségemnek hozzák be az gyermekágyban, az ki nek nem köllött volna bevinni. De jobban végére fogok menni [...].
12. [...] Tisztviselőkké tettelek benneteket, nem azért, hogy az én jobbágyaimat nyomorgassátok, és az magatok dolgát úgy végezzétek velük, mint az úr dolgát, hanem azért, hogy az úr dolgára igazán gondot viseljetek [...].
13. Arra is az sáfároknak és bírának gondot köllene viselni, hogy mikor valami szekerezés esik az jobbágyokra, hát igazán köllene azt fölvetetni, az ki tehetősebb, arra többet, az ki szegényebb, arra többet⁸⁸ [!] köllene vetni [...].
14. [...] Gyanakodik az alatta való jobbágyokra, hogy melyik panaszlott volna [...] meg ne háborgassa érette az jobbágyinkat [...].⁸⁹

86 Batthyány I. Ádám instrukcióiból és egyéb utasításaiból összeállítottam egy összevágott, „ideális instrukciót”, amely az általunk talált összes fontosabb utasítást tartalmazza.

87 1–8. pontok. MOL Batthyány-cs. lvt., Instrukciók P 1322/37 No 377.

88 Elírás, „kevesebbet” kellene, hogy szerepeljen.

89 9–14. pontok. MOL Batthyány-cs. lvt., Instrukciók P 1322/35 No 42.

15. Végházak körül hagyjuk és parancsoljuk hitünk szerint, *életek és fejetek vesztési alatt*, hogy ti gercsei,⁹⁰ újvári,⁹¹ újudvari,⁹² szentbalázsi,⁹³ hahoti,⁹⁴ rajki,⁹⁵ kacorlaki,⁹⁶ sőtöci⁹⁷ és pölöskei⁹⁸ bírák és polgárok, azután ha törököt láttok följönni avagy nyomot, mindjárt késedelem nélkül bevigyétek Pölöskére és Egerszegre az hírt, el se merészeljétek mulatni, ha pedig elmulatjátok, kemény büntetés leszen rajtatok [...].⁹⁹

PÉTER ILLIK

THE FUNCTION OF THE RURAL JUDGE ON THE 17TH-CENTURY BATTHYÁNY ESTATES

Hungarian historians already analysed the role of the rural judge in the early modern period but they mainly concentrated on its economic functions. Furthermore, there was a heated debate on how the rural judge represented the autonomy of the village or became the representative of the landowner's interests. The present essay summarises the results of Hungarian historiography but also analyses the roles and function of the rural judge from another aspect. However, it also claims, based on the records of the Batthyány Family Archives, that the rural judge had a subservient role and he executed the landowner's, Adam I Batthyány's, will on the Batthyány estates in the first part of the 17th century.

The Turkish conquest changed the situation of the Hungarian Kingdom substantially, including life in the countryside and the role of the rural judge. The author analyses these changes in the countryside using records (judge's missiles and the landowner's instructions) from the Batthyány Family Archives.

The villagers had to pay ever-growing burdens to their landowners, face Turkish occupation and report Turkish military actions. The Turkish spahis summoned the rural judges first and intimidated them to force their village into submission. The Hungarian villages were forbidden to submit to the Turkish spahis but if they did not

90 Ma: Gerse, Vas megye, Kemenesaljai uradalom.

91 Némétújvár, Vas megye.

92 Zala megye.

93 Zala megye, Kanizsa mellett.

94 Zala megye, Kanizsa mellett.

95 Rajka [?]: Moson megye.

96 Zala megye, Kanizsa mellett.

97 Ma: Söjtör, Zala megye, Kanizsa mellett.

98 Zala megye.

99 15. pont. MOL Batthyány-cs. lvt., Batthyány Ádám leveles könyve P 1313/4 No 141.

do so, the Turks attacked these villages, killed or captured the villagers and destroyed their houses.

In this way, the rural judges representing their villages got involved in such situations in which they had to decide in matters influencing the survival of the village. They had conflicts with their landowners, the conquering spahis and even with their fellow villagers. The laws and articles could not control this fluid situation, only the personal abilities of the rural judges mattered.

NAGY JÓZSEF

KÉNYSZERSZÖVETKEZETEK MAGYARORSZÁGON (1948–1956)

1. A SZÖVETKEZETI SZERVEZÉS ELŐZMÉNYEI

1945 tavaszán a radikális földreform végrehajtásával a Magyar Kommunista Párt látóköréből átmenetileg kikerült a falusi lakosság társadalmi problémája. Természetesen foglalkoztak gazdasági kérdésekkel, hiszen a féléves hadszíntéri állapot, előbb a német, majd a több százezer fős szovjet hadsereg ellátása a mezőgazdaságot szinte teljesen tönkretette. Az egész ország élelmezése szempontjából alapvető fontosságú volt a parasztság termelőképességének helyreállítása. A nagybirtok felszámolása után azonban – annak ellenére, hogy tisztában voltak a parasztságon belüli vagyoni különbségekkel – a mezőgazdasággal foglalkozó lakosságot dolgozó parasztnak tekintették. Az MKP még Debrecenben székelő Központi Vezetőségének a földreform végrehajtásával kapcsolatos irányelvei külön felhívták a figyelmet: „Vigyázni kell azonban arra, hogy a földigénylő bizottságok ezzel a rendeletben biztosított jogokkal ne lőjenek túl a célon és ne kerüljenek ellentétbe a földreform alapvető rendelkezéseivel. Nem szabad gazdagparasztot „népellenessé” nyilvánítani csak azért, mert például rosszul bánt a béresével stb. Itt is érvényes az, amit fent kifejtettünk: nem szabad a gazdagparaszságot és vele együtt a középparasztok tömegeit a feudális reakció karjaiba kergetni.”¹

Ez a kommunista pártvezetés részéről már ekkor is csak taktikai kérdés volt, de 1947-ig a falvakban lévő vagyoni különbségeket nem feszegetik. A pártdokumentumokban jelző nélkül használják a „parasztság” kifejezést, ezzel is hangsúlyozva, hogy a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó falusi lakosságot egységesnek tekintik. Természetesen már 1945-ben megkezdik a földműves-szövetkezetek országos hálózatának kiépítését, ezek azonban mint a parasztság demokratikus összefogásának szervei szerepelnek. Az 1945-ös választások propagandaanyagában ez így jelenik meg: „Termelő, beszerző és értékesítő szövetkezetek széles hálózatát kell kiépíteni, hogy a parasztság számára biztosítsuk azokat az előnyöket, melyeket a földesuraknak a nagybirtok nyújtott”.²

1 A Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségének irányelvei a pártszervezetek számára a földreform végrehajtásával kapcsolatban. Debrecen, 1945. márc. 21. In: Az MKP és SZDP határozatai, 1967: 69.

2 A Magyar Kommunista Párt választási programja 1945. szept. 22. In: Az MKP és SZDP határozatai, 1967: 157.

A kommunista párt mint a kormánykoalíció tagja fontos feladatának tartotta a mezőgazdaság fejlesztését. 1946. szeptember 18. és október 1. között tartotta az MKP III. kongresszusát. A kongresszus külön programtervezetet fogadott el a mezőgazdasági termelés fejlesztésére és a dolgozó parasztság helyzetének megjavítására. Ez a program abból indul ki, hogy „mint a gazdasági élet minden ágában, a mezőgazdaságban is a termelőmunka előfeltétele a biztonság, a nyugalom és rend. Az új birtokos és régi gazda egyaránt biztonságban legyen afelől, hogy birtokában senki sem háborgatja, földtulajdonát a népi demokrácia törvénye védelmezi, hogy munkájának gyümölcsét háborítatlanul élvezheti.”³ Ezután tíz fejezetben konkrét javaslatokat tesz a mezőgazdasági fejlesztésre, a gépesítésre, a mezőgazdasági szakoktatásra, a hitelezésre és az értékesítésre. Itt már egy fejezet foglalkozik a szövetkezetekkel is, de egyértelműen nem derül ki, hogy milyen szövetkezetekről van szó. Új szövetkezeti törvény kell, mely „valóban népi demokratikus alapra helyezze a szövetkezeteket és erőteljesen küzdjön az álszövetkezetek ellen; a régi agrárszövetkezeteket meg kell tisztítani a népellenes elemektől és a vezetést a dolgozó parasztságnak kell kézbe venni; elő kell mozdítani a törpe- és kisbirtokosok önkéntes társulását és szövetkezetbe tömörülését, hogy ennek előnyeit a maguk számára hasznosíthassák”.⁴ Egyedül az utolsó félmondat utal arra, hogy termelőszövetkezetekben is gondolkodnak.

Tehát még 1946 őszén is meglehetősen visszafogott az MKP állásfoglalása a mezőgazdaság jövőjét illetően. A III. kongresszus által felvázolt agrárprogram kisebb változtatással megfeleltethető egy polgári fejlődés útján haladó mezőgazdaság célkitűzéseinek is. Bár a kiskgazdapárt elleni támadások szinte állandóak a baloldal részéről, a „ki kit győz le” kérdése még nem dőlt el a belpolitikai küzdőtéren. Ugyanez a helyzet a vagyoni különbségekkel is. „Az új birtokos és régi gazda” támogatására vagy legalábbis közömbösítésére feltétlenül szüksége van – legalábbis egyelőre – a kommunista pártnak. Ez az oka annak is, hogy a falvakban meglévő vagyoni különbségekről, ha úgy tetszik „osztálykülönbségekről” nem vesznek tudomást.

Ez a szellem 1947-ben alapvetően megváltozott. Népköztársaság elleni összeesküvés vádjával hajszát indítottak Kovács Béla – az FKGP főtitkára – ellen, és február 25-én a szovjet elhárítás letartóztatta. Változatlanul folytatták a „szalámitaktikát” a kiskgazdapárt ellen, s május végén lemondásra és emigrálásra kényszerítették Nagy Ferenc miniszterelnököt. Csúpan ennek hatására 50 képviselő lépett ki a kiskgazdapártból. Ez a parlamenten belüli átrendeződés indokoltá tette új országgyűlési választások tartását. A választást megelőzően azonban a politikailag meggyengült és új vezetésével a baloldalhoz közelítő kiskgazdapártot sikerült meggyőzni, hogy az 1945-ben kialakult négypárti koalícióban bennmaradjon. Az 1947. augusztus 31-én megtartott országgyűlési választáson a koalíció megszerezte a szavazatok 60%-át, ezen belül a kommunista párt 22,2%-ot kapott. Bár világos volt, hogy a koalíció többi partja: a Független Kiskgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, de még a Szociáldemokrata Párt többsége sem híve a kommunista rendszernek, a kommunista párt igen alacsony szavazattöbbsége birtokában elhatározta a baloldali fordulat keresztülvitelét.

3 Uo. 277.

4 Uo. 284.

Ehhez a nemzetközi helyzet is segítséget nyújtott. 1947 tavaszán kiéleződött a helyzet a Szovjetunió és volt szövetségesei, Anglia és az Egyesült Államok között. Kibört a hidegháború. 1947 őszén a Szovjetunió elhatározta, hogy az általa megszállt országokból létrehoz egy ütközőzónát, s hogy ezek hűségében ne kelljen kételkednie, szorgalmazza a kommunista hatalmi viszonyok kialakítását is. 1947 szeptemberében szovjet kezdeményezésre létrejött a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform), amely már alakuló ülésén elismerte, hogy „a háború utáni korszak fő feladatának megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti a vezető szerep”, de a belpolitikában és gazdaságpolitikában is a Szovjetunió 30 éves tapasztalatait illő volt figyelembe venni.⁵ 1947 ősze és 1948 tavasza között Bulgáriában, Romániában, Magyarországon, Csehszlovákiában és Lengyelországban megtörtént a kommunista hatalomátvétel.

1948 februárjában már az új politikai elképzeléseknek megfelelően készültek el az MKP gazdaságpolitikai irányelvei. Ezek négyféle társadalom-gazdasági képződményt különböztetnek meg: „a) Az egyszerű árutermelő gazdaságot. Ide tartoznak mindenek előtt, a kulákgazdaságok kivételével az összes parasztgazdaságok, tehát a parasztgazdaságok túlnyomó többsége; továbbá a nem kizsákmányoláson alapuló kisipari termelés. b) A tőkés magángazdaságot. Ide tartoznak a kapitalista rendszerű ipari üzemek, továbbá a mezőgazdaságban a kulákgazdaságok.” A c) és d) pontba az államkapitalista és már kisajátított szocialista gazdaságot veszi.⁶ Itt találkozunk először központi pártdokumentumban a „kulák” megnevezés alkalmazásával és annak bizonyításával, hogy a nagybirtokrendszer megszüntetése után is vannak a falvakban vagyoni és társadalmi különbségek. Néhány sorral később éppen ennek a veszélyére hívják fel a figyelmet: „Nemzetgazdaságunknak éppen ebből az átmeneti jellegéből következik, hogy sem a földreform, sem a stabilizáció kimenetele nincs még teljes mértékben biztosítva. A nagybirtok felosztása és többszázezer paraszt kisbirtokhoz juttatása lehetővé teszi a mezőgazdaság szövetkezeti alapon való újjászervezését és a kapitalista elemek fokozatos kiküszöbölését, amennyiben azonban a mezőgazdasági árutermelés továbbra is kapitalista gazdálkodás keretében történék, a földreform kiinduló pontjává válhat a mezőgazdaság amerikai, vagy francia típusú kapitalista fejlődésének.”⁷

Az Irányelvek külön fejezetet is szentel a mezőgazdaság fejlesztésének. Nem kívánja felszámolni, de korlátozni akarja a kulákság gazdasági szerepét és befolyását és növelni az állami gazdaságok földterületét, termelési jelentőségét. Már ekkor javasolják állami traktor- és géptelepek szervezését. Ekkor még a kistermelői gazdaságok tömörítését a földműves-szövetkezetek keretében működő termelői társulásokban képzelték el.

E lényegében elvi állásfoglalás után 1948. április 22-én fogadták el a Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelveit, amelyek már konkrétan igyekeznek megfogalmazni a mezőgazdaság szövetkezeti átszervezésének feladatait. „A népi demokratikus Magyarországon a mezőgazdaság szocialista fejlődése a termelőszövet-

5 Kilenc kommunista párt lengyelországi értekezletének beszámolója 1947. szeptember. In: Tartós békéért, népi demokráciáért. Bp., Szikra, 1947. 17–21.

6 Irányelvek az MKP gazdaságpolitikájához. In: Az MKP és SZDP határozatai, 1967: 537.

7 Uo. 538.

kezeteken keresztül visz. Nálunk ma még nincsenek meg a feltételei annak, hogy az egyéni gazdálkodás helyébe általánosan a termelőszövetkezetek lépjenek. De a mi viszonyaink között az egyéni gazdálkodás is, ha az egyszerű szövetkezeti mozgalom hálójára támaszkodik, a mezőgazdaság szocialista fejlődését mozdíthatja elő, termelőszövetkezetek létesüléséhez vezethet. – Az átmenet az egyéni gazdálkodásról a szövetkezeti gazdálkodásra lassú folyamat, mely a parasztság önkéntes elhatározását, továbbá türelmes átnevelését követeli meg. Gyorsítani ezt az átmenetet most elsősorban azáltal kell, hogy az értékesítési és fogyasztási tevékenységet az általános falusi szövetkezeteken belül összekapcsoljuk a szövetkezeti termeléssel, s hogy az állam különböző előnyökben részesíti a szövetkezeteket”.⁸

Magyarországon a különböző falusi szövetkezetek már félévszázados múltra tekinthettek vissza. 1898-ban alapította gróf Károlyi Sándor a Hangya beszerző és értékesítő szövetkezetet, de a két háború között nagy számban jöttek létre hitelszövetkezetek, tejszövetkezetek, az Alföldön és a bortermő vidékeken gyümölcsértékesítő és borszövetkezetek s az 1930-as években gépszövetkezetek is. Természetesen ezeket kisebb-nagyobb földtulajdonnal és árutermeléssel is rendelkező gazdálkodók hozták létre. A földműves-szövetkezetek országos hálózatát 1945-ben kezdték kiépíteni állami segítséggel, amennyiben minden újonnan földhözjuttatottat kötelezték a földműves-szövetkezetbe való belépésre. Ezeknek a vezetése természetesen kisparasztok és szegényparasztok kezében volt, de a háború utáni nyomorúságos gazdasági és inflációs körülmények között nem tudták felvenni a versenyt a régi szövetkezetekkel. Az „Irányelvek” is megállapítja: „A szövetkezetek jelentős része egyáltalán nem funkcionál. Így van ez elsősorban a földműves-szövetkezeteknél, melyeknek többsége csak üres keret”.⁹

A háború előtti szövetkezetekben a kommunista párt egyáltalán nem bízott meg, azokat kapitalista képződményeknek tekintette. „A szövetkezetekben a fő veszély a kapitalista veszély, amely mindaddig fennáll, amíg nemzetgazdaságunkban tőkés termelési viszonyok fenntalálhatók. Elsősorban áll ez a falura, ahol a föld és a termelési eszközök magántulajdona újra és újra szüli a kapitalizmust, és ahol ennek következtében a kapitalista ideológia állandóan fertőzi a parasztságot.”¹⁰ Az a cél tehát, hogy ezekből a szövetkezetekből kiszorítsák a vagyonos, kulák, tőkés elemeket, majd az így demokratizált szövetkezeteket beolvassák az állami irányítás és ellenőrzés alatt álló földműves-szövetkezetekbe. „Ezért népi demokráciánk szövetkezeti rendszerének kiépítésénél, a földműves-szövetkezeteknek általános falusi szövetkezetté való fejlesztésére kell helyezni a súlypontot. Az általános falusi szövetkezeten belül viszont arra kell vinni az irányt, hogy az értékesítési és elosztási tevékenység mellett minden módon előmozdítsuk a termelés szövetkezeti megszervezését”.¹¹

A nagyipari üzemek államosítása után világossá vált, hogy a könnyűipar és élelmiszeripar alapanyagát a szétszórt kisparaszti mezőgazdaság adja. Több mint egymillió kisüzemet viszont összefogni és az állam által megkívánt termelést rákényszerí-

⁸ Az MKP szövetkezeti irányelvei. In: Az MKP és SZDP határozatai, 1967: 564.

⁹ Uo. 566.

¹⁰ Uo. 573.

¹¹ Uo.

ríteni lehetetlenség. Nincs más választás, mint az, hogy növelni kell az állami gazdaságok területét és megindítani a termelészövetkezeti mozgalmat. Az MKP KV Politikai Bizottságának 1948. április 22-én megtartott ülése maga is elismeri, hogy „pártunk késlekedett a magyar szövetkezeti kérdés elméleti és gyakorlati tisztázásával, annak ellenére, hogy a III. pártkongresszuson erre kifejezett utalás történt és emellett közgazdaságunkban végbemenő változások, valamint az ország egész gazdasági fejlődésének perspektívája ezt múlhatatlanul szükségessé tették.”¹²

Az ezen az ülésen elfogadott „szövetkezeti irányelvek” is a beszerző, értékesítő és fogyasztási szövetkezetek fontosságát hangoztatja, mint olyan alakulásokat, amelyek alkalmasak a parasztság termelészövetkezeti csoportosulásának előkészítésére. 1948 tavaszán még egy mérsékelt és fokozatos termelészövetkezeti szervezés a célkitűzés. Itt még az általános szövetkezeteken van a hangsúly, amelyeknek részei a termelészövetkezetek is, de már erőteljesen és több alkalommal felvetődik a kulákok elleni harc is, és már ebben a határozatban benne van, hogy a kulákbérleteket el kell venni és szegényparasztokból álló bérlőszövetkezeteknek adni.

Ezt a szemléletváltást, valamint a falusi osztálytagozódást és erősödő osztályharcot hangoztató elméletet felerősítette a Kommunista és Munkáspártok 1948. június 27-i bukaresti ülésének határozata, amely felhívta a figyelmét a demokratikus országok kommunista pártjainak a „falusi osztálytagozódás” gyorsuló folyamatára, az „osztályharc éleződésére” és a mezőgazdaság kollektivizálására.¹³ Ennek a határozatnak a jelentőségét magyar szempontból Hegedűs András – akkor már mint az MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottságának vezetője – még 1950-ben is hangoztatta: „A megváltozott helyzetben pártunk parasztpolitikájának kialakulását nagymértékben elősegítette a Tájékoztató iroda emlékeztető határozata, amely a mi pártunk részére is figyelmeztetés volt, hogy a szocializmus építése falun történelmi szükségszerűség minden népi demokratikus országban”.¹⁴ Ez a kötelezettség természetesen következett a Tájékoztató Iroda 1947 szeptemberi megalakulásakor elfogadott állásfoglalásból, amely szerint a népi demokratikus országok a Szovjetunió sokéves tapasztalatait belpolitikájukban is figyelembe veszik. Ha tehát az „élenjáró szovjet mezőgazdaság” eredményeit a kolhozrendszernek köszönheti, akkor a magyar mezőgazdaságnak is ezt az utat kell követnie. Rákosi már 1948 júliusában kijelentette: „nem elég a szocializmust a városban építeni, és nem is lehet a szocializmust megvalósítani, ha a falun nem építjük”. A faluban viszont nem lehet addig építeni, „míg ott szabadon nőnek a kizsákmányoló elemek”.¹⁵

Az állami elővételi jog és a kulákbérletek felszámolása szerepelt az MDP alakuló kongresszusának programjában is 1948 júniusában. „A párt védi a paraszti magántulajdont, éppen ezért ellenzi a kisbirtokok további elaprózását, és sikraszáll tervszerű állami birtokpolitika keretében a földadásvételénél az állam elővételi jogának gyakorlásáért a dolgozó parasztság javára. A mezőgazdasági munkanélküliség megszűn-

¹² Uo. 567.

¹³ Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának határozatai, 1950: 15.

¹⁴ Hegedűs, 1951.

¹⁵ Rákosi, 1949.

tetésének fontos eszköze a vidék iparosítása, továbbá nagybérleteknél a bérlet kötelező felajánlása mezőgazdasági munkásokból és kisparasztokból alakuló bérlőszövetkezeteknek.”¹⁶ Két hónappal később azonban Rákosi Kecskeméten, augusztus 20-án elmondott beszédében már a termelőszövetkezetek megalakítását szorgalmazza. „A kérdés, hogy merre menjen a dolgozó parasztság, fel van vetve és a válasz is világos. A dolgozó parasztság a szövetkezés, a kölcsönös segítség és a közös munka útját választja. És ebben teljes erővel támogatja őt a város dolgozó népe, az egész demokrácia.”¹⁷ A kulákság gazdasági korlátozását előíró rendeletek nem is vártak magukra sokáig. 1948. augusztus 28-án jelent meg a mező- és erdőgazdasági ingatlanok forgalmának korlátozásáról, egy nappal később a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletéről szóló kormányrendelet.¹⁸

A korabeli pártdokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy az MDP vezetésének sem egységes, sem konkrét elképzelése nem volt a tervezett szövetkezeti gazdálkodás megvalósítására. A titkárság 1948. október 14-i ülése határozatot hozott a központi pártapparátusban működő Szövetkezetpolitikai Bizottság és Agrárpolitikai Bizottság összevonásáról, Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság néven. Ennek az elnöke Gerő Ernő lett.¹⁹ A bizottság feladata volt, hogy kidolgozza a kulákság korlátozását szolgáló intézkedéseket, a mezőgazdaság kollektivizálását elősegítő rendszabályokat; „kidolgozza az osztályszempontoknak megfelelően a mezőgazdasági termelés fejlesztését szolgáló szükséges intézkedéseket”, gondoskodik a fenti rendszabályok és intézkedések végrehajtásáról, különböző állami szervek, szövetkezeti központok és nemzeti vállalatok irányításával és határozatai végrehajtásának ellenőrzésével. A bizottság közvetlen irányítása alá tartozott a Földművelésügyi Minisztérium és a Magyar Országos Szövetkezeti Központ.

Ez a bizottság terjesztett tervezetet október 28-án a Politikai Bizottság elé a közösen termelő szövetkezeti csoportok fejlesztéséről. Az előterjesztés helyzetelemző részében megállapítják, hogy „a termelőcsoportok szervezése terén a legnagyobb zavar és bizonytalanság uralkodik”.²⁰ A pártközpont által irányított vizsgálatok megállapították, hogy az 1947/48-as gazdasági évben mindössze 5 szántóföldi csoportról tudnak. 1948 őszén a nagybérleteket felszámoló rendelet megjelenése után a közös termelést folytató csoportok száma megnőtt: október közepéig nem teljesen megbízható adatok szerint 64 földbérli-szövetkezeti csoport nyújtotta be hitelkérelmét, és országosan mintegy 200 csoportról tudnak. Az előterjesztés megkülönböztet „tábláscsoportokat” és „közösen termelő csoportokat”. A táblás művelés alatt ekkor még azt a formációt értették, ahol a termelők csak bizonyos munkafolyamat elvégzésére szövetkeztek, egyébként pedig saját tábláikat tulajdonukban megtartották. „A táblás művelést folytató csoportok túlnyomó többségben kapitalista módon gazdálkodnak. A közösen termelő csoportoknál általában a legalacsonyabb, legprimitívebb formákat kívánják kialakítani és nem egy helyen csak egy évre, indulásként tervezik a csoportok megalakulását, s azután újra egyé-

16 Az MKP és SZDP határozatai, 1967: 599.

17 Rákosi, 1950: 333.

18 8990/1948 és 9000/1948 sz. Korm. rendeletek.

19 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) M-KS-276. f. 53. cs. 13. ö.e.

20 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 13 ö.e.

nileg akarnak gazdálkodni. A földműves-szövetkezetek mai formájukban nem segítik, hanem rossz vezetőségeik miatt legtöbbször akadályozzák a tábláscsoportok létrejöttét. Pártszervezeteink elhanyagolják ezt a kérdést és sok helyütt ellenséges a magatartásuk a közösen termelő csoportokkal szemben.”²¹

Az előterjesztés javasolja, hogy november 15-ig dolgozzák ki a termelőszövetkezeti csoportok működési alapszabályát. A tervezet két alaptípust említ, az egyik a táblás termelőcsoport, ahol a termelési folyamat egy része egyéni, családi műveléssel történik, s a jövedelem elosztását a beadott föld aránya szabja meg. A másik a közösen termelő szövetkezeti csoport, ahol a földművelés szövetkezeti munkaszervezettel történik, a jövedelmet pedig részben a végzett munka, részben a beadott föld alapján osztják szét. Ez tehát földjáradék, amit a tervezet a megtermelt javak 25–30%-ában javasol megállapítani, azért, hogy a belépés a középparasztok számára szimpatikusabb legyen, amit azonban később csökkentenének. Ez a tervezet még el tudja képzelni azt is, hogy a termelők nem teljes földterületükkel lépnek a szövetkezetbe, csupán azt kötné ki, hogy „a tag által egyénileg művelt terület nem haladhatja meg a szövetkezeti termelésbe beadott föld nagyságát”. Ugyancsak eltér a később megvalósított tervek-től az az elképzelés is, hogy „a közösen termelő szövetkezeti csoportokat általában nem önálló szervezetként szervezzük meg, hanem általános, egységes falusi szövetkezetté fejlesztendő, földműves-szövetkezetekben vagy földbérlet-szövetkezetekben”.

Ez a bizonytalanságokkal tűzdelt tervezet nem tükrözi viszont azt a hevületet, amivel a vezetés szorgalmazta a szövetkezetek létrehozását. Bizakodó, bár ekkor még mértéktartó Rákosi Mátyásnak a Központi Vezetőség 1948. december 9-i ülésén elhangzott beszéde: „A majdnem kétmillió apró birtok, melynek jó része gyakran fél- és negyed holdas darabkákból áll, rendkívül megnehezíti nemcsak az olcsó, de a tervszerű termelést is. Hazánkban most több mint 300 földműves termelőszövetkezet működik. Jelen-tékeny részük azoknak a bérelőknak a szövetkezete, akik most vették át a kulákok eddig bérletben lévő földjeit. Rizstermelésünk majdnem kizárólag szövetkezeti és hozzátehet-jük, jórészt álszövetkezeti kezekben van. Emellett azonban nincsen olyan községe az országnak, ahol ne terveznének szövetkezetet, helyenként egész csomót. – A mi véle-ményünk szerint nem szabad az új szövetkezeteket elsietve, megfelelő vezetők és káde-rek nélkül létrehozni. Rendkívül vigyázni kell arra, hogy a szövetkezés önkéntes le-gyen. Nyomás, vagy erőltetés kárt okoz. – Mi javasoltuk a földművelésügyi kormány-zatnak, hogy a szövetkezeteknek ne csak gazdaságilag menjen a segítségükre, ne csak gépekkel, vetőmaggal, szerződési előnyökkel, adóztatási könnyítésekkel, hanem a szer-vezésben is nyúljon a hónuk alá. A meglévő és működő szövetkezetekből válassza ki azt a három vagy négy termelőszövetkezeti típust, amely legalkalmasabb a fejlődésre és legéletképesebb. Dolgozza ki ezeknek a termelőszövetkezeteknek a működési szabály-zatát. A működési szabályzat kidolgozásánál elsősorban a tényleges helyzetből, a már meglévő tapasztalatokból induljon ki és ezeket a működési szabályzatokat bocsássa az összes szövetkezetek rendelkezésére.”²² Tehát itt még hangoztatja azt, hogy nem szabad elsietni a szervezést és vigyázni kell az önkéntességre.

21 Uo.

22 Rákosi, 1950: 352–355.

Az idő azonban sürgetett, s a kapkodó, át nem gondolt intézkedések most kezdtek bosszút állni. Augusztus végétől több mint százezer hold gazdagparaszti föld került olyan falusi nincstelenek birtokába, akiknek sem felszerelése, sem termelési tapasztalata nem volt. A Rákosi által említett 300 földbérlő-szövetkezet csak a tervekben szerepelt, s november végén félő volt, hogy újabb hatalmas területek maradnak megműveletlenül. A földműves-szövetkezetek, amelyekhez ezek a területek hivatalosan tartoztak, annyi megpróbáltatás után nem mertek és nem akartak újabb „vad” szövetkezeteket létrehozni, ezeknek a kallódó földeknek a problémájára azonban a Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság tervezete sem mutatott megoldást. Az MDP KV Politikai Bizottsága december 9-én tárgyalta meg a már rendelettervezetbe foglalt anyagot, s kisebb módosítás után jóváhagyta.²³

A „földműves-szövetkezetek és földbérlő-szövetkezetek termelőszövetkezeti csoportjairól” szóló 14.000/1948. sz. kormányrendelet már december 10-i dátummal napvilágot látott.²⁴ A rendelet jelentőségét mutatja, hogy az eredetileg tervezett FM-rendelet kormányrendeletként jelent meg. A rendelet szövegéből két következtetést azonnal le lehet vonni. Az egyik az, hogy itt még látszólag bürokratikusan komolyan veszik a törvényességet: „...termelőszövetkezeti csoport csak a földművelésügyi miniszternek a Magyar Országos Szövetkezeti Központ meghallgatása után adott engedélye alapján működhetik. A termelőszövetkezeti csoport gazdálkodásának módját és tiszta jövedelmének felosztását a jelen rendelethez I–III. szám alatt mellékelt mintaszabályzat felhasználásával állapíthatja meg. A szabályzat a termelőszövetkezeti csoport tagjaira ezek aláírásával válik kötelezővé, hatályba azonban csak akkor lép, ha azt a MOSZK meghallgatása után a földművelésügyi miniszter jóváhagyta.” A másik következtetés – ahogy az a rendelet címében is szerepel –, hogy ezek a szövetkezetek nem önállóak, hanem a földműves-szövetkezetek leányvállalatai. „A szövetkezet szerveinek mindazok a határozatai, amelyek a szövetkezet tagjait általánosan érintik, a termelőszövetkezeti csoport tagjaira is vonatkoznak; ugyancsak megilletik őket mindazok a jogok, amelyek a szövetkezet tagjait tagsági minőségükből folyóan illetik. A termelőszövetkezeti csoport működésével kapcsolatos közös ügyek lebonyolítása a szövetkezet útján történik, amely ezeket rendes ügyvitele keretében intézi.” A rendelet értelmében a termelőszövetkezeti csoport minden adminisztratív munkáját a könyveléstől az anyagnyilvántartásig, külön kezelve, a földműves-szövetkezetnek kellett végeznie. A rendelet szövegében a földbérlő-szövetkezet-ről már alig esik szó, legfeljebb utalásképpen, hogy aki bérelt földdel lép a termelőszövetkezetbe, annak földjáradék nem jár. A rendelet mellékleteként közölt három alapszabályzat-minta választási lehetőséget biztosított a különböző termelőszövetkezeti típusok megalakításához.

I. típus: táblás termelőszövetkezeti csoport. A csoport közös vetésterv alapján dolgozik, de a földművelési munkák nagy részét minden tag önállóan végzi. Közös a szántás és vetés, valamint azok a munkák, amit gépi erővel el lehet végezni. A tagok nevében a csoport intézőbizottsága kötött termelési szerződéseket is. Az alapszabály

23 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 16. ö.e.

24 14000/1948. Korm. sz. rend. Rendeletek Tára (RT) 1948. dec. 18.

részletesen felsorolja a csoport feladatait a vetési terv elkészítésétől a betakarításig. „A betakarított terménnyel minden tag maga rendelkezik. De minden tagnak hozzá kell járulnia a csoport és a szövetkezet közös költségeihez, valamint tartalékalapok képzéséhez, az intézőbizottság által megállapított mértékben.”

II. típus: átlagelosztású termelőszövetkezeti csoport. A csoport alapszabálya tulajdonképpen az I-es és III-as típusú csoport feladatainak a keveréke. A csoport közös feladata a vetésterv és a táblák megállapítása, a termelési szerződések megkötése. A szántás és a vetés mindazoknál a növényeknél közösen történik, ahol a gépi munka lehetséges. Az évközi növényápolási munkát saját tábláján mindenki maga végezheti, a csoport intézőbizottsága azonban ellenőrzi a munka elvégzését. Az aratás végezhető csoportosan vagy egyénileg, a cséplést azonban közös szűrűn végzik. A gazdálkodással kapcsolatban felmerült költségeket a tagok vetésterületük arányában közösen viselik, s ugyanilyen formában részesül a tag a tiszta jövedelemből is.

III. típus: közös termelőszövetkezeti csoport. A rendelet és a termelőszövetkezeti alapszabályzat elkészítői ezt a termelési formát tartották a legfejlettebbnek. E csoport tagjai a művelésük alatt álló földterülettel részt vesznek a munkában, attól függetlenül, hogy a művelésük alatt álló terület saját tulajdonuk vagy bérelt. Egyéni művelés céljára (háztáji) jogában állt családonként másfél hold földet megtartani, de ebbe már a ház körüli ketrész is beletartozott. A közös gazdaságba az összes igavonó állatot be kellett adni, valamint a meglévő gazdasági felszerelést is. A rendelet szerint ennek az ellenértékét ki kellett fizetni. „A csoport feladata, hogy a művelése alá vont földeken a tervszerű és eredményes munkálkodást közös szövetkezeti üzemben és társas munkaszervezettel megvalósítsa.” Ennek érdekében a gazdasági év kezdete előtt az intézőbizottság üzemtervet készít, amit a csoportgyűlés hagy jóvá. A munkák elvégzésére 6–10 fős munkacsapatokat szerveznek, amelyek egész évben együtt dolgoznak az intézőbizottság által megbízott munkacsapat-vezető irányításával, akinek az utasításait végre kell hajtani. Az elvégzett munkáért a csoport tagjai munkaegységet kaptak, melynek nagyságát az intézőbizottság határozta meg. A munkaegység kiszámításának megkönnyítésére a MOSZK részletes tájékoztató táblázatot adott ki, ennek figyelembevétele azonban nem volt kötelező. A gazdasági év végén az intézőbizottság a következő szempontok szerint elkészítette a csoport elszámolását: „Az egész évi termelés ellenértékéből le kell vonni a termelésre fordított összes kiadásokat (vetőmag, műtrágya, gépállomással szemben fennálló kötelezettségek, szövetkezeti hozzájárulás, haszonbér stb.). A fennmaradó összegből az üzemgazdasági és a beruházási tartalékokra megfelelő összeget kell biztosítani.” Ezután a „tisztá feleslegből” ki kellett még fizetni a földdel belépő tagok földjáradékát, s ami meg ezek után megmaradt, azt a munkaegységek kifizetésére lehetett fordítani.

A kormányrendelet megjelenésével és a minta-alapszabályzatok elkészítésével hivatalosan is kezdetét vette a szövetkezetek szervezése. 1948 decemberéig becsült kimutatás szerint 468 különböző típusú szövetkezeti csoport kezdte meg működését, részletesebb információk azonban nem állnak rendelkezésünkre. 1949 júniusában már 584 tzscs működött 12 900 taggal, 95 573 kh (55 000 hektár) területen. Az egy szövetkezetre jutó földterület 163 kh (94 hektár) volt, az átlagos szövetkezeti tagság pedig 22 fő. Ha figyelembe vesszük, hogy ennek a területnek jelentős része is az

1948 őszén és azt követően leadott földbérlo-szövetkezeti föld volt, akkor világos, hogy első lépésként a falvak nincstelen vagy 1-2 holdas parasztjait tömörítették a szövetkezetekbe. A kimutatott 22 fős átlagtagság valójában még ennyi sem volt. Egy tszcs megalakulásához legalább 10 fő kellett. Az anyagi biztonság és a remélt nagyobb jólét következtében a férj és feleség is tagjai lettek a szövetkezetnek, így egy 22 fős tagság meglehet, hogy 10–12 családból állt.

A földműves-szövetkezeti bábáskodás sem tartott sokáig. Érhető a döntés, amely a termelőcsoportok adminisztrációját a földműves-szövetkezetekre bízta. Hiszen a legkisebb termelőszövetkezetnek is legalább egy könyvelőt vagy adminisztrátort alkalmaznia kellett volna. Erre azonban nem volt pénz. Közben azonban a földműves-szövetkezetek helyzete is megváltozott. Munkagépeiket át kellett adni a gépállomásnak, ha malommal vagy olajütővel rendelkeztek, azok a megalakuló állami vállalatok kezelésébe kerültek, s a földműves-szövetkezetek mindinkább mint fogyasztási, beszerző és értékesítő szövetkezetek szerepeltek, és semmi közük nem volt a termeléshez. 1950-től megindult a III. típusú tszcs-k önálló termelőszövetkezetté alakulása, s a továbbiakban mindinkább önállósulásra ösztönözték a szövetkezeti csoportokat.

Ez volt az a keret, amelyben a mezőgazdasági népességnek élnie és termelnie kellett volna. Gyakran végrehajthatatlan rendeletek tömegétől gúzsba kötve, rendőrségi és bírósági intézkedésektől megfélemlítve cipelte hátán egykor imádott, most százszor elátkozott földjét. Az évről évre növekvő földadó és beszolgáltatás nemcsak a gazdagparasztok, hanem minden mezőgazdasággal foglalkozó életét bizonytalanná tette. A gyakran ismétlődő tagosítások átláthatatlanná tették a földbirtoklást is. A „kulákság” határát országosan 25 kh-ban vagy 350 aranykorona tiszta jövedelemben szabták meg, végrehajtása azonban a falusi eljárásokra várt, s voltak olyan falusi párttitkárok, akik az egész birtokos parasztságot osztályellenségnek tekintették. Nem bírván a terheket, évente tízezrek hagyták ott a mezőgazdaságot, s a megműveletlen, ún. tartalékföldek területe százezer holdakkal nőtt, miközben a mezőgazdaság nem tudta normálisan ellátni élelmiszerrel a magyar lakosságot.

2. A SZÖVETKEZETEK SZERVEZETI ÉS SZERVEZÉSI KÉRDÉSEI

Amint láthattuk, 1948 őszére az MDP vezetése eldöntötte a magyar mezőgazdaság sorsát. Bár eredetileg úgy volt, hogy a megalakuló termelőszövetkezetek a földműves-szövetkezetek „leányvállalatai” lesznek, az 1948. október 28-i politikai bizottsági ülésen kiderült, hogy a földműves-szövetkezetek fanyalognak ettől a munkától, sőt a községi „pártszervezeteink is elhanyagolják ezt a kérdést, és a jobboldali elhajlás miatt sok helyütt ellenséges a magatartásuk a közösen termelő csoportokkal szemben”.²⁵ Megállapították, hogy a közösen termelő szövetkezeteknek az állami szerveknél nincs gazdája, a Szövetkezetszervezési Bizottságnak tehát ki kell dolgoznia egy tervezetet, hogy szervezeti és irányítási szempontból a megalakuló szövetkezetek hova tartozzanak. Meg kell jegyeznünk, hogy már az 1945-ös földreform után gyümölcsösök és szőlőterületek művelésére és géphasználatra a kialakuló földmű-

ves-szövetkezetek keretében – vagy azon kívül – már spontán módon jöttek létre szövetkezetek, ezeknek azonban még a működését sem hagyták jóvá 1948-ban. Egyértelmű volt, hogy a termelés megszervezése kollektív formában sem bízható a közvetlen termelőkre. Mint azt egykorúlag meg is formulázták: „a mezőgazdaság átállítását a szocialista fejlődés vágányaira nem lehet rábízni a parasztságra [...] a szocializmusba való átmenet államának, a kulák elleni harc államának [...] nem szabad ingadoznia”.²⁶ A földdel rendelkező gazdálkodók belépési szándékának fokozása érdekében lehetővé tették, hogy földterületüknek csak felét vigyék be a közösbe, másik felén magángazdálkodást folytassanak. Ugyanakkor megfogalmazták azt is, hogy „a termelőcsoporton belül arra kell törekednünk, hogy termelőeszközök, állatok, mezőgazdasági felszerelések mennél nagyobb számban kerüljenek a szövetkezet közös tulajdonába és kezelésébe. A beadott termelőeszközök után a tagoknak külön juttatást kell adni a beadott termelőeszközök értékelése alapján. A magasabbik termelőszövetkezeti típusnál elő kell írni, hogy a termelőszövetkezeti tagok igásállatokat és fontosabb mezőgazdasági felszereléseket és gépeket (vetőgép, eke stb.) át kell, hogy adják a szövetkezeti csoport használatába.”²⁷ Eredeti elképzelés szerint a bevitt föld után a tagok 20–30%-os földjáradékot kaptak.

A kommunista párt- és állami vezetés a falvakban a kulákságot tartotta mind a földműves-szövetkezetek, mind a termelőszövetkezetek fő ellenfelének. A földműves-szövetkezetekben azok számos átalakulása és átszervezése ellenére sem bíztak meg, s jelentős mértékben ennek volt köszönhető, hogy a kialakuló szövetkezeti mozgalom föllötti bábáskodás – eléggé érdemtelenül – a gépállomások kezébe került. A gépállomások azonban állami üzemek voltak, élükön munkáskáderekkel, politikai helyettesekkel és politikai osztályokkal, ez a szervezet tehát osztályszempontból sokkal megbízhatóbb volt. Ez a bizalmatlanság tette indokoltá azt is, hogy a termelőszövetkezeti csoportok megalakulása kezdetben földművelésügyi miniszteri engedélyhez volt kötve.

1948 végén 189 I. és II. típusú és 279 III. típusú, összesen 468 termelőszövetkezeti csoport működött az országban.²⁸ A szövetkezeti tagok létszámáról és földterületéről nincsenek adatok. 1949. január elején az MDP KV Politikai Bizottsága elhatározta, hogy szervezeti, de főleg politikai szempontból megvizsgálja a megalakult termelőszövetkezeti csoportok működését. Első hullámként 50 bizottság szállt ki 103 termelőszövetkezetbe, s a vizsgálat eredményeként 90 csoport működésének engedélyezését javasolták az FM-nek, 13-ét nem. Munkájáról a bizottság részletes jelentésben számolt be.²⁹ Mivel ez a vizsgálat az akkor működő termelőszövetkezeti csoportok több mint 20%-át reprezentálja, az engedélyezett 90 csoport működését érdemes kissé részletesebben megvizsgálni. A csoportokból 72 alakult a 9000/1948-as rendelet alapján (ez az 1948 augusztusában megjelent kishaszonbérleti rendelet szabályozta a 25, illetve 40 hold föllötti bérletek ügyét, melynek alapján a gazdagparaszti tömegesen ajánlották föl földjeiket állami hasznosításra), mégpedig: részben osztatlan csoportbérleten 59, egyénileg kijelölt tagok tömörülése útján 13. Szabotálás címen kulákoktól igénybe vett területen

26 Szakács, 1982: 251.

27 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 13. ö.e.

28 Fazekas, 1976: 65., ill. Pető–Szakács, 1985: 179.

29 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 20. ö.e.

gazdálkodott 3 csoport, saját bevitt földjén 7 csoport, vegyes származású földön 8 csoport. A 90 engedélyezett szövetkezetnek összesen 1992 tagja volt, ebből mezőgazdasági munkás 1139, újbirtokos 755, régi kisparaszt 89, régi középparaszt 9. A csoportok közül 13 I. típusú, 18 II. típusú, 59 III. típusú szövetkezeti csoport volt. Az 1. táblázat jól mutatja országosan a szövetkezetek számát és területét.³⁰

1. TÁBLÁZAT

Kimutatás a megvizsgált 90 (I., II., III. típusú) termelőszövetkezeti csoport létszámáról és területéről

Ország-rész	Vármegye	Engedélyezésre javasolt csoportok száma	A csoport-összlétszáma	A csoportok művelésébe vont összterület	A csoport művelése alá vont összterület		
					szövetkezeti bérlet	behozott saját föld	behozott egyéni bérlet
Észak	Abaúj	4	81	380	380	—	—
	Borsod	2	30	377	256	121	—
	Heves	3	56	598	589	9	—
	Nógrád	3	38	261	262	—	—
	Zemplén	2	67	294	294	—	—
Összesen		14	272	1910	1781	130	
Tiszántúl	Békés	6	104	607	607	—	—
	Bihar	5	205	767	416	286	65
	Csanád	8	166	651	465	—	186
	Csongrád	4	75	1042	1030	12	—
	Hajdú	6	119	1253	1177	16	60
	Szabolcs	3	61	343	285	58	—
	Szatmár	1	41	293	293	—	—
Összesen	Szolnok	6	159	764	764	—	—
		39	930	5720	5037	372	311
Duna-Tisza köze	Bács-Bodrog	2	21	248	248	—	—
	Pest	8	271	1553	1303	250	—
Összesen		10	292	1801	1551	250	
Dunántúl	Baranya	4	74	427	432	5	—
	Fehér	1	12	128	128	—	—
	Győr-Moson	4	52	581	531	—	50
	Komárom	2	46	538	190	348	—
	Somogy	3	39	392	392	—	—
	Sopron	2	59	597	120	477	—
	Tolna	3	50	1493	1493	—	—
	Vas	3	87	1130	363	767	—
	Veszprém	2	39	405	405	—	—
	Zala	3	40	403	403	—	—
Összesen		27	498	6094	4457	1597	50
Ország		90	1992	15 535	12 826	2349	361

A vizsgálatot végző csoportok számos ellentmondást találtak. Általános volt, hogy a földtulajdonnal rendelkező termelők saját földjüket nem vitték be a közösbe, hanem haszonállataikkal és gépeikkel munkaigényesebb termelést folytattak, a gabonát vagy más szemes terményt viszont a szövetkezetben akarták megtermelni. 58 csoportnál volt a tagoknak saját földjük, de csak 15 csoportnál vitték be részben vagy egészben. Sok helyen a mezőgazdasági munkások még az újbirtokosokkal sem akartak közösen szövetkezetet létrehozni, a régi kis- és középparasztoktól pedig még inkább elszigetelődtek. Több községben a középparasztok jelentkezését elutasították. Ötvenyben (Győr-Sopron m.) kimondták, hogy csak az öt holdon aluli birtokosok léphetnek be a csoportba. Ezek a tényezők is hozzájárultak, hogy a középparasztok egyelőre távol tartották magukat a szövetkezetektől. Két helyen, a hegyaljai borvidéken és Zsámbékon (Pest m.) összesen 9 középparaszt lépett be a termelőszövetkezetbe.

A megvizsgált csoportokban már mindenhol megtartották az alakuló közgyűlést, megválasztották az elnökséget, és eldöntötték, hogy milyen csoportban kívánnak dolgozni. A vizsgálatot végzőket meglepte, hogy aránytalanul nagy volt a III. típusú tszcs-t választók száma. Pedig ez teljesen logikus volt. Az I. és II. típusú csoportokban a magántermelőkhöz viszonyítva 10–20% volt a kedvezmény, míg a III. típusnál ez elérte az 50%-ot is. Természetesen az esetleges állami támogatás is elsősorban ennél a csoportnál volt várható.

Gazdasági támogatásra pedig igen nagy szükség volt. Elképzelhető, hogy sokan éppen ennek reményében léptek be a szövetkezetbe. A vizsgálatot végző csoport jelentése leírja, hogy „a tagok gazdasági ereje általában gyenge, mert a csoportok tagjai részben a nincstelenek közül kerültek ki, akik rossz anyagi helyzetben vannak. Kitartásuk az újig, csak az 5 holdon felüli birtokkategóriába tartozó újjgazdáknak, kis- és középparasztoknak van. A nincsteleneknek nagyon gyakran még a fejadagjuk sincsen meg, éppen ezért sűrűn jelentkezik az igény gabonára, más élelmiszerekre, Hódmezővásárhelyen felnőttek és gyermekek ruházati és lábbeli ellátására. Több helyen forgatóke előleget kérnek, hogy kielégíthessék a jelentkező természetbeni ellátási igényeket.”³¹

Természetes, hogy ennek az éhezõ, lerongyolódott falusi szegénységnek, amelynek még a mindennapi élelme sem volt biztosítva, semmilyen feltétele nem volt meg a könnyen kapott föld megművelésére. Ásón, kapán, kaszán túl más gazdasági felszerelése nem volt, s akinek mint újjgazdának vagy régi kisparasztoknak volt, az sem vitte be, mert azzal a csoporton kívül maradt földjét művelte meg. Nem volt igásállatuk, tehenük, disznójuk sem. Igaz ugyan, hogy az esetek többségében a kulákbirtokból kaptak tenyészállatokat, teheneket, hizókat is, de ezeket csak akkor tudták elhelyezni, ha megkapták hozzá a gazdagparaszt istállóját és ólját is, ehhez pedig a tulajdonost ki kellett költöztetni a házából. Akkor még mindig probléma volt az állatok takarmányozása, gondozása, az esetleges állati termékek értékesítése. Amint az előző táblázatból látható, a csoportok egy részének a tagsága még a minimálisan megállapított 20 főt sem érte el, s a rendelkezésükre álló mezőgazdasági területet a legnagyobb jóindulattal sem lehet nagyüzemnek tekinteni, mégis, mezőgazdasági felszerelés és termelési tapasztalat nélkül egy ilyen kis csoport életét sem lehet ésszerűen megszervezni.

1949-ben tovább folytatódott a termelőszövetkezetek szervezése. Ez különösen az év második felében hozott átütő sikert, amikor kisbirtokosok tömegesen léptek be a szövetkezetekbe. Ennek alapvető oka az volt, hogy 1950 januárjától újabb adó- és beszolgáltatás-emelésre számítottak, s ennek tulajdonítható az is, hogy alapvetően a III. típusú csoportot választották. 1949-ben 900-zal növekedett a tszcs-k száma (468-ról 1367-re), s ezen belül az I. és II. típus csökkent, a III. típus viszont 1000 csoporttal nőtt.³² Lényeges változás következett be a csoportok szociális összetételében is. Az agrárproletárok aránya az előző évi 56%-ról 34%-ra esett vissza, a birtokkal rendelkező szegényparasztok aránya 42%-ról 50%-ra, a középparasztok aránya pedig 1%-ról 12%-ra emelkedett. A csoportok tagságának 55%-át újbirtokos parasztok alkotják. A tagok szociális összetételének változása eltolódást eredményezett a csoportok földterületében is. Míg egy évvel korábban a csoportok területének mintegy 90%-a osztatlan nagybirtok, illetve kulákföld volt, az új belépésekkel ez 57%-ra, az egyénileg bevitt földterület pedig 43%-ra módosult.³³ Megváltoztatták a háztáji gazdaság mértékét is. Míg a korábbi évben a szövetkezetbe való belépés mellett földjének 50%-át saját kezelésben megtarthatta a tag, most a háztáji terület 1/2 vagy 3/4 hold volt, és legálább fél hold háztájit a föld nélkül belépő tagoknak is biztosítani kellett.

1949-ben a pártvezetésnek mindenképpen elemeznie kellett volna a szövetkezeti átszervezés tapasztalatait, nemcsak a nagyüzemi gazdálkodás előnyeit, hanem azokat az államot terhelő hatalmas kiadásokat is, amelyekkel egy megfelelő feltételek nélkül létrehozott nagyüzemi gazdaságot életképpé lehet tenni. A szövetkezeti gazdálkodás általuk megfogalmazott célja az volt, hogy a szövetkezeteket vonzóvá kell tenni a parasztság előtt, a belépésnél pedig szigorúan az önkéntesség érvényesül. Ezek az elvek azonban nem valósultak meg. A pártvezetés ezen a téren is a kalandorpolitika útjára lépett, amely „a feltételekre, s a parasztság álláspontjára való tekintet nélkül”, a kényszerítés, a termelési tényezők kialakult összhangjának a szétzúzása, a hagyományos paraszti termelés tudatos felbomlasztása, s ennek következtében a parasztság elszegényítése volt. A vezetés, miként ekkor általában, e kérdésben sem vette figyelembe a tervek végrehajtása előtt álló akadályokat, s elképzeléseit minden eszközzel megkísérelte kivitelezni. Lényegében már az öt éves terv első évétől feladta az elvként tovább hirdetett önkéntességet és fokozatosságot.”³⁴

A Politikai Bizottság tervei szerint „1950 őszére célul kell kitűzni a termelőszövetkezeti csoportjaink területének mintegy megkétszerezését, azt, hogy érje el a 7–800 000 kh szántóterületet. A csoportok száma a 2500–2700-at, taglétszámuk pedig a 100 000 családot. Az őszi fejlesztést politikai agitációval, tudatos tervszerű munkával kell előkészíteni. A termelőszövetkezetek fejlesztésénél már 1950 őszén súlypontot kell kialakítani. Ki kell jelölni legalább 10–15 járást, ahol a termelőszövetkezetek erőteljesebb fejlesztésével elérjük, hogy 1950 őszén a lakosság 20%-a, 1951-ben pedig a lakosság 50–60%-a lesz a termelőszövetkezetekben. Ezekben a járásokban el kell érni, hogy 50–60 községben a dolgozó parasztság döntő többsége

³² Fazekas, 1976: 65.

³³ MOL M-KS-276. f. 53. cs. 44. ö.e.

³⁴ Pető-Szakács, 1985: 182.

már 1950 őszen belépjen a termelőszövetkezetekbe.”³⁵ Természetesen nehéz megállapítani, hogy ezt a nagyon határozott célkitűzést hogyan lehet összeegyeztetni az ugyancsak a pártvezetés által hangoztatott önkéntességgel.

1950 májusában jelent meg rendelet az önálló termelőszövetkezetek létrehozásáról.³⁶ Ez a rendelet a III. típusú tszcs-k számára tette lehetővé, hogy a továbbiakban ne csoportként, hanem önálló szövetkezetként dolgozzanak. A rendelet szerint „a termelőszövetkezetté való átalakuláshoz vagy a termelőszövetkezet alakulásához szükséges, hogy a termelőszövetkezet működésében legalább harminc dolgozó parasztszalád tagként vegyen részt, és a termelőszövetkezet gazdálkodásában legalább háromszáz katasztrális hold mezőgazdasági ingatlan legyen. A termelőszövetkezet nagyüzemi mezőgazdasági termeléssel, a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges segéd- és feldolgozó üzemek fenntartásával, saját terményeinek és termékeinek értékesítésével, valamint a termeléshez szükséges anyagok és eszközök beszerzésével foglalkozhatnak.”

Valójában elég nehezen állapítható meg, hogy formailag mi volt a különbség az önálló szövetkezet és a tszcs között. Amikor 1948 decemberében a 14 000-es kormányrendelet megjelent, a megalakuló tszcs-eket általában a falusi földműves-szövetkezetek alá rendelte. Mivel a földműves-szövetkezetek megalakulásuktól kezdve főleg beszerző és értékesítő feladatot láttak el, egyáltalán nem örültek ennek a megoldásnak, de rendszerellenes megnyilvánulás lett volna tiltakozni ellene. Többségük tőlük telhetően igyekezett is segíteni a tszcs-eket, de a földműves-szövetkezeti vezetőket mutatóban sem lehetett látni a termelő csoportokban, különösen ebben a korai időszakban. A rendelet értelmében önállóvá vált termelőszövetkezet tagjainak jogai és kötelességei azonban lényegében megegyeztek a tszcs-tagok feltételeivel. Az önállóvá vált szövetkezetnél azonban legalább egy adminisztratív munkaerőt alkalmazni kellett, aki a könyvelést és minden más papírmunkát elvégezt.

Az 1949 őszen elfogadott pártállásfoglalásnak megfelelően 1950-ben nagy ütemben folytatódott a mezőgazdaság átszervezése és látszólag komoly eredményeket hozott. Az egyre növekvő adók és beszolgáltatás, valamint az ismétlődő tagosítások hatására több mint 800-zal növekedett a szövetkezetek és 52 000-rel a tagok száma. Az újonnan alakult szervezetek vagy III. típusú tszcs-k, vagy önálló szövetkezetek voltak. Mivel egy községben több szövetkezet is működhetett, feltételezhető, hogy az 1950-ben szövetkezetbe kényszerített több mint 15 000 középparasztszalád a régi kisbirtokosokkal együtt új szövetkezeteket hozott létre. Az MDP vezetése azonban ezt az eredményt nagy sikerként könyvelte el, hiszen az 1949 őszen elfogadott irányelvek eszerint maradéktalanul megvalósultak. Rákosiék még 1948-ban 3–4 évre tervezték a kolhozosítás befejezését, s ezek a szervezési eredmények azt mutatták, hogy elképzeléseiket meg is tudják valósítani. Ezt a magabiztosságot tükrözte vissza az MDP II. kongresszusának az a megállapítása, hogy „a párt és az ország előtt álló döntő, stratégiai feladat: a mezőgazdaság szocialista átszervezésével népgazdaságunk kettős jellegének megszüntetése, népgazdaságunk egységes szocialista alapjának megteremtése”.³⁷

35 Uo.

36 133/1950/V.7./MT. hat. Rendeletek Tára (RT) 1950. 303.

37 A szocializmus építésének útján. Az MDP II. kongresszusának anyaga, 1956: 335.

A szövetkezeti szervezés felgyorsítása érdekében 1949 tavaszán elhatározták súlyponti körzetek létrehozását, amelyekben rövid időn belül végrehajtják a teljes kollektivizálást. Ezek jelentős állami támogatással olyan szövetkezeti mintaközségek vagy városok lettek volna, amelyek követendő példaként szolgálnak a környék egyénileg dolgozó parasztságának.³⁸ Szolnok megyében ilyen mintaterületnek szemelték ki Karcagot, Kisújszállást, Mezőtúrt és Túrkevét. A szervezés előzményeihez hozzátartozott, hogy ezekben a városokban 1949–50-ben már több szövetkezet vagy szövetkezeti csoport alakult. Az MDP KV titkársági ülése már 1950 januárjában elhatározta: „Ezekben a járásokban el kell érni 1951 őszére, hogy 50–60 olyan község legyen, amelyben a dolgozó parasztság többsége már belépett a termelőszövetkezetekbe”.³⁹ Egy politikai esemény azonban felgyorsította a szövetkezetek szervezését. 1951. február 25. és március 2. között ülésezett az MDP II. kongresszusa. 1951 január elején a Szolnok megyei pártbizottság, illetve kezdeményezésére a négy város pártvezetői elhatározták, hogy „kongresszusi felajánlasként” végrehajtják a városokban a mezőgazdaság szocialista átszervezését.⁴⁰

A megyei pártbizottság 1951. január elején megyei aktívacsoportokat hozott létre, amelyeket főleg a termelőszövetkezeti várossá és községgé szervezendő területekre küldtek ki. Január közepétől erőteljesen folytatódott a szervezőtevékenység. Mozgósították a már meglévő szövetkezeti tagságot, a tömegszervezeteket, a párt- és állami apparátust, gépállomásokat és üzemi dolgozókat. „Döntő jelentőségűnek azonban a gazdasági, politikai, valamint adminisztratív ösztönzés és nyomás eszközeit széleskörűen alkalmazó, koncentrált és erőteljes szervezési kampány bizonyult.”⁴¹ Az erőteljes szervezés hatására január végén, február elején rohamosan megnövekedett a termelőszövetkezetek taglétszáma és földterülete. A szervezési kampány Túrkevéen folyt a legeredményesebben, ahol már február elején a parasztság 78%-a szövetkezeti tag volt, a szövetkezetek földterülete pedig elérte a 70%-ot. Túrkevét 1951. február 18-án ünnepi tanácsülés keretében – az országban elsőként – termelőszövetkezeti várossá nyilvánították.⁴²

Túrkeve példája alapján néhány napon belül befejeződött az átszervezés Karcagon, Kisújszálláson és Mezőtúron is. Karcagon a szántóterület 83,1%-a, Kisújszálláson 70,25%-a, Túrkevéen 82,76%-a, Mezőtúron 76,18%-a került a szövetkezetek birtokába. A szövetkezeti szervezés utolsóként Mezőtúron fejeződött be. „A megyei tanács mezőgazdasági osztályának február 26-i jelentése szerint öt nap alatt 3084 család 3616 tagja írta alá a belépési nyilatkozatot 17 500 kh földdel gyarapítva a szövetkezeti gazdálkodásba vont területet.”⁴³ Február végére az átszervezés a négy városban befejeződött.

El lehet képzelni, mennyire „önkéntes” lehetett ez a belépés, amikor egyhónapos hiábavaló agitáció után öt nap alatt több mint 3000 ember aláírta a belépési nyilatko-

38 MOL M-KS-276. f. 60/5. ö.e.

39 MOL M-KS-276. f. 54/82. ö.e.

40 *Urbán*, 1988: 81.

41 Uo. 82–83.

42 Uo. 86.

43 Uo. 87.

zatot. Ezek ráadásul nem földnélküliek voltak, hanem a bevitt földterület nagyságából következtetve 5-6 holdas gazdálkodók. Mind a helyi, mind az országos pártvezetés természetesen győzelemként értékelte a négy szövetkezeti város létrejöttét, de még ekkor sem gondolkodtak el azon, hogy a modern nagyüzemi gazdálkodás megteremtéséhez mennyi gazdasági épület, mezőgazdasági gép, modern technika és állami segítség kellene, hogy ezekből az összeterelt, egybekényszerített kis gazdaságokból valóban a környező parasztság számára vonzó nagyüzem legyen.

Ez a látszólagos sikersorozat azonban 1951-ben megtorpant. 1951. szeptember 20-án a Politikai Bizottság ülése „a termelőszövetkezeti gazdaságok megerősítéséről” tárgyalt, ugyanis kiderült, hogy a számszerű fejlesztés eredményei ugyan jók, de „termelőszövetkezeti mozgalmunkban a jelenlegi helyzetben a legfőbb hiányosság az, hogy a lehetőségekhez képest alacsonyok a termelési eredmények, magasak az önköltségek és így lassan fejlődik a szövetkezetek közös vagyona”.⁴⁴ A beszámoló szerint a termelőszövetkezeti gazdaságok holdankénti átlagtermelése alig haladja meg az egyéni gazdálkodók termelését (valójában lényegesen alatta maradt. N. J.), és lemaradt az állatállomány fejlődése. „Az állatállomány fejlődésének az elmaradottságát mutatja, hogy míg országosan 3,5, addig a III. típusú termelőszövetkezeteinkben 7,1, a háztáji állománnyal együtt pedig 4,8 kh-ra jut egy számosállat. A meglévő állatállomány hozama általában rendkívül alacsony. A fejési átlag 5,3 liter, a malacozási átlag 5,48 db.” Az elmaradás okát abban látják, hogy a szövetkezetekben rossz a vezetés és laza a munkafegyelem. „Sokhelyütt a tagok rendszertelenül járnak munkába; egyes termelőszövetkezeti csoportokban pedig nagyrészüket nem is dolgozik.”

A hosszan elhúzódó vita végkövetkeztetése az volt, hogy vissza kell fogni a szövetkezetek számbeli fejlesztését, és az energiát a meglévő szövetkezetek megerősítésére kell fordítani. A vitában felszólalt Gerő Ernő és Rákosi Mátyás is. Gerőnek ez volt a véleménye: „Egy kicsit siettünk, azt hiszem. Bár kimondottuk, hogy a továbbfejlesztés előfeltétele a megszilárdítás, mégis ez év tavaszán siettünk fejleszteni és a megszilárdítás érdekében aránylag kevés történt. Egyenesen ki kell mondani, hogy azt a tempót, amit a PB megállapított a mezőgazdaság szocialista fejlesztésére, lassítani kell. Egyenesen és nyíltan meg kell ezt mondani a megyei titkároknak is. Ebből következik, hogy a további ütemet is lassítani kell, de erről nem kell feltétlenül most határozni. Meglátjuk, hogy a hozott rendszabályoknak milyen lesz a hatása a parasztok között, és aztán eldönthetjük a további tempót.” Rákosi nem értett egyet a hibák nyílt beismerésével: „Pontosan kidolgozott tervünk a szövetkezetekre nincs. Megvan a százalékos növekedés, és valamelyik esztendőben meglesz az átbillenés, amikor egyszerre annyit ugrunk, mint 2–3 évre terveztünk. Meg kell kísérelni, hogy ne annyira a növekedésre, mint a meglévő megerősítésére és megjavítására menjünk rá és a káderek kinevelésére. Az a helyes, hogy anélkül, hogy kifejezetten utasítanánk a pártszervezeteket, hogy lassítani a fejlesztést, a hangsúlyt a meglévő megerősítésére tesszük, és élesen fellépünk minden erőszakos fejlesztési tendencia ellen, ez a két tendencia azt fogja eredményezni, hogy egészséges fejlődés jön létre. Ha kiadjuk a lassítást, az egészséges fejlődést is leállítjuk, ha elkezdjük magyarázni a parasztnak,

hogy várjon még egy évet. Abban igaza van Gerő elvtársnak, hogy a legnagyobb nyári tapasztalat az, hogy túl nagyot léptünk.”⁴⁵ Rákosi tehát apró taktikai hibának tekintette az egész kérdést, amit a szokásos politikai módszerekkel, megfelelő káde-rek kinevelésével meg lehet oldani.

A nehézségek azonban 1952-ben sem oldódtak meg, sőt még súlyosabbá váltak. A szövetkezetek szervezési üteme valóban lelassult ugyan, de a termelésben látható siker nem következett be. Naivitás is volt azt képzelni, hogy miközben a termelési feltételek nem változtak, egy párthatározat hatására a szövetkezetek gazdálkodása ugrásszerűen megjavul. Tömeggé vált a kilépés a szövetkezetekből, vagy a tagság formális fenntartása mellett elmentek az iparba dolgozni. Az MDP Politikai Bizottságának 1948. őszi határozata 1952/53 telére a termelőszövetkezetek ugrásszerű fejlesztését irányozta elő azzal a célkitűzéssel, hogy 1953-ra a termelőszövetkezetek túlsúlyban legyenek a mezőgazdaságban. Terveik szerint erre az időpontra a szántóterületek 40%-ának szövetkezeti tulajdonban kellett volna lenni, ezzel szemben alig haladta meg a 15%-ot.

1952. július 17-én a Politikai Bizottság már ismét a mezőgazdaság helyzetét vizsgálta.⁴⁶ Megállapítják, hogy „a termelőszövetkezetek, az állami gazdaságok és a gépállomások számszerű növekedésével nem tartott lépést megszilárdításuk, jöllehet ezt a kérdést Pártunk II. Kongresszusa és a Politikai Bizottság múlt év szeptemberi határozata, mint legfontosabb feladatot állította párt és állami szerveink elé. A termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének ütemét a fentiekből kiindulva a Politikai Bizottság – 1948. évi – eredeti határozatához képest csökkenteni kell. A tömeges kollektivizálást hosszabb idő – mintegy 4–5 év – alatt kell végrehajtani. A dolgozó parasztok szövetkezeti gazdálkodásra való áttérését tehát nem ugrásszerűen, egyik évről a másikra, hanem fokozatosan kell elérni.” Ez a megállapítás, ha zárt körben is, de beismerését jelentette a csődnek. Tehát még ekkor sem látták az alapvető problémát, hogy a túlzott adóztatás, a beszolgáltatás, a tagosítás a paraszti ellenállás fő mozgatója, hanem elsietettnek tartották az átszervezést, melynek ütemét azért kell csökkenteni, hogy a parasztság fel tudjon nőni a szocialista gazdálkodás előnyeinek felismeréséhez. A Politikai Bizottság július 17-i ülése ezért lassítja a szervezést. „Arra kell törekedni, hogy a termelőszövetkezetek szántóterülete az ország összes szántóterületének 1952 őszén a 22, 1953 tavaszán a 26, őszén a 30, 1954 tavaszán a 38 és őszén a 45%-ra növekedjék. A mezőgazdaság szocialista szektora tehát 1953 helyett 1954-ben jut túlsúlyra a mezőgazdaságban.”

Ennyi vajúdás és kényszerintézkedés után nézzük meg, hogyan alakult a termelőszövetkezetek száma, területe és taglétszáma 1949–1956 között:⁴⁷

45 Uo.

46 MOL M-KS- 276. f. 53. cs. 83. ő.e.

47 Adatok és adalékok, 1957: 236.

2. TÁBLÁZAT

Időpont	Termelőszövetkezetek			Szántó az or- szágos szántó- terület %-ában	Családok	Tagok
	száma	összes területe 1000 kh	szántóterülete 1000 kh		száma	
1949. december 31.	1367	316	259	2,7	21 415	36 405
1950. december 31.	2185	772	628	6,6	76 887	119 527
1951. december 31.	4625	1740	1450	15,1	206 035	310 536
1952. december 31.	5110	2608	2174	22,6	282 847	369 203
1953. június 30.	5114	2815	2351	24,6	293 550	376 088
1953. december 31.	4536	1986	1599	16,8	197 758	250 009
1954. december 31.	4381	1880	1478	15,6	186 681	229 952
1955. december 31.	4816	2282	1776	18,9	244 953	305 501
1956. szeptember 30.	4857	2508	1954	20,8	272 741	342 884
1956. december 31.	2089	1038	797	8,5	97 897	119 315

Amint a táblázatból látható, 1951-ben volt a legeredményesebb a nagyüzemi szervezés, mert ebben az évben több min 2400 új szövetkezet alakult, közel 1 millió holddal növekedett a szövetkezetek területe, és 130 000 családot léptettek be a szövetkezetekbe. Bár ezek többsége már kisbirtokos volt, ez az 1 millió holdas növekmény csak úgy képzelhető el, hogy jelentős elhagyott területekkel növelték meg a szövetkezetek birtokát. Ezek után derült ki, hogy a nagyhirtelen létrehozott 4600 szövetkezetet sem szervezni, sem irányítani nem tudják. Különösen a kisbirtokosokból alakult szövetkezetek a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges feltételek megteremtését követelték, a területet irányító megyei és járási tanácsok azonban sem szakmailag, sem személyi összetételükben nem tudtak megfelelni ezeknek a kívánalmaknak. Ekkor jött az a határozat, hogy csökkenteni kell a fejlesztés ütemét és megerősíteni a meglévő szövetkezeteket. Ebből a határozatból a csökkentés megvalósult, mert 1952-ben mintegy 500-zal növekedett a szövetkezetek száma, 1953 első felében pedig még a százat sem érte el, s a bevitt földterület és családok száma is visszaesett. A szövetkezetek megerősítése azonban nem következett be.

1950–52 között pedig már lényeges változások következtek be a szövetkezetek társadalmi összetételében. Amíg 1948–49-ben legfeljebb pár százalékot tett ki a birtokos parasztság a szövetkezetekben, 1952 decemberében a tagság 17,8%-a volt agrárproletár, 48,8%-a 7 holdon aluli és 33,8%-a 7 holdon felüli birtokos. Az 1951. szeptemberi párthatározat kimondta, hogy „a termelőszövetkezetek és csoportok elnökei, de különösen brigádvezetői közé az eddigieknél nagyobb számban kell bevonní becsületes, párthoz hű, a mezőgazdasági munkában kitűnt középparasztokat és nőket”.⁴⁸ Előfordulhatott tehát, hogy egy új tsz-nek egy arany- vagy ezüstkalászos gazdatanfolyamot végzett középparaszt lett az elnöke, az állam kisajátító és elnyomó politikája mellett azonban eredményt nem érhetett el.

Az MDP KV Politikai Bizottsága 1953. május 28-án tárgyalta ismét a termelőszövetkezetek fejlesztési kérdését, és megállapították, hogy bár 1952 őszén csökkentették a fejlesztés ütemét, még a csökkentett előirányzatot sem érték el. A sikertelen-

hogy várjon még egy évet. Abban igaza van Gerő elvtársnak, hogy a legnagyobb nyári tapasztalat az, hogy túl nagyot léptünk.”⁴⁵ Rákosi tehát apró taktikai hibának tekintette az egész kérdést, amit a szokásos politikai módszerekkel, megfelelő kérdések kinevelésével meg lehet oldani.

A nehézségek azonban 1952-ben sem oldódtak meg, sőt még súlyosabbá váltak. A szövetkezetek szervezési üteme valóban lelassult ugyan, de a termelésben látható siker nem következett be. Naivitás is volt azt képzelni, hogy miközben a termelési feltételek nem változtak, egy párthatározat hatására a szövetkezetek gazdálkodása ugrásszerűen megjavul. Tömegessé vált a kilépés a szövetkezetekből, vagy a tagság formális fenntartása mellett elmentek az iparba dolgozni. Az MDP Politikai Bizottságának 1948. őszi határozata 1952/53 telére a termelőszövetkezetek ugrásszerű fejlesztését irányozta elő azzal a célkitűzéssel, hogy 1953-ra a termelőszövetkezetek túlsúlyban legyenek a mezőgazdaságban. Terveik szerint erre az időpontra a szántóterületek 40%-ának szövetkezeti tulajdonban kellett volna lenni, ezzel szemben alig haladta meg a 15%-ot.

1952. július 17-én a Politikai Bizottság már ismét a mezőgazdaság helyzetét vizsgálta.⁴⁶ Megállapítják, hogy „a termelőszövetkezetek, az állami gazdaságok és a gépállomások számszerű növekedésével nem tartott lépést megszilárdításuk, jóllehet ezt a kérdést Pártunk II. Kongresszusa és a Politikai Bizottság múlt év szeptemberi határozata, mint legfontosabb feladatot állította párt és állami szerveink elé. A termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztésének ütemét a fentiekből kiindulva a Politikai Bizottság – 1948. évi – eredeti határozatához képest csökkenteni kell. A tömeges kollektivizálást hosszabb idő – mintegy 4–5 év – alatt kell végrehajtani. A dolgozó parasztok szövetkezeti gazdálkodásra való áttérését tehát nem ugrásszerűen, egyik évről a másikra, hanem fokozatosan kell elérni.” Ez a megállapítás, ha zárt körben is, de beismerését jelentette a csődnek. Tehát még ekkor sem látták az alapvető problémát, hogy a túlzott adóztatás, a beszolgáltatás, a tagosítás a paraszti ellenállás fő mozgatója, hanem elsietettnek tartották az átszervezést, melynek ütemét azért kell csökkenteni, hogy a parasztság fel tudjon nőni a szocialista gazdálkodás előnyeinek felismeréséhez. A Politikai Bizottság július 17-i ülése ezért lassítja a szervezést. „Arra kell törekedni, hogy a termelőszövetkezetek szántóterülete az ország összes szántóterületének 1952 őszén a 22, 1953 tavaszán a 26, őszén a 30, 1954 tavaszán a 38 és őszén a 45%-ra növekedjék. A mezőgazdaság szocialista szektora tehát 1953 helyett 1954-ben jut túlsúlyra a mezőgazdaságban.”

Ennyi vajúdás és kényszerintézkedés után nézzük meg, hogyan alakult a termelőszövetkezetek száma, területe és taglétszáma 1949–1956 között.⁴⁷

45 Uo.

46 MOL M-KS- 276. f. 53. cs. 83. ő.e.

47 Adatok és adalékok, 1957: 236.

2. TÁBLÁZAT

Időpont	Termelőszövetkezetek			Szántó az or- szágos szántó- terület %-ában	Családok	Tagok
	száma	összes területe 1000 kh	szántóterülete 1000 kh		száma	
1949. december 31.	1367	316	259	2,7	21 415	36 405
1950. december 31.	2185	772	628	6,6	76 887	119 527
1951. december 31.	4625	1740	1450	15,1	206 035	310 536
1952. december 31.	5110	2608	2174	22,6	282 847	369 203
1953. június 30.	5114	2815	2351	24,6	293 550	376 088
1953. december 31.	4536	1986	1599	16,8	197 758	250 009
1954. december 31.	4381	1880	1478	15,6	186 681	229 952
1955. december 31.	4816	2282	1776	18,9	244 953	305 501
1956. szeptember 30.	4857	2508	1954	20,8	272 741	342 884
1956. december 31.	2089	1038	797	8,5	97 897	119 315

Amint a táblázatból látható, 1951-ben volt a legeredményesebb a nagyüzemi szervezés, mert ebben az évben több min 2400 új szövetkezet alakult, közel 1 millió holddal növekedett a szövetkezetek területe, és 130 000 családot léptettek be a szövetkezetekbe. Bár ezek többsége már kisbirtokos volt, ez az 1 millió holdas növekmény csak úgy képzelhető el, hogy jelentős elhagyott területekkel növelték meg a szövetkezetek birtokát. Ezek után derült ki, hogy a nagyhirtelen létrehozott 4600 szövetkezetet sem szervezni, sem irányítani nem tudják. Különösen a kisbirtokosokból alakult szövetkezetek a nagyüzemi gazdálkodáshoz szükséges feltételek megteremtését követelték, a területet irányító megyei és járási tanácsok azonban sem szakmailag, sem személyi összetételükben nem tudtak megfelelni ezeknek a kívánalmaknak. Ekkor jött az a határozat, hogy csökkenteni kell a fejlesztés ütemét és megerősíteni a meglévő szövetkezeteket. Ebből a határozatból a csökkentés megvalósult, mert 1952-ben mintegy 500-zal növekedett a szövetkezetek száma, 1953 első felében pedig még a százat sem érte el, s a bevitt földterület és családok száma is visszaesett. A szövetkezetek megerősítése azonban nem következett be.

1950–52 között pedig már lényeges változások következtek be a szövetkezetek társadalmi összetételében. Amíg 1948–49-ben legfeljebb pár százalékot tett ki a birtokos parasztság a szövetkezetekben, 1952 decemberében a tagság 17,8%-a volt agrárproletár, 48,8%-a 7 holdon aluli és 33,8%-a 7 holdon felüli birtokos. Az 1951. szeptemberi párthatározat kimondta, hogy „a termelőszövetkezetek és csoportok elnökei, de különösen brigádvezetői közé az eddigieknél nagyobb számban kell bevonní becsületes, párthoz hű, a mezőgazdasági munkában kitűnt középparasztokat és nőket”.⁴⁸ Előfordulhatott tehát, hogy egy új tsz-nek egy arany- vagy ezüstkalászos gazdatanfolyamot végzett középparaszt lett az elnöke, az állam kisajátító és elnyomó politikája mellett azonban eredményt nem érhetett el.

Az MDP KV Politikai Bizottsága 1953. május 28-án tárgyalta ismét a termelőszövetkezetek fejlesztési kérdését, és megállapították, hogy bár 1952 őszén csökkentették a fejlesztés ütemét, még a csökkentett előirányzatot sem érték el. A sikertelen-

ség okát a következőkben látták: „A kedvezőtlen időjárás és a rossz gazdálkodás (szervezetlenség, laza munkafegyelem stb.) következtében a termelőségvetkezetek terméseredményei alacsonyak és így nem eléggé példamutatóak voltak. Beadási kötelezettségüket nem teljesítették, s nagyrészüket nem tudta biztosítani a tagok évi kenyérszükségletét sem, továbbá vetőmag és takarmányhiánnyal küzdöttek. A párt-szervek és párt-szervezetek elhanyagolták a termelőségvetkezeti agitációt, főleg azért, mert a gazdasági nehézségek erősen lekötötték figyelmüket és maguk is gyakran azon nézet hatása alá kerültek, hogy az előállott nehézségek »miatt nincs mivel agitálni«.”⁴⁹ Bár a Politikai Bizottság alapvetően jól látta a szövetkezeti mozgalom problémáit, a megoldást mégis az agitációs és propagandamunka fokozásában látta és a termelőségvetkezetek szántóterületének 7 százalékos növelését és termelőségvetkezeti községek létrehozását tűzte ki célul. Ez az állásfoglalás különösen azért volt igen ellentmondásos, mert maguk is megállapították, hogy a termelőkkel közvetlen kapcsolatban lévő „járás pártbizottságok nem foglalkoznak kellően a gazdasági kérdésekkel, nem értik eléggé a szövetkezetek ügyeit és nem érznek felelősséget a gazdálkodásban mutatkozó hibák megszüntetéséért. A termelőségvetkezeti párt-szervezetek gyengék, politikai munkájuk rendkívül hiányos.”⁵⁰ Ebben a helyzetben nem volt más választás, mint vagy beismerni az erőszakolt szövetkezeti szervezés teljes csődjét és feloszlantni a szövetkezeteket, vagy az egész mezőgazdasági termelést kockáztatva még drasztikusabb módszerekkel az egész parasztságot behajtani a szövetkezetekbe. Ilyen szempontból nemcsak az atrocitásokat elszenvedő parasztságnak, hanem az MDP vezetésének is kellő időben jött az 1953-as júniusi fordulat, mely a mezőgazdaság legsúlyosabb sérelmeit átmenetileg enyhítette.

A Központi Statisztikai Hivatal 1953. május 14-i kimutatása jól mutatja a termelőségvetkezeti mozgalom akkori helyzetét.⁵¹

3. TÁBLÁZAT

1. Tsz-ek száma	I-II-es típus 1458	III-as önálló 3763	Osszesen 5221
2. Szántóterületük kh-ban	403 000	1 887 000	2 290 000
a) szántóterületük az ország szántóterületének %-ában, a háztáji gazdasággal együtt		25,3	
b) egy tsz átlagos szántóterülete kh-ban	276	501	438
c) 1000 holdon felüli tsz-ek száma	58	516	574
3. Családok száma	67 682	228 409	296 091
a) földnélküli %-ában	–	20,7	
b) kisparaszt %-ában	65,9	44,2	
c) középparaszt %-ában	34,1	35,1	

49 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 121. ö.e.

50 Uo.

51 Uo.

4. A tsz-ek szántóterületének aránya megyénként:

Békés	35,7 %	Somogy	23,0 %	Bács	16,4 %
Szabolcs	35,0 %	Borsod	22,0 %	Győr	15,5 %
Szolnok	35,0 %	Pest	21,9 %	Nógrád	12,6 %
Baranya	27,9 %	Heves	19,3 %	Komárom	12,2 %
Vas	27,7 %	Fejér	18,7 %	Veszprém	11,4 %
Hajdú	26,4 %	Zala	18,6 %		
Csongrád	23,8 %	Tolna	17,7 %		

5. A tagok munkában való részvétele ez év első negyedévében:

	1952. I. negyed	1953. I. negyed
Munkaegységet szerzett a tagság %-a	70,8	77,7
Munkaegységet nem szerzett	29,2	22,3
Egy dolgozóra jutó munkaegység	31,8	41,5

3. A SZÖVETKEZETEK GAZDÁLKODÁSA ÉS TERMELÉSE

1948 előtt Magyarországon egy viszonylag széles és jelentős szövetkezeti szervezet volt, ugyan nem termelő jellegű, de bizonyos együttműködési tapasztalatot nyújtott a falusi lakosságnak. Ezeket a szövetkezeteket azonban a kommunista rendszer, mint kapitalista csökevényeket, szétverte. Amikor tehát 1948-ban az egész mezőgazdaságot termelési szövetkezeti útra akarták téríteni, semmilyen magyarországi tapasztalatra nem tudtak támaszkodni. Példaként csak a szovjet kolhozok szolgálhattak, illetve némileg a bolgár szövetkezetek, ahol Dimitrov már 1946–47-ben megkezdte a kolhozok szervezését. 1948-tól a szovjet kolhozokat dicsőítő brosrák és kiadványok láttak napvilágot, s évente 200 fős különvonatok vitték a parasztküldöttségeket tapasztalatcserére a szovjet szocialista mezőgazdaságba, hogy hazatérve kedvet csináljanak a parasztság körében a nagyüzemi mezőgazdaságnak. Egyről azonban elfelejtkeztek. A háború idején több százezer magyar parasztkatona megszállóként vagy hadifogolyként a Szovjetunióban közvetlen tapasztalatokat szerzett a szovjet mezőgazdaság fejlettségéről. Ez pedig nem volt túlságosan lelkesítő.

Amikor 1948 őszén megindult a szövetkezetek szervezése, az első csoportokat olyan szegény emberek hozták létre, akiknek nemhogy földjük nem volt, hanem még ruhájuk és ennivalójuk sem. Amikor 1948 decemberében engedélyezés szempontjából megvizsgálták a 90 tszcs-t, a vizsgálóbizottság tagjai leírták, hogy a szövetkezetbe tömörült földnélkülieknek tavaszig sincs biztosítva az ételmezésük, s azért szorgalmazták a vetőmag- és élőállathitel mielőbbi kiutalását, hogy ne haljanak éhen. Ezeknek az általában 10–15 fős, 80–100 holdas kulákbirtokon sýnlódó csoportoknak nemhogy az állam által elképzelt termelési terve vagy vetésterve nem volt, hanem legtöbb esetben még zárszámadást sem tartottak, mert nem volt miről. Az, hogy ezeknek a csoportoknak a többsége mégis együtt maradt, jelentős mértékben annak volt köszönhető, hogy még nem volt ötéves terv, amely az iparban kedvezőbb kereseti feltételeket biztosított, s közösen még mindig könnyebbnek látták megoldani a gondjaikat. Voltak olyan szövetkezetek, amelyek kommunisztikus elvektől vezérelve egyenlő arányban mindent szétosztottak, még a vetőmagot is.

1949-ben különböző tényezők hatására már némileg javult a tszcs-k munkaszervezése és gazdálkodása. Míg 1948-ban becslések szerint összesen a tagság 12%-a volt kisbirtokos, 1949-től már növekedett a középparasztok száma is. 1949-ben a tagság 35,3%-a volt agrárproletár, 45%-a 7 hold alatti kisparaszt, 19,7%-a 7 hold fölötti középparaszt. Ez az arány 1952 decemberére úgy változott meg, hogy 17,8% volt az agrárproletár, 48,4% a 7 hold alatti és 33,8% a 7 hold fölötti birtokos. A birtokos parasztság pedig, ha már kényszer hatására belépett, akkor vagy azonnal otthagyta a szövetkezetet, vagy igyekezett becsületesen dolgozni.⁵² Az állam is megpróbált lépni a szövetkezetek megerősítéséért. Az igazságosabb jövedelemelosztás reményében kötelezően bevezették a munkaegységrendszert, előírva, hogy a szövetkezet tagjainak évente legalább 120 munkaegységet kell szerezni. Kiderült azonban, hogy még 1950-ben is a tagság 55%-ának a munkaegysége a 100-at sem érte el.⁵³ Arra, hogy a jövedelemelosztás ezután sem lehetett valami megnyugtató, utal az, hogy 1951 júliusában minisztertanácsi határozat intézkedett a termelőszövetkezetek és a III. típusú termelőszövetkezeti csoportok jövedelemelosztásának új rendszeréről.⁵⁴ Állítólag a tsz-tagok kifogásolták, hogy zárszámadáskor a teljesítményelszámolásnál részesedésüket pénzben és nem természetben kapják meg. „Ezért a minisztertanács elhatározta, hogy a termelőszövetkezetekben be kell vezetni a jövedelemelosztásnak azt a jól bevált rendszerét, melyet a Szovjetunió kolhozai a kolhozok erősítése, a jó munka igazságos jutalmazása, s ezen keresztül a tagok jólétének állandó emelése érdekében évek óta alkalmaznak. Termelőszövetkezeinknek a jövedelemelosztást már ebben az évben úgy kell megszervezni, hogy a kötelezettségek teljesítése és a tartalékok után a tagok mint a termelőszövetkezet gazdái, munkájuk arányában, természetben részesüljenek, lehetőleg minden olyan terményből, amit a termelőszövetkezetben termelnek, a pénzjövedelmet pedig szintén a teljesített munkaegységek arányában osszák fel.” Ha a szövetkezeti tagok tényleg a természetbeni juttatás mellett foglaltak állást, ennek egyetlen oka az lehetett, hogy a pénzjövedelmeket a hivatalos felvásárlási árakhoz számították, a szabadpiaci ár pedig jóval magasabb volt.

A másik jelentős minisztertanácsi határozat 1951-ben a termelőszövetkezetek megerősítésével, ezen belül pénzgazdálkodásával foglalkozik. A szövetkezetek megalakulásuktól (1948-tól) kezdve vehettek fel termelési és beruházási hitelt (élőállat, vetőmag, takarmány, beruházás stb.), de ezeket általában mint állami támogatást fogták fel, és nem fizették vissza.⁵⁵ Ettől kezdve tehát „valamennyi fajta kölcsön folyósításának alapfeltétele a jóváhagyott negyedévi pénzügyi terv. A pénzügyi tervben a termelőszövetkezet (csoport) összes kiadásai és bevételei mellett valamennyi rövid-, közép- és hosszúlejáratú kölcsönszükségletét, valamint az ezekre teljesítendő visszafizetéseket is meg kell tervezni. A pénzügyi tervek jóváhagyása egymagában nem jelenti a kölcsönök folyósítását is. A termelőszövetkezetnek (csoportnak) a kölcsönt esetenként felmerülő szükségletének megfelelően kérnie kell és azt a járási

52 Adatok és adalékok, 1957: 237.

53 Fazekas, 1976: 67.

54 1022/1951/VII.8./ MT határozat.

55 1012/1951/V.20./ MT határozat.

mezőgazdasági osztály javaslatára engedélyezi és folyósítja a hitelszövetkezet. Valamennyi kölcsön – beleértve a beruházási kölcsönöket is – rendeltetésszerű felhasználásának ellenőrzése a járási tanács mezőgazdasági osztálya és a folyósító hitelszövetkezet feladata.” Az állam tehát támogatja a szövetkezeti gazdálkodást, de kamatostól behajtja a hiteleket.

Az MDP Politikai Bizottsága 1951. szeptember 25-i ülésén hozott határozatot a termelőség szövetkezetek megszilárdításáról, s munkájukat általánosságban negatívan értékelte. Megállapították, hogy szántóföldi növényekből alacsony a szövetkezetek átlagtermése, nem kielégítő az állattenyésztés, elmaradott a takarmányozás, és mind a termény-, mind az állatbeadásnál jelentős lemaradás van. „A gabonabeadás 75,8 százalékos teljesítése miatt 5637 vagon gabonával vannak hátralékban; hízott sertés beadási tervet 54 százalékban teljesítették, hátralékuk 56 900 db. Rendkívül nagy az elmaradás a baromfi- és tojásbeadási kötelezettség teljesítése terén is.”⁵⁶ Megállapítják, hogy gondatlanul bánnak a közös vagyonnal. Nincs könyvelés, nincs nyilvántartás, számos szövetkezet gazdálkodása áttekinthetetlen. Sok szövetkezetben olyan munkaegységeket is elszámolnak, amely mögött nincs teljesítmény. Szigorú rendet kell bevezetni a takarmány-felhasználásnál, minden termelőség szövetkezetbe takarmányfelelőst vagy raktárost kell kinevezni, aki a takarmányfélékből csak utalvány ellenében adhat ki mérlegelt mennyiséget, az előírt normák szerint. Határozatilag mondják ki, hogy fel kell venni a harcot a szövetkezetekben tapasztalható visszaélések, korrupció és lopások ellen.

A hivatalos vezetés 1956-ig visszatérően hangoztatta, hogy nagymértékben támogatják a mezőgazdaságot, különösen a szövetkezeti gazdálkodást. Valójában azonban ez a támogatás csupán az állami haszonvételekre felajánlott birtokok területén volt megfigyelhető. Valóban, azokat a gazdagparasztit, de később közép- vagy kisparasztit gazdaságokat, amelyekről egykori tulajdonosaik lemondtak vagy elhagytak, előszeretettel adták át a szövetkezeteknek. Az 1948/49-ben megalakult szövetkezetek többsége ilyen földterületen jött létre, s ez az agrárproletárokból alakult szövetkezeteknek hasznos is volt. Amikor az egy tagra jutó szövetkezeti terület már a 8–10 holdat is elérte, ugyanakkor a szövetkezetek az alapvető gépi eszközökkel sem rendelkeztek, már nem volt ilyen rózsás a helyzet.

Gépek nélkül ugyanis, akár paraszti birtok, akár termelőség szövetkezet volt, intenzív gazdálkodást folytatni nem lehetett. Gépeik viszont a szövetkezeteknek nem voltak. A szovjet kolhozok példája alapján ugyanis a szövetkezetek nem rendelkezhetek traktorokkal, cséplőgépekkel, kombájnokkal, de még teherautókkal sem, mert ezekkel esetleg más számára is munkát végezhetnek, ez pedig már olyan vállalkozás, ami szüli a kapitalizmust. A szövetkezeteknek tehát lehettek lovas ekeik, kapáik, boronáik, de ha gépekre volt szükségük, azt a gépállomásnál rendelhették meg, meglehetősen borsos áron. A gépállomások ráadásul nem is egyenrangú partnerek voltak, hiszen ott voltak azok a politikai és szakmai szempontból megbízható káderek, akik áttételesen szervezték és irányították a szövetkezetek életét is. A gépállomások traktorosai 1953-ig nem voltak érdekelve abban, hogy a szövetkezetek szántóföldjén jó munkát végeznek-e vagy nem. De a tszcs-k agrotechnikai munkáját is a gépállomások irányították, hiszen a szövetke-

zetekben nem volt agronómus, s gyakran 8–10 község mezőgazdasági munkáját a szántástól a betakarításig a gépállomás mezőgazdászja határozta meg.

A korszak visszatérő refrénje volt, hogy a mezőgazdaság 11 milliárd forintot kapott a felemelt ötéves tervtől. A valóságban azonban a termelőségmozgatók, még inkább az egyénileg termelő parasztság nem sokat láttak ebből a pénzből. Ekkor folyt az állami gazdasági hálózat kiépítése és megerősítése. 1949-ben 299 állami gazdaság működött 554 000 hold területen, 1952 végén pedig 501, egymillió hatszázezer holdon. Ez a hatalmas területtöbblet a parasztoktól elkobzott, illetve felajánlott földekből tevődött össze, amelynek a termelését meg kellett szervezni. Istállókra, raktárakra, gépekre és gépszínekre, irányító apparátusra volt szükség, amelynek megteremtése nem tűrt halasztást.⁵⁷ Az állami gazdaság az állam első számú szocialista mezőgazdasági nagyüzeme volt, melynek termékeivel szabadon rendelkezett.

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezésének egyik alapvető problémája az volt, hogy az MDP vezetése politikai kérdésként kezelte az egész szervezést, már az elején kiközösítve a falu társadalmának egy anyagilag meghatározó rétegét és előtérbe állítva azokat, akik legkevésbé kötődtek a földhöz és a mezőgazdasághoz, mert politikailag azokat tartotta legmegbízhatóbbnak. Ráadásul – különösen kezdetben – a vezetőket is ebből a körből válogatták ki. Mikor világossá vált, hogy ezekből a koldukszervezetekből nem lehet életképes szervezeteket teremteni, elhatározták, hogy az önkéntesség állandó hangoztatása mellett, 1953 végéig minden eszközt felhasználnak arra, hogy a parasztokat bekényszerítsék a szövetkezetekbe. Ennek az „eredményeit” már eddig is láthattuk. A 4. táblázat jól mutatja, hogy még 1953 végén is hogy nézett ki a termelőségmozgatók vezetőinek szakképzettsége.⁵⁸

4. TÁBLÁZAT

Beosztás	Szakképzettséggel rendelkezők		Képesítéssel nem rendelkezők	Összesen
	egyetemi, akadémiai, technikai	alapfokú		
Elnök	144	960	2203	3307
Agronómus	298	73	14	385
Növénytermelési brigádvezető	18	1295	2169	3446
Állattenyésztési brigádvezető	3	571	882	1456
Könyvelő	120	1831	1206	3157

Az elnökök kétharmadának tehát semmilyen képesítése nem volt, a 960 alapfokú végzettségű közül is 679 egyhónapos elnökképző tanfolyamot végzett. Agronómus beosztású, ám nem diplomás mindössze 350, könyvelő 2978 termelőségmozgatóban volt, de amint a táblázatból látható, a könyvelési munkát végzők többsége legfeljebb tanfolyami végzettséggel rendelkezhetett. A 350 agronómus 500 hold fölötti szövetkezetekben működött, kisebb tszcs-k önálló alkalmazásukat nem is bírták volna ki. Nem sokkal jobb a helyzet a gépállomásokon működő mezőgazdászoknál sem. 1953 végén 43%-uknak nem volt kellő mezőgazdasági szakképzettsége, ugyanakkor egy körzeti

57 Adatok és adalékok, 1957: 219.

58 Uo. 241.

agronómusra több mint 10 ezer kat. hold szántóterület jutott. A szövetkezetek szakember-ellátottsága azonban a következő években sem javult.

A viszonylag pontos kimutatások ellenére nehéz világos képet kapnunk a szövetkezetek munkaerőhelyzetéről. A statisztikai adatok ugyanis az év végi állapotot tükrözik, az évközi kilépésekről és belépésekről nem adnak számot. Azt tudjuk, hogy az 1952-es nagy területi felfutás után megnőtt az egy tagra jutó szántóföld területe. 1953-ban 755 termelőszövetkezetben az egy tagra jutó szántóterület meghaladta a 9 holdat, 1954-ben pedig a háztájival együtt a 10 holdat.⁵⁹ Megfelelő gépesítés mellett ennek megművelése nem jelentett volna különösebb nehézséget. A gépállomások traktorai azonban június közepétől július végéig az aratással és csépléssel voltak elfoglalva. Így a kapásnövények nyári munkáját még a szövetkezetekben sem tudták ellátni, igaz, hogy a drága munkadíj miatt sok esetben a szövetkezetek sem igényelték. Maradt tehát a kukorica, napraforgó, cukorrépa és más kapásnövények kézi művelése, ha ugyan egyáltalán végezni tudtak a viszonylag nagy kiterjedésű területekkel. Ez a munkaerőhiány megmutatkozott az őszi betakarítási munkáknál is, ami negatívan hatott mind a munkakedvre, mind a termelési eredményekre.

Ezekből a tényezőkből adódott, hogy bár kalászosokból az 1950-es években több alkalommal elérték az egyéni termelők termésátlagait, kapásnövényekből rendszeresen elmaradtak a kistermelők mögött. A vetésterületen belül a sok munkát és ráfordítást igénylő kapás- és ipari növények aránya 31%-ot tett ki, messze lemaradva az országos előírányzattól. A kevés közös állatállomány következtében csekély volt az istállótrágya felhasználása, és nem volt kielégítő a műtrágya-felhasználás sem. A termelőszövetkezetek számbeli növekedése nem járt együtt a gazdasági eredmények javulásával. „Az 1951–1953 közötti években a termelőszövetkezetek szervezetiileg és gazdaságilag is lényegesen gyengébbek voltak, mint korábban és a későbbi években.”⁶⁰ Összességében a mezőgazdasági termelőszövetkezetek növénytermelése az egyéni gazdálkodók termésátlagában a következőképpen alakult.⁶¹

5. TÁBLÁZAT

Növény	Mezőgazdasági termelőszövetkezetek évi termésátlaga az egyéni gazdaságok átlagának százalékában				
	1951	1952	1953	1954	1955
Búza	101,0	97,2	92,9	89,9	119,0
Rozs	106,3	100,0	105,6	98,3	125,4
Őszi árpa	111,3	102,6	108,8	85,7	110,2
Tavaszi árpa	89,7	90,8	90,0	92,9	97,1
Kukorica	90,3	71,6	50,3	86,1	104,7
Burgonya	92,4	100,7	84,2	99,4	113,9
Cukorrépa	89,4	104,5	84,6	99,1	125,9
Napraforgó	79,7	88,9	71,2	100,0	101,5
Lucerna	60,6	100,0	80,6	73,6	76,9
Vöröshere	65,6	100,0	90,5	77,9	80,9

⁵⁹ Adatok és adalékok, 1957: 244.

⁶⁰ Fazekas, 1976: 79.

⁶¹ Adatok és adalékok, 1957: 248.

Láthatjuk tehát, hogy különösen a kapásnövények termésátlagja 1951–53 között 10–20%-kal elmarad az egyéni termelőké mögött, s csak a Nagy Imre-kormány kedvező gazdaságpolitikája hatására indul meg 1954–55-ben egy növekedési folyamat.

A szövetkezetek állatállománya kevés volt és gyenge minőségű. Az államtól hitelre kaphattak ugyan szarvasmarhákat és sertést, de ezeknek istálló kellett és sertéstelep, azonkívül szálás- és szemestakarmány, ez együttvéve már messze meghaladta egy induló közös gazdaság anyagi feltételeit. A tsz-tagság is, ha tehette, háztáji állatállományát növelte, mert azt szabadpiaci áron értékesíthette, s nem az állami felvásárlásnak adta át. Egy jelentés még 1954 decemberében is azt írja, hogy „a termelőszövetkezetek közös állatállománya – a juhállomány kivételével – csökkent. A termelőszövetkezetek többsége nem növelte a közös állományt, nem nevelt jó tenyészállatokat, keveset hizlalt, ehelyett az állatokat növendék korában eladta. Az év folyamán mintegy 465 000 db süldőt adtak el, ahelyett, hogy annak legalább egy részét hizlalás után értékesítették volna. A beszolgáltatott és elhullott állatokon kívül több mint 36 000 db marhát – az évi állomány 28,6%-át – eladták, ami az állomány természetes kiselejtezését messze meghaladta. Az állatokat eladták, mert: évközben gyors pénzbevételezést jutottak, nem volt elég takarmányuk ahhoz, hogy a szaporulatot felneveljék és tovább tartsák.”⁶² 1954 decemberében a szövetkezetek állatállománya számosságban számítva 320 354 volt, ebből 208 972 állat a közösben, 111 382 a háztáji-ban. Az állatállomány egyharmada tehát a háztáji gazdaságokban volt.

4. A SZÖVETKEZETEK JÖVEDELMI VISZONYAI

A termelőszövetkezetek és termelőszövetkezeti csoportok – amelyek zömmel III. típusúak voltak – főleg a korábban említett okok miatt gyengén termeltek, s évről évre cipelték hátukon egyre növekvő tartozásaikat. 1951 és 1953 között a termelőszövetkezetek közös gazdaságai alacsonyabb termelési értéket állítottak elő, mint az egyéni gazdaságok. A háztáji termelést is figyelembe véve, az egy hektárra jutó szövetkezeti termelés értéke csak mintegy 80%-ra közelítette meg az egyéni gazdálkodók eredményeit.⁶³ 1950–54 között a szövetkezetek adósságállománya állandóan növekedett, részben a felvett hitelek és azok kamatainak vissza nem fizetése, részben az állammal szembeni pénzügyi kötelezettségek nem teljesítése miatt. A szövetkezeti vagyona nehezedő teher 1951–54 között százalékosan így alakult: 1951: 72,5%, 1952: 94,1%, 1953: 87,4%, 1954: 86,5%. Az 1953–54-es jobb eredmény nem a jobb gazdálkodásból adódott, hanem 1953-ban egyéb kedvezmények mellett 408 millió forint hitelt engedtek el a termelőszövetkezeteknek.⁶⁴

A szövetkezetek alacsonyabb termelési értéke az épülethiányon, a szervezetlenségen és hanyag gazdálkodáson túl abból is adódott, hogy a kalászosok termőterülete jóval nagyobb volt, mint az egyéni gazdaságokban, a nagyobb jövedelmet biztosító kapásnövényeké pedig kevesebb. Az egy kh-ra jutó termelési érték a szövetkezetek-

62 Adatok és adalékok, 1957: 251.

63 Fazekas, 1976: 79.

64 Adatok és adalékok, 1957: 258.

ben 1686 Ft, az egyéni gazdaságokban 1881 Ft volt. A nagyobb értéket képviselő szőlő, kert és gyümölcsös területaránya az egyéni gazdaságokban 6,2%, a szövetkezetekben pedig csak 2,2% volt. A nagyobb törődést igénylő állattenyésztés ugyancsak a magán-termelőknél volt nagyobb. Állattenyésztésből a szövetkezeteknél egy holdra 1115 forint, a kistermelőknél 1633 forint jutott. A takarmányínséges idők ellenére is az egyéni gazdaságok sokkal több baromfit tartottak, aminek a termelési értéke az állattenyésztésnek közel 30%-át tette ki, míg ez a szövetkezetekben csak 15,8% volt.⁶⁵

A szövetkezeti gazdaságok – amelyeknek pedig példát kellett volna mutatni az egyéni termelőknek – 100 kh területre számolva 23%-kal kevesebb árut adtak át az államnak, mint az egyéni gazdaságok. A nagyobb termeléshez azonban nagyobb állatsűrűsége, jobb munkaszervezésre és komplex gépesítésre lett volna szükség. A munkaszervezés, brigádok, munkacsapatok kialakítása mindig gyenge pontja volt a szövetkezeteknek, a gépesítés pedig nem rajtuk múlt, mert az állam ragaszkodott a gépállomások drága és nem kielégítő munkájához. A nagyüzemi keretek között is maradt tehát a kisüzemi termelés, annyival rosszabb körülmények között, hogy a ténylegesen dolgozó szövetkezeti tagokhoz viszonyítva nagy volt a megművelendő földterület. Különösen a munkaigényesebb kapás- és kerti növények kellő időben történő megművelését nem tudták rendszeresen elvégezni, s természetesen kevesebbet takarítottak be, mint az egyéni termelők.

Már utaltunk rá, hogy a szövetkezetek jelentős beszolgáltatási és adókedvezményben részesültek. Voltak azonban olyan terhek, amelyek a szövetkezeteket jobban sújtották, mint a kistermelőket. Ha egy kisparaszt abba a helyzetbe került, hogy szerzett egy-két lovat vagy tehenet, akkor vályogtégelából és használt faanyagból viszonylag olcsón, házilag felhúzott egy istállót. Egy termelőszövetkezetnél, ha csak egy 10–50 férőhelyes istállót építettek, akkor is terv, kivitelező kellett, különösen akkor, ha kölcsönből építették, mert ezek nélkül nem kapott hitelt. A szövetkezetnek zárszámadáskor elvileg vissza kellett fizetnie az év közben felvett állami hiteleket, illetve azoknak arányos részét és kamatait. Rendezni a gépállomás munkadíját, kötelező volt tartalékalapot képezni, fizették a földjáradékot és törlesztést a bevitt földek, állatok, gépek után, s ami ezek után megmaradt, azt használhatták fel a munkaegységek kifizetésére. Természetesen különösen az első években ez „elvileg” volt így, ha ezeket a szabályokat betartják, akkor sok szövetkezetben a dolgozók egy fillért sem kaptak volna. A szövetkezeti tagok közös gazdaságból származó jövedelme így is megcségyenítően alacsony volt.⁶⁶

6. TÁBLÁZAT

A termelőszövetkezeti tagok jövedelemrészesedése

Gazdasági év	Egy munkaegység értéke	Egy tagra jutó évi részesedés
	Ft	
1951/52	16,19	2854
1952/53	23,56	5052
1953/54	25,43	6713
1954/55	31,38	9308

65 Adatok és adalékok, 1957: 256.

66 Uo. 257.

Ez tehát egy termelőszövetkezeti tag éves jövedelmének országos átlagát jelenti, aminél természetesen voltak alacsonyabb részesedések is. Ezek az emberek pedig nem „látszat” szövetkezeti tagok voltak. Egy szövetkezeti tagnak egy évben legalább 120 munkaegységet kellett teljesítenie. Ha az egy tagra jutó részesedést összevetjük a munkaegység értékével, akkor ezt az összeget 180–350 közötti munkaegység teljesítésével lehet elérni. (A kiugró magas munkaegységeket általában a családtagok közreműködésével érték el, s az így elvégzett munkát a szövetkezeti tag munkaegységénél írták jóvá.)

A szövetkezetek gazdálkodásának gyengeségére azonban jellemző, hogy 1953-ban a tagok jövedelmét elsősorban a kormány által elengedett hitelek és más kedvezmények biztosították. Ha a szövetkezetek nem kaptak volna kedvezményeket, akkor a tagok átlagos jövedelme 70–75%-kal kevesebb lett volna. Az 1954. évi zárszámadáskor 1931 termelőszövetkezetnek 300 millió forint mérleghiánya volt. Amennyiben az esedékes kötelezettségeket ezek a szövetkezetek teljes mértékben kiegyenlítik, egy fő átlagosan 5400 forint helyett csak 3100 forint részesedést kapott volna. 1955-ben 744 tsz-ben a tagok átlagjövedelme meghaladta a 12 000 forintot, 513 szövetkezetben viszont egy-egy tag még 6000 forintot sem kapott.⁶⁷ Több év elteltével, részben a munkaszervezés javulásának, részben az állami támogatás növekedésének hatására a szövetkezeti tagok jövedelme emelkedett. Különösen megfigyelhető ez 1954–55-ben, amikor az 1953-as események hatására számos kényszer-szövetkezet feloszlott vagy tagságának egy része kilépett.

5. AZ 1953. JÚNIUSI FORDULAT ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

1953 tavaszára a magyarországi belpolitikai helyzet robbanásig feszült. Mint láthatuk, a mezőgazdaság problémái kezelhetetlenné váltak. A szocialista mezőgazdasággal kapcsolatos elképzelések nem váltak valóra, ugyanakkor a kisárutermelő mezőgazdaságot sikerült tönkretenni. Az első ötéves terv 1951 februárjában irreálisan megemelt beruházási összegei a munkásság és a városi lakosság életszínvonalát is mélypontra süllyesztették. A pénz vásárlóértéke romlott, ennek ellenére sem élelmiszerből, sem közszükségleti cikkekből nem tudták kielégíteni a lakosság igényeit. Természetes volt tehát, hogy az elégedetlenség a párt- és állami vezetéssel szemben állandóan nőtt. Ennek ellenére ezt nem a rákosista pártvezetés érzékelte, hanem június közepén a szovjet pártvezetés Moszkvába rendelte a vezető magyar politikusokat, ahol nagyon jó információk alapján tájékoztatták őket a magyarországi belső helyzetről, és követelték az azonnali radikális változásokat. Többek között az egyik követelés az volt, hogy Rákosi – aki 1952 augusztusától a pártfőtitkárság mellett a minisztertanács elnöke is volt – a miniszterelnökséget adja át Nagy Imrének.

Ilyen előzmények után ült össze 1953. június 27-én az MDP Központi Vezetősége, ahol valóban mélyreható elemzést kaptak a magyarországi helyzetről, illetve határozatot fogadtak el a megoldandó feladatokról.⁶⁸ Túlzott volna azonban azt állítani,

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Az MDP KV 1953. június 28-i határozata. Első megjelenése: Propagandista, 1986. 4. sz. 136–139.

hogy ez a párthatározat közvetlen hatással volt a lakosság széles tömegeire. Rákosi ugyanis változatlanul megmaradt első titkárnak, és még azt is meggátolta, hogy a határozatot a párt középszintű vezetői megismerjék. A lakosság csak a Nagy Imre-kormány július 4-i bemutatkozó beszédéből és a megjelent rendeletekből következtethetett arra, hogy ezen a KV-ülésen a népet érintő lényeges határozatok születhettek.

A központi vezetőségi ülés részletesen foglalkozott a mezőgazdaság s ezen belül a termelőszövetkezetek helyzetével. „A mezőgazdaság nem kielégítő alakulásához nagymértékben hozzájárult a mezőgazdaság társadalmisításának túlzottan gyors üteme, ami nem felelt meg az országban meglévő politikai és gazdasági előfeltételeknek. A termelőszövetkezetek túlzottan gyors fejlesztése, s ennek érdekében helyenként erőszakos módszerek és adminisztratív nyomás alkalmazása, valamint a beszolgáltatás bonyolult és állandóan változó rendszere bizonytalanságot teremtett a dolgozó parasztok között, megrontotta a párt viszonyát a középparasztsággal, s ugyanakkor akadályozta a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok jövedelmének emelkedését. – A termelőszövetkezetek gazdaságilag nem fejlődtek megfelelően, és a legtöbb területen terméshozamuk vagy éppen csak elérte az egyéni gazdaságokét, vagy elmaradt ezektől. Különösen nagy az elmaradás a termelőszövetkezetek közös állatállományánál. Ilyen körülmények között a termelőszövetkezetek többsége eladósodott az állammal szemben. A termelőszövetkezetek tagságának jó része pedig kisebb jövedelemmel rendelkezik, mint az egyénileg gazdálkodó középparasztok átlaga.”⁶⁹

A vitában felszólaló Nagy Imre termelőszövetkezetekkel kapcsolatban elhangzott mondatai jól mutatják, hogy az agrárközgazdász szakember már 1949 elején is joggal tartotta elsietettnek a Rákosi-féle kollektivizálást, s ezen véleményének kifejtéséért akkor el is távolították a politikai vezető testületekből. „A másik kérdés – mondta Nagy Imre – amiben súlyos hibák történtek, a mezőgazdaság szocialista átszervezése. Mint a határozati javaslat is megállapítja, helytelen volt a párt politikája, amely 1948 őszén arra vett irányt, hogy 3–4 év leforgása alatt kollektivizálni kell a magyar mezőgazdaságot. Később az ütemet a párt módosította, de a gazdasági és politikai feltételek hiánya következtében még a módosított ütem is túlzott volt, amiből politikai és gazdasági téren egyaránt komoly károk származtak. Először is a túlzott kollektivizálás elkerülhetetlenül az önkéntesség elvének megsértéséhez, közvetett vagy közvetlen gazdasági vagy politikai kényszer alkalmazásához vezetett, aminek az elmúlt évek folyamán tömeges példáit láttuk. A kollektivizálás erőltetett üteme elidegenítette tőlünk, sőt szembeállította velünk a dolgozó parasztság széles rétegeit, főképpen a mezőgazdasági termelés központi tényezőjét, a középparasztságot, amellyel pedig tartós szövetséget kellett volna létesítenünk. A termelőszövetkezetek túlzott fejlesztése következtében elszigetelődtünk a parasztság döntő tömegeitől, ami megrendítette a munkás–paraszt szövetséget, és felbomlásának veszélyét hordta magában.”⁷⁰

Gazdasági szempontból sem értett egyet Nagy Imre az elsietett kollektivizálással. „A túlhajtott szövetkezeti fejlesztés szempontjából is helytelen volt az egyéni terme-

69 Uo. 139.

70 Nagy Imre beszéde az MDP KV 1953. június 27-i ülésén. In: Beszélő. Összkiadás 1981–1989. Bp., 1992. 630–640.

lés segítésének elhanyagolása. Először azért, mert a túlzó szövetkezeti fejlesztéssel nem tartott lépést a szövetkezeten belül a közös termelés fejlődése, amely nem éri el az egyéni paraszti gazdaságok termelési színvonalát. Másodszor azért, mert a kulák-paraszságok korlátozása helyett azok tényleges likvidálásával jelentékeny termelő-erőket veszített el a mezőgazdaság, amelyet nem tudott pótolni a szocialista szektor. Harmadszor azért, mert a lakosság életszínvonalának emelése és az iparosítás következtében növekvő munkáslétszám nagyobb élelmiszer- és nyersanyagszükséglete növekvő termékmennyiséget tesz szükségessé, amit máshonnan, mint a termelés nagyobb részét jelentő egyéni paraszti szektorból, nem lehet biztosítani. És végül azért, mert az egyéni parasztgazdaságoknak szövetkezeti nagyüzembe való tömörülése a népi demokrácia viszonyai között nem gazdasági tönkremenetelük, hanem fejlődésük alapján mehet végbe.”⁷¹

Az ülésen elfogadott határozat leállította a további szövetkezetszervezést, és a meglévők szervezeti és gazdasági megerősítését állította előtérbe. Állást foglalt az önkéntesség elvének betartása mellett és lehetővé tette a bekényszerített emberek kilépését a szövetkezetből, vagy akár a szövetkezetek feloszlását is. Ugyanakkor mind a párthatározat, mind a Nagy Imre-kormány a termelőszövetkezetekben látta a mezőgazdaság jövőjét, s a mezőgazdaság általános helyzetének javításán túl, a szövetkezeteket kiemelt támogatásban kívánták részesíteni. Ezt az irányvonalat a mezőgazdasággal kapcsolatban 1953–54-ben megjelent rendeletek jól tükrözik. A minisztertanács 1953 második felében néhány hónap alatt 45 határozatban foglalkozott mezőgazdasági kérdésekkel, a hivatalos közlönyben pedig egymást követték a mezőgazdaságot érintő intézkedések. Ezek egyrészt általában a mezőgazdasági üzemek, tsz-ek és magángazdaságok helyzetét könnyítették, másrészt külön figyelmet fordítottak a tsz-ek és tszcs-k megerősítésére.⁷² Az adókedvezményekkel kapcsolatban július 26-án megjelent minisztertanácsi határozat a tsz-ek és tsz-tagok 1952-ből fennmaradt teljes adóhátralékát elengedi, ha továbbra is tsz-tagok maradnak, és az 1953. évre esedékes adót megfizetik. Az egyéni gazdálkodók 1952. évi adóhátralékának felét engedték el abban az esetben, ha 1953. évi adójukat december 31-ig rendezik.⁷³

A szeptember 19-én megjelent minisztertanácsi határozat kimondotta a termelőszövetkezetek megszilárdításával és a tagok anyagi jólétének növelése érdekében nyújtott további kedvezményekkel foglalkozik. Ezek szerint mindazoknak a szövetkezeteknek, amelyek a következő gazdasági évben is közösen gazdálkodnak, elengedik az összes 1953-ban esedékes adótartozását, mintegy 200 millió forint értékben. A szövetkezetek közép- és hosszú lejáratú hiteleit pedig úgy módosították, hogy 1956. január 1-jéig a visszafizetést felfüggesztették, utána pedig a hosszú lejáratú hiteleket 17 év alatt, a középtávú hiteleket 5 év alatt kellett letörleszteni. Mindhárom típusú szövetkezetet 1954. január 1-jétől mentesítették a tartalékföldök utáni búza-földadó fizetésétől. Fokozott állami támogatásban részesítették a termelésfejlesztő szövetkezeti beruházásokat. Lényeges eleme volt a rendeletnek a szövetkezeti tagok

71 Uo.

72 *Pető-Szakács*, 1985: 251.

73 1033/1953(VII.26.) MT határozat. MK. 1953. 193.

– különösen a nők – szociális és egészségügyi ellátásának növelése. 1953. október 1-jétől minden termelőszövetkezeti tagnak szülés esetén első gyermek után 500 Ft, a második és minden további gyermek után 400 Ft anyasági segélyt kellett folyósítani.⁷⁴ Az adózással, beadással és más kötelezettséggel kapcsolatos engedményekről szóló rendeletek általános tulajdonsága volt, hogy a magángazdálkodók a szövetkezeteknek biztosított kedvezmények felét kapták.

Látnunk kell, hogy itt a termelőszövetkezeteknek nyújtott engedményekkel és kedvezményekkel – a Nagy Imre-kormány jó szándékát nem megkérdőjelezve – a cél az volt, hogy a már meglévő szövetkezeteket megóvják a szétesésről, a nagyobb arányú kilépéstől, fokozzák a termelési kedvet a politikai mozgástér határai között. Nemcsak a minisztertanács foglalkozott rendszeresen a mezőgazdasági kérdésekkel, hanem az MDP Politikai Bizottsága is. A tsz-ekbe erőszakkal bekényszerített emberek tömege ugyanis már júliusban, az aratási és cséplési munkák közepén ott akarta hagyni a szövetkezeteket, és sok esetben még az is nehézséget jelentett, hogy az őszi zárszámadásig együtt tartsák a tagságot. 1953. augusztus elejéig naponta 10–15 tsz kérte a Földművelésügyi Minisztériumtól a feloszlás engedélyezését, és egyre több szövetkezetben terjedt a kilépési hangulat. Augusztus 12-ig 605 III. típusú és önálló szövetkezet és 189 I–II. típusú tszcs jelentette be feloszlási szándékát, összesen több mint 52 000 családdal.⁷⁵ Attól tartottak, ha ezt a nagy népmozgást nem tudják merdebe terelni, akkor teljes anarchia lesz.

Október 3-án rendelet jelent meg a termelőszövetkezetből való kilépéssel és a termelőszövetkezetek feloszlásával kapcsolatos eljárás szabályzásáról.⁷⁶ Ez kimondja: „Azt a közgyűlést, amely a termelőszövetkezetből kilépő tagok részére a föld, az állat és felszerelés kiadása, illetve értékének elszámolásáról határoz, az őszi betakarítás és a gabonavetés elvégzése után haladéktalanul meg kell tartani annak érdekében, hogy a termelőszövetkezetben a soron következő mezőgazdasági munkák zavartalan és folyamatos továbbvitele biztosítva legyen”. A kilépő tagok azonban legjobb esetben is csak akkor kapták vissza egykori saját földjüket, ha az egész szövetkezet feloszlott, mert megmaradás esetén a tagosított szövetkezeti földeket fenn kellett tartani, s a kilépőket csak állami tartalékföldről vagy a tsz földjének széleiből lehetett kielégíteni. Ha a szövetkezetnek tartozása volt, akkor a kilépő tagoknak a rájuk eső részarányt meg kellett fizetni. A kilépő tagok beadási és adókötelezettségét már mint magángazdálkodóként 10%-kal megemelték. Tulajdonképpen hasonló volt az eljárás a teljes szövetkezet feloszlása esetén is. Nyilván ezekkel az intézkedésekkel a kilépési, illetve feloszlási szándékot igyekeztek csökkenteni.

Azt, hogy ezek a társulások kényszerszövetkezetek voltak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy minden agitáció és gátló intézkedés ellenére augusztusban tovább növekedett a feloszlási kérelmet benyújtó szövetkezetek száma. Az MDP Politikai Bizottsága szeptember 10-i ülésére készített jelentés arról számol be, hogy a meghozott „párt és állami intézkedések ellenére az utóbbi három hét alatt tovább nőtt a ki-

74 1053. cs. 1953(IX.19.) MT határozat. MK. 1953. 207.

75 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 131. ö.e.

76 178/1953(X.3.) FM utasítás. MK. 1953. 305.

lépő tagok és a feloszlást kérő termelőszövetkezetek száma. Augusztus 10-től szeptember 7-ig terjedő időben újabb 159 III. típusú és 84 I. típusú termelőszövetkezet (termelőszövetkezeti csoport) kérte írásban feloszlását. Ebben az időpontban a legtöbb Békés megyében 38, Somogy megyében 17, Szabolcs megyében 18 és Vas megyében 16 kérte feloszlásának engedélyezését. A legutóbbi jelentés szerint 761 III. típusú és 248 I. típusú, összesen: 1009 termelőszövetkezet kérte írásban a feloszlását. Ezen kívül még mintegy 700 további termelőszövetkezetben a tagság jelentős része az év végén ki akart lépni a termelőszövetkezetből.”⁷⁷

Azt is leírja a jelentés, hogy a megyei és járási tanácsok mezőgazdasági osztályai tehetetlenek a jelenséggel szemben. Az elégedetlenséget és a pillanatnyi felszabadulás megnyilvánulását mutatja, hogy sok tsz-ben minden hivatalos feloszlítás nélkül megkezdték a jószágállomány szétszétállítását, és egykori földjükre is bejelentették igényüket. „A közös vagyon széthurcolásának gondolata legerősebben a feloszlításra törekvő termelőszövetkezeti tagok körében uralkodik. A kulákok és egyéb ellenséges lázító elemek az e téren mutatkozó bizonytalanságot kihasználják. A rendőrség és bíróság nem hajlandó még olyan esetekben sem eljárni a termelőszövetkezetek ellen izgató ellenséges elemekkel szemben, amikor bebizonyítható azok tevékenysége.”⁷⁸ A mezőgazdasági lakosságnak ez a már-már forradalmi megnyilvánulása messze túlnőtt azon a célon, amit a Nagy Imre-féle új irányvonal a paraszti lakossággal szemben elkövetett bűnök kárpótlásául nyújtani akart.

Ebben a kritikus helyzetben hívták össze 1953 októberében a termelőszövetkezetek és gépállomások élenjáró dolgozóinak III. országos tanácskozását, melynek javaslatait figyelembe véve új termelőszövetkezeti minta-alapszabályzatot készítettek, amelyet november 12-én mint az MDP KV és a kormány közös határozatát jelentettek meg. Ez kétségtelenül nagyobb önállóságot ad a szövetkezeteknek, a tagságnak, a közgyűlésnek, és a közigazgatási szervekkel, valamint a gépállomásokkal szembeni korábbi alárendeltségüket jelentős mértékben csökkenti.”⁷⁹ Ezek a rendelkezések azonban ebben a helyzetben a felbomlási folyamatot nem állították meg.

Ugyancsak a kialakult helyzet rendezésének kétségbeesett kísérletét mutatta a pártvezetés és kormány 1953. decemberi határozata a mezőgazdasági termelés fejlesztéséről.⁸⁰ Ez a határozat azon túlmenően, hogy nagyon sok, akkor megvalósíthatatlan feladatot tartalmazott, sokkal jobban figyelembe vette a magyarországi agrártermelés sajátosságait, a talajadottságokat, egyes területek hagyományos mezőgazdasági kultúráját. Az állami irányítás elsődlegessége, több évre előre meghatározott termelési eredmények elérése, a szovjet termelési tapasztalatok átvétele azonban változatlanul jellemző volt. Jelentős volt a gépesítés fejlesztésének terve, amely azonban továbbra is a gépállomásokon keresztül képzelte el a mezőgazdaság gépesítését, és nagyobb gépet sem a termelőszövetkezeteknek, sem az egyéni termelőknek nem engedett vásárolni.

77 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 135. ó.e.

78 Uo.

79 1070/1953(XI.12) MT határozat. MK. 1953. 215.

80 1080/1953(XII.23) MT határozat. MK. 1953. 222.

Az MDP Politikai Bizottsága 1954. január 13-án tárgyalta ismét a termelőszövetkezetek helyzetét.⁸¹ Igaz ugyan, hogy a betérjesztett jelentés mindössze két hónapot (szeptember 30-tól november 30-ig) tárgyal, de mind a Földművelésügyi Minisztérium, mind a pártközpont mezőgazdasági szakembereinek azért már féléves rálátása volt a július elejétől bekövetkezett állapotokra. Megállapították, hogy legnagyobb arányú a feloszlás és kilépés az 1952 augusztusa után alakult szövetkezetekben. A kilépők jelentős része középparaszt. A szegényparasztok aránya 28,4%-kal, a középparasztok aránya 36,3%-kal csökkent. A vizsgált két hónap alatt felszámoltak 604 (11,6%) különböző típusú szövetkezetet, kilépett 90 051 család (31%), ebből 7 kh fölötti 35 798 (36,3%), 752 190 (28,9%) kh-dal csökkent a szövetkezeti termőföld és 667 535 (28,8%) kh-dal a szántóterület. A feloszlások és tagkilépések legfőbb oka az volt, hogy a szövetkezetek termelési színvonala mind a növénytermelés, mind az állattenyésztés terén alacsony volt, amihez más okok mellett hozzájárult az is, hogy a szövetkezetek többségében a szántóterülethez kevés volt a munkaerő.

Mint láthattuk, a kilépettek több mint egyharmada 7 holdon felül gazdálkodó volt. Ők különösen elégedetlenek voltak jövedelmükkel, de sújtotta őket az is, hogy a szövetkezetekben háttérbe szorították őket, javaslataikat nem vették figyelembe, ugyanakkor a szövetkezeti vezetők hozzá nem értése és az állami szervek helytelen intézkedései miatt következett be a hiányos gazdálkodás. Közrejátszott itt nyilván a falusi szegénység és a birtokos parasztok közötti ellentét is, amely sok helyen még most is éreztette hatását, különösen olyan esetekben, ahol a kilépések ellenére a szövetkezet megmaradt. A kilépőkkel szemben túlzott tartozásokat állapítottak meg. Indokolatlanul megtagadták az állatok és vetőmag kiadását, a kilépők részére rossz minőségű és távoli területeket jelöltek ki. Ezekben az intézkedésekben a járási és községi állami és pártvezetők az esetek többségében a maradó szövetkezetek jó partnerei voltak.

Teljesen pontos képet nem tudunk adni az 1953–54-ben bekövetkezett szövetkezeti mozgásokról. Voltak szövetkezetek, amelyek 1953 őszén írásban benyújtották feloszlatási kérelmüket, később azonban visszavonták, s csak tagjaik egy része lépett ki. Van olyan adat is, amely azt bizonyítja, hogy a vizsgált időszakban a kilépések és megszűnések mellett 72 új termelőszövetkezet alakult.⁸² Hivatalos statisztikai kimutatás szerint 1953. június 30-a és 1954. december 31-e között megszűnt 843 szövetkezet. A szövetkezetek összes területe 900 000 holddal, szántóterülete 870 000 holddal (24,6%-ról 15,6%-ra) csökkent, a szövetkezeti taglétszám pedig 146 000 fővel lett kevesebb.⁸³ A legnagyobb arányú a kilépés és feloszlás a 800 kh-on felüli szövetkezetekből volt, hiszen ezekhez a viszonylag nagy birtokokhoz már komoly szakértelem, gépesítés és kellő számú munkaerő kellett volna. Ennek szinte minden feltétele hiányzott, természetes tehát, hogy termelésük alacsony szintű, gyakran veszteséges volt. 1953 nyarán a 800 hold fölötti tsz-ek aránya 34% volt, ez 1955 nyarára 12,9%-ra csökkent.

81 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 156. ö.e.

82 Fazekas, 1976: 89.

83 Adatok és adalékok, 1957: 236.

6. KÍSÉRLET A SZÖVETKEZETI MOZGALOM MEGSZILÁRDÍTÁSÁRA 1955–56-BAN

Annak ellenére, hogy a termelőszövetkezetekből még 1955 elején is voltak kilépések, az agrárpolitika már új sikerekre mozgósított, s szinte tudomást sem vett arról a csődhelyzetről, amit önmaga idézett elő. Az 1955. január 26-án megtartott politikai bizottsági ülés a következő célt tűzte a pártszervezetek elé: „Az egyénileg dolgozó parasztok és az ország lakossága előtt ismertetni kell a termelőszövetkezeti mozgalom eredményeit. Február hónap folyamán már erőteljes agitációt kell szervezni, elsősorban a falusi pártszervezetekre támaszkodva, a meglévő termelőszövetkezetekbe való belépés érdekében és el kell érni, hogy a tavaszi munkák megindulása előtt az ország minden vidékén jelentős számban legyenek belépések. A termelőszövetkezetek fejlesztésében sem a tavaszra, sem az év őszére számszerű feladatot a megyéknek adni nem kell, de meg kell követelni mind a megyei, mind a járási pártszervektől, hogy határozott agitációs munkájuk eredményeként a szövetkezeti mozgalom számszerűen is továbbfejlődjék.”⁸⁴

Olyan lehetőségeket vetnek fel, amelyek ellen pár évvel korábban mint kapitalista megnyilvánulások ellen tiltakoztak. „Meg kell engedni a termelőszövetkezeteknek a tejfeldolgozást, a gyümölcspálinka-főzést, gyümölcs- és zöldségaszalást, szőlőtermelő szövetkezeteknek külön engedéllyel a borpalackozást. Fejleszteni kell a termelőszövetkezetekben az egyéb kisegítő üzemágakat is, hogy minél több termelőszövetkezet rendelkezék kovács-bognár és kerékgyártóműhellyel, továbbá kalapácsos darálóval. Engedélyezni kell a nagyobb termelőszövetkezeteknek, hogy árudáikban a szakszerűség biztosítása mellett a közös és a háztáji gazdaságukban termelt termékeket, húst, zöldségféléket, tejtermékeket árusítsanak.”⁸⁵ Javasolják az anyasági segély felemelését, legalább két gyermek esetén a családi pótlék bevezetését, legalább 18 éves korig iskoláztatási segély fizetését.

Az eladósodott szövetkezetek megsegítése érdekében olyan új hitelkonstrukciót kell kialakítani, amely azok összes tartozását, minden 1954. december 31-ig fennálló beadási hátralékát, elmaradt kötelezettségeit egybe számolja és egységesen, 25 év alatt visszafizetendő, hosszú lejáratú, 1%-os kamatozású termelőszövetkezeti kölcsönné változtatja át, amelyet 1956 őszétől kell törleszteni. A termelőszövetkezetek 1955. január 1-jétől üzemi beruházások és felújítások céljára egységesen 2%-os, 25 éves lejáratú kölcsönt vehettek fel, melynek törlesztését a felvételtől számított 5 év múlva kellett megkezdeni.

Az emberek azonban annyi csalódás és hazugság után már bizalmatlanok voltak, s a termelőkkel közvetlen kapcsolatban lévő agitátorok egyébként is az 1953 előtti „jól bevált” fenyegetéseket használták érvként. 1955. április 28-án tárgyalta a Politikai Bizottság a Szolnok megyei Pártbizottság termelőszövetkezeti munkájával kapcsolatos jelentést, amelyhez a pártközpont kiküldött megbízottja a következő feljegyzést fűzte: „A megyei pártbizottság alapvetően helyesen határozta el, hogy fokozni kell a tanácsstagok közötti agitációt a termelőszövetkezetbe való belépés érde-

84 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 213. ö.e.

85 Uo.

kében, de ebből a gyakorlatban a tanácsok vonalán adminisztratív, erőszakos rendszabály született. A Szolnok Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága határozatilag ki-mondotta, hogy amennyiben a tanácsi funkcionáriusok (elnök, elnökhelyettes, me-zőgazdasági előadó) nem lépnek be a termelőszövetkezetbe, év végén le kell váltani őket. Az ez évi tavaszi számszerű fejlesztésnél egyes helyeken a belépések és az új termelőszövetkezeti alakulások nem volt egészségesek, s ha a közvetlen erőszak al-kalmazását nem is tapasztaltuk, de megállapítható volt, hogy egyik-másik esetben a járási vezetők erélyes követelésére jött létre az új szövetkezet. A jászberényi járási pártbizottság, jóllehet e járásban az elmúlt évi gazdasági eredmények a megyei átlag alatt voltak, több mint kétszeresére tervezi a termelőszövetkezetek család-létszámá-nak és területének növelését, aminek reális alapja nincsen.”⁸⁶

A Politikai Bizottság azonban ekkor már a korbács politikáját alkalmazta, s nem túlzott balossága, hanem liberalizmusa miatt róttá meg a Szolnok megyei pártbizott-ságot. „A Szolnok megyei pártbizottságnak és minden Szolnok megyei pártszerve-zetnek, valamint megyei, járási és községi tanácsoknak az eddiginél sokkal követke-zetesebben kell harcolni a termelőszövetkezetek gazdasági, szervezeti és politikai megszilárdításáért, mindenekelőtt a terméseredmények növeléséért. Véget kell vetni annak a tarthatatlan helyzetnek, hogy a termelőszövetkezetek, továbbá a járási és a megyei párt, valamint állami szervek nem tekintik kötelezőnek a Földművelésügyi Minisztérium által a megyére meghatározott állami terveket és jóváhagyják sok ter-melőszövetkezet ennél alacsonyabb tervét. A megyei és járási szervek, valamint a termelőszövetkezetek vezetői a Földművelésügyi Minisztérium által kiadott állami terveket törvényként kezeljék és annak teljesítéséért, illetve túlteljesítéséért harcol-janak. A termelőszövetkezetek által készített tervek nem tartalmazhatnak az állami tervnél alacsonyabb előírásokat. Az állami terveket a termelőszövetkezetekben is irányadónak kell tekinteni, amelyet csak felfelé lehet módosítani.”⁸⁷

Ugyanez a határozat azért is megrója a megyei pártbizottságot, mert a megye te-rületén 130 I. és II. típusú termelőszövetkezet van; feladatául tűzi ki, hogy közülük minél több már 1955-ben magasabb típusra térjen át. „Amennyiben a fokozott felvi-lágosító munka eredménytelen marad és 3 hónapon belül nem hajlandók a működési szabályzatban lefektetett közös tevékenységet folytatni, úgy e csoportok a jelenlegi kedvezményeket elvesztik, s az egyéni gazdasággal megegyező beadási és adófize-tési kötelezettséget kell teljesíteniük.”⁸⁸ Ez a határozat ugyan a Szolnok megyei pártbizottságnak volt címezve, de a Politikai Bizottság határozatait minden megyei pártbizottság megkapta, tehát mindannyian tanulhattak belőle.

Az igen erőteljes agitáció és kényszer hatására 1955–56-ban ismét növekedett a termelőszövetkezetek száma és taglétszáma. Ez a növekedés azonban az 1953 előtti felfutást nem érte el. 1955. december 31-ig 435 új szövetkezet alakult, a tagok szá-ma pedig 75 000 fővel növekedett. Természetesen ezek közül sokan régi tsz-ekbe léptek be. 1956. szeptember 30-ig összesen 41 új szövetkezetet sikerült létrehozni, a

86 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 228. ö.e.

87 Uo.

88 Uo.

tagság pedig 37 000 fővel nőtt. Ekkor összesen 4857 termelészövetkezet működött az országban 1 954 000 hold szántóterületen, amely az ország szántóterületének 20,8%-át jelentette, a tagok száma pedig 342 884 fő volt.

Ekkor azonban már újra repedések mutatkoztak a szövetkezeti mozgalomban. 1956 októberének emberpróbáló vihara még nem érezte hatását, amikor szeptemberben a pártközpontba olyan jelentések érkeztek, főleg a Dunántúlról, hogy mintegy 100 termelészövetkezetben a tagság kisebb vagy nagyobb része, esetenként az egész tagság ki akar lépni a szövetkezetekből. A kilépési hangulat mindenekelőtt az 1955–56-ban alakult szövetkezetek tagjai között volt erős. A feloszlási szándék Vas, Győr, Zala, Somogy és Baranya megye szövetkezeteiben mozgatta meg a tagságot. Az ezzel kapcsolatos összefoglaló jelentés megállapítja: „Az a tény, hogy kilépési hangulat van egyes termelészövetkezetekben, egyben arra is figyelmeztet, hogy a múlt évben és az év elején elkövetett túlzások (nemcsak az erőszakoskodásra gondolunk, hanem arra is, hogy gazdasági alap és előkészítés nélkül jött létre sok új termelészövetkezet) nagyon rossz hatással voltak és vannak a szövetkezeti mozgalomra, s számos községben nem sikerült a dolgozó parasztság bizalmát visszanyerni. A fent felsorolt megyék egyes községeiben a legutóbbi napokban még inkább kiéleződött a helyzet.”⁸⁹

A jelentés ezek után több oldalon keresztül sorolja azokat a községeket, ahol a termelészövetkezet lényegében megszűnt. Mivel a feloszlás oka lényegében mindenhol az erőszakos szervezés és a gyenge jövedelem, csupán példaként említünk néhányat a felsorolt községekből. A Győr megyei Rábapatonán négy termelészövetkezet közül az egyikből széthordták az állatokat, amit éjjel rendőrségi segédlettel visszahordtak. A tagok jelentős része nem akar a szövetkezetnél maradni. 50-en adtak be írásbeli kilépési kérelmet, erőszakos beléptetésre hivatkozva. Bágyogszóvát község mindhárom termelészövetkezete felbomlott. A széthordott állatokat nem sikerült összeszedni, ráadásul a takarmányt is széthordták és hozzákezdtek a félig kész istálló lebontásához. A vasvári járás 11 termelészövetkezetében megszüntették a közös tevékenységet, 10 termelészövetkezetből széthordták az állatokat. Celldömölk két kerületében szeptember 25-én éjjel hordták széjjel az állatokat, és a szövetkezet lényegében felbomlott. Baranya megyében 15 termelészövetkezetben van nagyobb arányú kilépési hangulat. Somogy megyében mintegy 30 községben jelentős szervezeti lazulás tapasztalható, s az újonnan alakított 136 szövetkezet közül mintegy 100 gazdaságilag még mindig gyenge lábon áll.⁹⁰

Az általános elégedetlenség ellenére a falvak többsége meglehetősen későn reagált az október 23-i forradalmi eseményekre. A falvak nagyobb részében október 25–27 között, kisebb részében 28–30. között játszódtak le a forradalmi mozgalmak. Ennek a késedelemnek több oka is volt. A rádió az első napokban „a fővárosban garázdálkodó ellenforradalmi bandákról” szólt és rövid időn belüli felszámolásukat helyezte kilátásba. Amennyiben a forradalmárok által készített rölapok, felhívások, programok eljutottak a falvakba, ott örömmel olvasták a szovjet csapatok kivonását

89 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 304. ö.e.

90 MOL M-KS-276. f. 53. cs. 304. ö.e. Jelentés a termelészövetkezeti kilépésekről. Megtárgyalta: MDP Politikai Bizottság 1956. szept. 28-i ülése.

vagy az ország függetlenségét kívánó követeléseket, de a beszolgáltatás megszüntetéséről vagy a termelészövetkezetek helyzetéről, jövőjéről egyetlen pont sem szólt. Amikor – nemegyszer külső hatásra – megtörtént a helyi forradalmi vagy munkástanácsok megalakulása, általában valamelyik közeli üzem követeléseit vették át, kiegészítésként pedig megszervezték a nemzetőrséget és felhívták a helyi termelészövetkezetek figyelmét, hogy állítsanak őrséget a szövetkezeti vagyon védelmére és végezzék el az őszi betakarítást és szántás-vetést.

A Heves megyei Atkáron október 28-án alakult meg a munkástanács. Első ülésükön a felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint 16 napirendi pontot tárgyaltak meg, ezeknek azonban csak fele volt kapcsolatos a forradalmi átalakulással. Döntöttek a főváros élelmiszer-támogatásáról, a hivatali apparátusról, a Lenin, Sztálin, Rákosi utak visszakereszteléséről, a nemzetőrség felállításáról. A mezőgazdasági termelésről a következő pont intézkedett: „A termelészövetkezetek és termelőcsoportok folytassák munkájukat, és mindent kövessenek el a tervük teljesítése érdekében. Ugyanúgy az egyéni gazdálkodók is a jelenlegi területükön végezzék el a vetést és a szántást.”⁹¹ Bár értékelendő a helyi munkástanács aggodalma, az így megfogalmazott felhívást pár héttel korábban a megyei vagy járási tanács mezőgazdasági osztálya is kiküldhette volna. Ennél azonban lényegesebb az, hogy a munkástanács egyáltalán felveti a termelés és a szövetkezetek kérdését, mert a községek többségénél a szövetkezetek megtartásának vagy feloszlításának kérdése a községi forradalmi testületek programjában nem szerepelt október végéig.

Hasonló volt a helyzet a begyűjtési rendszerrel is. Az, hogy nagyüzemi munkás vagy értelmiségi forradalmi testületek követeléseiben esetleg megemlítik a begyűjtési rendszer „reformját”, még érthető, mert a nagy forradalmi követelésekhez képest részproblémát jelent, de alig található meg a községi forradalmi tanácsok követelése között is. A forradalom gyors sodrásában a Nagy Imre-kormány sem fordított kellő gondot erre az egész parasztságot érintő kérdésre. Csak az október 28-i kormányátalakítás után dönt a kormány a begyűjtési rendszer megszüntetéséről, s ezt 30-án délután Tildy Zoltán államminiszter közli rádióbeszédében a lakossággal. „Bejelentem azt, hogy a parasztságot annyira sújtó begyűjtési rendszert, ennek hatályát a mai napon megszüntetjük. Meg vagyok győződve arról is, hogy a magyar földművelő nép jobban fogja ellátni a várost és a városban dolgozókat ezután, mint az ellátott eddig.”⁹² Ezt a hírt részletesebb formában másnap reggel megismételte Gyenes Antal begyűjtési miniszter.⁹³ Bár a begyűjtési rendszert megszüntető rendelet Közlönyben vagy más írott forrásban nem jelent meg, de a rádióban elhangzottakat feltételezhetően sokan hallották. Az újjászerveződő Kisgazdapárt, valamint a Petőfi (Paraszt) Párt is programjában felvetette nemcsak a begyűjtést, hanem a szövetkezetek kérdését is.

A fegyveres harcok átmeneti csökkenése és a szabad pártalakulás lehetősége a politikusok figyelmét a parasztság felé fordította. A Hazafias Népfront Borsod megyei elnöksége a parasztság érdekeinek védelmében a Miskolci Rádió október 31-i

91 Cseh, 2006: 137.

92 A forradalom hangja, 1989: 227.

93 Uo. 274.

adásában a parasztság érdekvédelmével és a termelőség-tervezetekkel foglalkozik. „Mi történjék tsz-einkben? – Alapelvünk, hogy a jelenlegi tsz-ekből csak azok maradjanak meg, amelyeknek termelési mérlege nem passzív, és a tagság követeli fennmaradásukat, azaz a saját lábukon tudnak járni. – Másodszor: a tsz feloszlata csak a fokozatosság elvével mehet végbe. Az őszi vetések befejezésével a kitavaszkodásig. – Harmadszor: a feloszlott tsz-ek területéből betagosított kisparaszti gazdaságokat kell létesíteni, amelyeket a tél folyamán a tsz-ek ügyvezetőisége szakemberek igénybevételével mérjen ki, hogy ezen a területen a gazda tavaszi vetését már maga végezhesse el. – Negyedszer: a megmaradt tsz-ek alapszabályzatát, munkaértékelését, normáját változtatni kell, hogy igazságosabb legyen az osztalék, és kevesebb legyen a vezetésből, adminisztrációból élő ember. – Ötödször: a tsz-eink termelése [...] nem a külterjes gazdálkodás, hanem a belterjes gazdálkodásra való áttérés [...] Foglalkozzanak tsz-eink állattenyésztéssel, aprómagvak termelésével, gyümölcs-termeléssel – Hatodszor: tsz-eink, egyénileg dolgozó parasztjainknak a belterjes gazdálkodás megvalósításához, továbbá a tsz-ekből kilépő gazdák részére hosszú lejáratú hitelt kívánunk biztosítani. – Hetedszer: az 1955–56-os tagosítást sehol sem szabad folytatni, és a sérelmeket azonnal orvosolni kell.”⁹⁴ A továbbiakban a közlemény foglalkozik még a földműves-szövetkezetekkel, a gépállomások további működésével és átszervezésével, a mezőgazdasági ipar és mezőgazdasági gépgyártás jövőjével és a falusi népművelés feladataival.

Ez egy reális, mérsékelt nyilatkozat, ami semmiképpen nem tekinthető szövetkezet elleni uszításnak. Talán a forradalom időszakában ez az első programtervezet a mezőgazdaság és parasztság jövőjére vonatkozóan. Hasonló hangnemű volt az újjászerveződő Kisgazdapárt október 31-én megjelent programja is. „A Kisgazdapárt programjában harcol a begyűjtési rendszer megszüntetéséért, ezt azonban a nép teljes öröme már az ideiglenes kormány megszüntette október 30-án. Jogos követelése a Kisgazdapártnak, hogy akkor vessen a paraszt, amikor akar, és azt, amit akar. Elég a szájbarágás, utasítás, tervezgetés, s egyéb diktatórikus eszközökből. A Kisgazdapárt nem utasítja el a kisipari termelőség-tervezeti és mezőgazdasági termelőség-tervezeti társulásokat, ellenben azt igen helyesen, a teljes önkéntesség szemszögéből támogatja. Minden gazda, kisiparos magánügye, hogy belép-e a termelőség-tervezetbe, vagy egyéni gazdálkodást folytat.”⁹⁵

Ebben a túlfűtött, de visszafojtott parázs hangulatban a parasztság úgy érezte, hogy lazult az állami kényszer, és közeleg az idő, hogy birtokukat visszaszerezzék. A parasztság számára a beszolgáltatás volt a mindennapi megalázás eszköze, de az erőszakos tévesztés és tagosítás volt az, amit mégis jobban sérelmezett, mert a tulajdonától fosztotta meg.

94 Uo. 310.

95 Cseh, 2006: 177. – A Kisgazdapárt országos újjászervezése október 30-án történt meg, részletes programot azonban nem fogalmaztak meg. Személyes kapcsolatok és rölapok útján azonban már országsszerte ismert volt a megalakulás időpontja és a párt politikai elképzelése. Október 30–31-én számos városban és megyében megtörtént a párt újjászervezése, s a megfogalmazott programok is sokban hasonlatosak voltak. A programokat közli: *Izsák Lajos*: 1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok. Bp., 1998. 267–361.

Október 31-én ismét ülést tartott az atkári munkástanács. A tanács választott tagjain kívül az ülésen részt vett a községben működő 6 tsz, ill. tszcs elnöke, az állami gazdaság szakvezetője és a gépállomás igazgatója is. Varga György munkástanácselnök tájékoztatta a résztvevőket, hogy mintegy 500–600 főnyi tömeg a falu népéből azzal a követeléssel jött a tanácsházára, hogy „a régi földjét, amelyek a jogtalan és igazságtalan tagosítás folytán a termelőszövetkezetek birtokában vannak, azonnal adják vissza. A tömeg követelte, hogy az ülés legyen nyilvános, ezért Varga György elrendelte, hogy a mikrofont kapcsolják be, hogy a falu felvonult dolgozói azonnal tudomást szerezzenek a történekről.” A jegyzőkönyv természetesen csak a legfontosabb felszólalásokat vagy határozatokat rögzíti, de itt a vitában a zömmel földműveléssel foglalkozó munkástanácstagok már felvetették a szövetkezetek megszüntetését is. A felvonuló tömeg ugyanis a betagosított földek visszaadását követelte, a tsz-elnökök hozzászólása viszont már a szövetkezetek feloszlataásáról szól. Elsőként a mind taglétszámában, mind területében legnagyobb szövetkezet, a Micsurin Tsz elnöke szólalt fel, kijelentve, hogy nem mond ellent a tsz feloszlataásának, „de közli a falu népével és a tanáccsal, hogy 120 család nevében ő nem dönthet, így szükséges, hogy a szövetkezet közgyűlése döntsön”. Megállapodtak abban, hogy még 31-én este összehívják a tsz közgyűlését. A többi tsz-elnök egyetértett a szövetkezetek feloszlataásával, de mindegyiknek volt megjegyzése. Babus Zoltán, az Alkotmány Tszcs elnöke annak a híve, hogy mindenki a saját földjén dolgozzon, „de aki a tszcs-ben akar maradni, az szabad területen nyugodtan alakíthat téeszt”. Bagi Banjámin, a Kossuth Tsz elnöke bejelenti, hogy a tsz feloszlik, „de felhívja a tanácsülés figyelmét arra, hogy a tsz tagjainak 60%-a földnélküli, akiknek tartalékterületből adjanak földet”.⁹⁶ Ezek a földnélküliek voltak minden szövetkezetben azok a csoportok, akik nem örültek a tsz-ek felbomlásának, mert akkor számukra csak a bér munka marad. Közülük nagyon sokan már 1956 decemberében vagy 1957 januárjában a megszűnt tsz megművelt tartalékföldjein új tsz-t vagy tszcs-t hoztak létre kisebb taglétszámmal és kisebb földterületen.

Nincsenek adataink arra, hogy a továbbiakban hogyan és mikor rendeződött az atkári tsz-ek sorsa, de mivel itt területrendezési, tulajdonjogi, teherviselési kérdések tömegét kellett formába önteni, akár kilépésről, akár teljes felszámolásról volt szó, ezek feltételezhetően csak november 4-e után történhettek meg. Egyébként a szövetkezetekből való kilépés vagy azoknak teljes felszámolása teljesen legálisan a szövetkezeti tagság kezében volt. Még 1953. október elején, az első Nagy Imre-kormány idején jelent meg egy kormányrendelet, amely részletesen szabályozta a szövetkezetekből való kilépés feltételeit.⁹⁷ Mivel ennek hatálytalanítása nem történt meg, ez 1956 őszén is jogalapot jelentett a szövetkezetekkel kapcsolatos intézkedésekre. A november 4-e után bekövetkezett fordulat ellenére a kolhoz típusú szövetkezetekbe bekényszerített elégedetlen parasztság úgy látta, hogy van lehetősége földjének visszaszerzésére és az egyéni gazdálkodás visszaállítására.

Úgy látszott, hogy a megalakulóban lévő Kádár-kormány is megértést tanúsít a parasztság szövetkezetellenes mozgalmával kapcsolatban. Ebben az anarchikus álla-

⁹⁶ Cseh, 2006: 182.

⁹⁷ 1953. évi 178/1953.(X:3.) FM utasítás. MK. 1953. 305.

potban a termelőszövetkezetek léte vagy nem léte nem hatalmi, hanem termelés-technikai kérdést jelentett. November 12-én megismételték és hivatalosan is közzétették a Nagy Imre-kormány által október 30-án bejelentett határozatot a begyűjtés eltörléséről.⁹⁸ Ennél sokkal lényegesebb volt „a kormány felhívása a parasztsághoz az agrárpolitikában elkövetett hibák kijavításáról”, amely november 27-én jelent meg a Magyar Közlönyben, de teljes terjedelmében közölte a Népszabadság és a Szabad Föld is. Bár a kormány ebben is hitet tesz a szövetkezetek mellett, a gazdálkodókra bízta a döntést. „A kormány a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását, tehát a szövetkezetek fenntartásának, alakításának, valamint a szövetkezés formáinak megválasztását. Azon termelőszövetkezetek feloszlásának módjáról, amelyet azt az elmúlt hetekben kértek, valamint a kilépés szabályozásáról, a földművelésügyi miniszter külön intézkedik.”⁹⁹ Itt tehát egy már megindult folyamat elismeréséről van szó, és „azon termelőszövetkezetek feloszlásának módjáról, amelyek azt az elmúlt hetekben kérték”. A kormány tehát a parasztságra bízta a döntést a szövetkezetekről, s ezzel hatalmas paraszti tömegek körében növelte elfogadottságát.

1956 novemberében és decemberében – tehát akkor, amikor a forradalom a Kádár-kormány terrorja következtében már hanyatlóban volt – földindulásszerűen bekövetkezett a termelőszövetkezetek felbomlása. A diktatúrát helyreállító erők egyes rétegei ezt az eseménysorozatot is hajlandók voltak az „ellenforradalmi erők” számlájára írni. Simon Péter már 1971-ben írt tanulmányában azt írja: „Ha a szövetkezeti mozgalom bomlásának külső ellenforradalmi nyomás lett volna az egyedüli vagy döntő oka, a bomlás ütemének december közepétől már csökkennie kellett volna. Ezzel szemben csak most gyorsult meg igazán.”¹⁰⁰ Ezt a véleményt erősíti meg az a jelentés is, amelyet az MSZMP Falusi Osztályának munkatársai állítottak össze 1957 februárjában: „A termelőszövetkezetek felbomlását csaknem mindenütt következő okok befolyásolták: Az erőszakos tsz szervezés, a rossz gazdálkodás, a helytelen vezetés, a jó termelőszövetkezetekben a nagy jövedelem és a vagyon felosztásának reménye, a középparaszt és szegényparaszt viszálya a tsz-ekben, a termelőszövetkezeteken kívül lévő egyéni parasztok harca az »ösi föld« visszaszerzéséért, s nem utolsósorban a termelőszövetkezeti tagok megfélemlítése.”¹⁰¹ Meg kell jegyeznünk, hogy az MSZMP Falusi Osztályának vezetője Fehér Lajos volt, s mind ő, mind munkatársai arra törekedtek, hogy a szövetkezetek felbomlásának okait reálisan ítéljék meg.

Szolnok megyében novemberben és decemberben a középparasztok 58%-a elhagyta a szövetkezeteket, a szegényparasztok és bevitt földdel, állatállománnyal nem rendelkezők többsége azonban bent kívánt maradni. Így csökkent létszámmal és földterülettel sok kis szövetkezet megmaradt. Feltűnően sok tsz bomlott fel a török-

98 1956. évi 21. sz. tvr. Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. 1956. 62.

99 A kormány felhívása a parasztsághoz. Magyar Közlöny 1956. nov. 27. Jogi megfogalmazás: FM 1956. nov. 27. (65) 1956. FM utasítás „az egyes termelőszövetkezeti tagoknak a termelőszövetkezetekből való kilépésnél és a termelőszövetkezeteknek feloszlásánál követendő eljárásról”. Magyar Közlöny. 1956. nov. 27

100 Simon, 1971: 81–107.

101 A jelentést idézi Simon Péter hivatkozott tanulmányában. Uo. 93.

szentmiklósi járásban, 17-ből mindössze 4 maradt meg, mivel itt 1955–56-ban tömegesen kényszerítették a parasztságot a belépésre, de felbomlott a tsz-városok közül Karcag és Mezőtúr szövetkezeteinek többsége is. Szolnok megyében a 234 tsz-ből 124, a 129 tszcs-ből 72 oszlott fel. Mivel a szövetkezetek hitel- és kölcsönterheit a kivitt vagyon arányában ráterhelték a volt szövetkezeti tagokra, már 1957 januárjában – kis mértékben ugyan – megindult egy visszavándorlás a szövetkezetekbe.¹⁰²

Balmazújvárosban „a szövetkezetek mellett következetesen kitartó volt agrárproletárok, illetve alapító tagok helytállása ellenére a korábbi politika miatt elégedetlen szövetkezeti parasztság többsége a szövetkezetek felszámolása mellett foglalt állást. A tsz-ek felszámolása a többségi döntés ellenére nem következett be. A szövetkezethez hű »törzsgárda« mindenütt együtt maradt. A »Lenin« tsz-ben pl. a bomlás napjaiban 27 tag továbbra is vállalta a gazdasági épületek, öt pár ló, 10 db növendék szarvasmarha, az egész juhállomány és a gépek megőrzését. Az októberi események után már majdnem kétszer annyian (47 tag) indították meg, illetve folytatták a közös gazdálkodást 535 kat. hold földön. Ugyanígy a közös gazdálkodás útján maradt a »Vörös Csillag«-ból 121 tag 1034 kat. hold közös területtel, a Kossuth tsz 25 taggal 403 kat. holdon.”¹⁰³ Balmazújváros esetében nem is történhetett meg a szövetkezetek megszűnése, mert az ugyancsak 1956. november 27-én kiadott 72/1956. (XI. 27.) FM–PM együttes utasítás értelmében a termelőszövetkezet felosztatásához a tsz-községülés egyhangú határozata kellett.

Hajdú-Bihar megyében november–december hónapokban a szövetkezetek 48%-a szűnt meg. Különösen nagy volt a csökkenés a berettyóújfalui járásban (38-ból 25), a biharkeresztesi járásban (24-ből 20), a polgári járásban (17-ből 9). Megyei szinten 226 szövetkezetből 111 megszűnt, és 115 bár csökkentett létszámmal, de megmaradt. A Termelőszövetkezeti Tanács megyei megbízottjának 1957. január 14-ei jelentése a feloszlás, illetve a tsz-ekből való kilépés okait vizsgálva megállapítja, hogy „ezek előidézőjeként három fő tényező játszott szerepet, éspedig elsősorban az október 23-a utáni időben helyenként megnyilvánuló és a szocializmus ellenségei által előidézett tsz-ellenes hangulat, másrészt, különösen az évek óta gyengén működő tsz-eknél a tagság elégedetlensége, a szövetkezetek zilált gazdasági helyzete, végül az elmúlt évek hibái, erőltetett fejlesztés és túlzott állami beavatkozás”.¹⁰⁴ A jelentés a továbbiakban leírja, hogy a felbomlás és kilépés megszűnt, január közepéig 36 tsz újjáalakult.¹⁰⁵

A Dunántúlon – különösen azokban a megyékben, ahol már 1956 szeptemberében megindult a bomlási folyamat – az országos átlagot meghaladóan nagy volt a szövetkezetek megszűnése. Veszprém megyében 1957 elejéig a tsz-ek több mint fele (56%) megszűnt, 141-ből csak 62 maradt meg. A tagok 69%-a hagyta el a szövetkezeteket, és 55%-kal csökkent a tsz-ek használatában lévő szántóterület. A legnagyobb mérvű bomlás a pápai járásban volt, ahol az előző évben a legtöbb gazdát kényszerítették be szövetkezetekbe. 32 tsz-ből 23 bomlott fel, kilépett a tagság 84%-a a földte-

102 Cseh Géza: Szolnok megye. In: A vidék forradalma, 2003: 364.

103 Bodnár, 1973: 189.

104 Gazdag, 1977: 98.

105 Heves megye fontosabb statisztikai adatai 1957. Eger, 1958. 93.

rület 77%-ával. A devecseri járásban a tagok 82, a zirciben 72, a keszthelyiben 60, a veszprémiben 52, a sümegiben 51, a tapolcaiban 31%-a lépett ki. A kilépők jelentős része középparaszt volt. Amíg a tsz-ekben 1956 októbere előtt a 7 holdnál nagyobb birtokkal belépő gazdák aránya 22% volt, a kilépések után csak 12%.¹⁰⁶

A szövetkezetek felbomlása a Dunántúlon legsúlyosabban a következő megyéket érintette.¹⁰⁷

7. TÁBLÁZAT

Megye	Felbomlott tsz-ek, tszcs-k aránya	Kilépett tagok aránya	Kivitt földterület aránya
Somogy	72%	89%	85%
Vas	56%	76%	68%
Zala	56%	85%	67%
Veszprém	56%	69%	55%
Baranya	54%	73%	74%

1956 végéig országosan a tsz-ek és tszcs-k 57%-a bomlott fel, tagságuk 65%-a lépett ki, és területük 58%-kal csökkent.¹⁰⁸ Október közepén 3954 tsz volt az országban, 1957. január közepén már csak 1469. Ezek is komolyan meggyengültek, hiszen a megmaradt szövetkezetek taglétszáma, területe és állatállománya is jelentősen csökkent.¹⁰⁹ Simon Péter már idézett tanulmányában azt írja: „Az illetékes párt- és állami szervek véleménye szerint a szövetkezeti mozgalom 1957. január 15-én állt a mélyponton, mikor is az országban 1467 termelőszövetkezet volt.”¹¹⁰ Természetesen, amikor az egész országban kaotikus állapotok voltak, s nap mint nap szűntek meg vagy alakultak újjá szövetkezetek, s a kilépések is hasonlóak voltak, egészen pontos számokat nehéz megállapítani. Az biztos, hogy részben a kormányrendeletek hatására január közepére lényegében megszűnt a felbomlási folyamat, sőt a szegényparasztok kezdeményezésére újjáalakulás indult meg. Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának megküldött jelentések alapján Simon Péter is megállapítja már idézett tanulmányában, hogy „1957. január 15-e után a termelőszövetkezeti mozgalomra egy újjáalakulási folyamat volt a jellemző”.

Az 1957. május 1-jei állapot szerint 2570 mezőgazdasági szövetkezet működött, tehát 1100-zal több, mint januárban. A megmaradt vagy újjáalakult szövetkezetek tagsági összetételében azonban lényeges változások következtek be. A 7 kat. holdon felüli családok aránya 28%-ról 14%-ra csökkent, az agrárproletárok aránya viszont 37,6%-ról 57,4%-ra növekedett.¹¹¹ A tsz-ekből tehát nagyrészt a 7 kh-nál nagyobb földterülettel rendelkezők léptek ki, a földnélküliek és kisbirtokosok pedig maradtak, mert sorsuk javulását az önálló gazdálkodástól sem remélhették.

A megmaradt tsz-ek tagjainak az élete sem volt azonban változatlan. Korábbi működésük éveit alatt még a gyengébb tsz-ek is megtanulták, hogy melyek azok a

¹⁰⁶ Farkas, 91. (Kézirat)

¹⁰⁷ Mezőgazdasági adattár II. Bp. 1965. 48–50.

¹⁰⁸ Fazekas, 1976: 94.

¹⁰⁹ Varga, 1999: 165. Levéltári forrásokra alapozva 63%-ra teszi a felbomlott szövetkezetek arányát.

¹¹⁰ Simon, 1971: 93.

¹¹¹ Varga, 1999: 166.

tényezők, amelyek fejlődésüket gátolják. A kormány 1956. november 27-ei „felhívása” szabaddá tette a lehetőségeket az önálló gazdálkodásra. Megszűnt a beszolgáltatás, megszűnt a kötelező vetésterv, csökkent a bank beleszólása a gazdálkodásba és a gépállomások igen terhes bábáskodása a tsz-ek fölött. Számos tsz-ben elvetették a kolhozrendszerből átvett alapszabályzatot munkaegységrendszerével együtt, és a tagságnak megfelelőbb részesedési és bérezési formákat vezettek be.

A kormánynak gazdasági és politikai szempontból érdekében állt a termelőszövetkezetek fejlesztése és támogatása. Látványos gazdasági és szervezeti fejlődés azonban 1957–58-ban nem következett be a szövetkezeti mozgalomban, s 1958 őszén ismét az erőszak lett a bábája a nagyüzemi mezőgazdaság megszületésének.

IRODALOM

- Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. 1957. Bp., KSH.
Beszélő. Összkiadás 1992. I. k. Nagy Imre beszéde az MDP KV. 1953. június 27-i ülésén.
- BODNÁR MIKLÓS (1973): A balmazújvárosi „Lenin” mezőgazdasági termelőszövetkezet története. In: Termelőszövetkezeti tanulmányok II. k. Bp., Magyar Mezőgazdasági Múzeum.
- CSEH ZITA (szerk.) (2006): Az 1956-os forradalom és megtorlás Heves megyei dokumentumai. Eger, Heves Megyei Levéltár.
- FARKAS GYÖNGYI: Kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1961). Bölcsészdoktori értekezés kézirat. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára.
- FAZEKAS BÉLA (1976): A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom Magyarországon. Bp. Kossuth Könyvkiadó.
- A forradalom hangja (1989): Magyarországi rádióadások. 1956. okt. 23.–november 9. Bp. Századvég Kiadó.
- GAZDAG ISTVÁN (szerk.) (1977): Dokumentumok a termelőszövetkezeti mozgalom Hajdú-Bihar megyei történetéhez. Debrecen. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár.
- HEGEDŰS ANDRÁS (1951): A magyar mezőgazdaság szocialista átszervezésének kérdései. Bp. Az MKP és SZDP határozatai 1944–1948. 1967. Bp. Kossuth Könyvkiadó.
- PETŐ IVÁN–SZAKÁCS SÁNDOR (1985): A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Propagandista (folyóirat) (1986): 4. Az MDP KV. 1953. június 28-i határozat első megjelenése.
- RÁKOSI MÁTYÁS (1949): Építjük a nép országát. Bp. Szikra.
- RÁKOSI MÁTYÁS (1950): Válogatott beszédek és cikkek. Bp. Szikra.
- SIMON PÉTER (1971): Termelőszövetkezeti mozgalmunk az ellenforradalmi válság idején. Párttörténeti Közlemények. 1971. I. sz.
- SZAKÁCS SÁNDOR (1982): A koalíció felszámolása és a politikai intézményrendszer torzulásai. In: Válság és megújulás. Bp. Kossuth Könyvkiadó.
- URBÁN LÁSZLÓ (1988): Az első négy termelőszövetkezeti város agrárpolitikai szerepe a kollektivizálás idején. In: Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. (Szerk.: Orbán Sándor–Pölöskei Ferenc) Bp. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete – ELTE BTK.
- VARGA ZSUZSANNA (1999): Függetlenedés és önállósodás: termelőszövetkezeti kezdeményezések 1956 októbere után. In: Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben. Debrecen, KLTE.
- A vidék forradalma 1956. (2003): Szerk.: Szakolcai Attila–A. Varga László Bp. 1956-os Intézet – Budapest Főváros Levéltára.

JÓZSEF NAGY

FORCED AGRICULTURAL COOPERATIVES IN HUNGARY (1948–1956)

In 1948 the communists took control of Hungary and after the nationalization of industrial plants they started to restructure, rebuild agriculture into large-scale cooperative farms. Since the Hungarian state and party leaders had no experience in organizing and managing cooperatives and cooperative farms, they took over the practice of the soviet kolkhoz.

The process started in the autumn of 1948, and the goal was to drive all farmers into cooperatives within 4 years. Well-to-do farmers, owning land over 14 hectares, who were experienced producers and who had appropriate machines were considered an antagonist class and were burdened with more and more taxes. In a couple of years the social stratum of these farmers was annihilated: they gave up their lands to the state. In spite of this forced, aggressive collectivization only 24,6% of land belonged to cooperatives by the summer of 1953.

In July 1953, Imre Nagy became prime-minister and he allowed farmers to leave the cooperatives and to dissolve the kolkhozes. By the end of 1954 15 000 people left the cooperatives and cooperative property decreased by 10%. In the spring of 1955 Imre Nagy was removed and replaced by Rákosi, who continued with the aggressive organization of cooperatives. Results, however, were scarce as farmers widely resisted the process.

Following the 1956 revolution, 63% of agricultural cooperatives dissolved. The fight for a cooperative agriculture started again only after 1959.

KÖZLEMÉNYEK

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

A HEGYALJAI MEZŐVÁROSOK KÖZÉPKORI KIADVÁNYAINAK SAJÁTÓSSÁGAIHOZ

(Adásvételi szerződések utólagos megpecsételése)

Szinte már közhelynek számít a kutatók körében, hogy a magyar középkor rendelkezésre álló írásos forrásai mennyiségi, de főként minőségi szempontból mennyire behatárolják a kutatás lehetőségeit. A fennmaradt oklevelek ugyanis leginkább birtokjogi vonatkozásúak, és így egyfajta sematikus képet rajzolnak csupán a korról a ma embere számára. Ugyanakkor létezik több olyan forráscsoport is, amelyre a fenti állítás nem igaz. Ezek közül az egyik a városi levéltárak jelentős részben még mindig feltáratlan iratanyaga.

E levéltárak több ezer tételt magában foglaló állománya adásvételi szerződések, gazdasági jellegű feljegyzések, végrendeletek mellett a városok és polgáraik levelezését is őrzi. Ez iránt a forrásbázis iránt az érdeklődés mostanában is egyre nő, hiszen a középkori hétköznapi életéről a nemesi levéltárak anyagánál jóval több információt tartalmaznak ezek az iratok.¹

Kassa, Eperjes és főként Bártfa levéltára egy sajátos forráscsoportot is megőrzött számunkra: a hegyaljai mezővárosok tanácsai által kiadott csaknem másfélszáz oklevélből több tucat található meg itt. A mezővárosok önkormányzata már a XIV. századtól a városokhoz hasonló funkciókat végzett, így például oklevéladó tevékenységet is ellátott.² A mezővárosi oklevelek használatának fő területe a helység határain belül történő ingatlan-adásvételek, főként pedig szőlőügyletek írásba foglalása volt. Ezek az oklevelek igen fejlett formát mutatnak: már korán kialakult a pecséthasználat, és számos esetben hiteleshelyi kiadványokra jellemző ismérvek is megjelentek. Az ilyen kiadványok és a mezővárosi pecsétek hitelességét a

- 1 Az érdeklődés növekedését mutatja többek között az a tanulmánykötet, amely a Magyar–Szlovák Történész Vegyesbizottság 2003-ban Kassán megrendezett konferenciájának előadásait tartalmazza: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk.: Csukovits Enikő–Lengyel Tünde. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) (A továbbiakban: Bártfától Pozsonyig). A magyar és szlovák történészek eredményeinek összehangolása a jövőben a várostörténeti kutatás további fellendülésével kecsegtet.
- 2 A mezővárosok kialakulásával kapcsolatosan nélkülözhetetlen: *Ladányi Erzsébet*: *Libera villa, civitas, oppidum*. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23. (1980) 450–477., valamint *Fügedi Erik*: *Mezővárosaink kialakulása a 14. században*. In: *Uő*: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorból*. Bp., 1981. 336–363. A magyar mezővárosi fejlődésre vonatkozó, fontos hegyaljai adatokat is tartalmazó legalapvetőbb munkák: *Mályusz Elemér*: *A mezővárosi fejlődés*. In: *Tanulmányok a parasztság történetéből Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp., 1953. 128–191. és *Bácskai Vera*: *Magyar mezővárosok a 15. században*. Bp., 1965. (Értekezések a történeti tudományok köréből 37.) A mezővárosok középkori önkormányzatáról megfelelő összefoglalást nyújt, szintén hegyaljai vonatkozásokkal *Bácskai Vera*: *A mezővárosi önkormányzat a 15. században és a 16. század elején*. In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*. Szerk. Bónis György–Degré Alajos. Bp., 1971. 9–34.

Tripartitum is elismeri.³ A mezővárosi önkormányzat nagy hatást gyakorolt a falvak hasonló tevékenységére is. Nem volt ritka a falusi közösségek oklevéladása sem.⁴

A hegyaljai mezővárosok oklevéladó tevékenységét a szőlőtermelés lendítette fel, az általuk kiadott iratok főként szőlőadásvételek és borkereskedelemmel kapcsolatos levelek. Ezek a helyi kiadványok leginkább relatíve nagy számukkal tűnnek ki, amely ugyanakkor aránylag kis területről maradt fenn. Ez erről a forrástípusról országos viszonylatban nem mondható el. A szőlőművelés és az ingatlanforgalom a középkori Hegyalján hasonló típusú, sajátos autonómiájú és szokásjogú mezővárosok láncolatát hozta létre. Ez a szokásjog, amely az oklevéladást és az ingatlanforgalmat meghatározta, a kora újkorban is tovább élt, sőt ekkorra teljessé vált ki, amire a kutatás egyébként már régen felfigyelt. A jogi élet mellett e települések általános belső viszonyait, főként társadalmi képét is alapvetően befolyásolta a szőlőtermelés.⁵

Az érdeklődő néha igazi kuriózumokra is bukkanhat a városi levéltárak mezővárosi kiadású anyagában, amire a legjobb példa Tolcsva oppidum néhány oklevele. Tolcsva mezőváros tanácsának középkori oklevéladó tevékenységét hat fennmaradt adásvételi szerződés is őrzi.⁶

Az első oklevél 1505. május 12-én kelt a Nemes György és Kekedi György bírák, valamint az esküdtek előtt az Eperjes város képviselőiben megjelenő Brengisery János, Schmid Gáspár és Bels Mihály eperjesi esküdtek, illetve Barthalyws Barabás között fennálló ügyben, amelynek során utóbbi a Kútpataka szőlőhegyen lévő szőlőjét pontosan meg nem jelölt öszszegért eladta Eperjes város közösségének a név szerint felsorolt tanúk jelenlétében. A tanács az ügyről függőpecsétjével ellátott oklevelet adott ki.⁷

A második oklevél ugyanezen a napon kelt, Damján tolcsvai presbiter, Cekei Márton provisor és a fent említett bírák, illetve esküdtek, továbbá név szerint felsorolt tanúk jelenlétében. Nemes György akkori bíró házát a hozzá tartozó földdel együtt az Eperjes város nevében megjelenő Godor Albert és Bels Mihály eperjesi esküdteknek adja el 5 forintért. A felek kikötötték, hogy a vevők semmilyen olyan adót vagy szolgáltatást nem tartoznak teljesíteni a ház miatt, amit a jobbágyok szoktak. A mezőváros tanácsa függőpecsétjével megerősí-

3 A II. 13. és III. 13. cikkelyek. *Werbőczy István*: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Tudománytár. Sorozatszerk. Gazda István. Bp., 1990. 133–134. és 498–499. (a továbbiakban Tripartitum) vö. *Szentpétery Imre*: Magyar oklevéltan. Bp., 1930. 231–233.

4 A falusi önkormányzatra vonatkozólag ld. *Kubinyi András*: Nemesi szabadság–jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szerete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. Bp., 1999. 245–256.

5 A hegyaljai mezővárosok oklevéladó gyakorlatának jogi hátterét is érinti *Ladányi Erzsébet*: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. Az oppidumok jogélete. In: Levéltári Szemle 42. (1992) 4. sz. 3–12. (A továbbiakban: *Ladányi*, 1992.). Az oklevéladás és a hegyaljai mezővárosi szokásjog továbbéléséről a kora újkorban: *Uő*: Középkori elemek továbbélése a 16–17. századi hegyaljai oklevéladásban. In: Magyar Herold. Forrásközlő, családtörténeti és címtani évkönyv. I. A magyar hivatali írásbeliség fejlődése. 1. köt. Szerk. Kállay István. Bp., 1984. 231–237. (A továbbiakban *Ladányi*, 1984), illetve *Németh Gábor*: A mezővárosi önkormányzat és társadalmi meghatározói a 16–17. századi Abaúj és Zemplén megyében. (A szőlőművelő mezővárosok társadalmának és önkormányzatának összefüggése). In: Agrártörténeti Szemle, 32. (1988) 306–338. Szintén *Uő*: A szokásjog szerepe a hegyaljai mezővárosok életében a 17–18. században. In: Tokaj és Hegyalja V. Szerk. Bencsik János–Szakál Jenőné. Miskolc, 1991. 28–34. A társadalomra gyakorolt hatásával kapcsolatosan ld. *Orosz István*: A hegyaljai mezővárosok társadalma a 17. században különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In: Agrártörténeti tanulmányok. Szerk. Szabó István. Bp., 1960. 3–70. Jelen dolgozat nem tekinti feladatának a hegyaljai mezővárosi önkormányzat, szokásjog és oklevéladás részletes ismertetését.

6 Tolcsva középkori történetére vonatkozólag ld. *Pauleczki Ferenc*: Tolcsva Története. Tolcsva, 1996. 19–24. és *Csánki Dezső*: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890. I. köt. 339.

7 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (A továbbiakban DF) 229261 (Eperjes város Levéltára, Középkori gyűjtemény 720.)

tett oklevelet adott ki az adásvételről. Mindkét oklevél végén más kézírással egy további záradék található, amelyre majd a későbbiekben visszatérünk.⁸

1510. május 20-án Bondor Lukács és Mesaros Gergely bírák adnak ki oklevelet, amelyben a néhai Nemes György özvegye és fiai: Péter és Ádám adják el hosszas megfontolás után telküket, amelyen régebben csak egy ház volt, de utóbb még egyet építettek rá, Eperjes város közönségének 7 és fél forintért. A tanács pecsétje ráfüggesztésével megerősített oklevelet adott ki az ügyben.⁹

1515-ben Faggyas János és Lasthochy Gergely tolcsvai bírák és az esküdtek által kiadott oklevélben a bártfai Swethlich Benedek vásárolt egy tolcsvai szőlőt a vámosújfalui Szent Mihály egyház nevében eljáró Wargah János és Makranchy András templomgondnokoktól (vitricus) és Miklós presbiteről, liszcai oltáros paptól (altarista) a felsorolt tanúk jelenlétében 65 forintért. A tanács hiteles pecsétjével megerősített oklevelet állított ki az ügyről.¹⁰

A következő oklevél 1517. február 8-án kelt, kiadói Demyen Pál és Faggyas Ferenc tolcsvai bírák és esküdteik. Ebben az eperjesiek nevében eljáró Godor Albert és Pictor Péter eperjesi esküdt polgárok vásárolnak egy szőlőt Kútataka promontóriumon Napkori Benedek tolcsvai oltáros paptól 62 forintért, valamint egy rókabőr kabátért és nyestbőr süvegért. A tanács függőpecsétjével ellátott oklevelet állított ki az ügyről.¹¹

Az utolsó adásvétel 1520. október 10-én kelt, kiadója a Choma Mihály és Faggyas Ferenc bírák által vezetett tanács volt. Mihály tolcsvai presbiter és oltáros pap eladta a tolcsvai Gyopáros hegyen lévő szőlőjét az Eperjes város közönségét képviselő Godor Albertnek és Vasipar Mátyásnak 180 forintért és két hordó borért a felsorolt tanúk színe előtt.¹²

Az ügyek szokványos adásvételnek tűnnek, azonban feltűnik az oklevelekben egy-egy olyan feltétel, amely rögtön felkelti az ember érdeklődését. A két 1505-ben keletkezett oklevél közül az egyikben az eladó 1 évre szavatosságot vállalt a szőlőre, ha pedig rokonai közül bárki is megtámadná Eperjes városát a szőlő nyugodt birtoklásában, akkor a per kezdete előtt annak becsértékét köteles letenni.¹³ A másik oklevél szintén említi a szavatosság vállalásának

8 DF 229262 (Eperjes város Levéltára, Középkori gyűjtemény 721.) Az oklevélben kikötik, hogy „predicti domini cives Epperiensenses nullam curam sew sollicitudinem habeant ad quevis onera thaxarum sew laborum consuutorum, quos iubagiones dominorum solent”. Az oklevél kiadói között szereplő Damján személye kérdéseket vet fel. Papi státusszal bíró személyek ugyanis csak a legkritikább esetben töltöttek be birtokigazgatói tisztséget. A latin írásmód azonban nem teszi lehetővé, hogy eldöntsük, hogy papi hivatalról vagy csupán egyszerű, latin formában írt családnévről van-e szó: „Damianus presbiter de Tholczwa, provisor egregii domini Martini de Ceke”.

9 DF 229381 (Eperjes város Levéltára, Középkori gyűjtemény 813.)

10 DF 217486 (Bártfa város levéltára, Középkori gyűjtemény 4569.) A templomgondnokok a templom vagyonának kezelésében játszottak szerepet és nagy helyi befolyással bírtak. *Kubinyi András*: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon. In: *Uő*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon Bp., 1999. (METEM Könyvek 22.) 282–285. Az oltárigazgatók egyházi alapítványokból éltek. Feladatuk leginkább misézés és szolozmázás volt. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971. 146–149.

11 DF 229539 (Eperjes város Levéltára, Középkori gyűjtemény 952.) Az eladó Benedek „ad pretium vinee cuiusdam swbam ulpinam ac pileum ex pelle mardurina, wlgo neesth” is kap a 62 forint kiegészítéséül.

12 DF 229629 (Eperjes város Levéltára, Középkori gyűjtemény 1031.)

13 DF 229261: Barabás az eperjesieket tartozik „in pacifico dominio vinee prelibate usque anni cursum contra quoslibet causicos (!) et actores propriis suis laboribus et expensis reservare, tandem hiis elapsis diebus secundum modum iuris et legis nostre exigentiam”, továbbá „quod si quispiam hominum ex heredibus sew posteritatibus vel consanguineis eiusdem Barrabe Barthalyws” Eperjes város tanácsát a szőlő birtokában megtámadná, akkor „ante litis processum sew ingressum estimationem vinee iamfate persolvat”. Az „ante litis ingressum” terminológia a XIII. század elején már ismert volt Magyarországon. Ld. *Solymosi László*: A világi bíráskodás kezdetei és az oklevéladás. In: *Uő*: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok. Bp., 2006. 167.

feltételét, de itt az időhatárt nem 1 évben nevezi meg, hanem az „örökké” szót használja.¹⁴ Az 1510-ben zajló adásvételről kiállított oklevél nem tartalmaz ilyen kitétel, de az időrend szerint utána következő ügy (1515) ismét meghatározza a szavatosságvállalás terminusát, mégpedig 1 évben és 3 napban, aki pedig a szőlő birtokában a vevőt megtámadná, az a per kezdete előtt a szőlő vételárában és méltányos becsértékében legyen elmarasztalva.¹⁵ 1517-ben a szavatosságvállalás időszaka 1 év, aki pedig a szőlő birtokában a vevőt háborgatná, az a becsértéket köteles letenni.¹⁶ A 1520. évi ügy újra 1 év 3 napos szavatosságról beszél, a perlekedő pedig szintén a szőlő illő becsértékét tegye le a település régi szokása szerint.¹⁷

A szavatosság intézményét már a XIII. század elejétől ismerték és rendszeresen alkalmazták a magyar jogéletben, mind az ingatlanforgalomban, mind egyéb magánjogi szerződésekben is. Ez az eladó anyagi felelősségvállalását jelentette, melynek hátterébe birtoka volt. A középkor folyamán a szokás az ingatlanforgalom egyik általánosan elterjedt kellékévé vált.¹⁸ Többek között a középkori Hegyalján is találkozhatunk vele, ahol mind mezővárosi, mind plébánosi kiadású oklevelekben megjelenik. Tolcsva mellett több mezőváros oklevelében is szerepel. Így például Abaújszántón 1485-ben egy helyi polgár, György adja el szőlőjét Bártfa városának, amire szavatosságot is vállal. Ha azonban ő vagy rokonai a vevőt a szőlő birtokában megvédeni nem tudnák vagy nem akarnák, akkor a per kezdete előtt a becsértékben marasztaltatnak el.¹⁹ 1479-ben a lizikai tanács színe előtt a helyi Szent Szűz egyház templomgondnokai eladják a templomra hagyott szőlőt a nemes Csicserei Andrásnak. Ha az idő múltával bárki is zaklatná a vevőt a birtokában, az eladó a szőlő értékét és még egy, hasonló értékű szőlőt köteles letenni.²⁰ Patakon már igen korán, a XIV. század legelején megkezdődik a tanács oklevéladó tevékenysége. Egy 1305-ben írásba foglalt ügyben, amely egy zálogba adott szőlő eladásáról szól, már szerepel a szavatosság intézménye.²¹ A felsorolás természetesen nem törekedhet a teljességre, csupán néhány jellemző példát próbált kiragadni a szavatosság jogintézményének nagyszámú hegyaljai alkalmazása közül. Ezek alapján két észrevételt kell

14 DF 229262: Nemes György tartozik „prefatos iudices et iuratos [...] in pacifico dominio illius predii sew domus contra quoslibet impetitores et causidicos propriis laboribus et expensis perpetue conservare”. Az oklevél későbbiekben tárgyalandó, utólag ráírt szövegrészében ugyanakkor szintén szerepel az egy év három nap említése.

15 DF 217486: Mihály presbiter Benedeket „contra quoslibet actores, causidicos et legitime impetitores revolutione unius anni et trium dierum propriis suis laboribus fatigis et expensis tueri protegere et conservare debeant”, illetve „si quispiam homini predictam Benedictum Swethlich in dominio vinee molestare niteretur, extunc ante litis ingressum valorem pretium et condignam estimationem vinee solvere debeat”.

16 DF 229539: Az eladó Napkori Benedek „annotatos iudicem et iuratos ac totam universitatem antefate civitatis Epperies in pacifico dominio vinee prelibate usque anni cursum” megvédi az őket háborgatóktól. Ha rokonságából pedig bárki is zaklatni menne a vevőt, az „ante ingressum sew processum estimationem vinee persolvat”.

17 DF 229629: „predicti venditores eosdem dominos in revolutione unius anni integri et trium dierum spatiis [...] tueri et protegi debeantur et teneantur, addito tum, quod si qui tempore in successu eosdem dominos inffestare in dominio vinee prefate vellet, extunc ante litis ingressum estimationem condignam vinee deponere debeat et teneatur, sicque secundum nostram antiquam consuetudinem procedere velit.”

18 A szavatosság lényegének legjobb összefoglalása *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és jog az Árpád- és Vegyesvárosi királyok alatt. Bp., 1899. 171–174. vö. *Gerics József*: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp., 1995. (METEM Könyvek 9.) 256–257.

19 DF 215140

20 Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (A továbbiakban DL) 31964: „dicti vitrici ecclesie in valorem predice vinee [...] in super aliam vineam dicte vinee equivalentem eidem dare et statuere tenerentur”

21 DL 57233

kell tennünk: 1. A középkori hegyaljai mezővárosok okleveles gyakorlatában a szavatosságot ismerték és alkalmazták, Tolcsván pedig a szavatosságvállalás határideje 1 év 3 nap volt. 2. A Hegyalján az ingatlan miatt pert indítónak meghatározott összeget kellett a per előtt letennie, ami az ingatlan becsértéke vagy vételára volt, de néha ennél jóval nagyobb összegű is lehetett.

Egy esetben Tolcsván kívül is beszél egy oklevél ilyen szavatosságvállalási időszakról, szintén a Hegyalján. 1498. február 18-án a tállyai tanács előtt Sipos Sebestyén özvegye, Orsolya asszony adja el a Palothamegghi hegyen lévő szőlejét 60 forintért a kassai Darhocz Pálnak. Ha valaki a szőlőért pert indítana, az a vételárat köteles letenni, ha pedig a vevőt a következő 1 év 3 napban a mezsgyeút elpusztítása miatt megbírságnak, akkor azt az eladó fizesse ki.²²

Egy másik ügyben szintén szerepel hasonló időszak: 1506. november 5-én a tállyai tanács színe előtt Kakwk Mihály kassai polgár vett egy műveletlen szőlőt 110 forintért egy bizonyos krakkói lengyel férfitől, akit egy kassai polgár képvisel az ügyben. A szőlőt korábban a kassai Yasko János bírta örökségként, majd egy zálogügylet során fogott bírák becsülték fel 110 forintra. Ezután pedig egy év letelte után került a krakkói úriemberhez, aki végül eladta azt Mihálynak. Ha az eladó vagy leszármazottai a vevőt a szőlő birtokában megtámadná, akkor a per kezdete előtt 10 aranymárkát és a 110 forintot is kötelesek letenni.²³ Az itt szereplő 1 év nem a szavatosságvállalással, hanem a zálogosítás szokásjogával áll kapcsolatban. Kassa ugyanis más szepességi városokhoz hasonlóan a szepesi jogot (Zipser Willkür) is használta saját joggyakorlatában, ami szerint pedig a zálogot a hitelező csupán 1 év 1 napig volt köteles megtartani, ezután felbecsültethette és eladhatta.²⁴

Láttuk tehát, hogy a középkori Tolcsván és Tállyán az eladó általában 1 évig vagy 1 évig és 3 napig vállalt szavatosságot az eladott ingatlanra. Segít megérteni e szabály hátterét, ha visszakanyarodunk a két, már említett 1505-ben zajlott adásvételhez.

Mint már fentebb láthattuk, a két oklevél megerősítő része az adásvételek függőpecséttel való megpecsételését mondja ki. Ezután a dátum zárja le az okleveleket. A dátum alatt, illetve után azonban mindkét oklevél más kéz írásával folytatódik, amelyet a kiállítás után következő évben jegyeztek fel rájuk.

Az első oklevél, amelyet a mondott Barthalyws Barrabas és Eperjes város közötti szőlőadásvételben állítottak ki, a szöveg alatt új sorban kezdődően beszámol arról, hogy az oklevél megpecsételése a „jelenlegi”, 1506. évben történt, mégpedig az akkori tanácsstagok jelenlétében.²⁵

A másik iratban, amelyben Nemes György bíró adja el házát az eperjesi polgároknak, rögtön a dátum lezárása után, ugyanabban a sorban folytatódik a más kézírással írott szöveg. Eszerint a mondott ingatlanra nézve az eladó az eperjesieket 1 év 3 napig szavatosságban részesíti, ha pedig a birtokban őket bárki megtámadná, akkor a per kezdete előtt a becsértéket teszi le, a település szokása szerint. Ha a vevők a házat kibővítenék, akkor kötelesek az az

22 DF 269688: Az oklevél kiköti, hogy „si aliquod birsagium prescriptus Paulus Darhocz propter devastationem circuitus vine wlgo mesdewth” kénytelen fizetni a mondott időszakban, akkor azt „sepefata domina Ursula persolvere ac deponere studeat”.

23 DF 269936: A vevő a szőlőt „a quodam viro Polono Cracii” megbízottjától vette. Ezt megelőzően pedig „ipsa vinea estimata fuisset per probos et electos viros in florenos centum et X ratione obligationis prefati Johannis Yoskoo, qua sic estimata per revolutionem anni circuli iacuisset”.

24 Blazovich László: A Szepesség joga és a Szász tükör. In: Bártfától Pozsonyig 176. A Zipser Willkürt kommentárral kiadta Demkó Kálmán: A szepesi szászok ősi jogélete. Lőcse, 1896. A szász és a budai jog alkalmazásáról: Iványi Béla: Vázlatok Eperjes szabad királyi város középkori jogéletéből. In: Századok, 43. (1909) 218–231, 281–297.

25 DF 229261: „Item sigillatio harum fuit litterarum in anno presenti millesimo quingentesimo cum (!) sexto coram iudices istos (!), utputa Johanne Seghyd, Paulo Demyen iuratique eiusdem anni Paulus Hungvari, Laurencius Fonda, Martinus Olayws, Albertus Lwkws, qui tamen has sigillo ligato magis roborari fecerunt.”

után járó adót megfizetni. A megpecsételést szintén az 1506. évben történt, a fentebb már említett bírák és esküdtek előtt.²⁶

A két oklevél, ha nem is teljesen ismeretlen a történettudomány előtt, még senkinek sem keltette fel a figyelmét ilyen összefüggésben. *Iványi Béla* érdekesnek találhatta az eredeti szövegétől eltérő kézirással írt záradékot, és valószínűleg ezért is idézte azokat szó szerint, bár nem teljes terjedelmükben az eperjesi levéltár középkori anyagának közlésekor.²⁷ *Ladányi Erzsébet*, aki részletebben foglalkozott a mezővárosi oklevéladással, Iványitól vette át egy munkájában ezeket a szövegrészleteket. Ő ezekkel az ügyekkel kapcsolatosan annyit jegyez meg, hogy itt arról a kora újkori hegyaljai jogszokásról van szó, miszerint a megpecsételést előtt 1 év 3 napos időköz telik el.²⁸

Érdeemes megvizsgálni, hogy ez az eljárás milyen esetleges középkori előzményekkel vagy párhuzamokkal rendelkezik. A másik érdekes kérdés: mi az oka annak, hogy utólag egészítették ki az oklevél szövegét. Az nyilvánvaló, hogy ez az ingatlanok adásvételéhez, azon belül is leginkább a szőlő adásvételéhez köthető.

Ha az országos jogot vizsgáljuk, a Tripartitum több olyan cikkelyt is tartalmaz, amelyekben különféle ügyekben hozzátétőlegesen egy év körüli határidőt szabnak meg.²⁹ Az első, számunkra ilyen szempontból fontosnak tűnő cikkely a II. 78., amely a birtokokra vonatkozó jogigény elévülési időszakát határozza meg. Ez királyi birtok esetén 100 év, egyházinál 40, nemesinél 32, polgárinál 12, míg paraszti ingatlannál 1 év és 1 nap volt.³⁰

Mivel a mezővárosok joggyakorlata szoros kapcsolatban állt a városokéval, érdemes a rájuk vonatkozó részeket is átnéznünk. Nagyon fontos információval látnak el minket a III. 14. és 15. cikkelyek, melyek a birtokforgalommal kapcsolatos kérdéseket szabályozzák. Ezek szerint bevallást csak két esküdt jelenlétében lehetett tenni. Ha valaki bármilyen alapon ellenmondással szeretne élni, annak 15 napon belül kell ezt indokolnia. Ha nem él vele, és az új birtokos a birtokba lép, ezt követően még további 1 év 1 nap áll rendelkezésre a tiltakozáshoz. Ezt a tiltakozást évről évre meg lehet tenni és így a jogigényt meghosszabbítani, de ha ez nem történik meg, örökre elvesz az ellenmondó jogigénye.³¹ A Werbőczy által lejegyzett gyakorlat ez utóbbi pontja láthatólag kapcsolatban állhat tehát a tolcsvai jogszokással, ugyanakkor szót sem ejt 1 év 3 napos határidő létezéséről.

Szintén a városokkal való szoros kapcsolat indokolta azt, hogy a német eredetű városjoggal is összevegyessük a szavatosságnak ezt a formáját. Hegyaljai mezővárosról lévén szó, különösen csábi-

26 DF 229262: „Item roboratio legis huius possessionis existit, quo (!) is Georgius Nemes eosdem dominos Epperesienses reservare teneatur in spatio anni unius tribusque diebus adiunctis”. Ha valaki megtámadja a szőlő birtokában az eperjesieket, akkor „ante litis ingressum valorem sew existimationem (!) dicte domus deponere debeat sicque iure legitimeque procedat iuxta ritumque huius possessionis nostre. Sigillatio autem huius existit in anno millesimo quingentesimo sexto ...” stb. A záradék írója valószínűleg azért tartotta fontosnak a határidő utólagos megjegyzését, mert az oklevél megszerkesztője azt valamiért kihagyta az eredeti szövegből.

27 *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára 1245–1526. Szeged, 1931. (A továbbiakban: *Iványi*, 1931) 903. és 904. sz.

28 *Ladányi*, 1992. 8.

29 Ilyenek például az I. 32. (illetve II. 71.) és I. 33. cikkelyek, ami szerint a királyi adományleveleket egy éven belül törvényes iktatással kell megerősíteni. A királyi iktatólevelek hatálya is ugyanennyi. A II. 55. szerint a főbíró bűnben elmarasztaltakat egy éven belül lehet letartóztatni. Ld. Tripartitum 118–119., 401., 426.

30 Uo. 193.

31 A törvényes időmúlás 1 év 1 napos időszakát Werbőczy azzal magyarázza, hogy a városok bizonyos visszaélések miatt vették át ezt az eredeti 12 éves időszak helyett a parasztoktól. Uo. 499–501. Ellenmondással leggyakrabban rokon, illetve szomszédi elővásárlási jog alapján léptek fel személyek. Ld. még *Degré Alajos*: A szomszédok öröklése és a szomszéd elővásárlási jog kialakulása. In: *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Szerk.: Eckhart Ferenc–Degré Alajos. Bp., 1942. 122–141.

tó a gondolat, hogy ez az országos helyzettől eltérő joggyakorlat Kassa, Bártfa vagy Eperjes hatására alakult ki. E három város tanácsa és polgárai ugyanis rendszeresen felbukkannak a Hegyalján. Számos alkalommal vesznek részt szőlőügyletekben, gyakran vásárolnak bort, illetve saját vincerellük által művelt, kollektív városi tulajdonban lévő szőlőket is birtokoltak itt.³²

Ahogy már említettük, e települések eleinte a szepesi szászok jogát, majd mint tárnokszéki városok a budai jogot használták. A szász jogban többször is szerepel hasonló időszak, de 1 év 3 napról itt sincs szó.³³

A magdeburgi jogon alapuló Budai Jogkönyv szintén ismeri az 1 éves időszakot, és a birtokperekkel kapcsolatosan használja is azt. A Jogkönyv szerint ingatlan adásvétele esetén három egymást követő vasárnapon kell az ügyet kikiáltani, hogy azok, akik jogot formálhatnak az ingatlanra, értesüljenek róla. Ha valaki mégis pert akar indítani a birtokért, annak egy éve van a tiltásra az adásvétel megtörténte után. Ezután pedig további 14 nap áll rendelkezésére, hogy bizonyítsa igazát.³⁴

Összességében a látottak alapján elmondható, hogy a tolcsvai 1 év és 3 napon belül kötelező szavatosságvállalás minden bizonnyal a szomszédok és rokonok elővásárlási jogával állt összefüggésben, de ebben a formában a középkori Magyarországon nem volt ismeretes. Némi segítséget nyújthat kialakulásának megértésében, ha megpróbáljuk a későbbi forrásokat is bevonni a vizsgálatunkba. A jog fejlődése ugyanis nem ismer mesterségesen megalkotott korszakhatárokat, hanem szerves és hosszan elnyúló folyamat. Ez alól csak törvény erejével történő jelentős módosítása jelenthetne kivételt, de mint közismert, ilyen változás a XIX. századig nem történt Magyarországon. A Werbőczy által írásba foglalt szokásjog legnagyobb része a modern korig kétségbevonhatatlan tekintélyű maradt és használatban volt.

Ahogy az már *Ladányi Erzsébet* is megfigyelte, a hegyaljai mezővárosok oklevéladó tevékenysége szinte változatlan módon élt tovább a kora újkorban. Mindazokat a jellemzőket magukon viselik ezek az oklevelek, amik már a középkorban is kimutathatóak voltak. A XVI. századtól már megjelent a magyar nyelvű öröklevelek használata a hegyaljai adásvételek írásba foglalására. Ezek vizsgálata során könnyen belátható, hogy a magyar nyelvű okleveles gyakorlat alapja a középkori latin írásbeliség volt. Az oklevelek magyar fogalmazásmódja és terminológiája szinte szó szerint megegyezik a középkori kiadványok latin terminológiájával. Ennek oka az lehetett, hogy kiállításukhoz a korábbi oklevelek adhatták a mintát. Ilyen szempontból tehát jogosan beszélhetünk a középkori oklevéladás kontinuuus továbbéléséről.³⁵

32 1467 és 1526 között a fenti városokból legkevesebb 55 polgári és közösségi szőlőbirtokosnak volt a Hegyalján összesen 89 szőlőbirtoka. *Gecsényi Lajos*: Városi és polgári szőlőbirtokok és borkereskedelem a Hegyalján a 15–16. század fordulóján. In: *Agrártörténeti Szemle*, 14. (1972) 343. A városok szőlőgazdálkodására ld. *Uő.*: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485–1563. In: *AgtSz*, 8. (1966) 470–485.

33 Ld. 24. jegyz.

34 360. és 379. cikkelyek. Buda város jogkönyve I–II. Közreadja Blazovich László–Schmidt József. Szeged, 2001. (Szegedi középkortörténeti könyvtár 17.) 503., 513. Ez a joggyűjtemény is több esetben alkalmazta ezt az időszakot: az egyházra hagyott ingót és ingatlan egy éven belül el kell adni, nehogy tönkremenjen (308. cikkely), illetve az ügyvédi megbízás is maximum egy évre szólhat (327.) Uo. 475–476. és 486–487.

35 *Ladányi*, 1984. 233. Egy 1612-ben kiadott tarcali öröklevélben például több olyan formula is található, amely a középkori latinságban jól ismert. Ilyen például az oklevél közzétételi részében szereplő „Adgyuk tudasara es emlekezetre mindeneknek az kiknek illik, ez mi levelünk rendjiben, hogy...”, illetve az eladó „sponte nyelvevel tön mielőttünk ilyen vallast”, vagy az, hogy az eladó és utódai a vevőt „tartozzanak magok költségevel es faratsagokkal megh oltalmazni” stb. A legjobb példa azonban mégis az, hogy a magyar szövegben is találhatóak latin részek: „Atta el penigh örökösül,fiurol fiura nemzetsegről nemzetsegre, utriusque sexus irrevocabiler tenendam possidendam pariter et habendam”. Egy öröklevél 1612-ből. Közl. Szilágyi Károly. In: *Adalékok Zemplén Vármegye történetéhez*, 5. (1900) 181–183.

Az oklevéladás mellett a jogintézmények továbbélése is egyértelmű. Erre nézve különösen jó forrásokkal rendelkezünk. A hegyaljai mezővárosok szokásjoga eltért az országos gyakorlattól, ami elősegítette e települések közösségi tudatának kialakulását és egységes érdekérvényesítését. Ez a közösségi tudat a XVII. században a hegyaljai jogszokások írásba foglalását, pontosítását és összehangolását eredményezte. Az ún. mezővárosi „törvények” létezésének első nyomai az 1600-as évek elejéről származnak, de a bevezetőjük alapján elképzelhető, hogy már korábban is rendelkeztek ezek a települések hasonlóval. A tarcali (1606), bodrogkeresztúri (1607) és tokaji (1610) „törvények” a mezővárosok jogéletének számos területét meghatározták. Így például beszélnek a bíróválasztás módjáról, a földesúrral való viszonyról, az ingatlanbirtoklás és ingatlanforgalom szabályairól és a mezővárosi tisztségekről is. A szőlőművelés szokásjoga mindhárom helyen alapvetően megegyezett, ugyanakkor bizonyos pontokban eltérések is voltak köztük.³⁶ Minket e források szövegéből természetesen csupán a szavatossággal, az elévüléssel és a megpecsételéssel kapcsolatos részek érdekelnek.

Mindhárom településen, amennyiben az ingatlanra bármilyen jog alapján igényt tartó személy 12 évig nem tiltja az adásvételt, elveszik a jogigénye. Ha nem helyi, hanem idegen személyről van szó, aki nincs tisztában azzal, hogy jogot formálhatna az ingatlanra, akkor 12 év után is perelhet. Ha tiltja, akkor a város könyvébe jegyzik be ezt a tiltást. A pert szülő esetében Szent Gergely- (március 12.), szántónál pedig Szent György- (április 24.) napig kell elindítani, különben a jövő évre marad.³⁷

Tarcalon ha szomszéd akar az elővásárlási jogával élni, akkor 1 év 3 napja van a vételár letételére. A szöveg azt is elárulja, bár pontosabb indoklás nélkül, hogy egyes esetekben a pecsételést nem mehet végbe az öröklevél kiadásakor.³⁸

Bodrogkeresztúron öröklevél megpecsételése az év két napján történhetett, mégpedig Szent Margit (június 13.) és Szent Miklós (december 6.) napján. Azokat az okleveleket, amelyek az év folyamán keletkeztek és nem ellenezték őket, ekkor lehetett megpecsételni. Amit elleneztek, azt nem pecsételték meg, hanem a bíró őrizte meg 1 év 3 napig. Ha közben az ellenző nem indítja meg a pert, akkor ezután pecsételik meg és adják ki. A szomszéd, aki elővásárlási joggal lép fel, 15 napon belül tegye le a vételárat, különben elvesz a jogigénye.³⁹

Tokajban szintén 1 év 3 napig nem pecsételik meg és nem adják ki ellenzés esetén az öröklevelet. A pecsételést napjai a következők: Szent György, Szent István király (augusztus 20.), valamint az Aprószentek (december 28.) napja.⁴⁰

Hasonló rendtartást őrzött meg számunkra Mád falukönyve, amelyet 1598-tól 1717-ig vezettek. A falukönyv főként szőlővel kapcsolatos ügyeket tartalmaz, így adásvételeket, örökségeket és emellett nagy számban tiltásokat, de a 283. bejegyzése után, 1614–1615 fordulóján bemásolták ide az ún. „tályai törvényeket” is, amelyek a fentiekkel rokoníthatók.⁴¹ Pert kezdeni szülő esetében eszerint is csak Szent Gergely napja előtt lehetett. Amennyiben valaki ellenezni akarta az adásvételt, ha helyi lakos volt, akkor 15 napja volt rá, ha vidéki, akkor 1 év 3 napja. Az ellenzés után az oklevelet 1 év 3 napig nem pecsételték meg, ha azonban az ellenző a pert nem indította meg ez idő alatt, akkor ezután a tanács megpecsételve kiadta azt. A jogigény azonban 12 év után véglegesen elveszett, ha a szőlőre jogot formáló nem tiltotta az ügyletet évente.⁴²

36 A három mezőváros protocollumának legjobb közlése: *Németh Gábor*: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a 17–18. századból. Bp., 1990. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványai 1.)

37 Uo. 51–52., 83–84., 108.

38 Uo. 48., 52.

39 Uo. 82–83.

40 Uo. 107–108.

41 *Kalmár János*: Mád, tokajhegyaljai község élete a 16–18. században. Mád falukönyve. H. n., é. n. (A továbbiakban: *Kalmár*: Mád.) 145–153.

42 Uo. 145., 147–148.

Láttuk tehát, hogy a kora újkorban a hegyaljai gyakorlat szerint az 1 év 3 napos határidő az adásvételi szerződések megpecsételése során játszott szerepet, ez volt az az időszak, amíg a szőlőre jogot formáló személyek felléphettek a szőlőért. Az oklevelet pedig csak ezután pecsételte meg a tanács, tehát igazából csak ezután emelkedett az ügy jogerőre. Hogy itt egy mindennapos szokásról van szó, azt a mádi falukönyv több olyan bejegyzése is bizonyítja, amikor nem a szőlő eladását, hanem magát a pecsételést tiltották meg a tanácsnak.⁴³

Alapvető fontosságú kérdés ugyanakkor, hogy ezek a XVII. századi források felhasználhatóak-e a késő középkori helyzet értelmezéséhez? Az mindenképpen kijelenthető, hogy a szokásjog alakulása igen lassú folyamat volt, amely évszázadokig is elhúzódhatott. A középkor folyamán csak Tolcsváról és Tállyáról van adat az 1 év 3 napos időtartamról. A szokás azonban a XVI. században már az egész Hegyalján elterjedhetett. Erről árulkodik a mádi falukönyv egyik 1600. évi bejegyzése is, miszerint a településen eddig az áldomásívás, azaz az ügylet lezajlása utáni tizenötödik vagy kétszer tizenötödik napon történt a pecsételés. Mivel azonban ebből „sok zuzavarok estenek”, a tanács a szomszédos falvak és városok mintájára áttért az 1 év 3 napos pecsételési időre. Itt tehát sikerült megfognunk a jogszokás terjedésének egy epizódját. Míg a tolcsvai oklevelek idején ez a gyakorlat talán még csak elterjedőben lehetett a Hegyalján, száz évvel később Mád szinte az utolsók között vette át a többi település mintájára.⁴⁴ Persze az sem lehetetlen, hogy ez a szabály jóval felbukkanása előtt már használatban volt, csak nincsenek rá forrásaink.

A fentiek alapján is világos, hogy a többi, kora újkorban létező szokás is megjelenhetett már a középkori Hegyalján, még ha erre konkrét adat nincs is. Elsősorban a pecsételés pontosan meghatározott napjai keltenek gyanút ebből a szempontból. Mint fentebb láthattuk, Bodrogkeresztúron és Tokajon a pecsételés évente mindössze két-három napon történt. Erre vonatkozó jelek a középkori Sátoraljaújhelyen is megfigyelhetők az 1470-es évektől. Több figyelemre méltó datálás, az újhelyi tanács által kiadott oklevél is fennmaradt egy harmincéves periódusból. Az oklevelek mindegyike nélküli a napi keltezést, ehelyett a „tempore sigillationis” kifejezéssel és az évszámmal adja meg a dátumot. Ez a datálási mód a középkori magyar okleveles gyakorlatban tudomásunk szerint ezen kívül nem ismert. Az oklevelek főként a pálosok számára tett szőlő- és földadományok, valamint adásvétel és csere is van köztük, ahol szintén ők a kedvezményezettek. Már Ladányi Erzsébet is említette ezt az újhelyi datálási szokást, úgy magyarázva, hogy az adásvétel ideje nem egyezik meg a pecsételés idejével.⁴⁵ Ennél azonban jóval többről van itt szó. A fenti indoklás alapján ugyanis az oklevél keltezése bizonytalan és értelmezhetetlen lenne. A lényeg inkább az, hogy a „sigillatio”-nak „tempus”-a, azaz meghatározott ideje volt, amit az érintett településeken mindenki ismert, és ezért nem is volt szükséges a napi dátum kiírása az oklevélben. Ez pedig egyezést mutat a XVII. század elején a forrásaink által bizonyított gyakorlattal, miszerint a pecsételésnek megadott napjai vannak.⁴⁶

43 Ilyenek pl. Uo. 153., a 285–287. sz. bejegyzések. Ez akkor történt, ha például a rokonok későn halottak csak az ügyletről és ezért azt már nem tudták tiltani, csak a pecsételést.

44 Uo. 113. 5. sz. bejegyzés. Előtte nyilvánvalóan az országos jog volt az irányadó a településen. Vö. Tripartitum III. 14. ld. 26. jegyz.

45 Ladányi, 1992. 8.

46 A kérdéses újhelyi oklevelek a következők: DL 17524, 17631, 17632, 17633, 17750, 18005, 18299, 18590. Valószínűleg ebbe a sorba illeszthető még a DL 35797, amely szintén napi keltezés nélkül, egyszerűen „Datum in oppido nostro Wyhel 1505” datálást használ. Ezt a pecsételési eljárást a jelek szerint nem csupán ingatlanforgalom során alkalmazták. Egy 1513-ban kiadott oklevelet, amit egy elpusztított út újjáépítésével kapcsolatosan állítottak ki, és ami szerint a birtokos bártfaiak az új úton is biztosítják a szomszédok szabad átjárását, a következőképpen datáltak: „Datum loco quo supra, die sigillationis nostre” ld. DF 217307.

Ennek egy még korábbi előzménye figyelhető meg Patakon. A XIV. század közepén az 1341 és 1351 közötti periódusban ugyanis három alkalommal január 13-án, azaz vízkereszt nyolcadán ad ki a tanács oklevelet ingatlanügyekben. 1339-ben és 1342-ben pedig május 1-jén, azaz Szent György nyolcadán születik oklevél, mindkét esetben szőlővel kapcsolatos ügyben.⁴⁷ A szokás nem volt kizárólagos érvényű, és később nem is mutatható ki a mezővárosban.

Szintén Újhelyen van adat arra, hogy ha nem is napra pontosan egy napon történt az oklevelek írásba foglalása, de az év egy bizonyos részében gyakoribb volt a tanács oklevélkiadó tevékenysége. 1413 és 1481 között 27 mezővárosi kiadású oklevél maradt fenn Újhelyről. Ebből mindössze 7 darab van napi keltezéssel ellátva, a többit csak évszámmal datálták. Ez a hét pontosan keltezett oklevél azonban egytől egyig februárban született.⁴⁸ Ennek az év legelején történő oklevél-kiállítási gyakorlatnak az oka az lehet, hogy a hegyaljai polgároknak a szőlő művelésének megkezdésétől a szüretig érthető módon már nem volt érdeke a szőlő eladása, hiszen ezzel az az évi befektetett munkájuk is kárba veszett volna.⁴⁹

Azért is fontos ennek a szokásnak az esetleges hegyaljai nyomait bemutatni, mivel nagy valószínűség szerint a két tolcsvai oklevelünk is egy ilyen kitűzött oklevél-kiállítási napon született, ami nem esett egybe az ügylet megtörténtének időpontjával. Előjáróban el kell mondani, hogy nem egyedülálló dolog az, hogy a Hegyalján mezővárosi magisztrátus egy napon több oklevelet is kiadjon. Így többek között Abaújszántó tanácsa és plébánosa 1485. február 11-én két oklevelet is kiadott szőlőadásvételről. Mind a kettőben a bártfai Sthenczel György és Sthok Miklós vásárolt szőlőt helyi polgároktól.⁵⁰ Nyilvánvalóan ez a két ügylet valóban egy napon történhetett, amikor a két bártfai polgár Abaújszántón járva mind a két szőlővásárlást egyszerre üthette nyélbe. Hogy az oklevél kiadása az adásvétel után ment-e végbe vagy még aznap, azt nem tudni.

A tolcsvai ügyek esetében, bár a két oklevél kiadásának dátuma egyaránt 1505. május 12., szinte bizonyos, hogy az ügyek valójában nem ekkor történtek. Mint már volt róla szó, mind a kettőben Eperjes városa vesz ingatlant, egy szőlőt, illetve egy házat. Az Eperjes város nevében eljáró személyek az egyik alkalommal Brengisery János, Schmid Gáspár és Bels Mihály esküdtek, a másik ügyben Goder Albert és Bels Mihály esküdtek voltak. Ha az ügyek valóban egy napon mentek volna végbe, akkor nyilvánvalóan az eperjesi küldöttek személye is meg egyezne. Így azonban kijelenthető, hogy csupán a két oklevél írásba foglalása történt egy napon, míg az adásvételek két különböző alkalommal történtek, valamikor május 12 előtt.⁵¹

A hegyaljai mezővárosok szokásjogának bizonyos elemei tehát már jóval a kora újkori „törvénybe” foglalás előtt kimutathatóak. A fenti két szokáson kívül természetesen mások is

47 DL 76627, 76757, 76988 valamint DL 76598, 76664.

48 Az Újhelyre vonatkozó oklevelek legtöbbjét regesztában közli *Bándi Zsuzsanna*: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták). In: Borsodi Levéltári Évkönyv 5. (1985) 689–721. A mondott hét oklevél: 1413. február 16.: DL 10044, 1420. február 10.: DL 10880, 1427. február 28. Ekkor két oklevél is keletkezett: DL 11900 és 11901, 1451. február 9.: DL 14453, 1457. február 15.: DL 15141, és 1465. február 14.: DL 16163.

49 A szőlőmunkák böjtmás havában, vagyis márciusban kezdődtek. Az adózás, azaz a hegyvám fizetése is a szőlőművelés menetéhez kötődött, ugyanilyen elvek alapján. *Solymosi László*: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp., 1998. 178–179.

50 DF 215139, 215140.

51 DF 229261, 229262. Van egy olyan tény, amely, noha nem perdöntő, utalhat arra, hogy az oklevelek kiállításának Tolcsván valóban meghatározott időpontja volt. A két 1505. évi keltezésű adásvétel kiállításának dátuma, május 12. ugyanúgy pünkösd másnapjára esik, mint az 1510. május 20. keltezésű oklevél: DF 229381. Érdemes megjegyezni továbbá, hogy ez az oklevél is ugyanazzal a jellegzetes kézírassal íródott, mint a két 1505. évi kiadvány, és nyilvánvaló módon ugyanattól a személytől származik.

léteztek már ekkor, elég például az áldomás rendszeresen felbukkanó intézményére gondolni, ami az adásvételek szokásos velejárója volt.⁵² A szokásjog fejlődése nemcsak lassú volt tehát, hanem bizonytalan módon használták azt az ügyletekben, és gyakran egyáltalán nem is volt következetes az alkalmazása. Jó példa erre, hogy a tolcsvai oklevelekben az 1 év 3 napos megpecsételési idő mellett néhány éven belül az 1 éves időszak is felbukkan. Ehhez hasonló módon az újhelyi „tempore sigillationis” datálású oklevelek időszakában is megjelenik a napi keltezés. Jól mutatja, hogy a Hegyalján az oklevelek megpecsételésének és kiadásának több típusa volt, hogy 1520-ban Tályán egy napon történt az ügy és az oklevél kiadása.⁵³ A szokásjog következetes vagy kevésbé következetes használata így valószínűleg gyakran csak az oklevél írójának vagy a tanácstagságot viselő, az ügyletnél jelenlevő polgároknak az eltérő jogi ismeretein vagy elképzelésein múlott. Ebből következik, hogy az 1 év 3 napos időszaknak sem szabad különösebben nagy jelentőséget tulajdonítani. Egyszerűen csupán az 1 év 1 napos országos gyakorlatnak egy változatáról van szó, amit csupán a középkor után foglaltak írásba. Úgy tűnik, hogy a kora újkorban az oklevéladás és a szokásjog is egységesült a hegyaljai mezővárosokban.

A fentebb felsorakoztatott érvek alapján foglaljuk össze, hogyan használták a középkorban a Hegyalján a szavatosságot és milyen összefüggésben volt az a pecséthasználattal.

A jogügyleteket a középkori hegyaljai mezővárosokban a szavatosság és az ingatlan becseréltékének a per megkezdése előtti letétele biztosította. Tolcsván a szavatosságot időhöz, 1 évhez vagy 1 év 3 naphoz kötötték, míg a többi mezővárosban nem beszélnek ilyen határidő létezéséről a forrásaink. Ez alatt az idő alatt bárki, aki jogot formált a birtokra, jelentkezhetett. Az okleveleket is csak ezután pecsételték meg, tehát igazából csak ezután lépett jogerőre a szerződés. Valószínűsíthető, hogy minden egyes ügynél kivárták az elévülés idejét és csak ezután látták el az okleveleket pecséttel, tehát nem csak akkor, ha volt ellenmondás. Az egy év során az oklevelet valószínűleg nem adták ki az érdekelteknek, hanem a tanács őrizte. Nem zárható ki azonban az sem, hogy az ügyeket a városok könyveibe jegyezték be, és csak a pecsételéskor állították ki ez alapján az oklevelet, bár ilyen jellegű könyvek nem maradtak fenn a középkori Hegyaljáról, és még csak említés sem esik róluk. Ha az ügyet oklevélbe foglalták, ez vagy az adásvétel napján történhetett, vagy az ahhoz időben legközelebb eső olyan napon, amikor a település szokásjoga szerint oklevelet szoktak kiállítani. Ha így volt, akkor az oklevél megpecsételése is egy évvel később ezen a napon vagy nagyjából ezen a napon történt, és így nem okozott zavart az önkormányzat szokásos működésében. Tolcsván kívül nincs adat arról, hogy bárhol is utólagos záradékkal látták volna el az oklevelet, ez alapján nem volt általánosan elterjedt szokás. Továbbra is fennáll tehát a kérdés, hogy mi volt az oka a tolcsvai záradékok oklevélre való ráírásának.

Ha összefoglaljuk a két tolcsvai oklevél kiadásának és megpecsételésének menetét, a fentiek alapján könnyűszerrel beláthatjuk, hogy mind a két adásvétel valamikor 1505. május 12. előtt történt, sőt a szőlőügylet feltételezhetően Szent Gergely napja, azaz március 12. előtt,

52 Az áldomás egyik legkorábbi megjelenése a hegyaljai birtokforgalomban Achilles pataki plébánosnak egy újhelyi földadásvételről 1310. november 5-én kiadott oklevélében szerepel. DL 1759: Zolouk fia Márton újhelyi polgár 4 hold irtás és 4 hold vásárolt földjét adta el a Szent Egyed pálos kolostornak 1 ezüstmárkáért. Az üzlet megkötésekor „ipse prior et fratres sui dederunt mercipotum et aldamasium ad bibendum secundum consuetudinem illius loci approbatam”. Az áldomás ugyanakkor nem speciális hegyaljai jelenség volt, hanem országosan ismert.

53 Hozzá kell tennünk azonban, hogy ez nem adásvételi szerződés, hanem levél, amelyben Tállya város tanácsa részletesen értesíti Bártfát Perey György végrendelkezéséről. Ilyen esetben úgy látszik, hogy a lehetőségeknek megfelelően rögtön meg is írták a levelet. Keltezése: „Datum actumque ipso die Katherine anno 1520”. DF 217915.

ahogyan ezt a kora újkori forrásaink alapján is feltételezhetjük. Május 12-én, pünkösd másnapján ugyanaz a kéz mind a két oklevelet írásba foglalta. Az okleveleket a következő évben pecsételték meg függőpecséttel, nyilvánvalóan az 1 év 3 nap elteltével.⁵⁴ Ekkor egy másik személy az oklevelek szövege után írta a már említett záradékokat. Arra a kérdésre, hogy mi volt ennek az utólagos ráírásnak az oka, nehéz válaszolni. Csábító lenne egyszerűen azt mondani, hogy az adásvételeket ellenezték, és ezért írták rá egy év elteltével, mintegy kiegészítésként a záradékokat. Ha azonban lett volna szó ellenmondásról, akkor azt a szövegben utólag biztosan megjegyezték volna.⁵⁵ A két oklevél közül az egyikben a záradék ráírását az is indokolhatná, hogy az oklevél alapszövegéhez képest további információkat is tartalmaz. Az alapszöveg ugyanis szót sem ejt a szavatosság vállalásának 1 év és 3 napos határidejéről, sem pedig arról, hogy a pert indítónak a telek becsértékét kell letennie. Szintén új információ, hogy a ház bővítése esetén az adót az új tulajdonosnak meg kell fizetnie, ami ellentétben áll az oklevél alapszövegében szereplő adómentességgel. Ezeket a záradék írójától tudjuk meg.⁵⁶ A másik oklevélben azonban, amelynek záradékát ugyanez a személy írta, ilyen jellegű többletinformáció nincs, mégis ki lett egészítve az eredeti szöveg. Lehetséges, hogy a másik oklevél indokolt kiegészítése eredményezte ezt az utólagos betoldást.⁵⁷ Amint már mondtuk, a középkori Hegyalján nem maradt fenn több ilyen, utólagos záradékkal rendelkező oklevél. Figyelemre méltó azonban, hogy a hegyaljai „törvények” sem beszélnek erről a szokásról, és a látszat szerint a kora újkori hegyaljai adásvételi szerződések sem rendelkeznek ilyen kiegészítéssel.⁵⁸

Úgy tűnik tehát, hogy a tolcsvai oklevelek utólagos záradékolásának két oka lehet. Az első, véleményünk szerint kevésbé elfogadható magyarázat, ha egy helyi, speciális szokást feltételeznénk, ami más forrásokban sem a középkorban, sem pedig később nem bukkan fel. Ennél jóval valószínűbb azonban az, hogy itt mindössze egyszerű és teljesen egyedi esetről van szó, ami annak köszönhető, hogy az egyik oklevélből a mondott fontos információkat kifejezték, s a következő évben történő pecsételés során ezt a hiányosságot felfedezték. Az egyik oklevél kiegészítése a másik irat záradékolását is eredményezte, még ha ez esetben jóval kevésbé is volt indokolt a betoldás. Ha ez valóban így volt, akkor semmi sem mutatja meggyőzőbben azt a tényt, hogy a szokásjog alkalmazása során – még ha egy olyan aránylag kötött dologról is van szó, mint az oklevél kiállítása – az emberi tényező milyen nagy szerepet játszik.

54 Bonyolítja a helyzetet, hogy az első, DF 229261 jelzetű oklevél hátlapján mintha nagyon halványan egy rányomott pecsét nyoma is látszana. Mivel nem állt módunkban az eredeti oklevelet kezünkbe venni, csupán a fényképet, a kérdést egyelőre függőben hagyjuk. Sokatmondó azonban, hogy Iványi Béla, aki az eredeti okleveleket olvasta el a bártfai levéltár regesztáinak elkészítésekor, csak a függőpecsétről beszél. Ha ennek ellenére mégis volt a hátlapon rányomott pecsét, az egészen új megvilágításba helyezné a dolgokat. Ld. 27. jegyz.

55 Elég csak arra gondolni, hogy a DF 229262 jelzetű oklevél záradékában megemlítik az 1 év 3 napos szokást, de nem, mint olyan megtörtént jogi tényt, amit egy ellenmondás eredményezett, hanem csupán mint az adásvétel egyik feltételét.

56 Uo.

57 DF 229261

58 Több település ilyen jellegű XVI–XVII. századi anyagából publikáltak már okleveleket, amelyek között azonban nincs utólagosan záradékolat adásvételi szerződés. A fent már idézett 1612. évi tarcali öröklevél mellett Ladányi Erzsébet is idéz ilyeneket: *Ladányi*, 1984. Ezenkívül: *Hunfalvy Pál*: Hegyaljai oklevelek. In: Nyelvtudományi Közlemények 6. (1867) 327–349., *Kalmár*: Mád, *Kalmár János*: Szőlővásárlás a Tokaj-Hegyalján 1588-ban. In: Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 8. (1969) 187–194., Egy öröklevél 1643-ból. Közli: *Andorko János*. In: Adalékok Zemplén Vármegye történetéhez 11. (1905) 189. A hivatkozott oklevelek nyilvánvalóan nem fogják át a teljes kora újkori hegyaljai oklevéladást, de rámutatnak arra, hogy az utólagos záradékolás nem terjedhetett el a Hegyalján jelentősebb mértékben.

Milyen tanulságokra hívja fel a figyelmet ez a két oklevél? Egyrészt rámutat arra a tényre, hogy a jogszokások változása lassú, bonyolult és esetleges folyamat volt. Másrészt arra is rávilágít, hogy a társadalom, a gazdaság és mint láttuk a jogélet struktúrái nem mentek át olyan gyökeres változáson Mohács után, ami ne tenné lehetővé kora újkori források alkalmazását a középkori viszonyokra vonatkozóan is. Csupán csak azt sajnálhatjuk, hogy ezek éppen azokra a késő középkori évtizedekre használhatóak a legnagyobb biztonsággal, amely évtizedek amúgy is a legjobb forrásadottsággal rendelkeznek a magyar középkort illetően, sokkal korábbi évekre való alkalmazásuk jóval problémásabb. Ez egyúttal ezen források felhasználásának korlátait is megmutatja.

FÜGGELÉK

A két utólagos záradékkal ellátott tolcsvai oklevél

1. 1505. május 12.

A tolcsvai bírák és esküdtek előtt Barthalyws Barabás eladja a Kútpataka előhegyen lévő szőlőjét Eperjes város közönségének.

Eredeti. Hártján, függőpecséttel.

Jelzet: DF 229261, U 430 Eperjes város Levéltára, Középkori gyűjtemény 720.

Regesza: Iványi, 1931. 903. sz.

Nos Georgius Nemes, Georgius Kekedi iudices de Tholczwa ac iurati Anthonius Kormos, Johannes Fagias, Michael Thar, Martinus Terebesy memorie commendamus universis et singulis, quibus expedit, quod quia prudentes et circumspecti viri Johanes Brengisery, Gaspar Schmid et Michael Bels iurati cives de Epperies nominibus et in personis iudicis aliorumque iuratorum civium necnon totius communitalis eiusdem civitalis Epperies ab una parte ac providus vir Barrabas Barthalyws ab altera partibus in nostras constituti presentias fassi sunt in hunc modum, quod iamfatus Barrabas Barthalyws vineam unam in territorio Tholczwyensi (!) in promontorio Kwthpathca vocato habitam et existentem versus orientem sitam et insertam in vicinitatibus vinearum providorum virorum, a parte oriente honorabilis domini Andree altaris de Vamoswyfalw, a septentrionali vero parte Simonis Molnos dedisset et vendidisset atque contulisset, immo dedit, vendidit et contulit prefatis iudici et iuratis ac toti communitati civitalis Epperies iure perpetuo et irrevocabiler salvo iure alieno tenendam, possidendam pariter et habendam nullum ius nullamque dominii proprietatem eiusdem vinee prefatus Barrabas Barthalyws sibi ipsi reservando, sed totum ius et dominii proprietatem in ipsos dominos cives Epperiesiensis transferent assumensque nihilominus sepefatus Barrabas Barthalyws antedictos iudicem et iuratos ac totam universitatem antefate civitalis Epperies in pacifico dominio vinee prelibate usque anni cursum contra quoslibet causicos (!) et actores propriis suis laboribus et expensis reservare, tandem hiis elapsis diebus secundum modum iuris et legis nostre exigentiam, tali vinculo et robore interiecto, quod si quispiam hominum ex heredibus sew posteritatibus vel consanguineis eiusdem Barrabe Barthalyws prefatos dominos Epperiesiensis molestare vel in causam trahere niteretur sew conaretur, extunc ante litis processum sew ingressum estimationem vinee iamfate persolvat, tandem hic iure mediante procedat, de cuius emptionis (!) vinee ipsi solertes et sagates domini cives Epperiesiensis coram nobis ac aliis concivibus nostris, videlicet Alberto Lekws, Michael Penzes, Gaspar Sommy, Paulo Demyen, Georgio Barthalyws de Lyzka, Johanne Zeel, Ambrosio Ne-

meth, Benedicto Kowacz, Laurency Fonda, Philippo Cowacz, Stephano Lörincz de Lyzka multi sepefato Barrabe Barthalyws fecissent et impenderent, immo fecerunt et impenderunt plenariam ac omnimodam satisfactionem. Pro cuius rei memoria et robore perpetuo litteras nostras sigilli nostri appensione consignatas sepedictis iudici et iuratis necnon toti communitati dicte civitatis Epperies duximus concedendas. Anno Domini millesimo quingentesimo quinto feria secunda in festivitibus Pentecosten.

Item⁵⁹ sigillatio harum fuit litterarum in anno presenti millesimo quingentesimo cum (!) sexto coram iudices istos (!), utputa Johanne Seghyd, Paulo Demyen iuratique eiusdem anni Paulus Hungvari, Laurencius Fonda, Martinus Olayws, Albertus Lwkws, qui tamen has sigillo ligato magis roborari fecerunt.

2. 1505. május 12. Tolcsva

Damján presbiter, illetve a tolcsvai birák és esküdtek előtt Nemes György bíró eladja házát Eperjes város közönségének.

Eredeti. Foltos hártján, függőpecséttel.

Jelzet: DF 229262, U 430 Eperjes város Levéltára, Középkori gyűjtemény 721.

Regesztá: Iványi, 1931. 904. sz.

Nos Damianus presbiter de Tholczwa, provisor egregii domini Martini de Ceke, item Georgius Nemes et Gregorius Kekedi iudices de Tholczwa ac iurati Anthonius Kormos, Michael Thar, Johannes Fagyas, Martinus Therebessy memorie commendamus universis, quibus interest, quod quia Georgius Nemes pronunc iudex de dicta Tholczwa unum predium sew domum suam propriam cum terra ad illam adiacente iuxta eundem domum suam similiter sita dedit et vendidit circumspectis viris et dominis Alberto Goder et Michaeli Bels iuratis civibus de Epperies aliisque dominis, iudici scilicet iuratis ac toti communitati iamdicte civitatis Epperies pro quinque floreni auri iusti et veri ponderis, immo dedit, vendidit et contulit iure perpetuo et irrevocabiliter, salvo iure alieno, nulloque contradicente tenendam, possidendam pariter et habendam, assumensque nihilominus ipse prenominate Georgius Nemes, prefatos iudices et iuratos ac totam communitatem pretacte civitatis Epperies in pacifico dominio illius predii sew domus contra quoslibet impetitores et causidicos propriis laboribus et expensis perpetue conservare etiam tali conditione interiecta, quatenus predicti domini cives Epperiesienses nullam curam sew sollicitudinem habeant ad quevis onera thaxarum sew laborum consuetorum, quos iobagiones dominorum solent ipsorum dominis exercere, quoniam illud predium suum iam venditum sit unum cum alia domo sua in eodemque predio una domo edificata. De cuius domus emptione prefati domini cives Epperiesienses dederunt et fecerunt dicto Georgio Nemes coram istis probis et honestis viris Luca Bondor, Michaelis Coma, Jacobo Valkoczy, Petro Nemes, Johanne Masfel de prefata Epperies, Anthonio Czoka etiam de Epperies, Bartholomeo Zak[al?]⁶⁰ similiter de Epperies plenariam et omnimodam satisfactionem. Pro cuius rei testimonio litteras nostras sigilli nostri appensione roboratas et munitas predictis iudici et iuratis necnon toti universitati civitatis Epperies duximus concedendas. Datum in Tholczwa feria secunda in festivitibus Pentecosten anno Domini quingentesimo

59 Innen más kéz írásával, új sorban.

60 Olvashatatlan.

quinto.⁶¹ Item roboratio legis huius possessionis existit, quo (!) is Georgius Nemes eosdem dominos Epperiesienses reservare teneatur in spatio anni unius tribusque diebus adiunctis, tandem si quispiam ex heredibus vel successoribus huius predicti Georgii Nemes eosdem dominos sepefatos impedire vel molestare conaretur, extunc ante litis ingressum valorem sew existimationem (!) dicte domus deponere debeat sicque iure legitimeque procedat iuxta ritumque huius possessionis nostre. Sigillatio autem huius existit in anno millesimo quingentesimo sexto coram iudice Johanne Seghyd, Paulo Demyen aliosque iuratos, videlicet Paulo Hungvary, Martino Olayws, Alberto Lokws, Laurencio Fonda. Deinde si dicto serenissimi(?) [...] ⁶² extra domum illam extenderetur, qua una domus secundumque ius exigeret, extunc domini prefati super hanc domum teneantur dice sew taxe solve.

SZABOLCS GULYÁS LÁSZLÓ

THE PECULIARITIES OF THE MEDIEVAL PUBLICATIONS OF THE HEGYALJA TOWNS

(The posterior sealing of bills of sale)

The medieval towns of Hegyalja issued charters on a regular basis. In these charters it is possible to recognize the local legal customs that played a role in realty exchange. It is however, notable that a number of legal principles were used here that were unknown elsewhere in Hungary. One of the examples was the legal custom of the sealing of documents, most notable in the publications of the market-town of Tolcsva. For instance, in the case of wine-traffic, charters were sealed only after a year and three days by the members of the council. This period of time was sustained for any legal complaints by relatives and participants of the exchange and for the effectuation of any right of preemption. For the duration of this period the vendor also undertook a warrant for the realty. This formula was exceptional in Hungary and was most probably a special local variation of Werbőczy's warrant-time of one year and one day. Another peculiar local phenomenon was that the market town councils of the Hegyalja did not seal their charters on any day of the year, but they preserved so called "sealing days" that were connected to religious holidays, when the accumulated bills of sake were provided with the seal of the market-town. The exact day of sealing – that was probably known by all members of the community – therefore was sometimes not even mentioned in the document, they only referred to it as "the time of sealing" (*tempore sigillationis*). This kind of dating was most possible used only here at the Hegyalja. Two documents from Tolcsva had a further outstanding characteristic. In these documents the sealing after a year and three days

61 Innen más kéz írásával, ugyanabban a sorban.

62 Foltos és olvashatatlan.

was confirmed by an additional clause, issued by the council. This was, however, not a general local custom – only a single, unique phenomenon. Finally, another rule should be mentioned here: namely, real-estate dealings and legal actions had to be finished by the day of Saint-Gregory, not to hinder the cultivation of vine-farms.

The special legal customs appearing in the medieval documents of the Hegyalja can be considered as the precursors of 17th century market-town legal statutes that greatly helped the legal, economic and social unification of these communities and also the construction of a special identity.

SURÁNYI DEZSŐ

140 ÉVES GÉNBANK

(A kunágotai Bereczki Máté fajtagyűjteményei)

RÉGEN FAJTAGYŰJTEMÉNY – MA GÉNBANK

1962-ben jelent meg *R. Carlson* nagyhatású könyve, a *Silent spring*.¹ Sokkoló hatása egyetlen pillanat alatt felrázta a felelősen gondolkodni képes embereket, kifejezett óvatossága intette a társadalmat. A természeti környezet változásával kapcsolatos elemzés nem tartozik e tanulmány szűkebben vett előzményeihez, ezért egy-egy utalást leszámítva – csak a kultúrvegetációban és az állattenyésztésben jelentkező egyes problémákat érintjük.

A figyelmeztetések kezdetben a természeti környezettel kapcsolatban fogalmazódtak meg, pedig a környezetszennyeződések, meghatározott területek (pl. zöldmezős ipartelep és lakókörzet kialakítása, autópályák stb. építése) környezeti állapotának visszafordíthatatlan megváltozása is csak a „kisebb baj”. Az élővilág sokféleségének beszűkülése-beszűkítése még ennél is nagyobb problémák okozója lett. *P. R.* és *A. H. Ehrlich* könyvéhez² írott előszóban Vida Gábor a következőket írta: „...Környezetünkben sok minden elszennyeződött, károsodott... (mégis) sok minden megtisztítható. Csak a kipusztult faj, az eltűnt génforma nem reprodukálható... Sokaknak a biodiverzitás (az élővilág változatossága) még ma sem több egy bélyeggyűjtemény jelentőségénél. Pedig a biodiverzitás a jövő biztosítója.”³

Kétségtelen, a mezőgazdaság alapvető céljai, eszközei a táj arculatát megváltoztatták, de azt speciális helyzetbe is hozták, mivel szükséges a túlnépesedett Föld népességét élelmiszer-nyersanyagokkal is ellátni. *Andrásfalvy*⁴ azt írta egy tanulmányában, hogy az ember az evolúció újszerű tényezőjévé vált a XX. század elejére. A túlzott céltudatossággal végzett „hominizáció”, vagyis az ember számára hasznossá tenni a világot, pontosabban a természeti környezetet – az állat- és növényfajok tömegének pusztulását indította el. A mezőgazdaság színtere, valójában a modern agroökoszisztéma – sok tekintetben evolúciós csapda. Ugyanis az ember úgy tehetett szert történelme során bőséges élelemforrásra, hogy bizonyos tekintetben e törekvésének áldozatául is estek növény- és állatfajok.

A kultúrvegetáció és aktuális fauna létrejötté szükségszerű folyamat eredménye, s a természetes/természeti folyamatoktól jobbára eltérő következményekkel járt:

- Lehetővé vált amúgy kevésbé életképes egyedeknek nemcsak előállítása s megmaradása, hanem szaporodása, sőt tenyésztése is, mivel a környezet és a konkurens parazita vagy ragadozó szervezetek együttesének szabályozásával járt a domesztikáció.

1 Magyarul is megjelent 1994-ben a Katalizátor Iroda, Bp. gondozásában.

2 *Ehrlich, P. R.–A. H. Ehrlich* 1981: *Extinction*. Random Edit. New York.

3 *Ehrlich, P. R.–A. H. Ehrlich* 1995: A fajok kihalása címen nálunk is megjelent, ehhez írt előszót Vida G., az idézet a könyv 8. oldalán olvasható.

4 *Andrásfalvy A.* 1983: A modern ökoszisztéma – mint evolúciós csapda. In: *Az evolúció és az emberiség*. Szerk. Vida G. 1983. Natura, Bp. 105–106.

- A legkiválóbb egyedek felnevelése, ami által a „kultúr”- (bio)szféra fajainak függősségi rendje, egyensúlyának megfelelő egyedszám feltétele és mindenféle más befolyásolása komoly változásokat idézett elő az agrártájban.
- A domesztikációval sem az agroökoszisztéma alakulása, sem a természeti táj felgyorsult hominizációja nem ért véget, az ember céljainak igen agresszívan alárendelt környezet változása, illetve romlása konstans folyamat.
- Tulajdonképpen a fajtakutatás és az újdonsághajszoló fajta-előállítás hasonló módon, olykor drasztikusan befolyásolja az ember környezetét, mert preferál nagyon jó tulajdonságokkal bíró új genetikai formákat, hogy az úgymond feleslegessé váló alakokat szinte gyorsítottan eltüntesse.⁵

Ebben az ökológiai és ökonómiai világméretű rendszerben a növényekkel s állatokkal való bánás megállíthatatlanul mutánsok, új hibridek születésével járt, sőt a nagy rendszerben a társadalmi és tudományos tevékenységek sokasága géneróziót, génfolyást és gécserét is előidézett, de újabban pedig a GMO⁶ (genetikailag módosított szervezetek) okozta aggodalmak sem megalapozatlanok, noha a tudományos jó szándék sem vonható kétségbe. A génbank mind hagyományos, mind újabb formái⁷ – más-más módon, de a sokféleség megőrzését, sőt bizonyos esetekben nemesítési forrásokként való felhasználását is feltételezik s igénylik. A génbank, különösen a gyümölcsgénbank sosem önmagáért való, vagyis biológiai, nemesítési és termesztési céljai vannak.

Visszatekintve a civilizációk kezdetére, a kezdetleges gazdálkodás során a gyűjtögetés, a vadászat-halászat alig különbözött az állatok táplálékszerzésétől. A lakóhely kialakítása, a táplálék megszerzése s raktározása, viseleti és ceremoniális kérdések ugyancsak emberi sajátosságok voltak, mint – ellentétben az állatokkal – az előrelátás vagy az oly jellemző kiválogatás, szaporítás és értékek egyedek felszaporítása.

Miközben az ember a környezetében fellelhető értékes fajokat élete fenntartásának, civilizációjának gyarapítására fordította, a természetes vegetációból kilépve igen sok károsító szervezet a domesztikációs nyomásnak ellentételeként magát a patoszsférát is változásra készítette. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a kezdetleges jólétet megalapozó jöltápláltság növényi és állati eredetű anyagait veszélyeztető hatások (természeti katasztrófák, járványok s háborúk) árán volt képes az emberiség biztosítani.^{8,9,10} A történelem folyamán nemcsak az embertől független kényszerítő hatások és körülmények az emberiség egyre nagyobb rétegét tudományos, művészeti és általában kulturális aktivitásra sarkalló trendek (tudatosság) is működtek.

Az emberi civilizáció sem önmagáért való társadalmi, gazdasági és kulturális képződmény, mert a potenciális táplálékforrásként szóba jöhető növény- és állatfajokkal való bibe-

5 Surányi D. 2006: A gyümölcsstermő növények génbankja c. fejezet. In: Magyar gyümölcsfajták. Szerk. Soltész M. (megjel. alatt) 6 (gép.) részlet tartalma.

6 Genetic modifying organisation = GMO, azaz genetikailag módosított szervezetek.

7 Brown, A. H. D.–Marshall, D. R. 1995: A basic sampling strategy: theory and practice (75–92.); Bothmer, R. von–Seberg, O. 1995: Strategies for the collecting of wild species (93–112.). In: Collecting plant genetic diversity eds. Guarino, L.–Ramanatha Rao, V.–Reid, R. CB, East Malling.

8 Diamond, J. 2001: Háborúk, járványok, technikák. Typotex Kiadó, Bp.-ből Művelni vagy nem művelni? (103–112.) – Hogyan készül a mandula? (113–130.) – Az almák és az indiánok (131–157.).

9 Surányi D. 2002: Gyümölcsöző sokféleség. Accident Kft., Cegléd.

10 Surányi D.–Kidir, K. M. 2002: A szőlő- és borkultúra az ókori Mezopotámiában s annak történeti-ökológiai tényezői. Agrártört. Szemle 44: 383–426.

lódés lezárhatatlan folyamat; hasonlóképp a természetes és mesterséges (kultur-) bioszféra kapcsolatában olykor szinergista, olykor antagonista állapotváltozások figyelhetők meg.¹¹

Talán a paleolitikumban is léteztek már nagyon primitív módon génbankok, vagyis a felhalmozott növény- és állatfajok nem közvetlenül szolgálták táplálékforrássul, hanem sokkal inkább a távlati szükségletek igényeit is szolgálták.¹² A különleges termény- és terméktárolásnak igen nagy szerepe volt a történelem folyamán, hiszen az eljegesedések idején fennmaradási góccok (refúgiumokként) maradtak mint természetes génbankok, illetve a géncentrumoknak is a területeivé válhattak,¹³ s ha több lelet áll majd rendelkezésünkre, akár a géncentrum (inkább szelekciós központ?) elmélet is megváltozhat.

Az évezredek során az agroökoszisztémák annyira kiterjedtek, hogy már a természetes élővilág fajait is képesek fenyegetni. De a kevésbé korszerűtlen növény- és állatfajokkal hasonlóan mostohán bánt az ember: általában kiirtja, „megszabadul” tőle, közben pedig agresszív s invazív fajok törnek be sokszor a helyükre.¹⁴ Megőrzésükért a mainál sokkal többet illik tenni. Tudva azt, hogy a domesztikációban az ember a növény- és állatfajok adaptációs mechanizmusán keresztül változtathatja meg a kérdéses fajt, ez tulajdonképpen kétélű fegyver a kezében. Sőt még olyan áron is megteszi, hogy a természetes ökoszisztéma követelményei között kialakult életképesség a fitness rovására megy. A domesztikáció velejárója, hogy a természetes fitness eróziója következik be. De nincs másként a nemesítési munka során sem, vagyis az ember gazdasági érdekei miatt nagyon sok rezisztenciafaktort is elveszít.¹⁵

A génbankok létrehozásának szükségességét pedig már a FAO felismerte 1981-ben. Egyik testülete, az IBPGR (Növényi Genetikai Tartalékok Nemzeti Testülete) 1981 óta koordinálja a programot, mégpedig a tartalékok számbavételével és a génbankok megszervezésével. A mozgalmat a természetvédelem és a házikerti és családi kultúrák szintjén kellene népszerűbbé tenni. A felelősség azonban a központi közigazgatást vagy a pénzeszközöket kézben tartó csoportokat terheli.

Mi tehát egy XX–XXI. századi génbankültetvény lényege, értelme és szerepe? A Környezetvédelmi Lexikon 2. kiadásának megfogalmazásában¹⁶ a következő definíció szerepel: „A kultúrnövények és vadon előforduló rokonaik genetikai információkészletére létrehozott fa- és fajtagyűjtemény célja az egyes populációk génállományának megőrzése. A legrégebbi módszer magbankok létesítése, de ma már egyedeinek speciális sejtjei is eltarthatók mélyhűtve vagy liofilizálva (pollen, sperma, merisztéma). A természetes populációk reprezentánsainak génbankjai a bioszféra diverzitásának rekonstruálására felhasználhatók lesznek. Ma inkább a fajtanemesítésben jelentősek. Ez utóbbi munkának része a rezisztencianemesítés, amelyhez nemcsak az agroökoszisztémákat alkotó fajok természetben élő őseinek, hanem természetes kártevők génbankjai (patogén gyűjtemények) is szükségesek.”

11 Surányi D. 1985: A földművelés kezdetei. In: Kerti növények regénye. Mezőgazd. Kiadó, Bp. 15–64.

12 Ld. a dzsarmói barlangok vagy a földbe vájt vermek terményei és mutációs készségük különbségeit.

13 Varga Z. 1981: A speciáció. In: Az evolúció genetikai alapjai szerk. Vida G. Natura, Bp. 128–135.

14 Nálunk ennek szemléletes dokumentuma a Biológiai inváziók Magyarországon: Özönnövények. Szerk. Mihály B.–Botta-Dukát Z. 2004: Természet Búvár Kiadó, Bp. könyvében.

15 Válság vagy egyensúly? Gondok és feladatok a rezisztencianemesítésben. Szerk. Velich I. 1982. Mezőgazd. Kiadó, Bp. 63–95. és Surányi D. 1988: Régi magyar ellenálló gyümölcsfajták. Mezőgazd. Kiadó, Bp.

16 Környezetvéd. Lexikon. Főszerk. Láng I. Akadémiai Kiadó, Bp. 2002. 1. köt. 409.

Röviden említendő a génbank alapvető tudományos problémája is, amit *Vida*¹⁷ fogalmazott meg. Nevezetesen a Hardy–Weinberg modell¹⁸ megfelelő kiindulási alap, „mivel egy korlátozott méretű populációban alacsony mutációs rátával a sodródás (drift) folytán génenként csak kevés allélforma marad, amire azonban még nincs megfelelő megoldás...”

A magyar múltban keresve a génbank „csírait”, valójában már azok megtalálhatók speciális kultúrvegetációs formákban, vagyis a gyümölcsös- és temetői kertek, vadaskertek, várkertek s talán legfőképp a kolostorkertek olyan nagy génanyagot és nemesítési forrást tartottak fenn, hogy azokat tényleg génbankoknak is tekinthetjük. A XV–XVI. századtól e tekintetben is sokat változott a világ, új földrajzi horizontok nyíltak meg, a botanikus kertek valójában a korábbi ötletszerűen létesült ültetvényeket integrálták, s mint az olasz, francia, spanyol és német példák igazolják, az egyetemi oktatásba is bekapcsolták azokat.

Már a XVI. századi szótárak, de még előbb az oklevelek is példái annak, hogy az adott korban sokféle gyümölcsfajtát termesztettek,¹⁹ s azokat igyekeztek együtt is fenntartani, pl. egy kisebb ültetvényben. A régi utazók beszámolóí e divatos szokásnak talán még nyomatékosabb bizonyítékai, amelyet elsősorban olasz, német, de még francia, spanyol és portugál egyetemeket is megjár tudós diákok honosíthattak meg Magyarországon. A legnagyobb hatású példája ennek a pozsonyi Primási Kert s annak könyvbe zárt foglalata, a Posoni kert (1667).²⁰

A polgárosodás folyamatának gyorsulásával a korábban eléggé hierarchizáltak tűnő s csak bizonyos anyagi állapothoz köthető kertek egyeduralma megszűnt. Az uradalmi birtokok, alapítványi földek mintagazdaságai példát adtak a félig felszabadult, majd végleg szabaddá tett jobbágságnak is. Ennek egyik legjelentősebb példája *Bereczki Máté* (1824–1895) életműve, amely mezőkovácsházai (I.) és kunágotai (II.) fajtagyűjteményének létesítésében és a megfigyelt fajták leírásában csúcsosodott ki (Gyümölcsészeti vázlatok I–IV.).²¹ Az eddigi kutatásaink szerint e régi fajták nagy része átkerült a XIX. századi nagy faiskolák oktatási gyűjteményeibe is, s egyre több információ van arról, hogy a jószemű termesztők, pomológusok számtalan változatot megőriztek.²²

A Bereczki-féle anyag nagyobb fele a Budaörs-Kamaraerdőn létesített Erzsébet királyné gyümölcsfajta-gyűjteménybe került, a másik ilyen hely volt az Unghváryak ceglédi gyűjteménye, továbbá az Esterházyak fertői gyümölcsöse, miközben Sárospatakon, Diósgyőrben²³ és Keszthelyen²⁴ nem kevésbé fontos fajtagyűjtemények léteztek. A ceglédi későbbi génbank gondolata előtte is megvolt, ugyanis Széchenyi István tudományos titkára, *Török János*, aki később az MTA lev. tagja lett, Gazdaképző Intézetet létesített Cegléd-Szőkehalomban. A korabeli leírások szerint a törzsültetvény, egyben génbank kezelésében kb. 400 gyümölcsfajta

17 *Vida G.* 1981: Elemi evolúció változás a populációban. In: Az evolúció genetikai alapjai. Szerk. *Vida G. Natura*, Bp. 55.

18 A Hardy–Weinberg-modell lényege: képes leírni egyetlen génhely (lokusz) két alternatív állapotának kombinációit.

19 *Surányi D.* 1982: A szenvedelmes kertész rácsudálkozásai. Magvető, Bp. több oklevélrészlete és *Üő*: Kerti növények regénye. 1985. 67–71.

20 *Lippay J.* 1667: Gyümölcsös kert. *Cosmerovius Máté*, Bécs. 136–145. és 173–189.

21 *Bereczki M.* 1877–1887: Gyümölcsészeti vázlatok I–IV. Réthy–Gyulai, Arad.

22 *Surányi D.* 2005: A gyümölcsfaiskolák tájformáló szerepe a régi Magyarországon. *Tájökol. Lapok* 3 (1): 1–17.

23 *Rapaics R.* 1940a: A magyar gyümölcs. KMTT, Bp. és *Üő*: 1940b. Magyar kertek. MKbE, Bp.

24 *Csoma Zs.* 1997: Az európai szőlészeti-borászati-történeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi Uradalomban a 18. század végétől a 19. század közepéig; továbbá *Fehér Gy.* 1996: Kertészet. In: *Georgikon* 200, Keszthely. I. köt. 219–224.

1600 fája volt.²⁵ Ez az intézmény csak 1846–1852 között működött, de a növényanyagai nem veszték el, hiszen előbb átvette a Ceglédi Önkormányzat Városi Kertészete 1869-ig. Ezt követően a nagy körültekintéssel vállalkozási teret és jó földet kereső id. Ungváry László, majd a testvére, Ungváry József s mindkettőnek a fia egy nagyon korszerű ültetvényben helyezte el az akkori legfontosabb fajtákat. Egy 1925/26. évi Ungváry-féle árjegyzék szerint 20 gyümölcsfaj 420 fajtáját kínálták, s évente olyan árjegyzéket bocsátott ki a cégük, ami háromnegyed évszázad után is figyelmet érdemel.²⁶

Lényegében Nyujtó Ferenc is ebbe a Török János-, Ungváry-féle elképzelésbe illesztette bele munkásságát, sok neves kutató-oktató kertészhez hasonlóan, így eszmei atyjához, Magyar Gyulához²⁷ igazodva. Ez volt a 126 év múltán újra létrehozott törzsültetvény, a Vírusmentes Magtermő Törzsültetvény (VMT) Cegléden. De még korábban – a II. világháborút követő tájfajta-begyűjtési program, illetve a sokkal kisebb hatásfokkal dolgozó génbankprogram indítása az 1970-es évek végén ugyanezt az elképzelést követte. A mai ceglédi génva-gyon ültetvényben elhelyezve, két gyümölcsfajra szorítkozik, de nem tartalmazza azokat a fajtákat, változatokat, amelyeket Surányi és munkatársai 1979-től kijelöltek és begyűjtöttek; viszont azok jelenleg elsősorban az érdi és az újfehértói ültetvényekben megtalálhatók. A fajtákkal kapcsolatos tapasztalatokat Surányi²⁸ több tanulmányban foglalta össze. A génbank-anyaggal kapcsolatos vizsgálatok széles körűek Cegléden, mivel azok felölelik a hagyományos vizsgálati módszereket s újabbakkal is gazdagították azokat, vagyis a DUS-vizsgálatok kritériumaival nem elégedhetünk meg,²⁹ hiszen a gyökérzet, a törzs, az ágak, a fák koronája, a virág- és hajtásrügyek, termőgallyak és vesszők növekedése, az éves növedékek, a levelek és a virágok, a termések jellemzése mind-mind fontos információ a génbankültetvények fenntartásában.

Mellékes körülményként kezelik sokszor a termesztők egy fajta vagy klón származását, pedig olykor döntő jelentőségű lehet. Legtöbb külföldi származású Besztercei szilva klón az alapfajta vagy annak ízbeli s érésbeli változatoként nem mutat feltűnően nagy heterogenitást, mégis léteznek megkülönböztetési módszerek. Újabban még a délszláv kutatók is úgy vélekedtek, hogy valószínűleg a boszniai, szerb és horvát erdőséget alkotó szilvák sokasága valaha Magyarországról került hozzájuk. Tehát az idegen klónfajták kivadult (szubspontán), majd újfent vegetatívan leszáporított egyedeknek, fajtáknak számítanak. A cseh, német, szlovák, sőt erdélyi román változatok egyaránt – talán túlzás nélkül – magyarnak számítanak.

Amiről Konrad Gesner írt már 1561-ben,³⁰ arra utalás, hogy már a reneszánsz korban eljutott nyugatra a Besztercei szilva, s nemcsak pomológiai, hanem egészségügyi értelemben is karriert csinált. A Felvidék, Lengyel- és Bajorország irányában elsősorban a tokaji borszállítások és élőállat-hajtási utak segítették e szilvafajta gyors elterjedését, mivel a Besztercei szilvát aszalványként ugyanezen irányban szállították szeptember közepétől a következő ta-

25 Hídvégi L. 1963: Török János és a Szőkealmi Gazdaképző története. Cegl. Fü. 13. köt. 5.

26 Ungváry László faiskola, szőlő- és borgazdasági részvénytársaság kertészeinek főárjegyzéke 1925–1926. 41. évf. 1–128.

27 Magyar Gy. 1932: Kertészeti növénynevelés munkaterve. Kézirat (Nyujtó F. hagyatékában lévő anyag átírása), 35 (gépel) oldal.

28 Surányi D. 1990: Az alföldi szőlők és szórványgyümölcsösök pomológiai értékei. Kertgazd. 22 (6): 45–63.; Uő: 1992a: Magyar gyümölcs – múltban és jelenben. Egyet. jegyz., Kert. és Élelmiszerip. Egyet., Bp.; Uő: Mitosztól a valóságig. A magyar nép természetismeretének fejlődésvázlata. Szerzői kiadás, Cegléd.; Uő: The Carpathian Basin: Cradle of fruit cultivars (Endemic fruit cultivars in Hungary). Hung. Agric. Res. 10 (3): 4–12. és Uő: Gyümölcsösök sokféleség, i. m. több részlete.

29 Az 1960-as évektől létező fajtavizsgálati módszer.

30 Gesner, K. 1560: Horti Germaniae. Facsimile ed. Graf Verlag, Dietikon–Zürich (1980).

vaszig. De nem ez volt az egyedüli s valódi hungaricum.³¹ Mivel ebben az időben még nem mesterséges úton, hanem napon aszalták a szilvát, a kinyert (ún. köpött) magot igen sokfelé elvetették. Mind a fajta keletkezésében, mind elterjedésében a vízközeli termőhelyeknek kiemelkedő fontossága volt, a Tisza vidéke tekinthető ugyanis az alapfajta s főbb változatai keletkezési központjának – Bereggel és a Partiummal együtt.

BERECZKI MÁTÉ ÉLETE ÉS A „GYÜMÖLCSÉSZETI VÁZLATOK”

Romhányban született 1824. szeptember 22-én, elszegényedett nemesi családból.³² Apja, (eredeti nevén) Bagyinszki András kőfaragó mesterként dolgozott, malom- és köszörűköveket készített, anyja Balázs Katalin pedig szüleitől örökölt komoly kertésztudással rendelkezett.³³ Ketten voltak testvérek, ő és a három évvel fiatalabb Illés.³⁴ A szülők súlyos anyagi gondjaik miatt a két gyermeket nehezen tudták taníttatni. Az elemi iskolai ismereteket Máté³⁵ a szülőktől otthon sajátította el, majd 11 éves korában a falu népiskolájában tanult, de 1839-ben be tudták íratni a váci (piarista) gimnáziumba.³⁶

1845 őszén a pesti egyetem jogi és államtudományok karán folytatta tanulmányait. Iskoláit mindig kiváló eredménnyel végezte, egyetemi éveit alatt a tanulás és tanítás mellett önszorgalommal elsajátította a német és francia nyelvet is.³⁷

Ebben az időben ismerkedett meg a reformkor eszméivel is, amelyeknek lelkes híve lett. Az 1848. március 15-i események magukkal ragadták, s kapcsolatba került Petőfivel, Jókai-val és Vasvárival. 1848-ban ügyvédi vizsgát is tett. Megváltoztatta az idegen hangzású Bagyinszki (Badinszki) családi nevet előbb Romhányira, majd a világosi fegyverletétel után Bereczkire. A szabadságharc alatt katonai szolgálatra jelentkezett, ahol a pesti zászlóaljban tiszti rangot szerzett.³⁸ A szabadságharc leverése után álnéven bujdosott, ismerősei segítették a rejtőzködésben. Kertészeti érdeklődését és tudását, melyet gyerekkorában még édesanyja „ojtogatott” bele, vendéglátóinál jól begyakorolta.³⁹ Az ország különböző vidékein hét évig bujkál. Kényszerű rejtőzködése⁴⁰ csak 1856-ban az általános amnesztiával zárult le, de ezután sem vállalt állami hivatalt, inkább ismerőseinél vállalt magántanítást, és egyre többet bibelődött a kertészkedéssel.⁴¹

31 Surányi D. 1982: A szenvedelmes kertész rácsudálkozásai. Magvető, Bp. 164–219. és *Uő*: Gyümölcsöző sokféleség-ben számos fajtája, továbbá Gyümölcsfajták a Kárpát-medencében. Szerk. Koháry E. Zászlók St., Bp.

32 Kelemen L. 1935: Bereczki Máté 1824–1895 (Emlékkönyv). Makó. 7.

33 Balázs Tamás sok családi intimitást beszélt el Kelemennek, i. m. 8.

34 Kelemen i. m. 8.: örökmozgó, nyugtalan fiúcska volt.

35 Kelemen, i. m. 9.: elvonuló, csendes és meditáló típus, édesanyja mellett bukdácsolt a tőkék között s figyelte a szemzés és oltás praktikáját. Egy életre ekkor szerette meg a pomológiát. *Vő*: Gyümölcsészeti vázlatok 1877. I. köt. 5–7.

36 Kelemen, i. m. 11.

37 Kelemen, i. m. 10–11.

38 Uo. 12–13.

39 Uo. 13.

40 Barátok és tanítványai bujtatták, ennek kitűnő bemutatása olvasható *Jókai*: A tengerszemű hölgyében, leginkább Pagotay Muki alakjában lehetséges meglegelni Bereczki Máté alakját; a regény 3. fejege dunai sziget gyümölcsösét írja le (22–32.).

41 Kelemen, i. m. 13.

Bereczki 1860-ban mégis meggondolta magát, körjegyző lett, s mellette próbált kertészkedni. Elképzelései nem váltak valóra, ezért hivatalát 1862-ben feladta, mert a gyümölcsstermesztés sokkal jobban vonzotta.⁴² Ekkor vállalta el régi bajtársának, Sármezey Antal kincstári bérlőnek ajánlatát, aki Mezőkovácsházára, a kunágotai pusztára hívta meg házitanítónak a gyermekei mellé.⁴³ Értelmes elfoglaltságot talált magának, hiszen 33 évet töltött itt egyvégtében. Bereczki a bérleményen nagyobb gyümölcsöst alakított ki, majd hitellel 23 és félholdnyi földet vásárolt a fajtagyűjtemény számára.⁴⁴ A gyümölcsfajtákkal lényegében haláláig foglalkozott, a hazai pomológiát tudományos alapra helyezte. Sármezey Antal támogatásával híres kertje európai ismertséget szerzett. Meglepően gazdag irodalmi munkássága, levelezése ekkor teljességedt ki.⁴⁵

Az egyedülálló génbank értékű gyűjtemény újbóli leoltása és ismételt eltelepítése nagyon kikezdte egészségét, Sehl doktor minden igyekezete ellenére a tüdőgyulladásból nem tudott felépülni, több napos kínlás után 1895. december 9-én hunyt el. Még a Sármezey családtól maradt ideje elbúcsúzni, háláját a végrendelete is hűen tükrözte.⁴⁶ A *Gyümölcsészeti vázlatok* megírását maga is kiemelkedő jelentőségűnek tartotta, hiszen a rendelkezésre álló pénzből s eladásokból származó összeget a négy kötet majdani folytatására szánta. De hogy az I. világháború utáni infláció az alapítványát elértektelenítette, jelzi, hogy majdnem duplájára nőtt az összeg (lett belőle 11 479 K és 58 fillér), de a Természettudományi Társulat nyilvántartásában ez 3 P 58 fillérre zsugorodott!⁴⁷

A 72 évesen elhunyt Bereczki Mátét mint külterületi lakost a templom előtti felravatolozása után vitték a kunágotai sírhoz; fényes gyászhintó helyett télizöld meténggel bélelt székre tették tölgykoporsóját.⁴⁸ A legnagyobb lapok – Pesti Hírlap, Pesti Napló és Budapesti Hírlap – nekrológot írtak róla, megkésve ugyan, de a Természettudományi Közlöny szintén méltatta az elhunytat, a Vasárnapi Újság pedig 1895. 52. számában fametszetű arcképét is közreadta – a nekrológ mellett.⁴⁹

*

Mielőtt a szakmai módszereit, megfigyeléseinek körét bemutatjuk, kiemelten foglalkozunk négykötetes munkájával, de szakcikkeinek értékelésére azért nem vállalkozunk, mert azt Kelemen kismonográfiájában megtette.⁵⁰ A *Gyümölcsészeti vázlatok* I–IV. kötetei Gyulai István nyomdájában, Aradon jelentek meg 1877–1887 között.

42 Uo. 14.

43 Kelemen, i. m. 14.: tíz évig 5 gyermek házitanítója volt Sármezey Antal udvarházában.

44 Uo. 15.

45 Uo. 15.

46 Uo. 15–16. 3041 forint 97 kr ingósága és a földterület 9200 forint értékben szerepelt az inventáriumban. A megnevezett örökösök: Prajner Kálmánné Bagyinszki Róza 2120 forint, Szathmáry Király Jánosné Sármezey Ágnes, Nágel Vilmosné Sármezey Margit 150-150 forint, Vertán Etele 300 forint, Villásy Gizella 100 forint, Bodolay László 50 forint, Sármezey Antal 188 forint 70 kr, összesen 3058 forint 70 kr illette meg a kedvezetteket. 10.281-10.353.sz. alatt. A 72 mű 171 kötete a Természettudományi Társulatot illette.

47 Uo. 18.

48 Kelemen, i. m. 6.

49 I. m. 18.

50 I. m. 21–24.

Az I. kötetet 1877-ben (2. kiad. 1886-ban) adták ki; felépítése a következő: az Előszó után két részben 23 rövidebb írását tartalmazza,⁵¹ következik a *Gyümölcsseim körülményes leírása*, amit betűrendes fajtamutató, tartalom és sajtóhibák rész zár le.⁵² A II. kötet 1882-ben jelent meg (2. kiad. 1899-ben), amely kizárólag fajtaleírásokat tartalmaz, ehhez is betűrendes fajtamutató tartozik.⁵³ Két év múlva (1884-ben) nyomtatták ki a III. kötetet, ennek első felében 19 gyakorlatias jelentőségű témában értekezett Bereczki Máté.⁵⁴

A 2. részben olvasható ismét a Gyümölcsseim körülményes leírásának folytatása, amit betűrendes fajtamutató és a tartalom zár le.⁵⁵ Gyulai nyomdája Aradon 1887-ben adta ki a IV. kötetet, benne a megszokott terjedelmű (azaz 2-2 nyomtatott oldalas)⁵⁶ és rövid fajtaleírások⁵⁷ találhatók; a függelékben további két témát írt meg, s betűrendes fajtamutató zár le (együtt: 2123 o.). Grandiózus munkájának a statisztikája is lenyűgöző, ugyanis részletes leírásban 311 alma-, 356 körte- és 116 szilvafajtának jellemzése olvasható a Gyümölcsészeti vázlatok-ban (terjedelem: 1581 o.), rövid leírást adott Bereczki 112 alma-, 166 körte-, 21 szilva-, továbbá 26 cseresznye- és 17 meggyfajtról (terjedelem: 143 o.), a négy kötethez tartozó írások terjedelme pedig 542 o. Mindezt kiegészíti egy ún. „tisztelőt-kötet”, amelyet 2006-ban állítottak össze Bereczki hátrahagyott (és publikált) írásaiból.⁵⁸ Az életmű így 2206 oldalnyira bővült, ez lett volna a Szerző tervezte további kötet általános része, amihez részletes fajtaleírások is tartoztak volna.⁵⁹ A tanulmány befejező részében lényegében a legfőbb bélyegek alapján és

51 1. rész – *Általános gyümölcsészeti értekezések és vegyes jegyzetek*. 1. Esdő szavak az anyákhoz hazai gyümölcsészetünk érdekében – 2. Kérelem a gyümölcsfát ültetőkhoz – 3. Hol a hiba, hogy a gyümölcsfa-tenyésztés oly lassan halad? – 4. Miért nincs, és hogyan lehetne piacainkon jó gyümölcs? – 5. Hazai gyümölcsészetünk fölvirágzásának némely akadályai – 6. A magneses anyafák és a Van Mons rendszerének ismertetése – 7. A gyümölcstárlatokról – 8. A kísérleti gyümölcstelepek – 9. A gyümölcsfák terméketlenségéről – 10. A későn virágzó almafajok kérdéséhez – 11. Tanulságok a szőlész okozta károkról – 12. Jegyzeteim az 1871–72-diki télről gyümölcsészeti tekintetben és 13. Jegyzeteim az 1875. évi gyümölcstermésről.

2. rész – *Részletes gyümölcsészeti értekezések a fatenyésztés és gyümölcsisme köréből*. 1. Különbféle gyümölcsnek alanyairól – 2. Az ojtóvesszőkről – 3. Fatapasz, fa- és ojtóviaszról – 4. Az ojtásról 5. A hajtószemzésről különösen – 6. A faiskolai fiatal csemeték fölneveléséről – 7. A faültetésről – 8. A faj- és próbafákrol – 9. Eszmetöredék a gyümölcsészetről és 10. Gyümölcsseim.

52 A./ Körték (1–80. fajta), B./ Almák (1–56. fajta) és C./ Szilvák (1–22. fajta)

53 A./ Körték (81–196. fajta) B./ Almák (57–133. fajta) és C./ Szilvák (23–82. fajta)

54 1. rész – *Gyümölcsészeti vegyes értekezése*: 1. Ápolgassuk gyümölcsfáinkat – 2. A paradicsomalmafáról – 3. A gyümölcsfajok érési deje, minősége, nagysága és alakjáról – 4. Milyen gyümölcsfajok valók az Alföldre? – 5. Néhány szó hazai gyümölcsfajaink érdekében – 6. A gyümölcsök magyaros elnevezéséről – 7. Az elfagyott vagy egérrágott fákról – 8. Hogyan tehetnénk szert gyökerestől nemmes gyümölcsfákra – 9. A névtelen gyümölcsfajok meghatározásáról (1877) – 10. Az ismeretlen gyümölcsfajok meghatározásának nehézségeiről – 11. Az 1881-diki gyümölcstermésről – 12. Pusztítsuk a hernyót! – 13. A Baltavári ökörszem-cseresnyéről – 14. A Sávári almáról – 15. Az Orbai almáról (1880-ban) – 16. Az Orbai almáról (1844) – 17. A gyümölcsfák átojtásáról – 18. A nyers gyümölcs szállításáról – 19. Az ojtóvessző-üzletről, majd a fajták leírása következett:

A./ Körték (197–271. fajta) B./ Almák (134–219. fajta) C./ Szilvák (83–107. fajta).

55 A./ Körték (272–356. fajta) B./ Almák (220–311. fajta) C./ Szilvák (108–116. fajta).

56 Bevezetés 1. Körték 166 fajta 2. Almák 113 fajta 3. Szilvák 21 fajta 4. Cseresznyefélék a./ Cseresznyék 26 fajta és b./ Meggyek vagy meggyfélék 17 fajta.

57 Függelék I. Mire való az a sok gyümölcsfaj? II. Van-e jogosultsága az irodalomban az „oltani” szó mellett az „oítani” szónak?

58 Gyümölcsészeti vázlatok V. köt. összegyűjtötte Szabó P. – OMMI – Mezőgazda Kiadó, Bp.

59 Valószínűleg az eddigi rövid fajtaleírások, főleg cseresznye- és meggyfajták körére, esetleg őszibarackokra terjedhetett volna ki.

táblázatosan mutatjuk be a Bereczki által reprezentált fajtagyűjtemény diverzitását.⁶⁰ Egyben arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a leírt fajták tekintetében különböző statisztikai számok olvashatók, most e számokat forráskritikai módon vizsgálva adjuk közre.⁶¹ Bereczki az Előszóban ezt írta: „Barátai vagy a csaták vérmezején hullottak el, vagy a haza vesztett ügye felett való kétségbeesés gyilkolta le őket. Az ő szíve is vérzett, az ő szeméből is könnyeket fakasztott a fájdalom, az ő lelke is sírt a sok veszteség miatt, de neki volt egy őrzőangyala, mely szívéből a vért, szeméről az égető könnyeket letörölte. És ez a gyümölcsészet szeretete volt. Bujdosnia kellett... Amerre elhaladt, nemes gyümölcsfák jelölték meg útját és áldás kelt nyomában, mely megédesíté neki a bujdosás keserű kenyerét.”⁶² A fajtaleírások szigorú rendben, azonos módon (15 szempont és adat) szerepelnek a kötetekben: származás, érés ideje, minősége, nagysága, alakja, színe, belseje, fája, vesszei, rügyei, virágrügyei, levelei, hasonnevei, leírói és észrevétel (ökológiai és tájtermesztési ajánlás).

A MEGFIGYELT GYÜMÖLCSFAJTÁK POMOLÓGIAI ELEMZÉSE

Az 1. táblázat 424 almafajta (313 részletes + 113 rövid fajtaleírás) gyümölcsére vonatkozó, lényegében piaci fontosságú adatokat foglalta össze. Kiemelten kezeltük az egyes fajtáknak a kötetbeli fellelhetőségét, ugyanis ennek hiányában nehéz lenne a fajták leírását megtalálni a kötetekben. Az ún. Fehér könyvben⁶³ szereplő árufajták és választékbővítő almafajták közül nyolc megegyezik a Vázlatok-ban már leírt alapfajták valamelyikével (Batul, Cox narancs, Egre piros, Gravensteini, Húsvéti (Entz-féle) Rozmaring, Jonathán, London pepin és Nyári fontos),⁶⁴ de a közelmúltig még termesztették is, vagy csak ismertek voltak a régi gyümölcsösökből; ezek a következők: Asztraháni piros, Asztraháni fehér, Asztraháni kései, Baldwin, Blenheimi renet, Boskoop-i szépe, Daru alma, Jász vadóka, Kanadai renet, Kecskeméti vajalma, Kenézi piros, Nemes sóvári, Nothern Spy, Nyári csíkos fűszeres, Orbai alma, Parker pepin, Pázmán alma, Piros csörgőalma, Sándor cár, Sikulai, Simonffy piros, Téli arany pármén, Téli citromalma, Téli fehér kálvil, Török Bálint, Tükör alma, Véralma és Zöld renet, vagyis a Bereczki leírta almafajták 8,3%-a.

A fajták pomológiai elemzése érdekes képet mutat, bár a nagy gyümölcsű almák aránya csak 16,5%-nyi, ami azonban 70 fajtát takar. A legtöbb gyűjteményes almafajta középnagy méretű gyümölcsöt produkál, a kisgyümölcsű fajták pedig küllemük alapján voltak érdekesek. Bereczki 29-féle gyümölcsalakat különböztet meg, ez a Götz-féle (1989) rendszerben⁶⁵ csak 6 típust jelent. A 2. táblázatban az érési időre vonatkozó fajtagegoszlás is található: a nyáriak augusztus végéig, az őszi almák november végéig, a téliek pedig december folyamán vagy egészen április–májusig válnak fogyaszthatóvá. A mai fajtaösszetételhez képest⁶⁶ a nyári és az őszi almák aránya lényegesen nagyobb volt a mezőkovácsházai gyűjteményben. A Gyümölcsészeti vázlatok-ban, mint az előzőekben említettük, több szakmai írás is olvasható, ezekből többek között kiderül, hogy Bereczki milyen nagy fontosságot tulajdonított a tervez-

60 424 alma-, 522 körte-, 137 szilva-, 26 cseresznye- és 17 meggyfajta hosszabb ill. rövid leírása (1126 fajta).

61 Kelemen, i. m. 26–27.: kevesebb fajtáról tud, mert I-I alma és szilva fajtaváltozatot, ill. 51 körte (rövid) leírással nem számolt. Ezt a 16. táblázat még újfent elemzi.

62 Gyüm. vázl. I. köt. 6–7.

63 Harsányi J.–Mády R.-né 2004: Szőlő- és gyümölcsfajták nemzeti és leíró jegyzéke. OMMI, Bp.

64 Uo. 15–17.

65 G. Tóth M. 1997: Gyümölcsészet. Primom, Nyíregyháza. 49.

66 Vö. Gyümölcsfajta-ismeret és -használat. Szerk. Soltész M. Mezőgazda Kiadó, Bp. 122–149.

hető fajtaösszetételnek⁶⁷ és az ország gyümölcsigénye kielégítésének,⁶⁸ valamint egyes régi fajtáink eredete tisztázásának.⁶⁹

Az összes leírt – részletesen (356) és röviden (166) – körtefajta aránya a többihez (46,4%) képest döntő, Bereczki vallomása is megerősíti, hogy a körtefajtákkal foglalkozott a legszívesebben,⁷⁰ hiszen mintegy 40-féle gyümölcsforma meghatározásával igyekezett a legpontosabban leírni az egyes fajtákat. Hasonlóképp az almához, a 3. táblázat a szöveg alapján a gyümölcsméret, -alak és az érési idő alapján mutatja be a nagy fajtaváltozatosságot és egyben a kínálatot körtéből, amelyet a mai génbankgyűjtemények sem érnek utol az országban. Szokás mondani, hogy más fajokhoz képest az elmúlt évszázadban a körte fajtaösszetétele változott a legkevésbé,⁷¹ amit illusztrál is a Fehér könyvben⁷² még mindig szereplő fajták sora, mint az Árpás körte, Avranches-i jó Lujza, Bosc kobakja, Clapp kedveltje, Diel vajkörte, Erdei vajkörte, Esperen bergamot, Giffard, Guyot Gyula, Hardenpont téli vajkörte, Hardy vajkörte, Nemes Krasszán, Pap körte, Serres Olivér, Téli esperes, Vilmos és a Zöld Magdolna. A közelmúltig még termesztettek egyes körtefajtákat, így az Angoulême-i hercegnő, Arabitka, Császárkörte, Egri körte, Kieffer, Lepin jegyző, Liegel téli körte, Malinense-i Jozefína, Nagy szegfűkörte, Nelis téli körte, Nyári Kálmán, Pisztráng, Six vajkörte, Társulati esperes és Udvari tanácsos. A nálunk nem minősített, számos országban a legnagyobb termőképességű Fetel apát kobakja viszont már megtalálható a Bereczki-féle leírásokban; e 30 fajta a leírt körték 5,7%-át jelenti. A körtefajták nagy számát a faj egyes fajtáinak feltűnően nagy (rügy)mutációs képessége⁷³ is gazdagította az évszázadok során, okkal hívta fel a figyelmet Tomcsányi⁷⁴ a XVIII–XIX. század fordulóján a nagyszámú körtefajta keletkezési területére, Elzászra és Németalföldre.

A 4. táblázatban a fajták átlagos mérete igen változatos, a kiemelkedően nagy gyümölcsű körtéből hetet írt le Bereczki, s az igen nagy fajták száma is szembetűnő. A középnagy gyümölcsű fajták száma elérte a 300-at. Mivel számos korai érésű körtét tartott a fajtagyűjteményben, azok legtöbbje a kicsi és kicsi-középnagy méret kategóriába esett. A kínosan részletező gyümölcshalak-leírásokból mintegy 40-féle alaktípus szerepel a Gyümölcstészeti vázla-

67 Gyüm. vázl. I. köt. 7–12. és 173–182.; III. köt. 24–49. és 62–78.

68 Uo. I. köt. 20–29. és 59–73.; III. köt. 79–82.

69 Uo. a Baltavári ökörszem, Orbai alma és Sívári alma: III. köt. 104–139.

70 Kelemen F. idézi 29. a Gyüm. vázl. I. köt. 6. részletét: „Csodálkozott, hogy forró napban, félóra járásnyira sem restellett anyja elmenni egy-egy nemes gallyért; midőn pedig csak néhány lépésnyire, szomszédjok szőlőjében, ott volt egy termékeny körtefa, mely évenként roskadozott a szép fontos körték alatt. Többször kérte anyját, hogy ojtana már a fontos körtéről, de anyja csak azt válaszolta mindig: »Szép az fiam, mert nagy, de amily nagy, oly rossz.« ...egy gondolat villant meg agyában (ti. anyjának). Jól van, fiam! mondá: »Itt egy szép vad körtefácska, éppen oly nagy, mint te. Legyen e fa egészen a tiéd, ojtsd be ezt te magad! Ha már éppen rossz is a fontos körte, legalább örülj annak egykor, hogy azt te ojtottad.« A körte szeretete ekkor ivódott szívébe.

71 Gyümölcsfajtáink. Szerk. Tomcsányi P. 1979. Mezőgazd. Kiadó, Bp. 83–90. és Gyümölcsfajta-ismeret, i. m. 156–163.

72 I. m. 17–18.

73 A 3. táblázatban a Bronzos és Csíkos Angoulêmei hercegnő, Bronzos vajonc, Csíkos Armin, Csíkos Császárkörte, Csíkos lapos bergamot, Csíkos nemes kolmár, Csíkos Vilmos körte, Enghien-i bronzos, Görbefájú körte és Pettyes töviskörte – mind mutánsnak tetszik.

74 Gyümölcsfajtáink, i. m. 82., de ennek magyarázata még nem jelent meg a hazai szakirodalomban, hacsak nem az, hogy mivel még a török hódoltság idején igen sokféle körtét termesztettek nálunk, s hogy a fajtakeletkezési területre tőlünk került ki sok körtefajta a mohácsi vész után – özv. Habsburg Mária királyné, későbbi németalföldi kormányzó jóvoltából (ld. Surányi D. 1992: Magyar gyümölcs... KÉE, Bp. 141–146.).

tok-ban, amelyeket a Göndörmé-féle⁷⁵ besorolásba átrendezve is 8-féle formát kellett figyelembe vennünk a 4. táblázatban. Az almához hasonlóan, a téli körték aránya alacsony (8,4%), de mint az almánál is igaz, az őszi gyümölcsseink harmada igen hosszú, a télbe nyúlóan is fogyasztható állapotban maradt, talán ez magyarázza nagy számukat – Bereczki gyűjtési koncepciója pedig a fogyasztási szokásokhoz igazodott.

Az alma- és körtefajtákhoz képest lényegesen kisebb a csonthéjasok aránya: a szilva-, cseresznye- és meggyfajták együttesen 180 fajtát képviseltek a kötetben, viszont a 137 szilva-fajta jelenléte gyűjteményben s belőlük 25–32 fajta a házikertekben, a szilvatermesztés fontosságát igazolja. A szilvából főleg a különleges piaci és fogyasztási értéket képviselő fajtákat írta le Bereczki. Szinte árulkodónak is tekinthető, hogy a Besztercei szilva mint fajtakör két alakja csak rövid leírást érdemelt ki, holott a XVI. század óta széles körű termesztésükről is tudunk.⁷⁶

Az 5. táblázat a 137 szilvafajta gyümölcsének és érési idejének meghatározó jelentőségű jellemzőit adja. Ez körültekintően beszerzett és megfigyelt gyűjtemény volt, amelyből később a Galgóczy-féle⁷⁷ enumerációban is – Rudinai Molnár közreműködésével – értékes fajtaajánlások olvashatók. E kollekció szerepét az is igazolja, hogy nagyrészt a Bereczki-féle szilvák a későbbiekben is alapját adták a megfigyelt fajták körének, s hosszú időre eldöntötték, mely fajtákat célszerű termesztetni az országban.

A Növénynemesítési Tudományos Napok 1996. évi konferenciáján⁷⁸ egy előadásban sikerült a Bereczki-féle kunágotai (2.) fajtagyűjtemény megmenekülésének mozzanatait rekonstruálni, ami miatt nem is meglepő, hogy a kamaraerdei (47,4%), az érdi (34,3%) és a ceglédi (1.) gyűjteményben (48,2%) milyen nagy az azonosság foka a fajtaösszetételben. A Fehér könyvben⁷⁹ viszont csak az Althann ringló, Besztercei szilva, Montfort és Zöld ringló a megegyező fajta, az igen nagy gyümölcsű Fultoni sárga vagy a Mirabellák⁸⁰ hiánya vesztesége a mai szilvatermesztésnek. A fajták a Tóth (1957)⁸¹-féle monográfiában az érdi fajták egy részével (37,2%) és a Surányi (1985)⁸²-féle értekezés ceglédi szilvaival (53,3%) nagyfokú azonosságot mutatnak.

A 6. táblázat jól tükrözi, hogy a szilva mostani piacosítási törekvéseiben elhelyezhető lenne a mezőkovácsházai kert mintegy 40%-nyi szilvafajtája, ugyanis Bereczki azokat az igen nagy és igen nagy-nagy kategóriába sorolta. Alig több, mint 10%-nyi volt a kisgyümölcsű szilvák aránya. Különösen 8 fajta emelendő ki: Barack szilva (Sermina), Beni-detto (Nagy cukor szilva), Cochet, Ginsborne, Mas császárszilva, Rademaekers szilva, Sötétkék tojás és Viktória királynő. Alak szerint a gömbölyded szilvák aránya 38%, szív- és paradicsom-alakú szilva csak három volt, míg a fajták 60%-át tojásdad, elliptikus és megnyúlt hengeres alakúak alkották. Meglepően magas volt a korai érésűek aránya, szinte a mai helyzethez hasonlóan alakult a gyűjteményben a későn érők aránya, azaz alig akadt ilyen szilvafajta.

A 7. táblázatban található a későbbi ültetvényrészben szereplő cseresznyefajták pomológiai adatai, ezek a Gyümölcsészeti vázlatok IV. kötete rövid fajtaleírásaiban találhatóak. 26

75 Gyümölcsfajta-ismeret, i. m.-ben: Göndör J.-né 1996 anyaga: 162. és G. Tóth, i. m. 121.

76 Ld. Rapaics R. 1940: A magyar gyümölcs, i. m. 123–136. és Surányi D. 1985: i. m. 103–106.

77 Surányi D. 2003: A Galgóczy-féle fajta-enumerációról – A tájfajták lehetséges történeti gyökerei. Lippay–Ormos–Vas Tud. Ülésszak/Gyümölcs 360–361.

78 Surányi D. 1996: Bereczki Mété szilvafajtái. Növénynem. Tud. Napok '95. 3: 59.

79 I. m. 21–22.

80 Sharka rezisztens *Prunus syriaca* fajhoz tartozók.

81 Tóth E. 1957: Élet- és alaktani összehasonlító vizsgálatok szilvafajtákon. Kert. Kut. Int. Évk. 11–129.

82 Surányi D. 1985: Gyűjteményes és termesztett szilvafajták virágszerkezete, alaktani bélyegek és az öntermékenyülés kapcsolata. Kandidátusi értekezés (kézirat). MTA, Bp.

fajta lényeges bélyegei alapján igazolható, hogy ezek a cseresznyék az akkori legjobb európai szintet képviselték. A Fehér könyvben⁸³ ugyan csak két fajta (Schneider-féle kései ropogós: ez a valódi Germersdorfi óriás és a Münchenbergi = Müchenbergi cseresznye) azonos a táblázatbeliekkel, vagyis látszólag sokat változott az akkori gyűjteményes és a mai termesztett fajták génanyaga. De ez csak látszólagos, mivel 12 fajta tovább él bizonyos tájfajtáinkban.⁸⁴ A gyűjteményekben megőrzött német tájfajták összehasonlító anyaga hiányában nehéz ezeket meghatározni, amire a könyv szerzői sem vállalkoztak.⁸⁵ Glocker Károly enyingi faiskolájában⁸⁶ komoly fajtakeveredés is történt, törzskönyvek hiányában a probléma nem tisztázható. Brózik Sándor véleménye alapján ma ezt a kérdést mégis lezárták, de annyi vitathatatlan, hogy a ma Germersdorfi óriásnak ismert cseresznye kitűnő fajta.⁸⁷ A tisztázás azért mégis szükséges, mert akkor épp Bereczki szellemében pontosságra törekedve tudnánk eljárni.⁸⁸

A cseresznyefajták színük alapján 3 csoportba sorolhatók, s érdemes az aránybeli eltérésekre felfigyelni a mai fajtahasználatához képest: a fekete (12 fajta), piros (9 fajta) és sárga (5) gyümölcsök aránya mára megváltozott; ma inkább a piros gyümölcsűeket termesztik. A 8. táblázat szerint a fajták méretváltozatosságot mutatnak, a megosztásuk majdnem egyenletes, de semmiképpen sem normális. A szivalakú fajták voltak dominánsak, arányuk 80% felett alakult, a gömbölyded jellegűeké azonban csak 10% körül volt. Feltűnően sok volt a gyűjteményben a korai érésű cseresznye is, így a korai érésű és fekete cseresznyék kevésbé szenvedhettek a cseresznyelégység-fertőzéstől, mint a manapság domináns piros-vörös gyümölcsök.

Bereczkinél⁸⁹ szintén csak rövid leírásokból ismertek a meggyfajták (9. táblázat), az okokat csak azzal lehet magyarázni, hogy – mint a cseresznye is – elsősorban tájfajtákat ismertek és hasznosítottak országszerte, vagy netán olyan mérvű fajtakeveredések voltak, hogy annak tisztázására már Bereczkinek sem maradt elég ideje-ereje, vélhetően a sárga- és őszibarackok is ezért nem kerültek be a gyűjteménybe. A Pándy meggy,⁹⁰ valamint további fajták: Chaténay szépe, Eugénia, Hortensia királynő, Királyi amarella, Ostheimi meggy, Spanyol-meggy,⁹¹ a fel nem soroltak közül csak az Oignies-i apátnő és Orániai piros minősíthető ma már ismeretlen meggyfajtának. A Kőszemű meggy volt a legkésőbbi érésű a fajtásorban, de az Arató- és Cigánymeggy esetleges „őset” nem tudtuk közöttük azonosítani, pedig az előbbi még a fán is képes megaszalódni.⁹² A meggyfajták 120 évvel ezelőtt is piacos gyümölcsöt szolgáltattak (10. táblázat), méretük megfelelő volt, s a gömbölyded gyümölcsalak ugyan-csak kedvező tulajdonságnak számított a piacon, csak 3 fajta volt szíves jellegű (17,6%).

Bereczki leírta érési időpontok szerint a „fajtái” két-két és félhónapos meggyidényt biztosítottak. A gyümölcshéj színe kis változatosságot mutat, lényegében színárnyalati különbsé-

83 I. m. 19–20.

84 Baltavári ökörszem, Büttner-féle kései ropogós, Coburgi fekete, Fekete sas, Glocker óriás, Korkovánny, Korponai fekete, Nagy fekete, Paulisi nagy, Spitz-féle halyag, Szucsai fekete és Zeinsbergi cseresznye. Valószínűleg ezeket a fajtákat vagy hasonlókat a XVIII. századi német betelepülők hozták magukkal (Pilisvörösvár, Pomáz, Solymár és Budaörs környékére).

85 Mohácsy M.–Maliga P. 1956: Cseresznye- és meggytermesztés. Mezőgazd. Kiadó, Bp. 167–187.

86 Egyrészt a Baltavári ökörszem és a Glocker óriás szétválasztása (Villási Pál végezte el), másrészt a Schneider kései ropogós és a Germersdorfi vagy Glocker óriás (?) őszkeveredése tisztázása lezárt-nak látszik.

87 Gyümölcsfajta-ismeret... i. m. 315. és Cseresznye és meggy. Szerk. Hrotkó K. Mezőgazda Kiadó, Bp. 51–52.

88 Gyüm. vázl. III. köt. 104–112. és 67–78.

89 Uo. IV. köt. 518–520.

90 Fehér könyv, i. m. 20.

91 Mohácsy M.–Maliga P., i. m. 187–200.

92 Magyar gyümölcs, i. m. 155–156.

gek voltak a fajták között, világos piros-rózsaszínes színével mint különlegesség a Chaténay szépe, Oignies-i apátnő és Orániai piros tűnt ki.

Az 1877–1887 között kiadott Gyümölcsészeti vázlatok négy kötete alapozta meg a magyar nyelvű tudományos színvonalú pomológiát Magyarországon, e grandiózus mű a részletes és gyakorlati pomológia sikeres ötvözte. A legfőbb jellegzetességeket a szerző a leírásokban nem abszolút számokkal írta le, mégis a tulajdonságokat pontos és jellemző relatív kifejezésekkel is be tudta mutatni. Ezt megfelelően alkalmazta Bereczki a fajtáknak mind a részletes (783), mind a rövid (343) leírásaiban; utóbbiak egyrészt újabb szerzemények voltak, s nem állt kellő idő rendelkezésre a megfigyelésekre és leírásokra, másrészt a fák még nem fordultak termőre.

Bereczki hatalmas munkabírására jellemző, hogy miközben kétkezi munkával is sokat tett az ültetvényért, a fajtákra vonatkozó szakirodalmat is megismerte, s így a leírásokban a fajta származása mindig megtalálható, és a pontos forrást ugyancsak közölte. A 11. táblázat jól mutatja, hogy az öt gyümölcsfaj leírt fajtáinak származási helye 7 országra koncentrálódik, ezek együttesen 1061 fajtát jelentenek (94,1%, egyéb helyekről valók: 65 fajta – 5,9%). Legtöbb fajta francia (24,4%) és belga (23,5%), igen sok volt német (18,1%) származású, továbbá magyar (11,7%), angol (7,6%), amerikai (5,8%) és holland (3,0) gyümölcsfajták a leggyakoribbak. Érdekes lehet a fő származási helyekről leszármazott fajták faj szerinti megoszlása is. A mezőkovácsházai–kunágotai gyűjteményben a legtöbb alma-, (26,4%) szilva- (23,4%) és cseresznyefajta (42,3%) német eredetű, a körték nagyjából belga földön voltak honosak (42,5%), a meggyfajták pedig francia (47,1%) származásúak (12. táblázat).

Hihetetlen sok fáradságot igényelt e nagy fajtakollekció előállítása, a legnagyobb beszerzések 1870–1874 között zajlottak, ez idő tájt összesen 787 (69,9%) gyümölcsfajta leszármaztatása történt meg, ez óriási szervezési és figyelmet kívánó munka volt. A 13. táblázat annak az elemzésére is alkalmas, hogy a fajták időbeli beszerzése és a faji hovatartozása mutat-e összefüggést; a meglevő különbség – ti. részletes leírásuk és a rövid leírású fajták között – ugyanis nem állapítható meg; talán csak az érdeklődés és az idő szabott korlátokat. A gyakorlati szakembereket is meglepheti, hogy szinte a legtöbb fajta beszerzése néhány évre összpontosult. Amihez ha hozzászámítjuk a szemek eredéséből származó veszteségeket, az legalább kétszeri alkalommal 15–20 szemzést⁹³ feltételezve fajtánként a kertben, összesen 24–30 ezer szemzést kellett elvégezni nagy precizitással, a fajtakeveredések lehetséges kizárásával!

Az oltóvesszőt, esetleg oltványt szállító személyek, cégek, vállalkozások statisztikai adatait tartalmazza a 14. táblázat, összevetve a külföldi és hazai faiskolák, személyek, társaságok aktivitásával, a nyugat- és közép-európai gyümölcsfaiskolai fejlettségi szintbeli különbséget képes volt tükrözni. Bereczki számos jeles szakemberrel tartott kapcsolatot, s a kertészkedéssel szerzett fajtaismeretét és tapasztalatait német, francia és belga lapokban adta közre, de magyar nyelven is sokszor publikálta megfigyeléseit a fajtákról. Különösen sok fajtát küldött neki Oberdieck (Jeinsen),⁹⁴ Lucas (Reutlingen)⁹⁵ és Feistkern (Meiningen); a francia faiskolások közül a Simon-Louis testvérek (Planières),⁹⁶ Leroy (Angers),⁹⁷ Gauthier (Párizs), Grégoire

93 Probockskai E. 1969: Faiskola. Mezőgazd. Kiadó, Bp. 188–190.

94 Oberdieck, Johann Georg Konrad (1794–1880) neves német pomológus 4000 fajtát gyűjtött össze az ültetvényeiben. Lucas-szal együtt írták meg az Illustriertes Handbuch der Obstkunde. Stuttgart–Ravensburg. 1858–1875.

95 Lucas, Eduard (1818–1882) nagyhirű pomológus, a Német Pomológiai Intézetet alapította (Reutlingenben). Több mint kétezer gyümölcsfajtát írt le.

96 Egyik leghíresebb francia faiskola volt.

97 Leroy, André (1801–1875) kiemelkedő francia pomológus, korábban Európa legnagyobb faiskoláját alapította. Nagy hatást gyakorolt a magyar gyümölcskertészetre. Dictionnaire de Pomologie címmel (1867–1879) 6 kötetes pomológiát írt, amely nagy hatással volt a hazai szakemberekre.

(Jodoigne) és Boisbunel (Rouen) voltak a legfontosabb partnerek. Bereczki egyik helyen megindokolta, hogy miért veszett el a bizalma, és ezzel megszűnt a kapcsolata a Van Mons⁹⁸ Pomológiai Társasággal, amely faiskolát is működtetett Leuwenben. Ugyanis ismételt sajnálatos fajtakeveredéseket okozott a társaság faiskolája, ezért számtalan fajta újbóli beszerzése s meghatározása sok nehézséget okozott Bereczki munkájában.

A kiegyezés utáni évtizedekben tekintélyes hazai személyiségek alkották a gyümölcsfajta-gyűjtők körét; aki ha csak egy fajtát is küldött Bereczki kérésére, megemlítette nevét a könyvében. A legfőbb hazai partnerek a következők voltak: Bencsik György (Szarvasgede), Bodor Pál (Kolozsvár), Dörgő Dániel (Mezőtúr), Entz Ferenc (Buda), Fazekas Károly (Lekehalma), Glocker Károly (Enying), Kovács József (Bátorkeszi), Nagy Ferenc (Kolozsvár), Ottrubay Károly (Arad) és Veress Ferenc (Kolozsvár). De olyanok is, mint a dúsgazdag br. Sina György (Nagyfalu) vagy más tekintélyes személyek, mint József főherceg (Kisjenő), Bazalicza Mátyás plébános (Peresztlény), Urbanek Ferenc kanonok (Pozsony), Petrovay György (Nagykörű) és Villási Pál (Keszthely), akivel a szakemberek közül a legbizalmasabb volt a kapcsolata Bereczkinek.

A szaporítóanyagot küldők lakóhelye szerinti összesítésben az látszik megerősödni, hogy ahol a XVIII–XIX. század fordulóján már működtek gyümölcsfaiskolák, onnan több műkedvelő pomológus is jelentkezett fajtákkal, szemben olyan településekkel, ahol ennek nem volt hagyománya. Földrajzi nagytájainkra⁹⁹ bontva, a partnerek lakóhelye szerinti összesítésben, zárójelben célszerű volt megmutatni: Alföld (30), Dunántúl (51), Felvidék (72) és Erdély (110). Mindenképpen megerősítik a 15. táblázat adatsorai a nyugat-európai magasabb színvonalú faiskolai technológiai¹⁰⁰ és fajtaismereti kultúrát s annak az elsődleges kisugárzását is. A fajtadiverzitás elemzése azt igazolta, hogy egy mai génbankültetvény igényeinek tökéletesen megfelelt az a koncepció, amit Bereczki megvalósított. Ugyanis 30 % feletti variációs koefficiens valódi, fajtasztintű különbségeket jelez (16. táblázat), vagyis a mostani DUS-követelmények¹⁰¹ szerint is, néhány valóban szinonim fajtát leszámítva – több szinonim név is volt ugyanarra a fajtára (átlagosan 3,14).

BERECZKI MUNKAMÓDSZERÉNEK VIZSGÁLATA

Bereczki Máté élete a szabadságharc leverése után látszólag állandó rettegésben telt, mint az életrajzi adatainak vázlatos ismertetésében ki is tértünk rá, e nehéz évek során elfoglaltságot talált a bujdosásának, mint azt tette A tengerszemű hölgy¹⁰² c. regény Pagotay Mukija. Eleinte üzött vad volt, majd megtalálta a helyét: házitanítónként működött, de a gyermekkorában megkedvelt gyümölcsészkedésre is egyre jobban figyelt, amire különösképp megvolt a lehetősége Sármezey Antaléknál a gyermekek felcseperedése után. A bérelt földön ugyanúgy dol-

98 *Van Mons, Jean Baptiste* (1865–1842) belga pomológus, előbb Brüsszelben, majd Leuwenben a kísérleti kertet létesített. 50 ezer fából állott a fajtagyűjteménye. *Arbres fruitiers* I–III. vol. 1835–1836. Leuven. A belga gyümölcskertészek iránti tiszteletből vették fel a nagy előd nevét.

99 Az Alföldhöz Délvidéket, a Dunántúlhoz Várvidéket, a Felvidékhez Nógrádot és Borsod-Abaúj-Zemplént és Erdélyhez a Partiumot és Kárpátalját is beleszámítottuk, mivel néhány küldeményről volt szó az említett területekről, a főbb arányokat nem torzította el.

100 Igaz, hogy legalább egy évszázaddal korábban ez még nem volt jellemző, ld. *Surányi D.* 2005: A gyümölcsfaiskolák tájformáló szerepe a régi Magyarországon. *Tájök. Lapok* 3 (1): 1–17.

101 Mozaikszó a Distinctness-Uniformity-Stability-ből (tehát megkülönböztethetőség-egységtetőség-állandóság).

102 *Jókai: A tengerszemű hölgy.* Unikornis Kiadó, Bp. 1992.

gozott, mint később a saját birtokán, s ezzel alapozta meg a négykötetes monográfiájának tapasztalatait. Amint enyhült az elnyomás, egyre szabadabban tudott régi ismerőseivel és új személyekkel kapcsolatba lépni, így Entz Ferencsel (Buda, Pest), Kovács Józseffel (Bátorkeszi), Bencsik Györggyel (Szarvasgede), Lukács Sándorral és a Pólya József-féle kertészettel (Rákospalota), valamint a Keszthelyi Gazdasági Akadémia főkertészevel, Villási Pállal.¹⁰³

Olvasott és írt nagyon sok szakcikket, de a lényeg számára mindig a kerti munkák tökéletes elvégzése volt, a hozzá tartozó nyilvántartási feladatok megoldásával együtt. Nem is igazán érthető, e nagy gyűjteményt milyen szervezési módszerrel tudta „összehozni”, vagyis megszervezni ennek a szellemi háttérét. Bereczki német és francia nyelvtudásának nagy hasznát vette, tagja lett a belga Van Mons, a Német, majd a Francia Pomológiai Társaságnak.¹⁰⁴ Nagy tekintélyű külföldi szaklapokat járatott, szakkönyveket hozatott; talán egyesek irigységét ez táplálta, amikor azt írták róla: a fajtaismertetések nem saját megfigyelések, hanem csak fordítások.¹⁰⁵

Kelemen kismonográfiájában összegezte Bereczki rövidebb írásainak statisztikáját: a kertes Gazda (1867–1872 között kb. 200 cikk), Erdélyi Gazda (kb. 30 cikk) és a belga pomológusok 250 fajtáját mutatta be, de amikor a Van Mons Társaság fajtaetikettjében komoly hibákat észlelt, megszakította velük a kapcsolatot.¹⁰⁶ A későbbi években – halálukig – megmaradt barátsága Oberdieckel és Lucas-szal, amit nemcsak fajtacserék, hanem a német gyümölcsfajta-ismereti lapban megjelent írásai is igazolnak.¹⁰⁷ Erdélyi kapcsolatait a fajtaküldők köre jól demonstrálja, erre a 16. táblázatból is következtetni lehet, ezekből a fajtából 120-at írt le.¹⁰⁸ Egyéb lapokban is megjelentette tapasztalatait, így a Gyakorlati Mezőgazdában, a Gazdasági Lapokban s a Gyümölcsészeti Füzetekben.¹⁰⁹

1878 után Bereczki álma megvalósult, a 23 és fél holdnyi területen már teljesen magának valóan elkezdhette a gyűjtemény kialakítását, ebből a gyümölcsöskert tíz év alatt 6 kh-ra bővült. „Az egész pomológiai tevékenységét páratlan pontosság és lelkiismeretesség jellemezte [...] A hazai faiskolákat is aszerint értékeli, hogy melyik milyen megbízható. A ceglédi Unghváry-faiskola pl. teljes megelégedésére és bizalmára szolgált. A maga portáján pedig kétszeresen ügyelt arra, hogy a kezei közül kikerült csemeték, vagy szemzőhajtások valóban azok legyenek, amiknek vették őket. Midőn kertje már odafejlődött, hogy forgalma kereskedelmileg is számot tett, a legéberebb pontossággal személyesen ügyelt arra, hogy minden vásárló csakugyan azt kapja, amit venni akart. Ez a pontos kiszolgálás eredményezte aztán azt a köztudatot, mely Bereczki faiskoláját minden tekintetben – méltán – hiteles gyümölcsészeti helynek tartotta.”¹¹⁰ Igen jellemző, amit nagy műve megírásának indítékáról írt: „Hazafiúi kötelességemet vélem teljesíteni, midőn gyümölcsészeti tanulmányaimat elmondom, midőn gyümölcsleírásaimat hazámfiainak használatára közrebocsátom.”¹¹¹ Kézirataival szívesen dolgoztak a nyomdászok, amire azonban forrást nem találtunk, hogy a Gyümölcsészeti vázlatok kézzel írott kéziratának mi lett a sorsa. Talán nem is kortűnet volt, amilyen csendes fogadtatás övezte a tíz év leforgása alatt megjelent köteteket; de a megjelenés ténye azért Bereczkit

103 Kelemen, i. m. 21.

104 Uo. 22.

105 Kelemen, i. m. 22. és 32.

106 Uo. 22.

107 Uo. 23.

108 Uo. 24.

109 Uo. 2–24.

110 Uo. 32.

111 Gyüm. vázl. I. köt. 182.

örömmel töltötte el.¹¹² A szerző érzéseit elsősorban a kinyomtatott könyvek példányszáma befolyásolhatta. Az I. kötet 1500 példányban, a többi 1000-1000 példányban jelent meg, halálakor a nála talált remittenda 1100 kötet volt.¹¹³

Célszerű Bereczki személyiségét azért is bemutatni, mert munkastílusa és eredményessége jobban megérthető általa. „Kicsinyes torzsalkodás, nagy békétlenség éppúgy hiányzott jelleméből, mint a harag, vagy bosszúvágy. A sérelmeket mindig elfeledte, ha a részéről jónak felismert cél szolgálatára a siker reményében közreműködött [...] Szerénysége nemes és közismert volt...”¹¹⁴ Világnézete sajátosnak mondható, a francia liberalizmus iránti elkötelezettsége nem ölte ki belőle az istenhitet, bár nem járt templomba, tisztelte a világ Teremtőjét – panteista módon.¹¹⁴ Természetszeretete és botanikai tudása még nem lett volna elegendő, ha nem lett volna közgazdasági látásmódja. Egyes fajták, amelyek mind önála, mind a Fehér könyvben megellelhetők, összehasonlítva példamutatóan pontosak, pedig azóta 100 évnél is több év telt el. Jó lenne mai mezőgazdaságunk irányítóinak ismerni és kihasználni Bereczki titkának kulcsát...

Nagyon kevés embert engedett közel magához. A Sármezey család és öccsének, Illésnek családja, sőt Villási Pálék a kivételezettek közé tartoztak, bár e sorból Dörgő Dániel neve sem hagyható ki. Ő nem tekinthető zsugori aggregénynek, még ha a pénzt nagyon is megbecsülte: csak okos kiadásokat engedett meg magának. Életéről igazán hiteles részleteket Krébecz Gyula¹¹⁵ ny. kunágotai ált. isk. ig. beszámolójából és Törs Károlytól ismerünk, amely a Vasárnapi Újság-ban¹¹⁶ látott napvilágot, a Pomologische Monatshefte cikke alapján készült.

Bereczki kötődéseit a hagyatéki eljárásban szereplő kedvezményezettek köre is megerősíti. A 3041 ft 97 kr ingóság és a 23,5 kh szántó eladása után, a további 9200 krt – különböző mértékben ugyan, de Sármezey Antal, két Sármezey leány, Vertán Etele, Bodolay László és Villási Gizella, Bereczki keresztlánya örökölt.¹¹⁷ A 171 kötetnyi könyvtára és folyóiratai a Kir. Magyar Term. tud. Társulat lett, mint az a 6000 ft, amely az I. világháború gazdasági poklában elértéktelenedett.¹¹⁸ Viszont semmiképpen sem enyészett el Bereczki életműve, amit feltétlenül hitelesített az 1896. febr. 5-én létrehozott 20 tagú Emlékbizottság összetétele és társadalmi tekintélye. Rudinai Molnár István¹¹⁹ elnök, Angyal Dezső,¹²⁰ Baranyai István,¹²¹ Emich Gusztáv,¹²² Fekete József,¹²³ Forster Géza,¹²⁴ Fuchs Emil,¹²⁵ Galgóczy Ká-

112 *Kelemen*, i. m. 34.

113 Uo. 27., de Kelemen valószínűleg téved, mert becslésünk szerint az újranyomott II. kötet példányszáma a két kiadásban szintén kb. 1500 volt, így az 5000 kötet kiadása mégsem lekicsinylendő. Statisztikája a fajtaleírásoknál is tartalmaz hibát, ugyanis az általa említett 782 részletes és 293 rövid leírás valójában a mostani feldolgozás szerint 783 részletes és 343 rövid fajtaleírást jelent.

114 *Kelemen*, i. m. 36–37.

115 *Kelemen*, i. m. 32.

116 Uo. 23.

117 Uo. 16. és vö. a 44. sz. jegyzettel.

118 Uo. 16–17.

119 *Rudinai Molnár István* (1850–1920) pomológus, szakíró, a Kertészeti Tanintézet és a gyümölcs-termesztés fejlesztésében szerzett érdemeket.

120 *Angyal Dezső* (1852–1936) a Kertészeti Tanintézet tanára, az intézmény fejlesztéséért sokat tett, az Orsz. Pomol. Biz. elnöke.

121 *Baranyai István* (1848–1910) gyakorló gazda, szakíró, az OMgE titkára, konyhakertészettel is foglalkozott.

122 *Emich Gusztáv* (1843–1911) az Orsz. Kert. Egy. egyik alapítója, majd elnöke, az Orsz. Phylloxéra Biz. tagja, rovarügyi szakértő.

123 *Fekete József* (1842–1906) az Illés u. Botanikus Kert vezetője, trópusi fajok szakértője és a gyűjtemény létesítője.

124 *Forster Géza* (1850–1907) mezőgazdász, a Köztelek megindítója.

125 *Fuchs Emil* (1830–1896) Budapest első főkertésze, kertészetet tanított is közép fokú iskolában.

roly,¹²⁶ dr. Győry István,¹²⁷ dr. Hagara Viktor,¹²⁸ Ilseemann Keresztély,¹²⁹ Kodolányi Antal,¹³⁰ Magyar György,¹³¹ Magyar Kázmér,¹³² Mauthner Ödön,¹³³ Máday Izidor,¹³⁴ Niemetz W. Ferenc,¹³⁵ Pecz Armin,¹³⁶ Rakovszky Géza¹³⁷ és Szilassy Zoltán¹³⁸ vállalta emlékének megőrzését. Jellemző azért egyik elszólása Bereczkinek: „Lesznek-e, kik e téren követni fognak? – Nem tudom, de engemet hazai gyümölcscsészetünk ügye iránti lelkesedésem folyvást előre hajt. Nem érek rá visszatekinteni, jön-e utánam valaki, vagy sem.”¹³⁹

ÖSSZEFOGLALÁS

Bereczki Máté a szabadságharc bukása után bujdosni kényszerült. Jogi végzettsége ellenére olyan tudományágban alkotott maradandót, amit egyes elemeiben édesanyjától tanult el, egy-némely gyakorlati fogást már gyermekkorában elsajátított. A körte iránti vonzalma is gyermekkorából származott. Belga, francia és német példák nyomán Sármezey Antal kincstári bérleményén, majd később már saját földjén is, kétszeri „nekifutással” Európa-hírű fajtagyűjteményt hozott létre. Nagy szüksége volt erre az országnak. Fajtakeveredések, gyengén és ingadozóan termő fák, az ápolási munkák szinte teljes elhanyagolása, piaci problémák, szállítási nehézségek, kevés faiskolai kapacitás és oltvány jellemezte a helyzetet.

Okkal érezte Bereczki, hogy neki nagyobb feladata van a gyümölcsstermesztésben, mint amit a körjegyzőségben tenni tudott. Vitathatatlan, hogy sokat merített a külföldi szakirodalomból – ezzel szerezte meg az ismereteket, de amit végül a négykötetes Gyümölcscsészeti vázlatok c. monográfiájában a gyümölcsfajtaokról leírt, kivételes tudományos teljesítménynek minősíthető. Az erőfeszítései saját pénzének igénybevitelében is megmutatkoztak. A nyomdai költségekre 7000 forint hitelt vett fel az Aradi Polgári Takarékpénztártól,¹⁴⁰ amit maradéktalanul vissza tudott fizetni.

126 *Galgóczy Károly* (1823–1916) gazd. szakíró, akadémikus, statisztikus, széles körű publikációs tevékenysége.

127 *Győry István* (1861–1954) gyógyszerész, kémikus, főleg a konzervek minősítésével foglalkozott a Kertészeti Tanintézet Kémia Tanszékén.

128 *Hagara Viktor* (1848–1923) jogász, gazdasági érdeklődése a Köztelek köréhez vonzotta.

129 *Ilseemann Keresztély* (1850–1912) német származású, 1892–1912 között Budapest főkertésze, számos park tervezője.

130 *Kodolányi Antal* (1835–1910) a gazd. növénytan egyik úttörője, több könyvet publikált, a Kolozsvári Gazd. Akadémia tanára volt.

131 *Magyar György* (1844–1923) díszkertész, a Margitszigeten híres kertészete működött, peóniagyűjteményt Csobánkán létesített.

132 *Magyar Kázmér* (1858–1942) gazd. tanár, parl. képviselő Nagykovácsán, szakíró, gazd. főtanácsos.

133 *Mauthner Ödön* (1848–1934) magtermelő és kereskedő, kertészeti szakíró, több könyvet is publikált.

134 *Máday Izidor* (1839–1925) mezőgazdász, miniszteri tanácsos, szakíró.

135 *Niemetz W. Ferencről* nem sikerült biográfiát találni.

136 *Petz Armin* (1855–1927) kertész, dolgozott Reutlingenben is, Kerepesen híres faiskolája volt, egy ideig a Magyar Kert. Egy. alelnöke.

137 *Rakovszky Géza* kocsói kertész, egy kajszinak a névadója.

138 *Szilassy Zoltán* (1864–1932) mezőgazdász, szakíró, a Köztelek szerkesztője, majd az első mezőgazd. lexikon szerkesztője is.

139 Gyüm. vázl. I. köt. 82.

140 *Kelemen*, i. m. 15.

Nálunk nem volt kialakult rendszere, módszertana és szakembergárdája a gyümölcseteknek. Szinte 2-3 segédszeméllyel olyan gyűjteményt létesített, amely a mai értelmezésben génbankültetvénynek minősül, sőt még belőle voltak bevételei is. A sors 33 évet engedett neki erre fordítani. Ma sem sokkal jobb a helyzet a fajtagyűjtemények tekintetében, hasonló gyűjtemények csak „tehernek” minősülnek az állami finanszírozási felfogásban, pedig enélkül a nemzetközi versenyben is súlyos hátrányba kerülhetnek.

A tanulmány szerzőjének az a véleménye, hogy azt a történeti és genetikai tény, hogy a Kárpát-medence gyümölcsfajták bölcsője,¹⁴¹ nem nyűgnek, hanem kihasználható lehetőségnek kellene tekinteni. Bereczki minden nehézség ellenére rácafolt az akkori és mostani kicsinyhitűekre, s a fajtakínálatot sokszorosára emelte, és a pomológia tudománnyá vált, fajtaismeret, alanyhasználat, termőhely fontossága és a fajták feldolgozási és fogyasztási alkalmassága kritériumainak megfogalmazásával.

De a sok időt és energiát kívánó kerti munkák, levelezések mellett Bereczki szükség esetén igazi közéleti szerepkörben is megnyilatkozott. Javasolta a községi faiskolákat érintő rendelet módosítását, tudatosította, hogy egy-egy fajta rezisztenciakészsége is fontos fajtabélyeg, a növényvédelem a kertészeti munkák része, s indítványozta az Országos Pomológiai Társaság megalapítását (helyette mint bizottságot később meg is szervezték), továbbá bevitte az ökológiai szemléletet a gyümölcstermesztésbe. Amit pl. Török János javasolt, ő Békésben létrehozta a törzsültetvény értékű fajtagyűjteményt, mint aminek a feladata e kultúra fejlődésének elősegítése.

Nagysága épp abban áll, hogy politikai nézetein s kertészeti-köznapi sérelmein mindig túl tudott nézni. A szaporítóanyagok kezelésében, a fajták honosításában olyan jelentőségű volt a tevékenysége, amit a későbbi követői csak megközelítően tudnak hasonlóképp elvégezni. Minden praktikus tennivaló ellenére, Bereczki hagyott arra magának mindig időt, hogy levelezhessen – csak a mezőtúri Dörgő Dániellel a levelezése 7 kötetnyi terjedelmű¹⁴² –, megírja publikációt és olvasson is, valamint a kiértékelésben kiválasztott négykötetes művét megalakíthassa. Írásainak száma jóval meghaladja a félezret, s a levelei közül csak egyeseket dolgozták vagy most dolgozzák fel. Ezek a továbbiakban gazdagíthatják a Bereczki-életmű teljesebb megismerését. Jelen tanulmány azt szolgálja, hogy a türelmesen olvasott szövegek lényegéből pomológiai értékeket helyezhetünk ismét az érdeklődés középpontjába, mert azóta szinte kiveszetnek tűnt fajták valahol ismét felbukkanhatnak. Ehhez azonban szükséges, hogy a mai gazdasági-politikai közgondolkodás végre bírja elviselni s még inkább támogatni a Bereczki-féle gyűjteményekhez hasonlókat.

Kortársai elismerték munkásságának jelentőségét és személyes nagyságát. A Természet-tudományi Társulat, majd a halála után, 1896-ban életrehívott Bereczki Emlékbizottság életművét segítette megbecsülni. Darányi Ignác FM miniszter 500 ft-ot adott mellszobrának elkészíttetésére, az OMGE gyűjtéséből is származó pénzzel együtt Meyer Ede már megbízást kaphatott mellszobra elkészítéséhez. A Kertészeti Tanintézet kertjébe került a mellszobor 1898. április 10-én, Angyal Dezső avatóbeszédjével szinte az intézmény posztumusz tanárának fogadta Bereczki Mátét.¹⁴³ Műlek Lajos aradi és Mártéffy Lajos pesti ügyvédek intézték

141 Ld. mint korábban: *Surányi D.* The Carpathian Basin: Cradle of fruit cultivars (Endemic fruit cultivars in Hungary). Hung. Agric. Res. 10 (3): 4–12.

142 *Tolnai Gábor* személyes közlése, jelenleg dolgozik a mezőtúri múzeumigazgató a levelek sajtó alá rendezésén; továbbá *Surányi D.* 2004: Bereczki almafajtái és mezőtúri kapcsolata. IV. Alföldi Tud. Tájégzd. Napok Összefoglalói p. 19. szolgáltat információkat.

143 *Kelemen*, i. m. 20–21.

Bereczki hagyéka ügyeit. A Természettudományi Társulat 568 K 30 fill. összegben a kunágotai temetőben sírjára emléket készíttetett, ezt 1901. január 23-án szentelték be.¹⁴⁴

1969-ben a község is állítatott neki emlékművet, de emlékeztetnek rá a tudományos ülés-szakok is.¹⁴⁵ Remény van rá, hogy gondolatai sem merülnek feledésbe, s lesz annyi éleslátása az irányítóknak s gazdálkodóknak, hogy lényegi gazdasági trendeket felismerjenek. Bereczki prognózisa ugyanis elgondolkodtató volt: a magyar búzát legyőzi majd a piacon az olcsó amerikai termék, és ekkor lépni szükséges. „Magyarország áldott földje”¹⁴⁶ majdnem minde-nütt ízes gyümölcsöt érlel, éppen ezért szorgalmazta, hogy a búzatermés árcsökkenése követ-keztében elvesző nemzeti jövedelmet gazdáink szélteben termesztett és exportálható nemes gyümölcs értékével pótolják.” – Bereczki még nem tudhatta, hogy kertészetünk az elmúlt másfél évtizedben az akkorihoz hasonló súlyos válságba és tartós recesszióba kerül, pedig az agroproduktív potenciál alapján a 2000. évre jelentős gyümölcsstermessel számoltak a szak-embereink.¹⁴⁷

1. TÁBLÁZAT

A Bereczki-féle almafajta-leírások jegyzéke (n = 424)

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Adam parmen	I/385	középnagy	tompá kúp	nov.–febr.
Adenaw renet	IV/452	nagy–igen nagy	kúpos gömb	dec.–márc.
Ágnes téli alma	IV/349	középnagy	lapos gömb	dec.–márc.
Alant alma	III/481	középnagy	heng. gömb	okt.–nov.
Amália	IV/197	nagy–igen nagy	heng. tojásdad	okt.–dec. eleje
Amerikai dinnye alma	IV/313	középnagy–nagy	lapított gömb	szept.–okt.
Amerikai parmen	III/483	középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Amerikai színes	III/477	nagy–igen nagy	magas gömb	okt.–nov.
Amerikai új alma	IV/199	középnagy	magas gömb	okt. vége–dec.
Ananász renet	II/279	középnagy	kúpos gömb	okt. vége–márc.
Angers-i édes	IV/311	középnagy	lapított gömb	szept. vége–nov.
Angol király	III/479	nagy–középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Angol királyi alma	IV/453	nagy–igen nagy	kúpos gömb	szept.–dec.
Antal főherceg	II/303	középnagy	magas gömb	okt.–nov.
Anyóka fontos	III/473	nagy–igen nagy	lapos gömb	okt.–nov.
Api	II/319	kicsi	lapított gömb	dec.–ápr.
Apion	IV/347	kicsi	heng. gömb	nov.–febr.
Aranysárga aranka	IV/453	középnagy–nagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Aranyszóvet	II/327	nagy–középnagy	magas gömb	okt.–nov.
Asztraháni fehér	I/397	középnagy	tojásdad gömb	júl. 2. fele
Asztraháni kései	IV/453	középnagy	lapos gömb	szept.
Asztraháni piros	I/399	középnagy	lapos gömb	júl. 2. fele
Áttetsző sárga	III/475	középnagy	kúpos gömb	júl. 2. fele–aug. eleje
Azeroli ánizsalma	I/443	kicsi	lapos gömb	nov.–dec.
Baldwin alma	II/313	középnagy–nagy	gömbölyded	nov.–márc.

144 Uő: 20. és Gombocz E. 1941: A Kir. Term.tud. Társulat története 1841–1941. KMTT, Bp. 245.

145 P. Erményi M. 1987: Bereczki Máté (1824–1895). In: Magyar Agrártört. Életrajzok. Szerk. Für L.–Pintér J. MMM, Bp. 1987. I. köt. 183.

146 Kelemen, i. m. 40.

147 Láng I.–Cséte L.–Harnos Zs. 1988: A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón. Mezőgazdasági Kiadó, Bp.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Balogh renetje	II/347	középnagy	kúpos gömb	nov.–márc.
Bánffy Pál	III/425	középnagy	lapos gömb	nov.–jan.
Barackpiros alma	I/407	középnagy	lapos gömb	júl. 2. fele
Barbaria	III/469	középnagy	lapított gömb	nov.–jan.
Bardowicki nyárialma	IV/454	középnagy–nagy	lapos gömb	aug. vége–szept. eleje
Barnapiros Sávári	IV/454	középnagy	kúpos gömb	dec.–márc.
Barsi Zséalma	IV/455	középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Batul alma	II/295	középnagy	lapos gömb	nov.–jan.
Bauman renet	I/403	középnagy	gömbölyded	nov.–jan.
Baxter parmen	II/349	középnagy	gömbölyded	dec.–febr.
Beeki csikos rambur	II/335	nagy	lapos gömb	nov.–dec.
Beeki renet	IV/455	középnagy	lapos gömb	nov.–márc.
Belga gránát renet	III/471	középnagy	gömbölyded	dec.–márc.
Belliss magonca	II/323	kicsi	gömbölyded	nov.–dec.
Ben Davis	III/465	nagy–középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Benkö-féle boralma	IV/353	középnagy	lapos gömb	okt.–dec.
Beregi sávári	III/407	középnagy–nagy	lapított gömb	okt.–dec.
Berlini alma	IV/456	középnagy	heng. tojásdad	nov.–ápr.
Bernát herceg	III/467	középnagy	gömbölyded	nov.–dec.
Betty alma	II/337	kicsi	lapos gömb	nov.–jan.
Biborpiros agátalma	III/449	kicsi	gömbölyded	okt.–dec.
Bihoreli renet	II/243	középnagy–nagy	heng. gömb	okt.–dec.
Birsalakú téli alma	II/363	középnagy	magas gömb	nov.–febr.
Bismarck herceg	IV/456	középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Blenheimi renet	II/357	nagy–igen nagy	lapos gömb	okt.–dec.
Boiken alma	I/413	nagy–igen nagy	kúpos gömb	jan.–márc.
Boisbunel kálvil	III/451	nagy–középnagy	kúpos gömb	nov.–dec.
Bonum	III/445	kicsi–középnagy	heng. gömb	okt.–dec.
Bordeaux-i renet	IV/201	középnagy	gömbölyded	szept. vége–nov.
Borovitsky	III/447	középnagy	lapos gömb	júl. vége–aug. 1. fele
Borsos alma	II/261	középnagy	kúpos gömb	dec.–márc.
Boskoop szép	III/437	nagy	lapos gömb	nov.–febr.
Bournay-i fehér	II/315	nagy–középnagy	borlás gömb	dec.–jan.
Bödiker aranyrenet	II/325	középnagy	lapos gömb	szept.–nov.
Bödiker vadonca	III/439	középnagy	lapos gömb	szept. eleje
Bőtermő alma	IV/203	nagy–igen nagy	tojásdad gömb	szept.–nov.
Brabanti hercegnő	III/433	középnagy	kúpos gömb	szept. vége–nov.
Braddick páratlan	IV/173	középnagy	lapos gömb	okt.–dec.
Braunai rozmarin	III/435	középnagy	tojásdad	okt.–dec.
Brédai renet	I/369	középnagy	lapos gömb	dec.–febr.
Bretagne-i renet	IV/457	középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Brichy József	IV/209	középnagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Buda borízűje	IV/187	középnagy	heng. gömb	júl.–aug. közepe
Bullock pepin	III/429	középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Burchardt renet	IV/457	középnagy	lapos gömb	szept.–dec.
Canterbury	III/431	nagy–igen nagy	lapított gömb	okt.–dec.
Cellini	IV/207	középnagy	lapított gömb	aug. vége–szept. eleje
Champagne-i kormos renet	IV/459	középnagy	gömbölyded	nov.–febr.
Champagne-i renet	II/255	középnagy	lapos gömb	dec.–ápr.
Claygate parmen	IV/459	középnagy	kúpos gömb	dec.–jan.
Cludius masánczkija	II/297	középnagy	lapos gömb	dec.–márc.
Cludius őszi almája	I/401	középnagy	kúpos gömb	szept.–okt.
Coë arany-cseppje	III/421	kicsi	kúpos tojásdad	okt.–dec.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érés idő
Cornwalli zamatos	III/423	középnagy	gömbölyded	nov.–dec.
Cornwallis-i szegfű alma	IV/343	középnagy–nagy	tojásdad gömb	szept.–nov.
Coulon renet	I/427	nagy–igen nagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Court of Wick	II/351	középnagy–kicsi	kúpos gömb	nov.–dec.
Cox narancs-pepin	IV/460	középnagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Cox Pomonája	IV/460	kicsi–középnagy	lapított gömb	dec.–márc.
Crede birsrenet	IV/461	kicsi–középnagy	lapított gömb	dec.–márc.
Cuzy renet	IV/463	középnagy	kúpos gömb	jan.–máj.
Cigány alma	IV/463	középnagy	lapos gömb	okt.–márc.
Cirmos renet	IV/464	középnagy	lapos gömb	okt.–márc.
Cseh rózsaaalma	I/441	nagy–igen nagy	lapított gömb	júl.–aug.
Cseresznye-alma	IV/461	kicsi	cseresznye	okt.–jan.
Csíkos arany renet	IV/462	középnagy	tompá kúp	okt.–dec.
Csíkos Beaufin alma	I/417	nagy–igen nagy	tojásdad gömb	okt. eleje
Csillagos piros renet	I/391	középnagy	lapos gömb	okt.–jan.
Csuda szép	IV/462	középnagy	lapított gömb	jan.–márc.
Danzigi bordás alma	I/371	nagy–középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Daru alma	I/421	középnagy–nagy	kúpos gömb	okt. vége
Deák börlalmája	IV/464	középnagy	gömbölyded	dec.–márc.
Deák renetje	IV/465	középnagy	gömbölyded	dec.– ápr.
Dietzi aranyrenet	II/355	kicsi–középnagy	gömbölyded	nov.–jan.
Dietzi mandularenet	III/417	középnagy	gömbölyded	dec.–febr.
Doué-i renet	III/419	nagy–igen nagy	kúpos gömb	okt.– nov.
Downtoni pepin	I/373	kicsi–középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Duquesne pepin	I/411	középnagy	lapos gömb	nov.–márc.
Édes vadalma	II/257	kicsi	tojásdad	aug.–szept. közepe
Egri piros renet	IV/465	nagy–középnagy	lapos gömb	dec.–márc.
Elnök	IV/465	nagy–igen nagy	lapos gömb	okt.–jan.
Elszászi piros renet	IV/345	középnagy	lapított gömb	dec.–jan.
Engelbergi alma	II/343	kicsi	lapos gömb	nov.–dec.
Entz-féle rozmarin	III/415	középnagy–nagy	kúpos tojásdad	debr.–febr.
Enyedi kormos pepin	IV/213	kicsi	lapított gömb	nov.–dec.
Erdei szép	IV/215	igen nagy	gömbölyded	okt.–nov.
Etlin renet	III/413	középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Fehér ananász	IV/466	középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Fehér páratlan	IV/466	kicsi	lapos gömb	okt.–nov.
Fehér szöges	IV/467	középnagy	magas gömb	nov.–márc.
Fehér tafota	II/287	középnagy	lapos gömb	nov. eleje–márc.
Fejedelmi alma	IV/181	középnagy	heng. tojás	aug. 1. fele–szept.
Fekete tányéralma	IV/339	nagy–igen nagy	gömbölyded	dec.–jan.
Fényes renet	II/269	középnagy	gömbölyded	okt.–dec.
Fényesházi rózsaaalma	III/409	középnagy	lapos gömb	nov.–dec.
Ferenc József császár	IV/467	középnagy	kúpos gömb	dec.–ápr.
Fittinghof renet	II/273	középnagy	lapított gömb	nov.–jan.
Floriani rózsaaalma	III/411	középnagy	tojásdad	szept.–okt.
Focke renetje	III/401	középnagy	lapított gömb	dec.–febr.
Fraas nyári kálvil	II/251	nagy–középnagy	kúpos gömb	aug. 2. fele–szept. eleje
Francia hercegnő	IV/189	középnagy	lapított gömb	nov.–jan.
Francia arany renet	IV/341	kicsi–középnagy	lapos gömb	dec.–jan.
Francia kormos renet	IV/468	középnagy	kúpos gömb	dec.–márc.
Frémý	III/403	középnagy	lapított gömb	nov.–jan.
Fromm renet	II/245	középnagy	lapos gömb	szept. eleje–okt. vége
Fűszeres korona-alma	IV/307	középnagy	gömbölyded	szept. vége–dec. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Fűszeres renet	II/265	középnagy	gömbölyded	nov.–dec.
Garaibaldi kálvil	IV/468	középnagy–nagy	lapos gömb	nov.–márc.
Gásdonki renet	II/361	középnagy	lapos gömb	nov.–dec.
Göhring renet	IV/217	középnagy	lapított gömb	dec.–jan.
Grange aranyepin	III/397	középnagy	lapos gömb	szept.
Grange parmenja	IV/315	nagy–igen nagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Granvillei renet	IV/469	középnagy	kúpos gömb	dec.–márc.
Gravensteini	I/351	nagy–igen nagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Gravensteini piros	IV/469	nagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Grignon-i alma	III/399	nagy–igen nagy	kúpos gömb	szept.–okt.
Gubeni alma	II/375	középnagy	lapos gömb	okt.–dec.
Guelton alma	II/241	középnagy	lapos gömb	nov.–dec.
Gyengehjú kis renet	II/281	kicsi	lapos gömb	nov.–jan.
Gyógyi alma	II/307	kicsi	tojásdad gömb	dec.–febr.
Hagymaalakú masánczki	III/393	kicsi–középnagy	lapos hagyma	nov.–febr.
Hajnalpiros alma	IV/470	középnagy	lapos gömb	nov.–ápr.
Halderi alma	IV/183	középnagy–nagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Hálózatos renet	IV/471	középnagy	lapos gömb	nov.–márc.
Hamvas alma	IV/470	középnagy–nagy	lapos gömb	dec.–ápr.
Harangalma	IV/470	középnagy–nagy	kúpos gömb	nov.–márc.
Harbert renet	III/395	nagy–igen nagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Harmat alma	IV/219	nagy–igen nagy	lapos gömb	szept. vége–nov.
Hartwig őszi alma	III/389	középnagy	kúpos gömb	szept.–okt. eleje
Havasi fűrtös	II/365	kicsi–középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Hawthorndeni őszi alma	IV/335	nagy	lapított gömb	aug. vége–szept.
Henter magoncza	IV/471	középnagy	kerekded	aug.–szept. közepe
Herceg Battyány rambur	II/263	nagy	lapos gömb	nov.–dec.
Herweg renetje	III/459	középnagy	kúpos gömb	dec.–febr.
Hodenberg renet	III/391	középnagy	lapított gömb	okt.–nov.
Hókálvil	III/387	középnagy	gömbölyded	nov.–dec.
Holland rózsaelma	IV/337	nagy–igen nagy	gömbölyded	dec.–márc.
Hosszú zöld aranka	II/259	nagy–igen nagy	heng. gömb	nov.–jan.
Hosszúcsikos kálvil	I/447	középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Hosszúszerű kis alma	II/339	kicsi–középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Hoya-i aranyrenet	III/385	középnagy	lapos gömb	okt.–dec.
Hölgyek kálvilja	IV/472	nagy–igen nagy	gömbölyded	febr.–máj.
Hrabéczy kurtaszárú	IV/472	középnagy	kúpos gömb	nov.–dec.
Hubbardstone-i páratlan	II/248	nagy–középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Hughe aranyepin	III/381	középnagy	tojásdad	nov.–dec.
Húsvéti piros kálvil	III/383	középnagy	heng. gömb	okt.–nov.
Ízletes zöld alma	IV/221	középnagy–nagy	lapított gömb	okt.–dec.
Jacquin almája	I/409	nagy–igen nagy	tompá kúp	nov.–ápr.
Jász vadóka	II/381	középnagy	kúpos gömb	nov.–máj.
Jersey király	II/341	középnagy	lapos gömb	okt.–nov.
Jolánka	III/377	középnagy	kúpos gömb	szept.–okt.
Jonathán	II/311	középnagy–nagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Kanadai csikos renet	IV/458	középnagy	lapos gömb	nov.–dec.
Kanadai kormos renet	IV/458	középnagy	lapos gömb	nov.–jan.
Kanadai piros	IV/211	középnagy	lapos gömb	nov.–dec.
Kanadai renet	I/353	nagy–igen nagy	heng. gömb	nov.–márc.
Kanadai új renet	IV/458	nagy	lapos gömb	dec.–jan.
Karmeliták renetje	IV/205	középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Karolina Augusztá	IV/473	középnagy	lapos gömb	aug.–szept.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Kasseli nagy renet	II/247	nagy-középnagy	lapos gömb	nov.-márc.
Kasseli sárga renet	IV/458	középnagy	gömbölyded	okt.-márc.
Kaupangi alma	III/373	nagy	lapos gömb	szept. 2. fele-okt.
Kecskeméti vajalma	IV/223	középnagy	heng. kúp	júl. 2. fele
Kék muskotály	III/323	középnagy	lapos gömb	nov.-dec.
Kelp almája	IV/309	középnagy	magas gömb	nov.-jan.
Kelyhes alma	IV/473	középnagy	gömbölyded	dec.-ápr.
Kelyhes piros alma	IV/225	középnagy	kúpos gömb	szept. vége-okt.
Kemény alma	IV/474	középnagy	lapos gömb	nov.-ápr.
Keményke pepin	III/457	középnagy	heng. gömb	nov.-jan.
Kenézi piros	IV/185	középnagy	lapos gömb	okt.-dec.
Kenti fehér pepin	III/375	nagy	gömbölyded	okt.-nov.
Kérsi muskotály	IV/474	kicsi-középnagy	lapos gömb	okt.-jan.
Kései sárga renet	IV/475	középnagy-nagy	gömbölyded	dec.-márc.
Későn virágzó tafota	IV/475	kicsi-középnagy	lapos gömb	okt.-nov.
Kewi izletes	I/375	középnagy	lapos gömb	okt.-febr.
Király renet	IV/227	középnagy	kúpos gömb	dec.-jan.
Királyi kurtaszárú	I/363	középnagy	kerekded	nov.-dec.
Korai páratlan	IV/476	kicsi-középnagy	lapos gömb	nov.-dec.
Kormos kurtaszárú	IV/229	középnagy-nagy	kúpos gömb	okt.-dec.
Kórodai renet	II/331	középnagy	gömbölyded	nov.-dec.
Königfleini almája	II/359	nagy-igen nagy	heng. gömb	szept.-okt.
Lajkó alma	IV/476	középnagy	lapos gömb	okt.-dec.
Landsbergi renet	IV/477	középnagy	lapos gömb	okt.-jan.
Lángos fehér bíboros	IV/478	nagy-igen nagy	lapos gömb	okt.-febr.
Langton páratlana	IV/477	középnagy	lapos gömb	szept.-nov.
Lapos páratlan	IV/478	középnagy	igen lapos	dec.-febr.
Lebel Jakab alma	I/449	nagy-igen nagy	lapított gömb	aug.-szept.
Legízletesebb alma	II/387	középnagy	kúpos gömb	nov.-dec.
Loan parmen	IV/231	középnagy	kúpos gömb	okt.-jan.
Lokody páris	IV/478	nagy-középnagy	lapított gömb	okt.-dec.
London pepin	I/431	középnagy	lapított gömb	nov.-ápr.
Longville magonca	IV/479	középnagy	kúpos gömb	aug.
Lorio magoncza	II/385	nagy-igen nagy	lapos gömb	szept.-okt.
Lothringi renet	II/345	nagy-középnagy	lapos gömb	nov.-dec.
Lucas rambur renet	IV/479	középnagy	lapos gömb	nov.-dec.
Lucas renet	IV/177	középnagy	lapos gömb	okt.-nov.
Lujza királyné	IV/319	középnagy	kúpos gömb	szept. eleje
Mádai kormos	II/235	kicsi-középnagy	gömbölyded	dec.-márc.
Magvatlan	IV/480	középnagy	kúpos kerekded	nov.-dec.
Magyar kormos renet	III/453	középnagy	gömbölyded	dec.-febr.
Magyar rozmarin	III/321	kicsi-középnagy	ferde tojásdad	jan.-ápr.
Magyar tányéralma	II/237	nagy-igen nagy	lapos gömb	nov.-jan.
Markodi alma	III/325	nagy-középnagy	kúpos gömb	nov.-jan.
Marosszéki piros páris	II/299	középnagy	lapított gömb	dec.-ápr.
Masánczki alma	I/367	kicsi-középnagy	tompa kúp	nov.-dec.
Mátyás király	IV/480	középnagy	bordás kúp	dec.-ápr.
Mauss renet	III/327	nagy	gömbölyded	szept.-okt.
Meggy-alma	IV/461	kicsi	meggy	okt.-jan.
Mensfeldi aranka	IV/481	nagy-igen nagy	bordás kúp	dec.-márc.
Middelburgi renet	IV/321	középnagy	kúpos gömb	okt.-nov.
Mihályf pepin	I/381	kicsi-középnagy	lapos gömb	jún.-márc. (!)
Millet csörgője	IV/305	nagy-igen nagy	heng. tojásdad	szept.-okt. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Mithad pasa	IV/481	középnagy	bordás kúp	szept.
Molcsány zöld almája	IV/269	középnagy	lapított gömb	okt.–nov.
Moldvai alma	III/369	nagy–igen nagy	lapos gömb	dec.–márc.
Montdespice	IV/323	középnagy–nagy	heng. gömb	nov.–dec.
Montforti sárga	IV/482	középnagy	tojásdad	jan.–ápr.
Moringeni rózsaaalma	IV/482	középnagy	kúpos gömb	aug.–szept.
Mosolygó	III/427	kicsi–középnagy	lapított gömb	dec.–márc.
Moss páratlana	IV/325	nagy–igen nagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Multhaupt renet	I/445	középnagy	gömbölyded	nov.–jan.
Muskotályos sárga renet	IV/483	kicsi–középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Muskotály renet	I/349	középnagy	kúpos gömb	dec.–febr.
Müller Emilia	II/301	középnagy	kúpalakú	okt.–dec.
Nagy arany pepin	II/383	középnagy	lapos gömb	okt. vége–dec.
Nagy barátalma	IV/327	nagy–igen nagy	kúpos gömb	szept. vége–nov.
Nándor magyar király	IV/483	középnagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Narancs alma	II/367	középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Náray renet	IV/265	középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Neel renet	III/371	középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Nehéz alma	IV/329	középnagy	lapos gömb	nov.–jan.
Nemes aranyalma	II/317	középnagy–nagy	lapos gömb	okt.–nov.
Nemes cseh alma	IV/191	középnagy	kúpos gömb	nov.–dec.
Nemes hercegnő	II/371	középnagy	kúpos heng.	okt.–nov.
Nemes pepin	III/487	kicsi–középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Nemes piros	IV/331	középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Nemes renet	I/415	középnagy	lapított gömb	nov.–márc.
Nemes sóvári	III/405	középnagy–nagy	lapított gömb	okt.–dec.
Német arany pepin	II/253	kicsi–középnagy	lapos gömb	dec.–febr.
New-Rock-i pepin	IV/259	középnagy	lapított gömb	nov.–jan.
Newtown-i pepin	IV/484	középnagy	kúpos gömb	dec.–márc.
Normánd szüz	IV/233	nagy–igen nagy	kúpos gömb	szept. vége–okt.
Northern Spy	III/365	középnagy–nagy	kúpos gömb	dec.–febr.
Nostiz gróf	III/367	középnagy	gömbölyded	szept.–nov.
Nyári csíkos fűszeres	IV/275	kicsi	kúpos gömb	aug. vége–szept.
Nyári csíkos renet	IV/484	középnagy	lapos gömb	aug.–szept.
Nyári daru	III/455	nagy–igen nagy	gömbölyded	aug.–szept.
Nyári fontos	II/377	nagy–igen nagy	lapos gömb	aug. vége–szept. eleje
Nyári parmen	II/369	középnagy	kúpos gömb	szept. eleje
Nyári piros kálvil	I/359	középnagy	kúpos tojásdad	júl. vége–aug. eleje
Nyári sárga pepin	IV/485	középnagy	lapos gömb	aug.–szept.
Nyári szegfű	I/393	kicsi–középnagy	kúpalakú	júl. közepe–aug. eleje
Nyári tarka pepin	II/285	középnagy	lapos gömb	szept.–okt.
Nyikitai masánczki	IV/333	középnagy	kúpos gömb	dec.–febr.
Nyugat szépe	IV/235	nagy–igen nagy	kúpos gömb	szept. vége–okt.
Oberdieck galambka	I/433	középnagy	magas gömb	dec.–febr.
Oberdieck renet	I/345	középnagy–nagy	lapított gömb	nov.–márc.
Oelkofen pepin	IV/485	kicsi–középnagy	lapos gömb	febr.–ápr.
Olasz renet	IV/486	középnagy	gömbölyded	dec.–márc.
Orbai alma	IV/486	középnagy	heng. gömb	nov.–márc.
Orleansi renet	I/425	középnagy	kúpos gömb	nov.–márc.
Orloff herceg	IV/487	középnagy	heng. gömb	júl. közepe–vége
Orosz vasrenet	IV/237	középnagy	heng. kúpos	nov.–jan.
Osnabrücki renet	IV/239	középnagy	tojásdad	okt.–dec.
Őszi csíkos kálvil	III/361	nagy	magas gömb	szept.–okt.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Őszi kormos renet	I/439	nagy	kúpos gömb	szept.-nov.
Őszi piros kálvil	IV/303	nagy-igen nagy	lapított gömb	szept.-okt. eleje
Őszi piros rambur	IV/241	nagy-igen nagy	lapos gömb	aug.-szept. eleje
Őszi piros renet	II/321	középnagy	lapos gömb	szept.
Pamut alma	IV/243	középnagy	kúpos gömb	júl. 2. fele
Papeleu rambur	III/363	nagy-igen nagy	magas gömb	okt.-nov.
Parker pepin	I/377	középnagy	lapos gömb	dec.-febr.
Patte-de-loup	IV/245	középnagy	lapos gömb	dec.-febr.
Pázmán alma	II/309	nagy-középnagy	kúpos gömb	nov.-jan.
Pearson renet	IV/487	kicsi	lapos gömb	nov.-jan.
Pereszlény alma	IV/487	kicsi-középnagy	lapos gömb	aug. I. fele
Péterfy Károly	III/379	középnagy	lapos gömb	dec.-ápr.
Petrovay magonca	IV/488	középnagy-nagy	bordás gömb	okt.-nov.
Pettyes aranyalma	II/289	nagy-igen nagy	lapos gömb	szept.-nov. vége
Peupion renet	IV/277	nagy-igen nagy	kúpos gömb	okt.-dec.
Piros barátalma	I/453	középnagy-nagy	lapos gömb	okt.-nov.
Piros bíboros	II/379	nagy-igen nagy	lapos gömb	okt.-nov.
Piros csörgőalma	IV/273	nagy-igen nagy	heng. kúpos	nov.-febr.
Piros jeges alma	IV/285	nagy-igen nagy	lapított gömb	okt.-dec.
Piros koronaalma	IV/247	kicsi-középnagy	gömbölyded	nov.-dec.
Piros Margit alma	III/357	középnagy	gömbölyded	júl. közepe
Piros rozmarin	IV/249	középnagy	tojásdad	dec.-jan.
Piros szöges	IV/488	nagy-igen nagy	kúpos gömb	okt.-dec.
Pirosas renet	IV/489	nagy-igen nagy	kúpos gömb	okt.-nov.
Pitmastoni ananász	IV/251	kicsi	kúpalakú	okt.-nov.
Pomphelia renete	IV/489	középnagy-nagy	gömbölyded	nov.-dec.
Ponyik alma	II/333	nagy-középnagy	lapos gömb	nov.-jan.
Portugál kormos renet	III/359	középnagy	lapos gömb	nov.-jan.
Porzsolt-féle sóvári	IV/253	nagy	tojásdad	okt.-dec.
Possart-féle Nalivia	IV/255	középnagy	kúpos gömb	szept.-okt.
Poulseur-i szép	IV/287	középnagy-nagy	lapos gömb	okt.-jan.
Pusztai sárga	I/395	középnagy	tojásdad gömb	dec.-máj.
Raffai alma	IV/490	középnagy-nagy	kúpos gömb	nov.-ápr.
Ravaillac	III/489	középnagy	lapos gömb	dec.-jan.
Régi császár alma	III/353	középnagy	kúpos gömb	okt.-dec.
Rhode-islandi zöld	IV/490	nagy-igen nagy	lapos gömb	nov.
Ribston pepin	I/405	középnagy-nagy	kúpos gömb	okt.-dec.
Richard sárga almája	IV/301	nagy	kúpos gömb	okt.-nov.
Római csikos alma	II/275	középnagy	tompá gömb	szept.-okt. vége
Rózsa pepin	I/423	kicsi	lapos gömb	nov.-ápr.
Rózsa kálvil	III/355	középnagy	heng. gömb	szept. vége-okt.
Rózsaszínű cousinot	IV/193	középnagy	kúpos tojásdad	aug. vége-szept.
Rudolf masánczki	III/491	kicsi-középnagy	lapos gömb	dec.-jan.
Saint-Onge-i kormos	IV/195	középnagy	magas gömb	dec.-febr.
Saint-Sauveur-i kálvil	II/271	nagy-igen nagy	bordás kúp	nov.-dec.
Sándor cár	III/349	nagy-igen nagy	kúpos gömb	aug. közepe
Sárga ánizs alma	II/267	kicsi-középnagy	lapos gömb	okt.-dec.
Sárga Bellefleur	I/361	nagy	tojásdad	nov.-márc.
Schibler galambka	IV/491	középnagy	tompá kúp	okt.-jan.
Schmidberger piros renet	II/353	középnagy-nagy	kúpos gömb	okt.-nov.
Schönbrunni renet	II/277	kicsi-középnagy	heng. gömb	nov.-dec.
Schwöbber renet	IV/289	középnagy	kúpos gömb	szept.-nov.
Scipio renet	III/351	középnagy	tompá kúp	okt.-dec.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érés idő
Scott renet	IV/491	középnagy	magas gömb	dec.–márc.
Sikulai alma	I/365	nagy–igen nagy	lapos gömb	dec.–ápr.
Simonffy piros	III/345	középnagy	gömbölyded	okt.–dec.
Sinope-i sárga	IV/492	középnagy	kúpos tojásdad	nov.–febr.
Skarlátpiros páratlan	I/379	középnagy	lapos gömb	nov.–febr.
Skarlátpiros parmen	I/429	középnagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Sorgvlieti renet	III/347	középnagy	lapos gömb	okt.–dec.
Spanyol fehér renet	IV/492	nagy–igen nagy	kúpos gömb	nov.–márc.
Spanyol pepin	III/341	középnagy	gömbölyded	okt.–jan.
Spanyol sárga renet	IV/175	középnagy	kúpos gömb	nov.–dec.
Spitzenburg Ezópusz	II/329	nagy–igen nagy	kúpos gömb	okt. vége.–jan.
Stettini téli sárga	IV/493	nagy–igen nagy	lapos gömb	dec.–febr.
Stettini zöld	IV/493	nagy–igen nagy	lapos gömb	dec.–márc.
Stock renet	IV/291	nagy–igen nagy	lapos gömb	nov.–dec.
Sturmeri pepin	I/389	középnagy	kúpos gömb	jan.–ápr.
Superintendens	IV/493	nagy–igen nagy	heng. gömb	okt.–dec.
Svéd rózsaaalma	IV/494	középnagy–nagy	lapított gömb	nov.–jan.
Szabadkai nagy szercsika	III/485	nagy–igen nagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Szacsvay tafota	IV/494	kicsi–középnagy	lapos gömb	dec.–márc.
Szász pap alma	II/373	középnagy	lapos gömb	nov.–jan.
Széchenyi István gróf	IV/495	középnagy	heng. gömb	okt.–nov.
Székely zöldalma	IV/281	középnagy	lapított gömb	okt.–nov.
Szent Iván alma	IV/495	középnagy	tojásdad	jún.–júl. eleje
Szőges rambur	IV/293	nagy–igen nagy	lapos gömb	okt.–nov.
Szövetség parmen	III/343	középnagy	lapos gömb	nov.–dec.
Szüz-piros alma	II/305	középnagy	tojásdad gömb	okt.–nov.
Szüz-szép alma	IV/496	középnagy	lapos gömb	okt.–jan.
Tanyai pirosalma	IV/279	nagy–igen nagy	gömbölyded	okt.–dec.
Tarkapiros rózsaaalma	IV/283	középnagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Tartós pirosalma	III/337	középnagy	tompá gömb	dec.–márc.
Téli arany parmen	I/355	középnagy	kúpos gömb	okt.–jan.
Téli citromalma	IV/271	nagy–igen nagy	kúpos gömb	dec.–jan.
Téli csíkos paradicsomalma	IV/496	középnagy–nagy	lapos gömb	nov.–febr.
Téli csíkos renet	II/291	nagy	lapos gömb	nov.–jan.
Téli csíkos sólyomalma	IV/351	középnagy	tojásdad gömb	febr.–ápr.
Téli fehér galambka	III/339	középnagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Téli fehér kálvil	I/357	középnagy–nagy	lapos gömb	nov.–márc.
Téli fehér pogácsa	III/333	nagy	lapos gömb	okt.–nov.
Téli kormos renet	IV/497	kicsi	lapított gömb	nov.–dec.
Téli piros galambka	IV/497	középnagy	kúpos gömb	nov.–márc.
Téli piros málnaalma	IV/257	középnagy	kúpos gömb	nov.–dec.
Téli piros parmen	III/335	középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Téli piros pogácsa	I/419	nagy	lapított gömb	jan.–ápr.
Téli szélecske	IV/295	nagy–igen nagy	lapos gömb	okt.–nov.
Thouin renetje	IV/317	középnagy	kúpos gömb	nov.–dec.
Tiroli fehér rozmarin	IV/267	középnagy	kúpos tojásdad	nov.–dec.
Tiroli muskotály	IV/498	középnagy	lapos gömb	dec.–márc.
Tordai alma	IV/498	középnagy–nagy	bordás gömb	nov.–febr.
Tordai piros kálvil	IV/355	középnagy	kúpos gömb	nov.–jan.
Tournay-i aranyalma	I/451	középnagy	lapított gömb	okt.–nov.
Tournay-i kurtaszárú	II/293	nagy–igen nagy	lapos gömb	okt.–dec.
Török Bálint alma	I/435	nagy–igen nagy	lapos gömb	nov.–dec.
Törpe renet	IV/499	kicsi–középnagy	kúpos gömb	nov.–márc.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Trauttenberg báró	IV/499	középnagy–nagy	magas gömb	nov.–jan.
Tulipán kálvil	II/283	középnagy	heng. gömb	okt.–nov.
Tükör alma	IV/500	nagy–igen nagy	lapos gömb	aug. közepe–szept.
Új angol galambka	IV/297	középnagy–nagy	heng. gömb	nov.–jan.
Új angol páratlan	IV/500	középnagy	lapos gömb	dec.–márc.
Vajki alma	IV/501	nagy	lapos gömb	dec.–márc.
Van der Laan aranyrenet	I/437	középnagy	lapos gömb	okt.–dec.
Van Mons renetje	III/331	középnagy	heng. gömb.	nov.–jan.
Vandenabeele	III/329	nagy–igen nagy	kúpos gömb	nov.–febr.
Varseillesi renet	IV/261	középnagy	tojásdad gömb	dec.–jan.
Véralma	IV/299	középnagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Virginiai rózsaalma	III/461	középnagy	kúpos gömb	júl. vége–aug. eleje
Wagener almája	I/347	nagy–igen nagy	lapos gömb	nov.–márc.
Wahnschaft almája	IV/179	nagy–középnagy	kúpos gömb	szept. vége–nov.
Weider aranyrenet	IV/501	középnagy–nagy	lapos gömb	nov.–márc.
Weilburgi alma	III/463	középnagy	kúpos gömb	nov.–dec.
Wellington alma	I/455	középnagy–nagy	kúpos gömb	okt.–dec.
Welten-i Jansen almája	II/239	középnagy	tompa kúp	nov.–márc.
Werlhof renet	IV/502	középnagy	tompa gömb	dec.–márc.
Wilkenburgi őszi renet	IV/502	középnagy	magas gömb	szept.–okt.
Wilkenburgi rózsaalma	I/383	középnagy	magas gömb	jan.–ápr.
Willy renetje	IV/503	középnagy	heng. gömb	nov.–márc.
Woltmann renet	IV/263	középnagy	lapos gömb	szept.–nov. eleje
Wood zöld	I/387	középnagy	lapos gömb	nov.–dec.
Zichy Miklós gróf	III/441	középnagy	lapos gömb	dec.–febr.
Zöld renet	IV/503	középnagy	lapított gömb	dec.–ápr.
Zsíros aranyrenet	IV/504	középnagy–nagy	kúpos gömb	nov.–febr.
Zsófia királynő	III/443	középnagy	heng. tojásdad	nov.–márc.

2. TÁBLÁZAT

A leírt almafajták gyümölcsméret, -alak és érési idő szerinti megoszlása

Szempont	Fajták száma	%
Gyümölcsméret		
igen nagy	1	0,2
nagy–igen nagy	69	16,3
nagy	18	4,3
középnagy–nagy	16	3,8
középnagy		232
54,7		
kicsi–középnagy	68	16,0
kicsi	20	4,7
Összes	424	100,0
Gyümölcsalak		
lapított	8	1,9
lapított gömbölyded	163	38,4
gömbölyded	62	14,6
hengeres	55	13,0
kúp	14	3,3
harang	122	28,8
Összes	424	100,0

Szempont	Fajták száma	%
Érési idő		
nyári (aug. végéig)	34	8,0
őszi (szept.–nov. vége)	33	78,5
téli (dec.-től)	57	13,5
Összes	424	100,0

3. TÁBLÁZAT

A Bereczki-féle körtefajta-leírások jegyzéke (n = 522)

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Aari fontos	IV/378	nagy–igen nagy	kabakszerű	szept.–nov.
Adelajda körte	II/221	középnagy	hosszúkás csiga	szept. közepe
Aerenthal	IV/378	középnagy	tojásdad	aug. vége
Affre érsek körte	II/43	középnagy	gömbölyded	okt.
Agricola	III/177	középnagy	tojásdad csiga	aug. vége–szept. eleje
Alençoni fügekörte	II/137	középnagy	körtealakú	szept. vége–okt. eleje
Alengoni esperes	III/179	középnagy	tojásdad	szept.–nov. eleje
Alkirálynő	IV/149	középnagy	hasas csiga	szept.–okt.
Allard ügyvéd	IV/379	középnagy	hasas körte	okt.–nov.
Almaalakú körte	II/57	középnagy	almaalakú	szept. vége–nov.
Alost grófnő	III/171	középnagy	hengeres tojásdad	szept. közepe
Amanlis csikos vajonca	IV/379	középnagy	hasas körte	aug. 2. fele
Amanlis vajonca	III/173	középnagy	hasas körte	aug. 2. fele
Ananász körte	I/185	középnagy	kúpos gömb	szept. vége–okt.
Andry orvos	IV/379	középnagy	lapos gömb	okt. eleje
Angelina körte	I/187	középnagy	körtealakú	aug. 2. fele
Angersi David	IV/380	középnagy	körtealakú	febr.–ápr.
Angersi ízletes	IV/151	kicsi	gömbölyded csiga	aug. vége–szept. eleje
Angersi menedék	IV/380	középnagy	körtealakú	jan.–febr.
Angevine-i szép	III/175	nagy–igen nagy	hasas körte	dec.–febr.
Anglaâ Grégoire	II/89	középnagy	zömök csiga	okt.–nov.
Angol vajonc	II/91	kicsi	körtealakú	szept. 2. fele
Angoulême-i hercegnő	I/189	nagy–igen nagy	hengeres kúp	okt.–nov. vége
Anjou-i jó körte	II/25	középnagy	tojásdad	szept.
Antónia vajonc	IV/153	középnagy	csigaalakú	aug. vége–szept. eleje
Arabella	IV/19	középnagy	körtealakú	szept. eleje
Aranyos császár	IV/380	középnagy	körtealakú	szept.
Arenberg kolmár	II/93	nagy–igen nagy	csigás körte	szept.–okt.
Arenberg vajonca	IV/47	középnagy	hasas csiga	okt.–nov.
Armin körte	I/233	igen nagy	hasas kúp	okt.–nov.
Árpás körte	IV/382	középnagy	körtealakú	szept. eleje
Árva kolmár	III/181	nagy	tojásdad	szept. eleje
Augustusi szép	II/95	középnagy	körtealakú	aug. közepe
Augustusi nagy	IV/381	nagy–középnagy	körtealakú	aug. eleje–közepe
Augustusi színes	IV/381	középnagy	hosszúkás körte	aug. vége–szept. eleje
Avranchesi csikos	IV/382	kicsi	hosszúkás körte	jún vége–júl. eleje
Avranches-i jó Lujza	I/297	igen nagy	hosszúkás körte	szept.–okt.
Bachelier vajonca	IV/155	nagy–igen nagy	hasas körte	okt.–dec.
Baguet vajonca	I/191	nagy–igen nagy	csonkakúp	szept.–okt.
Bara miniszter	IV/157	középnagy	csigás körte	szept. vége–okt. eleje
Barack körte	I/301	kicsi	gömbölyded	aug. közepe
Barna hájkörte	IV/383	középnagy	csigaalakú	szept. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Barny körtéje	IV/83	középnagy	csigaalakú	aug. közepe
Barny-né körtéje	IV/85	nagyigen nagy	tojásdad	okt. –nov.
Barry körte	IV/383	középnagy–nagy	hengeres	szept.
Bavay kobakja	IV/384	középnagy	kabakszerű	aug. vége–szept. eleje
Bavay Zsuska	II/223	kicsi	gömbölyded	nov.–dec.
Beamont apát	IV/384	középnagy	tompa csiga	nov.–dec.
Belga barátkörte	IV/385	középnagy	tojásdad csiga	nov.–dec.
Belga királyné emléke	IV/385	középnagy	tompa csiga	okt.–nov.
Benoist vajonca	IV/385	középnagy	tompa csiga	szept.–okt.
Béranger	IV/159	középnagy	tompa csiga	aug. vége–szept. eleje
Berckmans vajonca	II/97	középnagy	körtealakú	szept. vége–okt. eleje
Berry hercegnő	II/33	kicsi–középnagy	zömök csiga	aug.
Bihoreli körte	II/227	kicsi	csigás gömb	júl. közepe–vége
Bishop's Thumb	IV/386	középnagy	tompa csiga	okt.–nov. vége
Bivort Alexandrina	IV/386	középnagy	gömbölyded csiga	aug. vége
Bivort Emilia	III/187	kicsi	tojásdad csiga	szept.
Bivort Henrik	II/217	középnagy	tojásdad	aug. közepe
Bivort Iván	IV/21	középnagy	csigaalakú	szept. közepe
Bivort pirók	I/307	kicsi	csigaalakú	okt.–nov.
Bivort Sándor körte	III/183	középnagy	csigás gömb	szept. vége–nov.
Blecker körtéje	IV/107	kicsi–középnagy	csigás gömb	szept. vége–okt.
Bodeaux-i hercegnő	I/239	középnagy–nagy	gömbölyded	nov.–dec.
Boisbuneel kobakja	II/151	középnagy	karcsú kabak	aug. eleje–nov. közepe
Boisselot Fortunátja	III/191	középnagy–nagy	tompa csiga	nov.–dec.
Boldogasszony vajonc	II/99	nagy–igen nagy	tompa csiga	aug. I. fele
Bolvilleri vajonc	II/219	középnagy	tompa csiga	jan.–ápr.
Bondor-féle iskolai körte	IV/27	kicsi	csigás körte	aug. eleje
Bordillon körte	IV/387	nagy	tojásdad	aug.
Borizú körte	I/339	középnagy	tompa körte	szept. eleje–okt. eleje
Bosc kobakja	I/293	nagy	hossz. körte	okt.
Boutoc körte	II/41	középnagy	tojásdad	aug.–szept. közepe
Bouvier doktor	IV/165	középnagy	hasas körte	okt.–nov.
Bouvier polgármester	IV/387	középnagy	hasas körte	okt.–nov.
Bovier Lóna	II/101	középnagy	hasas csiga	aug.–szept. eleje
Bőjti vadonc	II/103	nagy–igen nagy	kúpos körte	nov.–dec.
Bőtermő körte	I/193	kicsi	görbe körte	aug. vége–szept. eleje
Brabanti herceg	III/193	középnagy	tojásdad	szept. közepe
Brandiwyne körte	II/35	középnagy	hosszúkás csiga	júl. vége–aug. közepe
Brassai Mari	IV/388	középnagy	kabakszerű	dec.–jan.
Brassai vajonca	IV/55	középnagy	kúpos körte	aug. vége–szept. eleje
Bremai vajonc	III/185	kicsi	csigaalakú	szept.
Bremer Friderika	II/69	középnagy	hosszúkás csiga	szept.–okt.
Bretonneau vajonca	II/183	középnagy	tojásdad	okt.–dec.
Brockwort-parki	IV/57	középnagy	tojásdad	szept. eleje
Bronzos Angoulêmei hercegnő	IV/388	nagy–középnagy	hengeres kúp	okt. vége–nov. eleje
Bronzos vajonc	III/189	középnagy	hengeres	szept.
Broom park	IV/117	középnagy	gömbölyded	okt.–nov.
Cacaudière-i ízletes	II/83	középnagy	hosszúkás kúp	júl. vége–aug. eleje
Caeni vajonc	IV/389	középnagy–nagy	hasas kúp	szept. vége–okt. eleje
Cappe Lajos	IV/389	nagy–igen nagy	lapos gömb	nov.–ápr.
Canourgues-i körte	II/105	kicsi	tojásdad	júl. vége–aug. eleje
Capoiaumont vajonca	II/107	középnagy	hosszúkás körte	szept. vége–okt. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Capron doktor	III/199	középnagy	tojásdad	szept. vége-okt. eleje
Castelline	III/201	középnagy	tompa csiga	szept. közepe
Cécile tengernagy	II/189	kicsi-középnagy	gömbölyded	okt.-nov.
Chambord grófnő	IV/390	középnagy	csigás körte	okt.-nov. 1. fele
Charnau-i ízletes	II/109	nagy-igen nagy	hasas körte	szept. vége-okt. eleje
Charni kolmár	IV/390	középnagy	tojásdad	jan.-márc.
Chaumonteli csíkos vadonc	IV/391	középnagy	keskeny körte	ok.-nov.
Chaumonteli vadonc	IV/147	középnagy	hasas csiga	okt.-nov.
Chin-i jargonelle	II/23	középnagy	orsóalakú	szept.
Chini kormos	IV/59	középnagy	körtealakú	szept. vége-okt. eleje
Choisnard	IV/391	középnagy-nagy	tompa csiga	jan.-márc.
Clairgeau vajonca	II/9	nagy-igen nagy	hosszúakás körte	szept. vége-okt.
Clapp kedvence	II/75	nagy-igen nagy	tojásdad körte	aug. közepe
Coloma körte-királynője	III/197	kicsi	tojásdad csiga	okt. eleje
Coloma őszi vajonca	II/111	középnagy	tojásdad	szept.-okt.
Columbia körte	II/113	középnagy	hosszú tojásdad	szept. vége-okt.
Congressus emléke	I/311	nagy-igen nagy	körtealakú	aug.-szept.
Cornelis Dezső	IV/392	nagy-igen nagy	tompa körte	aug. közepe
Coutray-i ananász körte	I/263	középnagy	tojásdad	aug.
Cross körte	III/45	középnagy	csigás gömb	okt.
Cuere-i vajonc	III/195	középnagy	kúpos körte	szept. eleje
Cumberland	IV/395	nagy-középnagy	csigaalakú	szept.
Curculle vajonca	IV/393	kicsi	tompa körte	okt. közepe
Császár körte	I/245	középnagy	tompa csiga	szept.-okt.
Csatár körte	II/115	középnagy	csigás körte	szept.-okt.
Cserlevelű császárkörte	I/247	középnagy	tompa kúp	márc.-ápr.
Csíkos Angoulêmei hercegnő	IV/393	nagy	hengeres kúp	okt.-nov.
Csíkos Armin	I/235	igen nagy	hasas kúp	okt.-nov.
Csíkos császárkörte	IV/393	középnagy	tompa csiga	febr.-márc.
Csíkos lapos bergamot	IV/394	középnagy	lapított gömb	nov.-dec.
Csíkos nemes kolmár	IV/394	középnagy	kúpos körte	okt.-dec.
Csíkos Vilmos körte	IV/394	nagy	kúpos körte	dec.-febr.
Dachy úri körtéje	IV/395	nagy-középnagy	tompa csiga	szept.
Dana-féle Hovey	III/203	kicsi	tojásdad csiga	okt.
Daras kolmár	IV/61	középnagy	hasas körte	szept. 2. fele
Darmstadt bergamot	II/51	középnagy	lapított gömb	szept.-okt.
Dávid	IV/396	középnagy-nagy	gúlaalakú	jan.-ápr.
De Jonghe vadonca	III/215	középnagy	hasas körte	okt.-dec.
Deboutteville elnök	IV/51	középnagy	tompa tojásdad	okt.-nov.
Decaisne Henrik	IV/396	nagy	hengeres	szept.-okt.
Defays esperes	IV/99	középnagy	tompa tojásdad	szept. közepe-vége
De-Jonghe kolmár	IV/397	középnagy	körtealakú	szept.-okt.
Delehay alelnök	IV/133	középnagy	tojásdad	szept. közepe
Delfosse Antal	IV/397	középnagy	hasas csiga	szept. vége-okt. eleje
Delfosse vajonca	III/205	középnagy	hasas csiga	szept.
Delitsch hájkörte	IV/398	kicsi-középnagy	csigás körte	aug.-szept. eleje
Delmotte biztos	III/211	középnagy	csigás gömb	nov.-dec.
Delpierre	IV/135	nagy-igen nagy	tojásdad	aug. vége-szept. eleje
Dentler vajonca	I/313	középnagy-nagy	körtealakú	aug. 1. fele
Desportes Endre	II/79	középnagy	csigás körte	júl. közepe-vége
Desportes Mór	II/49	középnagy	hasas körte	szept. közepe
Desposites Ivánné	II/117	középnagy	csigás gömb	szept. közepe

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Diel vajonca	I/243	nagy–igen nagy	kúpos körte	okt.–nov.
Diest Iván	IV/5	középnagy	tompa csiga	jan.
Dillen dékán	II/119	középnagy	hosszúkás körte	szept.
Dillen tábornagy	II/213	nagy–igen nagy	hasas körte	aug. 2. fele
Dilly vajonca	II/73	középnagy	tojásdad	szept.
Dingler	IV/137	középnagy	zömök csiga	szept. vége–okt. eleje
Dix körte	III/213	középnagy	ferde kúp	szept. 2. fele
Dones	III/217	kicsi	tojásdad gömb	aug. közepe
Douillard Alexandrina	I/271	nagy	bordás körte	okt.–nov.
Dubost vadonca	IV/398	középnagy	tompa csiga	dec.–márc.
Dubuisson vajonca	IV/399	igen nagy	kupaalakú	jan.–febr.
Dubus vajonca	IV/49	középnagy	hasas csiga	szept.
Duhamel vajonca	II/29	középnagy	hosszú tojásdad	szept. vége–okt.
Dumont vajonca	IV/23	nagy–igen nagy	zömök tojásdad	szept.
Dumortier kolmár	II/191	középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Dumortier vajonca	IV/399	középnagy	tompa csiga	szept. vége–dec. eleje
Durieux-né	IV/399	kicsi–középnagy	tompa csiga	okt.–nov.
Dussart bergamoa	III/207	középnagy	csigás gömb	szept.–okt.
Dutilleul tábornok	III/209	középnagy	hasas körte	szept.
Ecully szépe	IV/31	nagy–igen nagy	tojásdad	aug. vége
Edward apát	IV/400	középnagy	tompa csiga	nov. eleje
Edward királykörte	III/221	nagy–igen nagy	hosszúkás kúp	szept.–okt.
Egri körte	II/59	középnagy	kúpos körte	okt. vége–nov.
Élise vajonca	II/31	középnagy–kicsi	tompa csiga	aug. 1. fele
Emmurées-i vajonc	IV/139	középnagy	hasas csiga	aug. 2. fele
Enghien-i bronzos	IV/401	középnagy	tojásdad	dec.–jan.
Erdei vajonc	I/231	nagy–igen nagy	tojásdad	szept.–okt.
Erdély szépe	I/315	középnagy–nagy	tompa körte	aug. vége–szept.
Esperen bergamot	III/219	középnagy	csigás gömb	nov.–jan.
Esperen úri körtéje	IV/401	középnagy	tompa csig	szept. vége–okt. eleje
Esperine körte	I/303	középnagy	kúpos körte	szept.–okt.
Evevard izletes	IV/402	középnagy	gömbölyded	okt.
Ezée-i jó körte	I/277	középnagy	hosszú tojásdad	szept. 2. fele
Favrené körte	II/77	középnagynagy	gömbölyded	aug. közepe
Februári vajonc	IV/141	középnagy	tojásdad	szept. vége–okt. eleje
Fehér cukorkörte	II/121	középnagy	hosszúkás körte	aug. 2. fele
Fetel apát kobakja	III/225	nagy–igen nagy	karcsú kabak	szept. vége
Fideline	IV/402	középnagy–nagy	tojásdad	dec.
Figuier-i szép	IV/402	középnagy–nagy	tojásdad	dec.–jan.
Flon esperes	IV/403	nagy–igen nagy	gömbölyded	nov.–jan.
Flotow kolmár	I/333	középnagy	gödrös csiga	okt.–nov.
Fontenay-i körte	III/223	középnagy	csigás körte	szept. közepe
Fortunáta körte	IV/11	középnagy	gömbölyded	nov.–dec.
Franc Réal	IV/404	középnagy	gömbölyded	nov.–márc.
Francia császári herceg	IV/404	középnagy	tompa kúp	szept.–okt.
Francia muskotály	IV/405	középnagy	gömbölyded	szept.–okt.
Frank körte	II/123	középnagy	csigás körte	szept. 1. fele
Froyennes-i izletes	III/227	középnagy	tojásdad	szept. 1. fele
Fulvia körte	IV/145	középnagy	csigás körte	szept.–okt.
Gansel bergamot	II/229	középnagy	hasas csiga	szept.–nov.
Gaujard vajonca	II/17	középnagy	magas gömb	szept.–okt. eleje
Gellértke	III/235	középnagy	gömbölyded	szept.
Ghelion vajonca	IV/103	középnagy–nagy	tojásdad	szept. közepe–okt. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Giffard vajonca	I/267	középnagy	körtealakú	júl. vége–aug.
Gilles vajonca	IV/405	nagy	görbe gúla	nov.–dec.
Giram	IV/406	kicsi–középnagy	tojásdad csiga	aug. eleje
Glymes-i Laura	II/215	középnagy	tompá körte	aug. vége–szept. eleje
Goubault esperes	III/229	középnagy	hasas csiga	dec.–jan.
Goubault vajonca	IV/143	kicsi–középnagy	csigás körte	aug. 2. fele
Görbefájú körte	IV/25	középnagy–nagy	hasas körte	szept. közepe
Grand-Soleil	IV/406	kicsi–középnagy	tojásdad csiga	nov.–dec.
Graslin	IV/407	középnagy	hasas tojásdad	szept.–nov.
Grégoire Henrik	IV/407	középnagy	körtealakú	nov.–dec.
Grégoire Hubert	IV/35	középnagy	hasas csiga	szept. vége–okt. eleje
Grégoire Ilon	IV/17	középnagy	tojásdad csiga	szept. közepe
Grégoire Lajos	III/231	középnagy	hasas körte	szept. közepe–nov.
Grégoire Leó	IV/407	középnagy	csigaalakú	okt.–jan.
Grégoire-né	IV/408	nagy–középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Grumkowi vajonc	I/283	igen nagy	hosszúkás körte	okt.–nov.
Guisse Mária	I/289	középnagy	hasas körte	jan.–márc.
Guyot Gyula	II/233	nagy–igen nagy	hasas körte	aug. 1. fele
Gyengehjú nyárikörte	III/233	kicsi	hosszúkás körte	júl. közepe–aug. eleje
Haagen vadonca	IV/33	középnagy	hasas körte	szept. –okt.
Haffner vajonca	IV/408	középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Haller gróf bordáskörte	IV/409	kicsi–középnagy	bordás tojásdad	okt.–nov.
Hamon vadonca	II/19	középnagy	tojásdad	aug.–szept. eleje
Hardenpont csíkos vajonca	IV/409	nagy	körtealakú	okt.–nov.
Hardenpont izletes	I/195	középnagy–nagy	gödrös körte	okt.–nov.
Hardenpont kései vajonca	III/237	nagy–középnagy	hasas körte	okt.–dec.
Hardenpont nyári kolmár	IV/101	középnagy	tojásdad csiga	aug. 2. fele
Hardenpont vajonca	I/261	középnagy	hosszú tojásdad	nov. –dec.
Hardy vajonca	III/239	középnagy	tompá kúp	szept. 1. fele
Hébé körte	IV/410	nagy–igen nagy	gömbölyded	szept. vége–okt. eleje
Henkel vajonca	IV/410	középnagy	hasas csiga	szept. 2. fele
Hertrich bergamot	IV/411	kicsi	gömbölyded	dec.–ápr.
Heyer cukorkörte	I/197	középnagy	körtealakú	szept. eleje
Heyst Emil	IV/411	középnagy	kúpos körte	okt.–nov.
Hildesheimi bergamot	II/209	kicsi	lapos bergamot	szept. közepe
Holland vajonc	IV/412	középnagy	kabakszerű	szept. eleje
Hollandi fügekörte	IV/412	középnagy	kabakszerű	aug. vége
Hollandi kancellár	III/247	igen nagy	hasas csiga	szept. 1. fele
Hons érsek	IV/412	középnagy	tompított körte	júl. vége–aug. eleje
Hortolés tanár	III/245	középnagy	hasas csiga	szept. eleje
Horváth fügekörte	III/241	középnagy	hosszúkás kabak	okt.–dec.
Hosszú fehér császárkörte	II/125	középnagy	hasas körte	szept. 1. fele
Hosszúszerű fehérke	II/87	kicsi	körtealakú	júl. vége–aug. közepe
Hovey	IV/413	nagy–középnagy	csigás körte	szept.–nov.
Hóvirág	III/243	középnagy	hasas körte	szept. eleje
Hoyerswerdai zöld	I/237	kicsi–középnagy	tojásdad	aug. eleje
Hölgyek körtéje	IV/63	kicsi–középnagy	hosszúkás csiga	júl. vége–aug. eleje
Huntington körtéje	II/211	középnagy	almaalakú	szept. közepe
Húsvéti bergamot	IV/65	középnagy	tojásdad	nov.–jan.
Huyshe bergamotja	IV/67	középnagy–nagy	tojásdad	szept. vége–okt. eleje
I. Lipót emléke	IV/421	nagy	körtealakú	okt.–dec.
III. Napoleon	IV/430	középnagy	hasas körte	aug. vége–szept. eleje
Illatos bohóc	II/127	nagy	csigás gömb	aug. vége–szept. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Ilona körte	II/143	középnagy	zömök körte	aug. 1. fele
Irisz	IV/69	középnagy	hasas csiga	szept.-okt. közepe
Izabella	IV/71	kicsi-középnagy	fügealakú	júl. vége-aug. eleje
Izambert körte	I/281	középnagy-nagy	hasas kúp	szept. 2. fele-okt. eleje
Ízletes vajonc	II/129	kicsi	csigás körte	szept. vége-okt. eleje
Jalais vajonca	IV/413	nagy-igen nagy	gömbölyded	szept. közepe
Jaminette	IV/414	középnagy	igen hasas körte	szept.-okt.
Jó Sarolta	IV/73	kicsi-középnagy	hosszúkás csiga	aug. eleje
Jó szürke körte	IV/414	kicsi	kúpos körte	aug.-szept.
Jodoigne diadala	I/335	nagy-igen nagy	hasas körte	okt.-nov.
Jodoigne-i bergamot	I/201	kicsi-középnagy	gömbölyded	febr.-ápr.
Jodoigne-i korai	III/249	kicsi-középnagy	tojásdad	júl. közepe-aug. eleje
Josse Smet kolmár	IV/163	középnagy	hosszúkás csiga	dec.-jan.
Jozefina körte	II/225	középnagy	csigás körte	dec.-febr.
Júliusi esperes	I/253	kicsi	gömbölyded	júl. 1. fele
Júliusi szép	IV/75	kicsi	csigaalakú	júl. 2. fele
Júliusi színes körte	I/207	középnagy	tompá tojásdad	júl. közepe
Karácsonyi vajonc	IV/161	középnagy	hasas körte	szept. vége-okt. eleje
Kármin körte	IV/415	kicsi	csigaalakú	júl. közepe
Kései zöld vajonc	IV/415	középnagy	körtealakú	okt.-dec.
Keveron bergamot	II/13	nagy	hasas kúp	nov. vége-febr.
Kis fehérke	III/253	kicsi	tojásdad csiga	júl. közepe-aug. eleje
Kis Margit	II/15	középnagy	tojásdad gömb	aug. közepe
Kis Péter	IV/416	kicsi	tojásdad	aug.
Kis szegfűkörte	I/211	kicsi	tompá csiga	júl. közepe
Kis Viktorin	IV/416	kicsi	kúpos gömb	dec.-jan.
Knight fejedelmi	I/287	középnagy	gömbölyded	nov.-dec.
Kolmár vajonc	IV/29	középnagy	zömök tojásdad	aug. vége-szept. eleje
Komló körte	IV/416	kicsi	tojásdad csiga	aug. 2. fele
Koninck téli vajonca	I/265	középnagy-nagy	hasas kúp	dec.-márc.
Koninck vajonca	IV/417	középnagy	kerekded	szept.-okt.
Konitzi vajonc	IV/391	középnagy	tompá kúp	aug.-szept.
Konyhakerti körte	III/251	középnagy	csigás gömb	szept.
Korai bergamot	II/3	középnagy	lapított gömb	aug. 1. fele
Korai pirók	IV/13	kicsi	gömbölyded	júl. közepe
Korai sárga körte	I/205	kicsi	tompá kúp	júl. 2. fele
Kormos császárkörte	II/131	középnagy	tojásdad gömb	szept. vége-okt. eleje
Kossuth vajonca	IV/417	nagy-igen nagy	gömbölyded	szept.-okt.
Kraszán	IV/77	középnagy	gömbölyded	okt.-nov.
Ladé vajoncza	IV/121	középnagy-nagy	hasas körte	okt.-nov.
Lambré Kata	IV/418	középnagy	körtealakú	szept.-okt.
Lamoricière tábornok	II/65	középnagy	hosszú tojásdad	szept.-okt.
Lavali Leclerc	II/205	nagy-igen nagy	hasas csiga	okt. vége-dec.
Leclerc Amália körte	I/213	középnagy	tojásdad gömb	szept. vége-okt. eleje
Leclerc Angelika	III/255	középnagy	tojásdad	szept. közepe
Lederboegen vajonca	II/133	középnagy	tojásdad csiga	szept. eleje
Ledocte Henrik	IV/418	középnagy	körtealakú	dec.-jan.
Legfinomabb vajonc	IV/419	középnagy	kúpos csiga	aug.-okt.
Legszebb nyári körte	IV/419	kicsi-középnagy	tojásdad	aug.
Legszebb őszi körte	IV/420	kicsi-középnagy	kúpos körte	szept. -okt.
Legszebb téli körte	IV/420	nagy-igen nagy	gömbölyded	dec.-ápr.
Lentier doktor	IV/421	középnagy	kúpos körte	szept.-okt.
Lesbre vajonca	II/135	középnagy	csigás körte	aug. vége-szept. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Lesèble bergamot	II/139	középnagy	csigás gömb	aug. vége–szept. eleje
Lewis körte	II/147	középnagy	tojásdad gömb	szept.–dec.
Liegel téli vajonca	I/217	középnagy	gömbölyded	okt.–nov.
Lilieur Ágosta	IV/43	középnagy	hosszúkás körte	okt.–nov.
Lipcei retek körte	I/215	kicsi	gömbölyded	aug. vége
Lormier körte	IV/422	nagy–igen nagy	tompá körte	jan.–febr.
Lovensou-i ízletes	II/81	középnagy	tompá körte	szept. vége–okt.
Lörincz Kovács	IV/422	középnagy	csigás gömb	aug. közepe
Luizet vajonca	IV/422	nagy–igen nagy	kúpos csiga	okt.–dec.
Madame Elisa	I/327	nagy–igen nagy	kúpos körte	szept.–okt.
Madame Hutin	II/231	középnagy–nagy	tompá tojásdad	nov.–dec.
Magherman	IV/423	nagy–igen nagy	hosszúkás körte	szept. 1. fele
Maisin Jenő	IV/423	középnagy	körtealakú	dec.–jan.
Malinesi vajonc	IV/424	középnagy	gömbölyded	szept.–okt.
Manna kolmár	IV/123	középnagy	tojásdad	nov.–dec.
Mária Lujza	I/291	középnagy	hosszúkás kúp	szept.–okt.
Marianna hercegnő	I/219	középnagy	hosszúkás körte	szept.–okt.
Marietta	IV/424	nagy–igen nagy	tojásdad	márc.–máj.
Mars hercegnő	I/343	középnagy	tompá csiga	szept.–okt.
Martin-sec	III/301	kicsi	hasas körte	okt. vége–dec. eleje
Mas Alexandrina	III/261	középnagy	hasas körte	dec.–márc.
Mas elnök	IV/3	középnagy–nagy	hosszúkás körte	okt. vége–dec. eleje
Mas-i körte	I/331	középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Mello bárónő	IV/125	kicsi–középnagy	hasas csiga	szept. közepe–okt. eleje
Mérode esperese	I/321	középnagy–nagy	csigás gömb	szept.–okt.
Merriam	III/257	középnagy	lapított gömb	szept. eleje
Meuris	IV/425	középnagy	hasas csiga	szept.–okt.
Miganart Ágost	IV/425	középnagy–nagy	körtealakú	okt.–nov.
Millet vajonca	I/341	kicsi–középnagy	csigaalakú	okt.–nov.
Monchallard	IV/426	nagy–igen nagy	tompá kúp	aug. vége–szept. eleje
Mondelle	III/263	középnagy	hasas csiga	szept. közepe
Montgeroni vajonc	IV/426	középnagy	kúpos csiga	aug.
Montigny vadonc	IV/127	középnagy	hasas csiga	szept. 2. fele
Montlaur-i Rajmund	IV/427	nagy–igen nagy	körtealakú	okt.
Morny herceg	II/207	nagy–igen nagy	hasas körte	okt.–nov.
Mosselman tanácsos	IV/427	kicsi	tojásdad	dec.–márc.
Motte vadonca	I/257	középnagy	gömbölyded	okt.–nov.
Mouchy hercegnő	IV/129	nagy–igen nagy	hasas csiga	dec.–jan.
Muskotályos narancskörte	III/259	középnagy	gömbölyded	aug. 1. fele
Muskotályos vadonc	IV/428	középnagy	tompá csiga	dec.
Müller elnök	IV/131	nagy	hasas körte	szept. 2. fele
Naghin ízletes	IV/428	nagy	tompá csiga	nov.
Naghin vajonca	II/181	nagy–középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Nagy bergamot	IV/428	kicsi	gömbölyded	szept.–okt.
Nagy fügekörte	II/145	nagy	hosszúkás körte	okt. eleje–dec.
Nagy Lujza	IV/429	nagy–igen nagy	tompá kúp	okt.
Nagy mandulakörte	IV/429	nagy–igen nagy	tompá kúp	szept.–okt.
Nagy vajonca	II/1	kicsi–középnagy	gömbölyded	szept.–nov.
Nánási korai körte	III/265	kicsi	tojásdad gömb	júl. közepe–vége
Nantesi Mária	II/201	kicsi	tojásdad csiga	szept. közepe
Nantesi vajonc	III/319	középnagy	hosszúkás körte	aug. vége–szept. eleje
Napoleon herceg	II/149	középnagy	hasas csiga	aug. 1. fele–okt.–nov.
Napoleon Savinien	II/185	középnagy	hasas csiga	szept.–okt. közepe

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érés idő
Napoleon vajonca	I/251	középnagy	hasas körte	okt.–nov.
Navez kolmárja	IV/430	nagy–középnagy	tojásdad	szept. eleje
Nélis Anna	IV/431	középnagy	csigaalakú	márc.–ápr.
Nélis Borka	II/67	középnagy	csigás gömb	júl. vége–aug. eleje
Nélis doktor	III/267	kicsi–középnagy	kúpos tojásdad	szept. közepe
Nélis téli körtéje	I/199	kicsi–középnagy	gödrös gömb	okt.–nov.
Nemes kolmár	I/255	középnagy	kúpos körte	okt.–dec.
Nemes Krasszán	II/63	középnagy	gömbölyded	okt. vége–dec.
Német bergamot	III/273	nagy–igen nagy	lapított gömb	szept.–okt.
Nemours herceg	IV/39	középnagy	tojásdad	szept. közepe
Nina	IV/79	kicsi	kúpos tojásdad	aug. 1. fele
Nivelles-i vajonc	IV/95	középnagy	csigás gömb	szept. közepe–okt. eleje
Noisett Lajos	II/27	középnagy	csigás gömb	szept.–okt.
Nővérek körtéje	IV/97	középnagy	kúpos tojásdad	szept. 2. fele
Nyári cukorkörte	III/269	kicsi	tojásdad	aug. 1. fele
Nyári érmes	IV/431	középnagy	csigaalakú	aug. eleje
Nyári esperes	I/285	középnagy	hasas csiga	aug. 2. fele
Nyári Kálmán körte	I/273	nagy–középnagy	hasas körte	aug. vége–szept.
Nyári kobak	III/271	középnagy	kabakszerű	aug. közepe–vége
Nyári kolmár	IV/41	középnagy	hasas tojásdad	szept. közepe
Nyári nagy bergamot	IV/109	középnagy	zömök csiga	aug. 2. fele
Nyári Szevasztopol	II/21	középnagy	tojásdad	júl. vége–aug. eleje
Nyári tojáskörte	IV/431	kicsi	tojásdad	aug.–szept.
Nyári zöld vajonc	IV/105	középnagy	tojásdad	aug. 2. fele
Nyárig tartó körte	IV/9	középnagy	gúlaalakú	dec.–febr.
Oberdieck kobakja	III/277	nagy	hosszúkás körte	szept. közepe
Ontario körte	II/153	középnagy	kúpos tojásdad	szept. 1. fele
Osband nyári körte	IV/432	középnagy	tojásdad	aug.
Oswego vajonc	I/295	kicsi–középnagy	lapított gömb	szept. vége–nov. eleje
Ott körtéje	IV/432	kicsi–középnagy	tompa csiga	aug. eleje
Ottubay pirók	II/141	kicsi	hosszúkás füge	aug. eleje
Oudinot vajonca	I/319	középnagy	tompa csiga	szept.–okt.
Ovyn Szerafin	IV/433	kicsi–középnagy	tompa csiga	aug. vége
Őszi bergamot	II/203	középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Őszi kolmár	I/203	kicsi–középnagy	tompa csiga	okt.–nov.
Őszi kurtaszárú	II/5	középnagy	lapos gömb	szept.–okt.
Őszi orsókörté	IV/433	középnagy	hegyes kúp	szept.
Palandt vajonca	IV/434	kicsi–középnagy	kabakszerű	aug. vége–szept.
Palkonyai cukorkörte	III/281	kicsi	tojásdad	aug. közepe
Papkörte	II/53	nagy–igen nagy	hasas körte	okt.–nov.
Párisi gróf	IV/434	középnagy	tojásdad	szept.–nov.
Payen vajonca	II/55	középnagy	kúpos csiga	szept.–okt.
Pertusati	III/279	középnagy	gömbölyded	szept.
Péter bátya	IV/435	középnagy	hasas kúp	szept.–okt.
Pettyes töviskörte	IV/435	középnagy	hosszúkás kúp	szept.–okt.
Philadelphia	IV/435	nagy	csigaalakú	szept.
Pirmez miniszter	IV/45	középnagy	hasas csiga	okt.–nov.
Piros bergamot	IV/436	középnagy	gömbölyded	szept.–nov.
Piroska körte	I/323	középnagy	hosszúkás csiga	szept.
Pisztráng körte	I/269	középnagy	kúpos henger	okt.–nov.
Plantagenet	IV/436	középnagy–nagy	tojásdad	szept.–okt.
Pratt körte	IV/437	középnagy–nagy	gömbölyded	aug. vége–szept. eleje
Pringalle vajonca	III/285	középnagy	tojásdad	szept.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcshalak	Érés idő
Priou körte	III/283	középnagy	gömbölyded	nov.–dec.
Puebla körte	II/155	középnagy	hasas tojásdad	szept. közepe
Püspök csemege	IV/437	kicsi–középnagy	tompá csiga	nov.–dec.
Quessoy nyári vadonca	III/289	kicsi	tojásdad gömb	aug. közepe–vége
Quimper vajonc	IV/15	kicsi	hasas tojásdad	júl. vége–aug. eleje
Quintinye	III/287	nagy–igen nagy	csigás gömb	nov.–dec.
Renetszerű bergamot	II/7	középnagy	tojásdad	aug.–szept. közepe
Révész Bálint	IV/437	középnagy	hasas körte	nov. közepe
Rey Leó	III/291	középnagy	gömbölyded	szept. közepe–okt. vége
Rheimsi pirók	IV/37	kicsi	hosszúkás csiga	aug. 2. fele
Rokkantak kolmárja	III/295	nagy	tompá kúp	nov.–jan.
Rokkantak vadonca	II/197	nagy–középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Római király	II/85	középnagy	csigás körte	aug. vége–szept.
Romhányi hájkörte	IV/438	középnagy	gömbölyded	szept.
Rostietzi pirók	II/37	kicsi–középnagy	hosszúkás kúp	aug. közepe
Rousselon körtéje	IV/81	középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Royer Ágost	III/293	középnagy	tompá csiga	szept. 2. fele
Sabine	IV/438	középnagy	kúpos csiga	okt.–dec.
Saint-Amand-i vajonc	III/297	középnagy	tojásdad gömb	szept. közepe
Saint-Auebert-i vajonc	IV/439	középnagy–nagy	körtealakú	szept.–okt.
Saint-Ghislain-i körte	III/299	középnagy	tojásdad csiga	szept. közepe
Saint-Waasti vadonc	IV/439	középnagy	hasas csiga	szept.–novt.
Samoyeau vajonca	IV/87	középnagy	hasas csiga	aug. vége–szept. eleje
Sannier bergamot	IV/440	középnagy	kúpos gömb	márc.–máj.
Scheidweiler vajonc	IV/440	középnagy	körtealakú	szept. 2. fele
Schönlin téli vajonca	II/161	középnagy	hasas kúp	nov.
Sdegnata	IV/441	nagy–igen nagy	tojásdad	aug. 2. fele
Seckel körte	IV/441	kicsi	hasas csiga	szept. közepe
Sényi vajonca	IV/171	középnagy	tojásdad	szept. közepe
Serres Olivér	III/275	középnagy	almaalakú	nov.–dec.
Sibour érsek	IV/89	középnagy	tojásdad	szept. közepe–okt. eleje
Sickler frank hölgye	IV/442	középnagy	lapos körte	nov.–jan.
Silvangei körte	II/157	kicsi–középnagy	gömbölyded	szept. közepe
Silvester körte	II/199	középnagy	hasas csiga	szept. eleje
Six vajonca	I/299	középnagy	hasas körte	okt.–nov.
Sós körte	IV/442	középnagy	lapos körte	nov.–jan.
Soulersi bergamot	IV/442	középnagy	tojásdad	nov.–márc.
Spaë vajonca	II/163	középnagy	csigás körte	szept. közepe
Spoelberg körte	II/159	középnagy	tojásdad körte	szept.–okt. közepe
Stein János	IV/113	középnagy	tojásdad	szept. vége–okt. eleje
Sterckmans vajonca	I/279	középnagy	hasas csiga	nov.–dec.
Stevens magonca	IV/442	középnagy	kúpos gömb	szept.
Stresa-i szép	II/165	kicsi–középnagy	tojásdad	aug. 1. fele
Stuttgarti pirók	I/305	kicsi	körtealakú	aug. vége–szept. eleje
Szegény ember körtéje	IV/443	kicsi	tojásdad	júl.–szept.
Székely bergamot	IV/169	középnagy	hasas csiga	aug. 2. fele
Szent Mihály-napi körte	II/167	középnagy	körtealakú	szept. közepe–vége
Szép cukorkörte	IV/443	nagy–igen nagy	tojásdad	szept.–okt.
Szép hajadon körte	IV/444	középnagy	hasas körte	aug.–szept.
Szép Júlia körte	I/337	kicsi–középnagy	tojásdad	szept. vége–okt.
Szűz körte	IV/444	középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Takarék körte	I/221	középnagy	hosszúkás körte	júl. köz.–aug. eleje
Társulati esperes	II/169	nagy–középnagy	kúpos csiga	szept. vége–okt.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Társulati vajonc	II/171	középnagy	tojásdad körte	szept. közepe–vége
Tavaszi jó Lujza	IV/445	középnagy	tojásdad	febr.–ápr.
Téli esperes	I/249	nagy–igen nagy	lapos gömb	nov.–ápr.
Téli Kálmán	II/47	nagy–igen nagy	hasas körte	nov.–jan.
Téli kétszínű körte	IV/445	nagy	tompa körte	febr.–ápr.
Téli kurtaszárú	IV/445	nagy–igen nagy	körtealakú	márc.–máj.
Téli Vilmos körte	IV/446	nagy–igen nagy	tojásdad	dec.–febr.
Thirriot vajonca	IV/115	nagy–igen nagy	tojásdad	szept. vége–okt. közepe
Thompson	II/175	középnagy	kúpos csiga	szept.
Tirlemonti ízletes	IV/446	nagy–középnagy	tojásdad	jan.–márc.
Tongre-i körte	I/241	középnagy–nagy	hosszúakás kúp	szept. vége–okt. eleje
Tortelon cukorkörte	IV/446	kicsi	gömbölyded	nov.
Totleben tábornok	I/325	nagy–igen nagy	tojásdad körte	szept. vége–nov. eleje
Tougard kobakja	III/305	középnagy	kabakszerű	okt.–nov.
Toulouse-i kései körte	II/187	nagy–igen nagy	gömbölyded	okt.–nov.
Tournay-i bergamot	IV/7	középnagy	csigás gömb	szept. vége–okt. eleje
Tournay-i kis körte	IV/447	középnagy	hosszú tojásdad	ápr.–máj.
Tournay-i télikörte	I/309	középnagynagy	tojásdad gömb	nov.–dec.
Tömzsi körte	III/309	középnagy	hasas csiga	szept. eleje
Treyve-né körtéje	II/173	középnagy	csigás körte	aug. vége
Trousseau orvos	IV/447	nagy–igen nagy	hasas körte	okt.–nov.
Trycker bergamot	IV/53	kicsi	gömbölyded	aug. vége–szept.
Tuerlinckx	III/307	nagy	tojásdad	szept. vége–okt. eleje
Tyson körte	II/39	kicsi	csigás gömb	aug.
Udvári tanácsos	I/227	középnagy–nagy	körtealakú	szept. vége–okt. eleje
Új-Poiteau	III/311	középnagy	tojásdad	szept. közepe
Új-Zephirin	IV/448	kicsi–középnagy	lapított gömb	szept. vége–okt.
Ulmi vajonc	I/229	kicsi	tojásdad gömb	szept.–okt. közepe
Uwchlan	IV/448	kicsi	tojásdad	aug.
Vadász körte	IV/449	középnagy	tojásdad	szept.–dec.
Vaillant udvarnagy	I/223	nagy–igen nagy	tojásdad	szept.–nov.
Vaïsse tanácsos	II/193	középnagy	tojásdad	aug.–szept. eleje
Van Geert vajonca	I/317	középnagy	hosszúakás körte	aug. vége–szept.
Van Marum kobakja	II/71	nagy–igen nagy	kabakszerű	szept.–okt.
Van Mons ajándéka	IV/449	középnagy	csigaalakú	febr.–ápr.
Van Mons névtelenje	IV/450	középnagy	körtealakú	okt.–nov.
Van Mons vajonca	II/177	nagy–középnagy	kabakszerű	szept. vége–okt. eleje
Vanderwecken pirók	I/209	kicsi	tojásdad csiga	okt.
Varenne de Fenille vajonca	III/315	középnagy	gömbölyded	okt.–nov.
Vauquelin körtéje	III/313	középnagy	csigás körte	okt.–nov.
Vendée-i király	IV/167	középnagy	tojásdad	okt.–nov.
Vérbélű körte	IV/93	kicsi	gömbölyded	júl. vége–aug. eleje
Veress vajonca	IV/111	középnagy	kúpos csiga	szept. vége–okt. eleje
Verté-né körtéje	I/329	középnagy	csigás tojásdad	okt.–nov.
Vilmos körte	I/259	nagy–igen nagy	kúpos körte	aug.–szept. közepe
Virgouleuse	IV/450	középnagy	hosszúakás körte	okt. vége
Volkmarzeni körte	II/195	kicsi	tojásdad	szept.–okt. eleje
Wesztfáli harang körte	I/225	igen nagy	hasas körte	szept. 1. dekád
Wettereni vajonc	IV/91	középnagy	kúpos gömb	okt.–nov.
Wildeer marsall	IV/451	nagy–igen nagy	kabakszerű	okt.–nov.
Windsori körte	II/179	középnagy	hasas körte	aug. 1. fele
Witte János	IV/119	kicsi–középnagy	csigaalakú	szept. vége–okt. eleje

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Worentzow vajonca	III/317	középnagy	nyakas körte	szept.–okt.
Zamatos körte	IV/451	kicsi–középnagy	tojásdad	nov.–jan.
Zéphirin Grégoire	I/275	kicsi–középnagy	gömbölyded	okt.–nov.
Zichy Ottó gróf	IV/451	középnagy	kabakszerű	szept.–nov.
Zöld csemegekörte	IV/452	középnagy	körtealakú	aug.
Zöld Magdolna	II/11	középnagy	tojásdad gömb	júl. közepe

4. TÁBLÁZAT

A leírt körtefajták gyümölcsméret, -alak és érési idő szerinti megoszlása

Szempont	Fajták száma	%
Gyümölcsméret		
igen nagy	7	1,3
nagy–igen nagy	59	11,3
nagy	20	3,8
középnagy–nagy	42	8,0
középnagy	300	57,6
kicsi–középnagy	37	7,1
kicsi	57	10,9
Összes	522	100,0
Gyümölcsalak		
alma alakú	55	10,5
tojásdad	112	21,5
hordó alakú	13	2,4
kúp alakú	93	17,8
körte alakú	123	23,6
harang	64	12,3
megnyúlt körte	24	4,6
palack	38	7,3
Összes	522	100,0
Érési idő		
nyári (aug. végéig)	134	25,7
őszi (szept.–nov. vége)	341	65,9
téli (dec.–től)	44	8,4
Összes	522	100,0

5. TÁBLÁZAT

A Bereczki-féle szilvafajta-leírások jegyzéke (n = 137)

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Althann ringló	I/457	nagy	gömbölyded	aug. vége
Áttetsző ringló	I/459	nagy	lapított gömb	aug. vége–szept. eleje
Barack szilva	II/471	igen nagy	lapított gömb	júl. 2. fele
Barna Lujza	II/395	középnagy	lapos gömb	aug. közepe
Bavay ringló	III/523	nagy–igen nagy	tojásdad gömb	aug. vége–szept. eleje
Bazalicza szilva	III/525	nagy	vissz. tojásdad	aug. közepe
Behren's királyszilva	IV/369	középnagy	lapított gömb	júl. vége–aug. eleje
Beni-detto	IV/504	igen nagy	vissz. tojásdad	aug. vége–szept. eleje
Bergthold korai szilva	III/501	kicsi	tojásdad gömb	júl. vége–aug. eleje
Besztercei muskotály	IV/505	kicsi–középnagy	hosszúkás	szept. közepe

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érés idő
Besztercei szilva	IV/505	kicsi-középnagy	hosszúkás	szept. közepe
Biondeck korai szilva	II/507	középnagy	tojásdad	júl. 2. fele
Bohn mirabella	II/463	kicsi	tojásdad	aug. közepe-vége
Bollvilleri ringló	IV/506	nagy-középnagy	gömbölyded	aug. 1. fele
Bose piros szilva	III/517	középnagy	hosszú tojásdad	aug. 2. fele
Brahy ringló	IV/506	nagy	zömök tojásdad	szept. eleje
Brassai szilva	III/503	középnagy	lapított gömb	aug. vége-szept. eleje
Braunau kajszi-szilva	I/491	nagy	zömök tojásdad	aug. vége-szept. eleje
Bryanston ringló	IV/371	középnagy	tojásdad gömb	aug. vége-szept. eleje
Buchner királyszilva	II/487	középnagy	tojásdad	aug. 2. fele
Burdett Angelina	II/465	középnagy	tojásdad gömb	aug. közepe
Chalonsi kései	II/467	kicsi	tojásdad gömb	okt. -nov.
Cochet szilva	II/469	igen nagy	tojásdad	aug. eleje
Coë aranycseppje	I/461	nagy	tojásdad	aug. vége-szept. eleje
Columbia	II/459	nagy-igen nagy	lapított gömb	aug. közepe
Cooper nagy szilvája	II/475	középnagy	tojásdad	aug. 2. fele
Csúcsos szilva	II/479	középnagy	szívalakú	aug. eleje
Dániel	IV/359	nagy-igen nagy	tojásdad	aug. közepe
Decaisne szilva	I/463	nagy-igen nagy	tojásdad gömb	aug. vége-szept. eleje
Denniston piros szilva	II/489	nagy	tojásdad gömb	aug. közepe
Denniston sárga szilva	IV/507	középnagy	lapított gömb	aug. 2. fele
Dörell nagy szilva	IV/365	nagy	tojásdad gömb	szept. eleje
Egger Gusztáv	II/461	nagy	tojásdad	aug. vége-szept. eleje
Englebert herceg	II/455	nagy-igen nagy	tojásdad	aug. közepe
Esperen aranyszilvája	I/477	nagy	tojásdad gömb	aug. vége-szept. eleje
Fazekas duránci	IV/507	középnagy	vissz. tojásdad	aug. 2. fele
Fehér császárnő	I/485	középnagy-nagy	tojásdad gömb	szept.-okt.
Fehér diapré	III/497	kicsi	tojásdad	aug. 2. fele
Fehér királynő	II/457	középnagy	lapos gömb	júl. vége-aug. eleje
Finom jó	III/499	kicsi	tojásdad	júl. vége-aug. eleje
Firbas királyszilva	IV/508	nagy	hosszú tojásdad	aug. 2. fele
Flotow mirabella	II/453	kicsi	gömbölyű	júl. 2. fele
Francia narancsszilva	II/451	középnagy	zömök tojásdad	aug. eleje-közepe
Frankfurti	II/447	középnagy	tojásdad	aug. 2. fele
Freudenbergi korai	IV/508	középnagy	tojásdad	júl. vége-aug. eleje
Fultoni szilva	II/397	igen nagy	zömök tojásdad	okt. 1. fele
Gajdelli szilva*	IV/509	kicsi	kerekded	okt. eleje-közepe
Ginsborne szilva	II/497	középnagy	tojásdad	aug. közepe
Gondini szilva	II/431	nagy	gömbölyded	aug. közepe-vége
Gömöri nyakas	III/493	középnagy	nyakas	aug. vége-szept. eleje
Haffner őszi szilva	IV/508	középnagy	tojásdad	szept.
Hartwiss sárga szilva	II/449	középnagy	tojásdad	aug. vége-szept. eleje
Hegyes szilva	III/495	nagy-igen nagy	hosszú tojásdad	aug. közepe
Herrnhäusi nagy mirabella	II/433	középnagy	kerekded	júl. vége-aug. eleje
Hlubeck kajszi-szilva	II/505	nagy	tojásdad gömb	aug. 2. fele
Hosszú kék damaszkuszi	II/495	nagy-igen nagy	zömök tojásdad	aug. közepe
Izabella	II/493	nagy-igen nagy	heng. tojásdad	aug. 2. fele
Jefferson	I/465	nagy	tojásdad gömb	aug. 2. fele
Jeruzsálemi kék	II/443	nagy	tojásdad	aug. 2. fele
Jodoignei ringló	II/483	nagy	gömbölyded	aug. 2. fele

* Berezcki azonosnak tekintette a kőkényszilvával.

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Erési idő
Júliusi zöld ringló	II/445	nagy	heng. tojásdad	aug. közepe
Katalóniai szilva	II/435	kicsi	tojásdad	júl. 1. fele
Kék diapré szilva	I/495	középnagy	tojásdad	aug. közepe
Kék tojásszilva	III/509	nagy–igen nagy	tojásdad	aug. vége–szept. eleje
Kései mirabella	II/401	kicsi	gömbölyded	szept. közepe–okt. eleje
Kései muskotály	II/439	középnagy	gömbölyded	aug. vége–szept. eleje
Kirke szilvája	I/475	nagy	tojásdad gömb	aug. 2. fele
Korai kajszinszilva	II/441	középnagy	gömbölyded	aug. közepe
Korai kedvenc	II/391	kicsi	gömbölyded	júl. közepe
Korai nemes szilva	I/497	kicsi	tojásdad	júl. vége
Korai termékeny	II/427	középnagy	gömbölyded	júl. közepe
Korai zöltszilva	II/481	középnagy	tojásdad	júl. vége–aug. eleje
Kökényszilva*	IV/509	kicsi	kerekded	okt. eleje
Laubinger cukorszilva	III/511	középnagy	zömök tojásdad	aug. 2. fele
Lawrence ringló	II/485	középnagy	tojásdad gömb	júl. vége–aug. eleje
Lawson sárga szilva	III/513	középnagy	tojásdad gömb	aug. 2. fele
Lepine	II/437	kicsi	gömbölyded	szept. vége–okt. eleje
Létricourt szilva	III/515	nagy–igen nagy	hosszú tojásdad	aug. vége–szept. eleje
Liegel ikerszilva	I/483	nagy	lapos gömb	aug. vége–szept. eleje
Löweni szép	III/539	nagy–igen nagy	tojásdad	aug. 1. fele
Lucas királyszilva	II/477	nagy	tojásdad gömb	aug. közepe
Magyar datolyaszilva	IV/509	nagy	hosszúkás	aug. vége–szept. eleje
Mainzi korai	III/541	középnagy	tojásdad	aug. 1. fele
Majlandi császárszilva	II/429	középnagy	tojásdad gömb	aug. közepe–szept.
Margit szilvája	III/505	középnagy	gömbölyű	aug. vége–szept. eleje
Mármaros nyakas	II/423	középnagy	vissz. tojásdad	aug. vége–szept. eleje
Mas császárszilva	IV/361	igen nagy	tojásdad	júl. vége–aug. eleje
Maugeroni szilva	III/507	középnagy	lapított gömb	aug. vége
Meroldt ringló	II/425	középnagy	gömbölyű	aug. közepe–vége
Montfort	II/419	nagy	zömök tojásdad	aug. eleje
Nagy cukorszilva	III/535	középnagy	hosszú tojásdad	aug. 2. fele
Narancs szilva	II/421	nagy	tojásdad	aug. közepe
Normann perdrigon	II/499	nagy	gömbölyded	aug. vége–szept. eleje
Októberi violaszínű	II/415	középnagy	gömbölyű	okt. vége
Olasz kék szilva	I/489	középnagy	hosszú tojásdad	szept. közepe
Olasz zöld	II/417	középnagy	heng. tojásdad	aug. közepe
Onderka damaszcéna	III/537	középnagy	ferde gömb	aug. vége–szept. eleje
Oullinsi ringló	II/411	nagy–igen nagy	gömbölyded	júl. vége–aug. eleje
Öreglaki korai	IV/363	nagy	heng. tojásdad	aug. eleje
Őszi ringló	III/531	középnagy	tojásdad gömb	szept. közepe
Piros cseresnyeszilva	IV/510	középnagy	gömbölyded	júl. vége
Piros tojásszilva	II/503	nagy	tojásdad	aug. 2. fele
Piros Washington szilva	I/493	nagy	tojásdad	aug. vége
Pond magonca	I/467	nagy–igen nagy	tojásdad	aug. vége
Pontbrianti szilva	III/533	nagy	gömbölyű	aug. vége–szept. eleje
Prince császáringló	IV/510	nagy	tojásdad gömb	aug. 2. fele
Prince piros ringló	IV/367	középnagy	gömbölyű	aug. 2. fele
Prunus simonii	III/527	nagy	paradicsom	júl. vége–aug. eleje
Rademackers szilva	II/413	igen nagy	lapított gömb	aug. közepe
Reizensteini sárga	II/407	középnagy	tojásdad	aug. 2. fele
Royer kajszilszilva	I/481	nagy	gömbölyded	aug. 2. fele
Saint-Étienne-i szilva	III/529	középnagy	tojásdad	aug. 1. fele
Sárga kajszinszilva	I/499	nagy	tojásdad gömb	aug. 2. fele

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Sárga mirabella	II/473	kicsi	tojásdad	júl. vége–aug. eleje
Sárga úri szilva	II/393	kicsi	gömbölyű	aug. 1. fele
Sharp császárszilva	IV/511	középnagy	zömök tojásdad	aug. 2. fele
Smith úri szilva	II/409	nagy–középnagy	tojásdad	aug. eleje
Sötétkék tojásszilva	II/403	igen nagy	tojásdad	aug. közepe
Späth Anna	II/491	középnagy	tojásdad gömb	szept. 1. fele
Szent Katalin szilva	IV/511	középnagy	tojásdad	szept.
Szigeti zöld szilva	IV/357	nagy–igen nagy	gömbölyű	aug. eleje
Szívalakú cseresznyeszilva	II/405	középnagy	szívalakú	júl. vége–aug. eleje
Szüzpiros szilva	IV/512	középnagy	tojásdad	szept.
Tarka perdrigon	II/389	nagy	lapított gömb	aug. 2. fele
Úri szilva (kék)	III/519	középnagy	lapított gömb	júl. vége–aug. eleje
Van Mons piros szilvája	IV/512	nagy	lapított gömb	aug. 2. fele
Viktória királynő	I/479	igen nagy	tojásdad gömb	szept. eleje
Violaszínű császárnő szilva	II/501	középnagy	tojásdad	szept. közepe
Violaszínű királyszilva	III/521	középnagy	gömbölyded	aug. közepe
Violaszínű korai perdrigon	II/399	középnagy	gömbölyded	aug. 1. fele
Violaszínű ringló	I/471	nagy	gömbölyű	szept. 1. fele
Walesi herceg	I/469	középnagy	tojásdad	aug. vége–szept. eleje
Walter szilvája	IV/513	nagy	gömbölyded	aug. közepe
Wangenheim korai	I/487	középnagy	tojásdad	szept. eleje
Washington	I/473	nagy	tojásdad gömb	aug. 2. fele
Zöld datolyaszilva	IV/513	középnagy–nagy	hosszú tojásdad	szept.
Zöld ringló	IV/514	nagy–középnagy	gömbölyded	aug. 1. fele

6. TÁBLÁZAT

A leírt szilvafajták gyümölcsméret, -alak és érési idő szerinti megoszlása

Szempont	Fajták száma	%
Gyümölcsméret		
igen nagy	8	5,8
nagy–igen nagy	14	10,2
nagy	37	27,0
középnagy–nagy	5	3,7
középnagy	56	40,9
kicsi–középnagy	2	1,5
kicsi	15	10,9
Összes	137	100,0
Gyümölcsalak		
lapított gömb	14	10,2
gömb	39	27,7
elliptikus	28	16,8
tojásdad	39	32,2
szívalakú	3	2,2
megnyúlt	14	10,9
Összes	137	100,0
Érési idő		
korai (júl.)	21	15,3
középérésű (aug.)	107	78,1
kései (szept.–okt.)	9	6,6
Összes	137	100,0

7. TÁBLÁZAT

A Bereczki-féle cseresznyefajta-leírások* jegyzéke (n = 26)

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Baltavári ökörszem (Entz-féle)	IV/515	nagy	tompá szív	júl. eleje
Bordán halyag	IV/514	nagy	tompá szív	jún. 1. fele
Büttner-féle kései ropogós	IV/515	nagy	magas gömb	jún. vége-júl. eleje
Coburgi korai fekete	IV/515	kicsi-középnagy	tompá szív	máj. vége
Dönnissen sárga ropogós	IV/515	nagy	gömbölyded szív	jún. vége-júl. eleje
Elton	IV/515	nagy-középnagy	hegyes szív	jún. 2. fele
Fekete sas	IV/515	középnagy	tompá szív	júl. közepe
Fromm halyag	IV/515	nagy-középnagy	tompá szív	jún. vége
Germersdorfi nagy	IV/516	nagy-igen nagy	gömbölyded szív	jún. vége-júl. eleje
Glockner óriás	IV/516	nagy-igen nagy	tompá szív	júl. közepe
Heintze korai	IV/516	középnagy	tompá szív	máj. közepe
Jaboulay ropogós	IV/516	nagy	szívalakú	jún. 1. fele
Korkoványi	IV/516	nagy-igen nagy	lapított vese	júl. 2. fele
Korponai fekete ropogós	IV/516	középnagy	gömbölyded	jún. vége-júl. eleje
Krüger halyag	IV/516	nagy	gömbölyded szív	jún. 2. fele
Marienhöhe szépe	IV/516	középnagy	szívalakú	jún. 2. fele
Münchenbergi nagy	IV/516	igen nagy	tompá szív	júl. vége
Nagy fekete ropogós	IV/517	középnagy-nagy	tompá szív	júl. vége-aug. eleje
Nagy hercegnő	IV/517	nagy-igen nagy	tompá szív	júl. 2. fele
Nyársárdi fekete	IV/517	középnagy	lapított szív	júl. közepe
Paulisi nagy	IV/517	nagy	tompá szív	júl. 2. fele
Püspök cseresznye	IV/517	igen nagy	gömbölyded	júl. 1. fele
Schneider-féle kései ropogós	IV/517	igen nagy	tompá szív	jún. vége-júl. eleje
Spitz halyag	IV/517	középnagy-nagy	tompá szív	jún. 2. fele
Szucsai fekete ropogós	IV/517	középnagy-nagy	gömbölyded	júl. 2. fele
Zeinsbergi cseresznye	IV/517	igen nagy	tompá szív	jún. 2. fele

* Mohácsy-Maliga: Cseresznye- és meggytermesztés (1956)-ból kiegészítve.

8. TÁBLÁZAT

A leírt cseresznyefajták gyümölcsméret, -alak és érési idő szerinti megoszlása

Szempont	Fajták száma	%
Gyümölcsméret		
igen nagy	4	15,4
nagy-igen nagy	5	19,2
nagy	6	23,2
középnagy-nagy	5	19,2
középnagy	5	19,2
kicsi-középnagy	1	3,8
Összes	26	100,0
Gyümölcsalak		
gömbölyded	2	7,7
szív alakú	2	7,7
gömbölyded szív	4	15,4
tompá szív	15	57,8
lapított szív	1	3,8
lapított vese	1	3,8
magas gömb	1	3,8
Összes	26	100,0

Érési idő

korai (máj.–jún. eleje)	10	38,5
középérésű (jún. köz.–júl. eleje)	9	34,6
kései (júl. közepe–aug. eleje)	7	26,9
Összes	26	100,0

9. TÁBLÁZAT

A Bereczki-féle meggyfajta-leírások* jegyzéke (n = 17)

Fajtanév	Kötet/oldal	Gyümölcsméret	Gyümölcsalak	Érési idő
Chatênay szépe	IV/518	nagy	szívalakú	júl. vége–aug. eleje
Eugénia	IV/518	nagy	lapított gömb	jún. 2. fele
Hortensia királynő	IV/518	nagy–igen nagy	tojásdad gömb	júl. 2. fele
Kései amarella	IV/518	középnagy	gömbölyded	júl. eleje
Királyi amarella	IV/518	középnagy	gömbölyded	júl. eleje
Korai Hortensia	IV/518	nagy–igen nagy	tojásdad gömb	júl. vége
Köszemű meggy	IV/518	nagy	tompá szív	aug. eleje
Löweni korai	IV/518	nagy	lapított gömb	jún. 1. fele
Mindszenti meggy	IV/519	kicsi	gömbölyded	júl. 1. fele
Nagy Gobet	IV/519	nagy	lapított gömb	jún. vége–júl. eleje
Oignies-i apátnő	IV/519	nagy	gömbölyded	júl. közepe
Orániai piros	IV/519	nagy	gömbölyded	júl. közepe
Ostheimi meggy	IV/519	középnagy	gömbölyded	jún. 2. fele
Pándy meggy	IV/519	nagy	gömbölyded	jún. vége–júl. eleje
Planchory	IV/520	nagy–igen nagy	szívalakú	aug. eleje
Spanyol meggy	IV/520	nagy	gömbölyded	júl. eleje
Váltvaérő meggy	IV/520	nagy–középnagy	gömbölyded	júl. eleje

* *Mohácsy–Maliga: Cseresznye- és meggytermesztés (1956)-ból kiegészítve.*

10. TÁBLÁZAT

A leírt meggyfajták gyümölcsméret, -alak és érési idő szerinti megoszlása

Szempont	Fajták száma	%
Gyümölcsméret		
nagy–igen nagy	3	17,6
nagy	9	53,0
középnagy–nagy	1	5,9
középnagy	3	17,6
kicsi	1	5,9
Összes	17	100,0
Gyümölcsalak		
gömbölyded	9	11,8
tojásdad gömb	2	53,0
lapított gömb	3	17,6
szív alakú	2	11,8
tompá szív	1	5,8
Összes	17	100,0
Érési idő		
korai (máj. vége–jún. 1. fele)	3	17,6
középérésű (jún. köz.–júl. köz.)	9	53,0
kései (júl. 2. felétől)	5	29,4
Összes	17	100,0

11. TÁBLÁZAT

A Bereczki-féle fajtagyűjtemény faji és származási jellemzése

Eredet	Alma	Körte	Szilva	Cseresznye	Meggy	Együtt
Német	112	45	32	11	4	204
Magyar	87	23	12	8	2	132
Angol	55	12	18	1	0	86
Francia	54	181	28	4	8	275
Amerikai	28	22	15	0	0	65
Belga	24	223	15	2	1	265
Holland	24	9	0	0	1	34
Orosz	12	1	0	0	0	13
Osztrák	10	0	6	0	0	16
Olasz	7	5	4	0	0	16
Cseh	3	1	3	0	0	7
Kínai	1	0	0	0	0	1
Lengyel	1	0	0	0	0	1
Moldován	1	0	0	0	0	1
Norvég	1	0	0	0	0	1
Portugál	1	0	0	0	0	1
Spanyol	1	0	1	0	1	3
Svájci	1	0	1	0	0	2
Svéd	1	0	0	0	0	1
Szír	0	0	1	0	0	1
Török	0	0	1	0	0	1
Összesen	424	522	137	26	17	1126

12. TÁBLÁZAT

*Bereczki-féle gyűjteményes fajták származási helyének relatív aránya
(1126 fajtának a %-ában kifejezve)*

Származás	Alma	Körte	Szilva	Cseresznye	Meggy	Összes
Francia	12,7	34,7	20,4	15,4	47,1	24,4
Belga	5,7	42,5	11,7	7,7	5,9	23,5
Német	26,4	8,6	23,4	42,3	23,5	18,1
Magyar	20,5	4,4	8,8	30,8	11,8	11,7
Angol	13,0	2,3	13,1	3,8	0,0	7,6
Amerikai	6,6	4,2	10,9	0,0	0,0	5,8
Holland	5,7	1,7	0,0	0,0	5,9	3,0
Együtt	90,6	98,4	88,3	100,0	94,2	94,1

13. TÁBLÁZAT

A szerzőhajtások beszerzési időpontja szerinti statisztika

Év	Alma	Körte	Szilva	Cseresznye	Meggy	Együtt
1863	3	0	0	0	0	3
1864	2	2	0	0	0	4
1865	5	2	1	0	0	8
1866	0	1	0	0	0	1
1867	1	1	0	0	0	2
1868	3	18	6	0	0	27
1869	30	29	1	0	0	60
1870	57	83	21	0	0	161

Ev	Alma	Körte	Szilva	Cseresznye	Meggy	Együtt
1871	126	68	27	0	0	221
1872	70	75	12	0	0	157
1873	22	73	15	0	0	119
1874	28	77	24	0	0	128
1875	21	11	8	0	0	40
1876	2	7	2	0	0	11
1877	2	15	1	0	0	18
1878	5	2	1	1	1	10
1879	11	31	2	1	0	45
1880	11	4	3	7	1	26
1881	11	9	3	5	0	28
1882	6	1	1	8	7	23
1883	1	1	1	4	1	8
1884	4	1	0	0	7	12
1885	1	7	0	0	0	8
1886	1	2	0	0	0	3
1887	1	2	0	0	0	3
Összesen	424	522	137	26	17	1126

14. TÁBLÁZAT

A szerzőhajtás-küldő faiskolák és személyek statisztikája

Gyűjtemény	Alma	Körte	Szilva	Cseresznye	Meggy	Együtt
Oberdieck	183	133	65	10	9	400
Simon-Louis	61	159	33	0	0	253
Lucas	65	58	8	0	0	131
Van Mons Társaság	1	25	1	0	0	27
Leroy	0	27	0	0	0	27
Boisbunel	0	10	0	0	0	10
Feistkorn	3	6	0	0	0	9
Gauthier	0	0	0	0	5	5
Grégoire	0	0	0	0	1	1
KÜLFÖLDI	313	418	107	10	15	863
Glocker Károly	15	12	4	10	0	41
Veress Ferenc	5	32	0	0	0	37
Ottrubay Károly	5	7	11	0	0	23
Kovács József	6	13	1	0	0	20
Bodor Pál	8	5	0	0	0	13
Bencsik György	1	11	0	0	0	12
Nagy Ferenc	8	0	0	0	0	8
Entz Ferenc	0	1	2	2	0	5
Fazekas Károly	2	1	2	0	0	5
Urbanek Ferenc	4	0	0	1	0	5
Bereczki Máté	2	0	2	0	0	4
Dörgő Dániel	2	2	0	0	0	4
Brassai József	1	2	0	0	0	3
Beőr Kálmán	1	1	0	1	0	3
Csabóth Ferenc	2	1	0	0	0	3
P. Dániel Lőrinc	1	2	0	0	0	3
Török Géza	1	0	1	1	0	3
Uray Imre	2	1	0	0	0	3

Gyűjtemény	Alma	Körte	Szilva	Cseresznye	Meggy	Együtt
Vályi Elek	2	1	0	0	0	3
Balogh Ágost	1	1	0	0	0	2
Benkő Dénes	2	0	0	0	0	2
Budai József	2	0	0	0	0	2
ifj. Csókás József	0	2	0	0	0	2
Katona Zsigmond	2	0	0	0	0	2
Márton Ferenc	1	1	0	0	0	2
Mayer Antal	0	0	2	0	0	2
Náray Imre	2	0	0	0	0	2
br. Sina György	2	0	0	0	0	2
Sziklay Ede	2	0	0	0	0	2
Tamáty Károly	1	1	0	0	0	2
Vajna Károly	2	0	0	0	0	2
Vass Elek	2	0	0	0	0	2
Sármezey Antal	2	0	0	0	0	2
Simay Kristóf	1	1	0	0	0	2
Wolff Gyula	2	0	0	0	0	2
Bazsalicza Mátyás	1	0	0	0	0	1
Belke Tivadar	0	1	0	0	0	1
Belliss János	1	0	0	0	0	1
Bizonytalan	0	0	1	0	0	1
Bossányi Miklós	0	0	1	0	0	1
Buda Ádám	1	0	0	0	0	1
Csereklőy Károly	0	0	1	0	0	1
Grócz Béla	0	1	0	0	0	1
Guzman Dénes	1	0	0	0	0	1
József főherceg	1	0	0	0	0	1
Kisérleti Telep	1	0	0	0	0	1
Koch Károly	1	0	0	0	0	1
Kövér Gábor	1	0	0	0	0	1
Kövér Gusztáv	1	0	0	0	0	1
Lakody János	1	0	0	0	0	1
Megele Bertalan	0	1	0	0	0	1
Molcsány Gábor	1	0	0	0	0	1
Oláh Gyula	0	1	0	0	0	1
Oláh Károly	0	0	0	0	1	1
Oszczyty Mátyás	1	0	0	0	0	1
Petrovay György	1	0	0	0	0	1
Pólya István	0	0	1	0	0	1
Pozsolt Ádám	1	0	0	0	0	1
Sarkady Ferenc	1	0	0	0	0	1
Sárkány Gábor	1	0	0	0	0	1
Sármezey Ede	1	0	0	0	0	1
Somogyi Gyula	1	0	0	0	0	1
Somogyi Sámuel	1	0	0	0	0	1
Spachtholz József	0	0	1	0	0	1
Szokolczay Lajos	0	1	0	0	0	1
Trusza Lajos	0	1	0	0	0	1
Vilim János	0	0	0	0	1	1
Villási Pál	0	0	0	1	0	1
HAZAI	111	104	30	16	2	263
Összesen	424	522	137	26	17	1126

15. TÁBLÁZAT

A Bereczki-féle fajták beszerzésének összefoglaló statisztikája

Faj	Külföldi	%	Hazai	%	Fajták száma	%
Alma	313	73,8	111	26,2	424	37,6
Körte	418	80,1	104	19,9	522	46,4
Szilva	107	78,1	30	21,9	137	12,2
Cseresznye	10	38,5	16	61,5	26	2,3
Meggy	15	88,2	2	11,8	17	1,5
Összes	863	100,0	263	100,0	1126	100,0
%	76,6		23,4		100,0	

16. TÁBLÁZAT

A fajtadiverzitás jellemzése a gyümölcsméretés -alak, valamint az érési idő megoszlási %-ok alapján

Gyümölcsfaj	Gyümölcsméret		Gyümölcسالak		Érési idő	
	n	CV, %	n	CV, %	n	CV, %
Alma	7	132,5	6	86,3	3	117,6
Körte	7	136,0	8	62,5	3	87,3
Szilva	7	104,9	6	73,3	3	117,0
Cseresznye	6	40,6	7	137,4	3	17,7
Meggy	5	96,8	5	94,6	3	54,1

DEZSŐ SURÁNYI

THE 140 YEARS OLD GENE BANK IN KUNÁGOTA

Máté Bereczki was born to an impoverished noble family, on 22 September 1824 in Romhány. Following the 1848 march revolution he fought in the war of independence as a young lawyer. He became a fugitive for seven years, utilizing his experience as gardener while hiding at his friends' estates. In the 1856 general amnesty his future was finally settled but he worked in a public office (as a notary) only for two years.

For the invitation of Antal Sármezey he later moved to the Kunágota farmstead at Mezőkovácsháza, and became a domestic instructor. Bereczki spent 33 years in Kunágota where he established a huge orchard and also leased about 50 acres of land. He laid the foundations for Hungarian pomology, leaving a rich legacy of literature and correspondence for posterity. He made an exceptional genetic collection but his efforts to regenerate and re-plant old species exhausted his health. He died in pneumonia on 9 December 1895. The internationally renowned pomologist was buried in Kunágota.

Bereczki recognized the possibilities and future of Hungarian pomology and was able to considered fruit production as a market value.

His main work, "The outlines of pomology", vols. I–IV was published at Arad, in the press of István Gyulai in 1877–1887. The first volume was published in 1877 (the second edition in 1886), the second volume in 1882 (second edition in 1899), and the third in 1887. His great work consisted of longer and shorter genus-descriptions – the later compiled "5th volume" collected his scholarly writings. The five volumes together consisted of 2206 pages, giving a detailed description of 311 genera of apple, 356 of pear

and 116 of plum (altogether 783) and a shorter depiction of 113 genera of apple, 166 of pear, 21 of plum and 26 of cherry and 17 of sour cherry (altogether 343). The two page genus-descriptions are organized meticulously, according to the same norm (15 aspects), including that of: origin, time of ripening, quality, size, form, color, internals, its wood, its burgeons etc., including an ecological and landscape description and reference.

His statistical surveys, based on modern pomological aspects, are also interesting. The ratio of the different genera, the size of fruits and the time of ripening provide especially valuable information.

Genera	„Recent” genus	Large fruit	Late-, or winter ripening
Apple	8,3	20,8	13,5
Pear	6,1	16,4	8,4
Plum	10,9	43,0	6,6
Cherry	15,4	57,8	26,9
Sour-Cherry	17,6	70,6	29,4

The genera enumerated in his “The outlines of pomology” came from seven countries, most of them being French (24,4 per cent) and Belgian (23,5 per cent), quite a number coming from Germany (18,1 per cent) and also from Hungary (11,7 per cent) England (7,6 per cent), America (5,8 per cent) and Holland (3,0). An interesting data is the ratio of the different genera from different countries: in the Mezőkovácsháza and later Kunágota collection most of the apple (26,4 per cent), plum (23,4 per cent) and cherry (42,3 per cent) genera came from Germany, most of the pear (42,5 per cent) came from Belgium, and cherry (46,1 per cent) came from France.

Genum-purchase, took place mostly in 1870–74, when altogether 787 (69,9 per cent) different kind of fruit-genus was purchased and naturalized – requiring a high degree of organization and attention. It was even for experts of the field amazing that the purchasing of these genera was concentrated to such a short period of time. Calculating budding-deficit/wastage, approximately 24–30 thousand budding had to be performed per genum.

Berecki had established scientific relations with several notable experts of the field, publishing his observations in German, French and Belgian scholarly journals – and of course wrote quite a number of Hungarian publications. A number of genera was sent by Oberdieck (Jeinsen), Lucas (Reutlingen) and Feistkern (Meiningen); from among the French nursery garden owners the Simon-Louis brothers (Planières), Leroy (Angers), Gauthier (Paris), Grégoire (Jodoigne) and Boisbunel (Rouen) were his most important partners.

Following the Compromise of 1867, the most prestigious personalities of the fruit-tree collectors were György Bencsik (Szarvasgede), Pál Bodor (Kolozsvár), Dániel Dörgő (Mezőtúr), Ferenc Entz (Buda), Károly Fazekas (Lekehalma), Károly Glocker (Enying), József Kovács (Bátorkeszi), Ferenc Nagy (Kolozsvár), Károly Ottubay (Arad) and Ferenc Verness (Kolozsvár). Some other notable great persons of the age belonged to this circle: the opulent baron György Sina (Nagyfalu), Crown-Prince József (Kisjenő), the parish priest Mátyás Bazalicza (Pereszlény), prebend Ferenc Urbanek (Pozsony), György Petrovay (Nagykőrű) and Pál Villási (Keszthely) with whom Berecki had the most confidential association.

His domestic partners worked on the Great Plain (30), in Trans-Danubia (51), in Upper Hungary (72) and in Transylvania (110). It is a sad fact that Berecki's genera-collections are today not at the service of horticulture-research and mother-spawn production.

BOGNÁR BULCSU

A TANYAPOLITIKA ÉS A HAJNAL-I TÁRSADALOMELMÉLET KETTŐSSÉGE ERDEI FERENC: MAGYAR TANYÁK CÍMŰ MŰVÉBEN

Az 1940-es évek eleje cezúrát jelent Erdei munkásságában. Ez a pár év pályáján nem csupán tanyakoncepciója, hanem egész korábbi szociográfus munkássága és egyúttal társadalomfelfogása újragondolásának az időszakát jelenti. Ebben különösen fontos szerepe volt a kor-szakban és sajnálatos módon azóta sem kellőképpen méltányolt Hajnal István írásai megismerésének.¹ Hajnal társadalomelméletének beemelése, az ok- és szokásszerűség tipológiájának történeti alkalmazása megtermékenyítően hat Erdeire, amelyet a Hajnalról szóló elemzés,² illetve az 1941/42-es esztendő két kötete, *A magyar paraszttársadalom*,³ a *Magyar tanyák*⁴ is bizonyít. Ez a két írás témájának különbözősége ellenére magán viseli Hajnal hatását,⁵ és legfőképpen a hajnali társadalomszemlélet eredményeképpen ez a két munka jelentősen meghaladja a megelőző időszak szociográfiáinak a színvonalát. Az elemzésem középpontjában álló *Magyar tanyák* fontosságát ezentúl az is adja, hogy Erdei ahhoz a kérdéshez megy vissza, amely munkássága alapkérdésének tekinthető, és amely az első írásoktól⁶ kezdve kardinális szerepet játszik társadalomképében. A pályakezdéstől egészen a kéziratos írásig⁷ a külterületi tanya mezőgazdasági termelésben látja az egész magyar polgári átalakulás letéteményesének tekintett alföldi mezőváros társadalomfejlődésének az alapját. Ez az oka, hogy a tanyáknak a paraszti társadalomfejlődésben betöltött szerepét vizsgáló munka, amely most már a hajnali társadalomszemlélet szemüvegén keresztül láttatja a tanyai termelés jelentőségét, a legfontosabb Erdei-írások közé sorolható.

A tanyakérdéshez való visszatérés tehát egy új összegzés lehetőségét adja. Másrészt azonban a tanyakérdés tematizálása Erdei számára mindig „veszélyeket” rejt magában, hiszen

1 Hajnal István történelemszemléletének és társadalomképének megismerése minden bizonnyal a Hajnal-tanítvány Majláth Jolánnak és Márkus Istvánnak köszönhető, akikkel Erdei az 1930-as évek végén, az 1940-es évek elején kerül kapcsolatba.

2 Erdei Ferenc: Történelem és szociológia. Társadalomtudomány, 1942. 4–5. szám, 463–496.

3 Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. Franklin Társulat, Budapest, 1941.

4 Erdei Ferenc: Magyar tanyák. Athenaeum, Budapest, 1942.

5 Hajnalnak Erdeire gyakorolt hatásáról lásd Lakatos László: Hajnal István hatása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 109–116.

6 Erdei tanyakoncepciója különösen három fontos pályakezdő írásában fogalmazódik meg: Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. Népkünk és Nyelvünk, 1932. 4–6. füzet 81–91., 7–10. füzet 140–148., 11–12. füzet 193–198.; *Uő*: A makói parasztság társadalomrajza. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó, Makó, 1934.; *Uő*: Magyar gazdaságtudomány. Magyarságtudomány, 1935/2. 137–148., 1936/1. 143–154., 1936/2. 251–263.

7 Itt az 1943/44 táján keletkezett, csak Erdei halála után publikált szövegről van szó. Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között I–II., Valóság, 1976/4. 23–53., ill. 1976/5. 36–58.

az egész parasztság társadalmi és politikai emancipációját az 1930-as évek híres szociográfiáiban⁸ meglehetősen nagy elfoglaltsággal mindössze egy, többségében az írás születésekor erősen visszaszoruló tanyatípushoz kapcsolta. Ez magyarázza, hogy noha az Erdei által leginkább ismert területről van szó, épp a politikai szándék által meghatározott értékhangsúly miatt a tanyáról és az alföldi mezővárosról szóló értékelései tartalmazták emancipatorikus programjának ideológiai alátámasztása miatt a legtöbb következtetlenséget.⁹ A legelső írásoktól meglévő tematikus és ideológiai kontinuitás ellenére azonban *Magyar tanyák*-ban sok tekintetben új szintézist tudott létrehozni, hiszen Erdei a kötet elméleti fejtegetéseiben többnyire sikeresen kerüli ki azokat a csapdákat, amelyeknek a Hajnal-hatást megelőző monográfiákban áldozatul esett. A kötetben a szakszerűsége törekvés – a korábbi művekkel szemben – nem csupán pusztán szándék, hanem többé-kevésbé sikerrel alkalmazott eljárás. A társadalomtudományos igényesség mellett a történelmi tabló hitelessége is kiemelést kíván. Az Erdeinél mindig ingatag lábakon álló történetiség ebben a műben komoly segítséget kap Hajnal társadalomfelfogásától. Ez teszi hitelessé Erdei történeti fejtegetéseit, amelyeket korábban meglehetősen egysíkú társadalomszemlélet jellemzett. A hajnali történetiség eredményeképpen differenciáltabb, az eltérő társadalomtörténeti előzményeket inkább figyelembe vevő társadalomrajz jellemzi ezt a művet.

A *Magyar tanyák* előrelépése a korábbi művekhez képest már a tanya meghatározásában is kiviláglik. Erdei szakítva az egyes tudományágak (településföldrajz, statisztika, gazdaságtan, néprajz) definíciójával, a társadalomtudományi megközelítés fontosságát hangsúlyozza. Úgy látja, hogy az ő szociológiai megközelítése képes az egyes értelmezések egyoldalúsága helyett olyan általános meghatározásra, amely magában foglalja a résztudományok eredményeit, és egyúttal az összes társadalmi összefüggés kiemelésével új minőséget teremt a jelenység magyarázatában. A tanya ez alapján, szűkebb értelemben olyan magányos telepet jelent, amely kívül esik a központi településen, és amely östermelői célt szolgál, de ezzel együtt nem kíván folyamatosan letelepült életmódot a termelőktől. A tanya tágabb értelemben pedig magában foglalja mindazon szórványtelepüléseket, farmokat, magányos pusztákat is, ahol az östermelés állandó megtelepüléssel jár együtt, de nem szakad el teljesen a központi településtől. A tanya szociológiai szemléletét a definíción túl az emeli ki az egyes szaktudományok közül, hogy „a tanya nem más, mint egy társadalmi szerkezetiség, éppen úgy, mint a falu vagy a város. Adott táji lehetőségek, bizonyos jogi feltételek közt, különleges gazdasági erők által, a nomád hagyomány alapján kialakult települési-társadalmi forma. S a lényege ennek a tanyai társadalmi formának, hogy nem egynemű kisebb egység, mint a falu, vagy a szórvány vagy a város, hanem egy különmemű kisebb egységekből összetevődő nagyobb társadalmi egységnek az egyik része: városrész vagy falurész. Ám nem a közönséges értelmű falunak vagy vá-

8 Gyakorlatilag A magyar paraszttársadalom előtt keletkezett híres szociográfiákra (Futóhomok, Parasztkok, Magyar város, Magyar falu) mind jellemző ez az értelmezési keret.

9 Erdei korábbi korszakában született műveiben tetten érhető ideológiai mozzanatokról lásd *Bognár Bulcsu: Népi szociográfia és társadalomtudomány. A vallásszociológiai kiindulás értékmozzanatai* (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről). Életünk, 2004/6. 523–532.; *Uő: Népi szociográfia és társadalomtudomány II. Társadalomértelmezés az alföldi mezőváros bűvöletében* (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről). Életünk, 2004/9. 823–831.; *Uő: Népi szociográfia és társadalomtudomány III. Erdei „organikus” társadalomfelfogása* (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről). Életünk, 2004/11–12. 1062–1070.; *Uő: Népi szociográfia és társadalomtudomány IV. Az etnocentrizmus buktatói* (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről). Életünk, 2005/3.; *Uő: Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc Parasztkok című művének társadalomszemléletéről. Társadalomkutatás 2005/1.; Uő: Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–1938). Valóság 2005/1. 48–73.*

rosnak az egyik összetevő része, hanem egy várost és vidékét egybefoglaló nagyobb társadalmi egységnek a társadalmi formája.”¹⁰

A *Magyar tanyák* Erdei által képviselt társadalomtudományos megközelítése két feladatra is vállalkozik. A társadalmi szerkezetiség középpontba állításával a tanyák kialakulásának történeti folyamatát, a létrejöttükben érvényesülő törvényszerűségeket vizsgálja, amely a tanyaszociológiáját képezi. A tanyák konkrét helyzetének elemzésével pedig a magyar tanyák szociográfiáját végzi el. A *Magyar tanyák* újdonsága, hogy Erdei szerint a tanyák kialakulásának általános feltételei között a tájnak és a mezőgazdasági termelés törvényszerűségeinek jelentős szerepe van. A talaj- és domborzati viszonyok éppúgy kialakítják a települések viszonyait, miként a mezőgazdasági termelés szabályszerűségei is. E két törvényszerűség mellett Erdei szerint a társadalmi törvények hatása is lényeges tényező a települési formák létrejöttében. Értelmezésében e három determinizmus együttesen képes a település formáit alakítani, anélkül, hogy ezeknek a sokszor ellentétes hatásoknak az eredője megrajzolható lenne. Erdei megfogalmazásában „a tájnak, a gazdaságnak és a társadalmi viszonyoknak eltérő irányú törvényszerűségei, illetve tendenciái érvényesülnek és történeti esetlegesség, hogy mikor melyik tényező ereje érvényesül döntő mértékben”.¹¹ A védelmi szempontok, a szűkebb közösség viszonyai, a társadalom szerkezetisége vagy a földbirtoklás rendje mind alakíthatják a települési formákat, de döntő szereppel nem rendelkeznek. A korábbi művek társadalomszemléletéhez mérten szintén jelentős előrelépés, hogy Erdei hangsúlyozza: a népiség jellegének nincs településtípusokat meghatározó jelentősége, hiszen a népi hagyomány nem valamilyen alkati hagyománynak a közvetlen megjelenést jelenti, hanem egy olyan kultúrának a hagyományát, amelyet számtalan (táji, gazdasági, társadalmi) tényező hoz létre.

Erdei megközelítésében a magyar tanyarendszer kialakulásának okai sem fejthetők fel egydimenziós magyarázattal, hiszen „nem egyszeri vagy kétszeri történeti események szülöttei a magyar tanyák, hanem hosszú és folyamatos történeti fejlődésnek az eredményei, ami közben különböző alakító tényezők találkoztak sajátos történeti együttesben, és napjainkra olyanná formáltak tanyarendszerünket, amilyennek ma szemléljük”.¹² A kialakulásban egyaránt szerepet tulajdonít a nomád települési kultúrának,¹³ amely megőrizte az osztott települési elvet, miként a gazdasági, társadalmi viszonyrendszer későbbi sajátosságainak. A honfoglalás kori megszállás idején az ázsiai pusztákról hozott állattartó szálláshelyek rendje tehát fontos előzménye a tanyák kialakulásának, de Erdei számára a Duna–Tisza medencéje tagolt és kifomálódott tájának földrajzi tényezői azok, amelyek „döntően meghatározták az új haza megszállását és később is elsődrendű tényezőjévé lettek a magyar települések alakulásnak”.¹⁴ Eszerint a földrajzi eltérések strukturálják elsősorban az alföldi és dunántúli eltéréseket a települések szerkezetében. Tanyai települések ilyenformán leginkább az Alföldön jöttek létre, elsősorban ott, ahol kisebb nemzetségek települtek le, és nem alkottak zárt, falurendszerű szerkezetet, hanem szétszórtnak telepedtek le. Erdei szerint tehát tanyák a honfoglalás idején ott alakultak ki, ahol hiányoztak a falu vagy város kialakulásnak társadalmi feltételei, „az egy helyre való teljes letelepülés által kialakuló elmélyült és szakszerű hagyományalakulás és formaképződés”.¹⁵

10 Erdei: *Magyar tanyák*. 37.

11 Uo.: 42–43.

12 Uo.: 50–51.

13 Ez a felfogás nyilvánvalóan Györffy István hatását tükrözi. (Erdeire nagyban ható munkája: A magyar tanya. Földrajzi Közlemények 1937/4–5.)

14 Erdei: *Magyar tanyák*. 52.

15 Uo.: 57.

Erdei a tanyák szociológiájában a tanyás településtípus történeti fejlődését is nyomon követi. Így mutat rá arra, hogy a középkor évszázadaiban a földművelés kiterjedésével a téli szállások folyamatosan faluvá alakultak, és csak elszórtan maradt meg az akolkertes rendszer hagyománya, ahol változatlanul a legeltető állattartás dominált. Ezekben a vidékeken sajátos magyar falu- és városfejlődés indult meg, amely megőrizte a külső telephelyek nomád hagyományát. A kun betelepülés és a tatárjárás következtében ez a hagyomány kiterjedt más területekre is. A török hódítás mégis egy kialakult rendi struktúrájú társadalmat ért el, ahol a kettős szállásrendszer hagyománya csak kis mértékben őrződött meg. A török időszak azonban az Alföldön elpusztította a középkori falvakat, és a települések agrárvárosként visszatértek a nomád hagyományú települési formához. A XVIII. századi új telepítések pedig ezt az állattartásra berendezkedett, külső és belső telephelyre osztott települési formát erősítették meg. A *Magyar tanyák*-ban Erdei kiemeli, hogy ennek a mintakövetésnek okát sem a népi-ségben vagy a sajátos történeti hagyományban kell keresni, hanem a termelési feltételek determináló hatásában. Vagyis Erdei világossá teszi, hogy a speciális gazdasági helyzetre való reagálás alakítja ki az újkori tanyás települések típusát.

Erdei a tanyarendszer kialakulását és a sajátos formaképződés összefüggéseit is a történelmi változás folyamatában ábrázolja. E változástörténet nyomon követése különlegesen fontos társadalomszemlélete és tanyakoncepciója megértésének szempontjából. Erdei rámutat arra, hogy a tanyarendszer első korszakában a gabonatermelés konjunktúrájának köszönhetően a korábban egyedüli állattartás mellett megjelennek a földművelő tanyák is, mivel a központi településtől egyre távolabb kerülő, újonnan feltört földeket csak a külső telephellyel együtt érdemes megművelni. Erdei szerint ezeknek a tanyáknak a kialakulásához elengedhetetlen volt a rendi kötöttségeknél szabadabb társadalom, amely megtartotta vagy kialakította a települési önszerveződés autonómiáját. A civistársadalom által kialakított szántóföldi tanyás termelés azonban Erdei szerint nem a rendiségből, hanem közvetlenül „a nomád osztályszerűen tagozódó társadalom légköréből tartott egyenesen a polgári osztálytársadalom világa felé”.¹⁶ A rendi társadalmat kikerülő társadalomfejlődés ekképpen nem viseli magán az európai rendiségre jellemző jegyeket. Ahogy Erdei a hajnali társadalomértelmezéssel operálva fogalmaz: itt nem jött létre paraszti társadalom, miként nem figyelhető meg a kis egységekbe való bezárkózás, a részletesen meghatározott és az egyén számára érthetetlen alá-fölérendelődés, a szakszerűség aprólékos kimunkálása.

Noha a tanyarendszer változásaiban Erdei jórészt a pályakezdés írásainak korszakolását használja, a hangsúlyok módosulása itt is koncepcionális változásokat hoz magával. Erdei itt azt mutatja be, hogy a tanyarendszer második korszakában (a XIX. század közepétől) a nagycsaládi szervezeten alapuló tanyai termelés folyamatosan felbomlik. A gabonakonjunktúra feljutatódásával, a népesség számának növekedésével az eddigi földterületek már nem elegendőek a mezőgazdasági termelésre. A terjeszkedés a belső és külső legelőterületek föltörésével, tehát a belső területek kettéválasztásával, a külső legelők szántóterületté alakításával történik meg. Ezzel egy időben a termelés belterjessé válása (az ugar elhagyása, a vetésforgó, a trágyázás bevezetése) és a speciális kultúrák (paprika-, hagyma-, zöldségtermelés) megjelenése figyelhető meg. A termelés szerkezetének megváltozása magával hozza a munkaszükséglet megnövekedését is, miáltal a korábbi időszakos tanyai kinntartózkodás helyett folyamatos ottlakásra kényszerül a mezőgazdasági termelők egy része. A gazdasági szerkezetváltozással együtt járó vagy abból nem feltétlenül következő, de párhuzamos társadalmi változások jelentős átalakulásokat okoznak. A parasztság fölszabadítása, a nagycsaládi szervezet felbomlása, az öröklési jog meg-

változása egyaránt a hagyományos formák lazulásához vezetnek, így az individualizálódott társadalmi viszonyrendszerben egyre gyakoribbá válik a tanyákra való kitelepülés.

Erdei a tanyarendszer harmadik korszakának (a századforduló idején) legfőbb jellegzetességét a korábbi időszak tendenciáinak felerősödésében látja. A versenyképességet már nem lehetett új földterületek feltörésével megőrizni, hanem a mezőgazdasági termelés már a második korszakban is elinduló belterjességével lehetett eredményt elérni. A kerti termelés kiterjedése, a takarmánynövények általánossá válása, a piacra termelés, az általános városiasodás messze ható változásokat hoztak a tanyás társadalomra nézve. A hagyományos formák még inkább veszítenek jelentőségükből, és határozott polgári fejlődés veszi kezdetét. A gazdata nyák két részre válnak, amelyben a gazdacsalád városi háztartási egysége és a tanyai gazdaság külön cselédekkel dolgozó bér munkás mezőgazdasági üzeme jelenti a két pólust. A polgárosodás az élet minden területére kihat, megkérdőjelezve a korábbi félparaszti erkölcsöket a munkához való viszony, a gyerekvállalás tekintetében is. A tanyás társadalom ennek megfelelően polgári osztályjellegűt ölt, ahol a gazdákat és zselléreket már az eltérő osztálytudat is szétválasztja. A rideg elkülönülés eredményeképpen a tanyai cseléd már nem a gazdai háztartásba tartozó személy, hanem a tanyára kiszoruló munkás.

Erdei hitelesen ábrázolja, hogy az átalakulás fázisában lévő társadalom, az egymásnak feszülő hatások rendkívül változatos tanyaformákat alakítottak ki. Megőrződtek a régi tanyaformák a nagygazda- és a kiscgazdatanyákban, ahol ugyan jelentősen módosult a birtokos és a cseléd társadalmi viszonya, de változatlanul nem következett be az örökös kinlakás. A kisbirtokkal vagy birtokkal egyáltalán nem rendelkezők között létrejöttek azonban ún. farmtanyák is, ahol a birtokosoknak már nem volt belterületi házuk. Itt a tanya külső megjelenésében is a városbeli háznak felel meg. (Erdei szerint azonban itt sem történik meg a teljes elszakadás, hiszen a városi vagy községi központba ugyanúgy bejárnak ünnep vagy vásárnap alkalmával.) Ez a típus különösen a tanyák bérbeadásával szaporodott el és kiterjedt tanyaszomszédságot alakított ki, amelyben Erdei nem lát egy meginduló társadalmasulási folyamatot, mivel ezek a kapcsolatok álláspontja szerint csak a munka és a termelés viszonyaira korlátozódnak. A kialakuló tanyai központokat sem az elszakadás jeleként szemléli, hanem szerte „a közvetlen tanyai társadalmi viszony sokkal inkább hasonlít egy városrésznek a társadalmi részegységéhez, mint egy önálló település teljes társadalmi egységéhez”.¹⁷

A kötet tanyaszociológiáját Erdei tanyatipológiája teszi teljessé. A történeti változások évszázadai után a XX. század közepére a szerző szerint öt jellegzetes tanyatípus fejlődött ki. A *nagygazdatanya* olyan nagyobb parasztbirtoknak a tanyai gazdaságát jelenti, amely a birtokos városi háztartására és a cseléd(ek) tanyai háztartására oszlik. Itt a nagygazda már csak irányítója a gazdaságnak, és a termelést bér munkások végzik, míg a birtokos a városban polgári környezetben él. Erdei allodiális jellegűnek minősíti a nagygazdatanyát, mivel a birtokos úri magatartással vesz részt a gazdasági életben, és a cselédekkel való kapcsolata az úr és szolga viszonyával írható le. A *haszonbéres tanyát* ezzel az allodiális tanyaformával szemben úrbéres jellegű szervezetnek tekinti. Itt a föld tulajdonosa bére adja a tanyát, és a haszonbéres tanya a bérlő üzemszerűen használt tanyai gazdaságára és a birtokos városi háztartására bomlik. Az úrbéres jellegűt Erdei abban látja, hogy egyrészt a birtokos gyakran beleszólhat a termelés rendjébe, másrészt a bérlő ajándékokkal kénytelen kedveskedni a tulajdonosnak. A harmadik típust a *kiscgazdatanya* jelenti, ahol egy család birtokában lévő tanyás birtoknak és a belterületi háznak egységeként jön létre családi szervezet. Itt a fiatal generáció termel a tanyán, míg a szülők a városi háztartásban gazdálkodnak. A szimbiózist a közös gazdasági tevékenységen túl az teremti meg, hogy a fiatalok ugyan a tanyán folytatják a termelést, de a

társadalmi és magánélet jelentősebb eseményei a városban történnek. A *farmtanyák* típusában azonban a központtól való elszakadás erősebb, mivel a tanya birtokosa az örökös kinlakás szándékával települ ki a tanyára. Erdei szerint azonban hiába tekinthető a gazdasági és települési egység szórványfalusi telepnek, mivel társadalmi szervezetében (a városi belterülettel szerveződik szoros társadalmi összetartozásba) a központhoz kapcsolódik, ezért itt is megvalósul a külső és belső szálláshely egysége. Erdei álláspontja szerint csak a kis számú *szórványtanya*, a tanyaformák ötödik típusa szakad el véglegesen a központtól, felszámolva a kettős szállásrendszer előnyeit. Itt megvalósul a teljes kitelepülést jelentő gazdasági és háztartási egység. Ezeken a településeken a szórványok már nem a központtal, hanem egymással szövetkezve alkotnak a belterületről leszakadt társadalmi egységet, szórványfalusi társadalmat.

Erdei értelmezése szerint a tanyák típusainak imént jellemzett öt csoportja különböző súllyal formálja a tanyás vidékek gazdasági, társadalmi szervezetét. Azokon a vidékeken, ahol a tanyák alaptípusai, a nagygazda- és a kiscgazdatanya, valamint újabb képződményként a haszonbéres tanya az uralkodó forma, azokat a területeket *szabályszerű tanyák* területének tekinti.¹⁸ Ez képezi a tanyás vidékeknek a legnagyobb csoportját. A szabályszerű tanyák valódi ideáltípusát Erdei számára a hódmezővásárhelyi tanyák jelentik, de ide sorolja a némileg különböző alsó-tiszai, Maros menti, közép-tiszai, Körös és Duna menti, illetve a kiskunsági, a bácskai, a Körös–Tisza–Maros közti tanyákat is. A másik nagy tanyás vidék Erdei tipológiájában az *elmaradt tanyák*. Ezek a települések szabályszerű tanyafejlődésen mentek keresztül, de nem fejlődtek túl a tanyarendszer második korszakán; azon az időszakon, amikor még nem történt meg a tanyára való kiköltözés. Itt élnek még a nagygazda- és kiscgazdatanyák régebbi változatai. Ehhez a csoporthoz sorolódnak a debreceni, a jászági tanyák, illetve a nagy kun tanya és a hajdúvárosok tanyái, ahol szintén a tanyafejlődés második korszakára jellemző állapotok uralkodnak. A *túlfejlődött tanyák* csoportját azok a települések alkotják Erdei csoportosításában, ahol a tanyafejlődés meghaladta az általánosan elért fejlődési fokot, és ahol ennek következtében túlságosan elszaporodtak a központi területről leszakadó vagy már le is szakadt tanyai területek. Kecskemét, Nagykörös és Cegléd, vagyis a *három város tanyái* sorolhatóak mindenekelőtt ide; annak a területnek a tanyái, ahol a magyar tanyafejlődés leg-hosszabb és legteljesebb pályáját futotta be. Erdei a városi szervezethez kevésbé kapcsolódó haszonbéres tanyák elszaporodását látja még a szegedi, a kiskunhalasi tanyák esetében is.

A tanyák kis csoportját alkotják Erdei szerint az *újrafelépült tanyák*, amelyek esetében ugyan az állattartás idejében voltak külső szállások, ezek azonban a szabályszerű tanyafejlődés során nem alakultak át szántóföldi tanyákká. A szántóföldi tanyák telepítése később mégis megindult, Sárreuten elsősorban a vízszabályozással összefüggésben, a Felső-Tisza vidékén pedig a szántóföldi termelés elmélyülése idején keletkeztek tanyai települések. Ezeknél a megszokott fejlődésű tanyáknál több fejlődési szakaszban együttes jelenléte tapasztalható. Itt megtalálható a régies, csak nyáron lakott kiscgazdatanya éppúgy, mint a teljesen új telepítésű farmtanyák is, de nem térnek el az ismert tanyaformáktól. A *különleges tanyák* csoportját azonban éppen a szokványos tanyatípusoktól való eltérés szervezi egy csoportba. Ide sorolhatóak a szarvasi sortanyák, ahol a teljesen kitelepült tanyák nagyobb arányban vannak jelen, és ahol ezért a tanyák társadalmazása is megindult már. A különlegességet az jelenti, hogy itt – a magyarság tanyáival szemben – nem a belterület felől sugarasan futó dülőkben alakulnak

18 Kósa hívja fel a figyelmet arra, hogy a néprajzosok közül Györffy mellett Kiss Lajos hatott elsősorban Erdeire, akinek A szegény ember élete (Athenaeum, Budapest, 1938) című monográfiájából sokat merített Erdei. Lásd Kósa László: A néprajztudomány és a falukutatás. In: Pölskei Ferenc (szerk.) A falukutatás fénykora 1930–1937. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002. 62–63. Ezt a hatást Kósa A magyar paraszttársadalomban érzékeli, de álláspontom szerint Kiss tényanyagát Erdei elsősorban a Magyar tanyákban hasznosítja.

ki tanyák, hanem egymással kapcsolatot keresve sorszerűen. A tanyaelv részleges átvételével magyarázza Erdei a nemzetiségek más, a szabályostól eltérő fejlődését is, mint a bokorba települő nyíregyházi szlovákoké, az ismét sorokba rendeződő szabadkai bunyevácoké és a szabálytalan csoportokba települő zombori szerbek és bunyevácok esetében. Egyes tanyás vidékeken a szabályszerű kezdetből induló tanyafejlődés a későbbi átalakulás során olyan jelentős mértékben változott meg, hogy a tanyák önálló egységekké fejlődtek és részben közigazgatásilag is önállósultak, létrehozva az *átalakult tanyák* csoportját. Ez az átalakulás játszódott le a Duna menti szállások esetében (különösen Kalocsán), ahol csoportosan épültek fel a szántóföldi telepek, és csoportos szállásukon önálló falusi formát alakítottak ki. A birtokosztódással pedig más területeken is megfigyelhető a teljes elszakadás, ahol a gyengébb egzisztenciák végleg eltávolodtak a belterületi központtól. Azokon a területeken pedig, ahol eleve a kitelepülés szándékával keletkeztek tanyai települések, ott jöttek létre a *szórványtanyák*. A parcellázások révén a belterületről vagy szűkebb hazájuktól teljesen kiszakadt vállalkozók települtek meg a kiskunpusztai, a songrád–békési szórványokban, illetve a nagykunági tanyaközségekben.

Az eddig részint értékelt, részint nagy vonalaiban összefoglalt koncepció jelenti Erdei álláspontjának gerincét. A fentiekből kiderül, hogy ebben a munkájában az évszázados társadalomtörténeti változást összetettebben látta. Különösen a tanyák történeti értékelésének módosulására érdemes felhívni a figyelmet. A korábbi munkák a magyar tanyákon alapuló társadalmasulást nem csupán a magyar társadalomfejlődés egyetlen útjának tekintették, hanem a szerző ezekben az írásokban a tanyákat a legfejlettebb együttélési formának, a leggazdaságosabb termelési formának és a polgári fejlődés szempontjából a legtöbb nyereséggel kecsegtető társadalmi alakulatnak tekintette. A hajnali történetiség átvételével e tekintetben változik a kép. Erdei a történeti elemzésben rámutat arra, hogy a tanyák azokon a területeken alakultak ki a honfoglalás után, ahol nem volt jelen az elmélyült hagyományalakulás és formaképződés. Ez a civis társadalomfejlődés pedig azáltal, hogy sok tekintetben a középkori rendiségtől eltérő viszonyok között jött létre, sokkal inkább érvényesít nyers hatalmi viszonyokat. Másrészt mivel a társadalom a nomád osztályjellegű hagyomány közvetlen továbbélésének tekinthető, az elmélyült szakszerűség tekintetében is alulmarad az erősebben a rendi struktúrához kapcsolódó társadalmi csoportokkal szemben. Mindezek az összefüggések pedig alapjában kérdőjelezi meg a tanyák magától értetődő és történeti elemzéstől független felsőbbrendűségét. Ez a szemléletváltozás szembehelyezkedik az ezt megelőző művek felfogásával, hiszen Erdei ebben a munkájában már a földrajzi tényezők elsődlegességét hirdeti a korábbi munkák népiségével szemben. Ez az új perspektíva szintén alkalmas arra, hogy a *Futóhomok*,¹⁹ a *Magyar város*²⁰ következtelenségeit enyhítse. A tanyaás fejlődésű vidékek ridegebb viszonyai, a nyers hatalmi viszonyoknak megfelelő, hajnali értelemben vett „nem méltányos” társadalmi viszonyrendszer ugyanis már magyarázni tudja az ezekben a közösségekben az évszázadok során jelen lévő társadalmi feszültségeket, a társadalmi nagycsoportok közötti jelentős szakadékokat. Azokat az összefüggéseket, amelyeket Erdei a korábbi munkákban éppen a tanyaelv teljes tökéletességének tételezése és alaptalan idealizálása miatt nem volt képes értelmezni.

A *Magyar tanyák* új szemléletet tükröz a tanya meghatározása és társadalomfejlődése szempontjából is. Jelentősen módosul a tanyán történő folyamatos kinlakás értékelése. Korábban Erdei ezt a központi területről való elszakadásként értékelte; olyan folyamatként, amelyben felszámolódik a tanyaás mezővárosok felsőbbrendűsége az egyközpontú falusi vagy akár nyugat-európai városi termeléssel szemben. Erdei a *Magyar tanyák*-ban bemutatja, hogy

19 Erdei Ferenc: *Futóhomok: a Duna–Tisza köz földje és népe* III. Magyarország felfedezése. Athenaeum, Budapest, 1937.

20 Erdei Ferenc: *Magyar város*. Athenaeum, Budapest, 1939.

a kitelepülés esetében a tanyák történeti fejlődésében a termelés kiterjedésével, magasabb szintűvé válásával együtt járó természetes változásról van szó. A patriarchális viszonyok, illetve a nagycsaládi kötelékek fennmaradásával ez ráadásul nem is jár feltétlenül együtt társadalmi csoportok (a tanyai cselédek vagy a tanyán dolgozó fiatalok) automatikus kiszakadásával sem. Az új tanyadefiníció előnye, hogy Erdei mindazokat a településeket a tanyás települések közé sorolhatja, amelyekben a tanya valóban csak a gazdasági termelés külső telepe maradt, de azon folyamatos gazdasági termelés folyik. Ez jelentős továbblépés a korábbi tanyafogalomhoz képest, ahol egy olyan tanyaformát tekintett ideálisnak, amely ugyan történetileg valóban létezett (leginkább Hódmezővásárhely környékén), de csak egy korábbi történeti időszakra volt jellemző. A *Magyar tanyák* tanyadefiníciójával ezen felül nem kényszerül Erdei abba a helyzetbe, hogy egy szűkebb terület egy korábbi periódusban lévő tanyatípusa alapján próbáljon a jelenben, a XX. század közepén tanya-, sőt átfogó településpolitikát kialakítani; miként ez a magyar tanyákat is érintő 1930-as évekbeli írásokban tetten érhető. A tanyafogalom módosításával jobb helyzetbe kerül Erdei a Mendöllel folytatott vitában is. Mendöl ugyanis teljes joggal vethette Erdei szemére, hogy tanyafogalma nem vonatkozik a magyarországi tanyák túlnyomó többségére.²¹ A folyamatosan kinnlakó népességű, de a központtal szerves kapcsolatban lévő tanyák kapcsán azonban Erdei hatékonyabban védhette a szociológiai megközelítést Mendöl településföldrajzi, minden agrártelepülést teljes telepnek tekintő felfogásával szemben.²²

Erdei ebben a művében valóban kibontakozó társadalomtudományos szemlélete elméletileg is megfontolandó eredményekre vezet. A tanyák kialakulásának okait keresve ugyanis nem csupán arra az álláspontra jut, hogy egy jelenség megértéséhez nem lehetséges egydimenziós kauzális láncot feltételezni. Arra is rámutat, hogy az egyes dimenziók (földrajzi, termelési, szélesebb gazdasági és társadalmi összefüggések) közötti viszony sem határozható meg egyértelműen. Tehát nem jelölhető ki sem a gazdaság, sem a társadalom, sem a földrajzi determinizmusok meghatározó szerepe a különböző dimenziók között.²³ Erdei egyúttal azt is megállapítja, hogy az egyes dimenziók ráadásul nem feltétlenül egy irányba mutató következményekkel járnak. Úgy véli, hogy a tanyák kialakulása szempontjából a földrajzi tényezőknek volt elsődleges szerepe, de valóban történetileg teljes mértékben esetleges, hogy a jelenség létrejöttében fontos előzmények közül melyik dimenzióknak lesz kiemelt szerepe a kialakulás szempontjából. Ennek az álláspontnak a következményeit nem fejt ki, de ennek a gondolatmenetnek implicit következménye, hogy a jelenségeket csak a maguk történeti egyediségében lehetséges vizsgálni. A társadalomtudományos gondolkodás kompetenciája tehát nem terjed ki törvényszerű jelenségek megállapítására, hanem idiografikusan, csak az egyedi, individuális konstellációk minél teljesebb körű felfejtésére alkalmas.

A *Magyar tanyák* két nagy egysége közül a tanyák általános szociológiájában tehát jelentős előrelépést tapasztalhatunk Erdei szemléletmódjában.²⁴ A szerző éppen azon általános összefüggések tekintetében rajzolt meg történetileg és elméletileg is hitelesebb képet, amely

21 *Mendöl Tibor*: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. *Földrajzi Közlemények* 1939/3. 217–232.

22 *Mendöl Tibor*: A városföldrajz népességtudományi vonatkozásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 1942/5–6. 346–351.

23 Erdei egész életművében foglalkoztatja, hogy a gazdasági vagy társadalmi determinizmusok tekintetők-e elsődlegesnek a jelenségek létrejöttének okát illetően. Az egyes periódusokban erre a problémára különböző választ ad, míg a *Magyar tanyák*-ban új módon tevődik fel a kérdés.

24 Beluszky is hangsúlyozza Erdei tanyaelemzésének pozitívumait, amikor méltatja Erdei alap kutatásának jelentőségét, illetve a mű differenciált tanyaszemléletét. *Beluszky Pál*: Erdei Ferenc tanyavizsgálatának néhány tanulsága. In: *Vágvölgyi András* (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján*. MTA KESZ soksz., Makó, 1981. 83–84.

területek korábban a legkevésbé sikerült részei voltak a Hajnal előtti időszak írásainak. A *Magyar tanyák* szociológiáját illetően csak egyetlen lényeges kritikai észrevételt tehetünk. Erdeinek ez a munkája ugyan kétségtelenül komoly előrelépést jelent a történeti ábrázolásban is, de nem állítható, hogy történeti ismeretei nem mutatnának lényeges pontokon hiányosságot. Erdei ugyanis a tanyák történelmi előzményeit taglalva úgy láttatja e társadalomfejlődést, mint amely teljes mértékben a rendiség viszonyain kívül jött létre. A XVIII. századtól létrejövő tanyákat pedig egyenesen a nomád hagyomány folytatójaként tekinti, ebben sok tekintetben hasonló álláspontot képviselve, mint a *Magyar város*-ban.²⁵ A tanyás társadalomfejlődés azonban semmiképpen sem választható el a társadalom egészét meghatározó rendi struktúrától. Noha a közvetlen alárendelődés a földesúrnak valóban nincs meg a tanyás települések esetében, a rendi viszonyrendszer azonban e településtípust és a hozzákapcsolódó társadalomfejlődést is jellemzi; ha jellegében eltérően is a többségi típustól. Az azonosságok a többi településsel azonban sokkal erősebbek, mint azok az eltérések, amiket Erdei hangsúlyoz.²⁶ A történeti tévedést súlyosbítja, hogy a tanyás társadalomfejlődés kívülhelyezése a rendi viszonyokon ugyanazokkal a motívumokkal magyarázható, mint a korábbi művekben. Erdei ezzel igyekszik a tanyás társadalom mindentől elütő, a konkurens társadalomfejlődések hibáit kiküszöbölő jellege mellett érvelni.²⁷

A *Magyar tanyák* szociológiájának egésze azonban (Erdei sajátos értéktételezése miatti egyenletlensége ellenére is) felülmúlja a szerző korábbi korszakának írásait.²⁸ A hajnali társadalomelmélet hatásának köszönhetően olyan elemzést nyújt, amely az egyik legambiciózusabb kísérlet lesz a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak a megragadására.²⁹ Látszólag tehát minden adva van ahhoz, hogy a tanyák konkrét helyzetének megrajzolásában, a tanyák szociográfiájában a koherens elméleti keretet pontos társadalomrajz egészítse ki. Annál inkább is, mivel a Hajnal-hatás előtti kötetek esetében éppen a szociográfiai leírás hitelessége volt legfőképpen kiemelhető. Erdei eddigi szociológusi munkássága és az egész életművet meghatározó politikai programja (amelyben a parasztság társadalmi, politikai felemelését tűzte ki célul) azonban szintén hatással vannak szociográfiájára. A *Magyar tanyák*-ban is felbukkanó ideológiai momentumok határozzák meg a tanyák szociográfiáját. Természetesen nem az itt is tárgyyszerű szociografikus leírásokban, hanem azok értelmezésében. Különösen

25 Utóbbi problémára Mendöl is reflektál a *Magyar város* bírálatakor; kiemelve, hogy Erdei indokolatlanul túlhangsúlyozza a nomád hagyomány jelentőségét a tanyák kialakulása szempontjából. (*Mendöl*: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. 228–229.)

26 Erdei az egész Magyar tanyák-ban nem definiálja a rendiséget. A kifejtésből feltételezhető, hogy számára a rendi fejlődést az jelenti, ha a paraszti közösséget nem jellemzi közvetlen földesúri függés.

27 A tanyás fejlődés éles elkülönítésének megalapozatlanságára több munka is felhívja a figyelmet. Lásd erről: *Tagányi Zoltán*: Tanya, falu és mezővárosi parasztság. Egy magyar jelenség? Agrártörténeti Szemle 1993/1–4. 251–284., illetve *Timár Lajos*: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról. In: *Sipos Levente–Tóth Pál Péter* (szerk.): A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 82–94.

28 Erre az álláspontra jut a korabeli tanyairodalom egyik legszakavatottabb ismerője, Benisch Artur is, aki más tekintetben Erdei tanyakoncepciójának egyik legélesebb bírálója. (*Benisch*: Erdei Ferenc: Magyar tanyák. Társadalomtudomány, 1942/4. 583.)

29 Ezt emeli ki maga Hajnal István is, amikor Erdei munkáját kritikai észrevételeivel együtt is méltatja: „Ami a magam gondolataitól teltett, azt jó erősen beleadtam olvasmányomba, tanítványaid (Márkus István és Majláth Jolán – B. B.) előtt is hangsúlyozom. De a tapasztalat, az átélés, a merészség a koncepcióban a Tietek; ismét jó elevenítő táplálékot kaptam sokszor elméleti-történeti elképzeléseim számára. Viszont mégis meg vagyok győződve arról, hogy ha az én szempontjaimat is beledolgoznátok, még valóságoszerűbb lenne fejlődésmagyarázatotok.” [*H. Soós Mária* (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944* – címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Magvető, Budapest, 1991. 428.]

az egész paraszti felemelkedés szempontjából kulcskérdésnek tekintett tanyakoncepció esetében érhető tetten a politikai megoldáskeresés hatása a kötet szociográfiájára. Ezzel magyarázható, hogy a *Magyar tanyák* második felében a tanyák szociológiájában megfogalmazott szemlélethez kevésbé illeszkedő felfogás jelenik meg, amely sajnálatos módon több rokonságot mutat a korábbi kötetek ideologikus elemzésével, mint a kötet első nagy egységével.

A korábbi időszak szemléletét tükrözi, hogy Erdei a kötet második nagy egységében sok ponton visszatér a tanya felsőbbrendűségéről vallott nézetéhez. Ez alatt számára nem csupán az értendő, hogy gazdaságosabb a termelőhelyen berendezni a termelési üzemet. A szerző a tanyák magasabb színvonalát elsősorban abban látja, hogy a központhoz kapcsolódó tanyával a tanyai népesség egy nagyobb gazdasági-társadalmi egységbe tagolódik. A dinamikus fejlődésre alkalmas formák ekképpen a legfejlettebb mezőgazdasági üzemet és városszervezeti formákat képesek olyan módon létrehozni, hogy a társadalomfejlődés eközben egy kiegyenlített társadalmi rend viszonyai között folytatódik. Erdei egyik fő érve a tanyás társadalomfejlődés mellett tehát a társadalmasulás itteni formája. A tanyák szociográfiájában megfogalmazott tanyai felsőbbrendűséget azonban éppen a tanyák szociológiájában képviselt álláspontja teszi kérdésessé. A *Magyar tanyák* első nagy egységének történeti elemzései utalnak arra, hogy a tanyai társadalom – az itt hangsúlyozott kiegyenlített társadalmi viszonyokkal szemben – sokkal inkább az egyes társadalmi csoportok közötti feszültségeknek a színtere, ahol a nagy csoportok közötti integráció elégtelensége mutatkozik meg. Erdei tehát hasonlóan a korábbi művekhez, itt is kiváló érveket szolgáltat az általa kifejtett álláspont cáfolatára. Ő maga utal arra, hogy a honfoglalás idején a tanyai települések a rendi struktúrán kívül jöttek létre, és ebből adódóan a – rendi struktúrába illeszkedő – falusi településeknél nyersebb hatalmi viszonyok határozzák meg a társadalmi viszonyokat. Erdei bemutatja azt is, hogy a méltányos viszonylatokat kevésbé tükröző struktúra nem csupán a tanyák létrejöttének idején figyelhető meg, hanem a ridegebb társadalmi viszonyok hagyománya a török utáni tanyai kirajzás idején is folytatódik, mivel a szokásszerűséggel nagyon kevésbé jellemezhető csoportok alakítják ki a tanyai települések társadalmi viszonyrendszerét. Abban igaza van Erdeinek, hogy a kötöttségektől való nagyobb szabadság egyrészt itt valóban szabadabb társadalmi viszonyokat alakít ki és polgárosultabb társadalomfejlődést hívhat életre. A szokásszerűség társadalmi formát alakító viszonyának hiánya miatt azonban ez a közösség olyan osztályszerkezetet formál, amelyben a nyers hatalmi viszonyok határozzák meg a társadalmi viszonyrendszert.

A tanyák szociológiájának elemzései alapján a tanyák történeti fejlődése során nem annyira a kiegyenlített társadalmi viszonyok felé történik elmozdulás, hanem éppen ellenkezőleg, a nyersebb hatalmi viszonyok kialakulásának strukturális lehetőségei növekednek. Hiszen különösen rideg viszonyok alakulnak ki a tanyarendszer továbbfejlődésével, amikor a tanyák már nemcsak alkalmi mezőgazdasági munkák színhelyei lesznek. A tartós kitelepülés időszakában ugyanis a tanyára szoruló cselédség a rendi társadalom patriarchalizmusának védelme híján egyre inkább kiszolgáltatott helyzetbe kerül. Az egyes csoportok között nagy szakadékokat kialakító társadalomfejlődés a tanyák harmadik korszakában aztán tovább folytatódik. Hiszen ekkor a termelés belterjessé válása mellett azok a polgári értékrendek is jórészt elterjednek, amelyek ugyan más tekintetben pozitív társadalmi változásokat hoznak, azonban az uralmi viszonyok tekintetében szintén a kiegyenlített társadalmi viszonyrendszer ellen hatnak. Elsősorban azért – miként Erdei is rámutat a tanyák történeti elemzésében –, mivel ekkor már a gazdákat és cselédeket az eltérő osztálytudat is szétválasztotta, miközben nem alakultak ki a méltányos viszonyrendszer feltételei. Tehát Erdeinek a tanyák szociográfiájában képviselt felfogásával szemben a tanyai társadalom uralmi viszonyai sokszor éles ellentéteket szülnek a helyi társadalom nagycsoportjai között.

A fentiek fényében a parasztpolitikus és nem a társadalomtudós Erdei kijelentésének tekinthető az is, hogy a tanyaszervezet teremti meg a szövetkezeti, közösségi gazdasági rendszer legjobb feltételeit. Állíthatjuk ezt azért, mivel az Erdei jelenkorára kialakult tanyai társadalom súlyos társadalmi ellentétekkel szabdalt, és semmi olyan jeggyel nem rendelkezik, amely pozitíven megkülönböztetné más települési egységek közösségi viszonyaitól. A *Magyar tanyák* két nagy egységének nem véletlen ellentmondásait látszólag enyhitethetné, hogy a szerző azért érvel (nemcsak ebben a műben, hanem összes eddigi írásában is) a tanyák kiegyenlítettebb társadalmi viszonyai mellett, mivel ennek a társadalomnak különböző rétegei egyaránt a parasztsághoz tartoznak. Hiszen Erdei azt feltételezi, hogy a paraszti sorsközösség tagjai között nagyobb szolidaritás valósul meg, mint egyéb társadalmi nagycsoportokkal való érintkezésben. Általánosságban ez elfogadható is lenne, de igencsak kérdéses, hogy a tanyai társadalom azonosítható-e a paraszti életvilággal, vagy sokkal inkább annak egy különleges esetéről van szó. Éppen a tanyák szociológiájának sikeres történeti elemzései mutatnak rá, hogy amíg a határozottabban a szokásszerűség viszonyaiba illeszkedő falusi társadalom esetében ez a szolidaritás, a hatalmi viszonyok kiegyenlítettebb jellege miatt, valóban jellemző lehet az ottani társadalmi struktúrára, addig a tanyai szerkezetben a méltányos viszonyrendszert létrehozni képes szerkezet hiánya miatt ez nem tud érvényesülni.³⁰

Miként Erdei nem tud meggyőzően érvelni a tanya kiegyenlítettebb társadalmi rendje mellett, kérdéses az is, hogy a tanyai termelési rend feltétlenül a legfejlettebb termelési viszonyok kialakításának a letéteményese-e. Noha Erdei itt is azt állítja, hogy a tanyai termelés a legracionálisabb gazdasági szervezetet, a legnagyobb fokú belterjességet és a legmagasabb szintű agrárkultúrát alakítja ki, a kinyilatkoztatáson túl valójában maga sem áll elő ezt az álláspontot igazoló elemzéssel.³¹ A tanyák szerepét mindössze abban emeli ki, hogy a központtól távolabbi területek megművelése érdekében létrejövő kistelepülések hozzájárultak ahhoz, hogy egy nagyobb szervezeti egység alakulhasson ki. A „magyar város” nagyobb nyilvánossága szerepet játszik abban, hogy a gazdák közötti szakmai kommunikáció által fejlettebb eljárások verjenek gyökeret. E tekintetben el is fogadhatjuk értékelését. Ő azonban ennél többet állítva azt fogalmazza meg, hogy a fejlett agrárkultúrák a tanyán alakulnak ki, és ez a gazdasági innováció a parasztsághoz kötődik. Éppen Erdei szakszerű leírásból értesülhetünk azonban arról, hogy a fejlett agrárkultúra sokkal inkább a központi településhez kötődik. A kerti termelés által létrehozott agrárkultúrák, amelyek méltán tették nevezetessé az Alföldet, mind a belső területeken alakultak ki. A tanya valójában hosszú ideig a kevés szakszerűséget követelő expanzív gabonatermelés színhelye. A későbbi szakszerűsödés idején is jelentősen elmarad a belterjesebb agrártechnikákat használó belső területektől. Ezekből a tényekből tehát az derül ki, hogy a tanyák nem feltétlenül szükségesek sem a magas agrárkultúra, sem a belterjes termelés kialakulásához.

A tanyák értékelése szempontjából a leglényegesebb kérdés azonban a központhoz tartozás kérdése. Ez az, amely Erdei szerint kiemeli a falusi kisközösségekből a tanyai termelést, és a sikeres polgárosodás esélyét kínáló olyan nagyobb szervezeti egységet hoz létre, amelyben a parasztság maga alakíthatja ki a polgári viszonyokat. A kötet tanyaszociológiájának pontos történeti elemzése azonban rámutat arra, hogy a tanyák történeti változása során az eredendően erős együvértartozás a termelés külső egysége, a tanya és a belső gazdasági és társadalmi tér között folyamatosan felszámolódik. Először a kinntartózkodás válik folyamatos-

30 Erdeinek a tanyák szolidárisabb közösséget megfogalmazó értelmezésében minden bizonnyal szerepet játszik az is, hogy nem képes elszakadni a parasztságot egységes tömbnek tekintő szemlélettől. Így érthető, hogy az akár jelentős értékkülönbségekkel és eltérő hatalmi helyzettel bíró paraszti csoportok között kevésbé képes felfedezni a társadalmi szolidaritást nehezítő vagy akár lehetetlenné tevő strukturális meghatározottságokat.

31 Erre a hiátusra Benisch is felhívja a figyelmet. (Benisch: Erdei Ferenc. *Magyar tanyák*. 589.)

sá, majd az egy gazdasági szervezetet jelentő patriarchális társadalmi viszonyrendszerek szűnnek meg. A tanyafejlődés harmadik korszakában a központhoz tartozást sok esetben (különösen a nagygazdatanyáknál, haszonbértanyáknál és farmtanyáknál) már csak az jelenti, hogy miközben a termelésben teljesen leválik a központi területtől, addig az egyre polgárosodottabb központ vonzása változatlanul érvényesül. A polgári fejlődés előrehaladtával ennek a vonzerőnek a növekedését érzékeli Erdei, ebben is bizonyítékát látva a tanyáknak a központi területekkel változatlanul meglévő szimbiózisára. A központi település hatása azonban a piaci központ egyéb (nem tanyai, hanem falusi) településeire is érvényes. A városi polgári világ csábító hatását tehát nehéz lenne a tanyai település specifikus jegyének tekinteni. A központ infrastruktúrája, iskolai hálózata, közegészségügyi, igazgatási intézményei az adott központ vonzáskörzetébe eső kistelepülések polgárosodását is formálják. Ezeknek a településeknek a parasztgazdái számára pedig sokszor kedvezőbb feltételeket kínál a falusi társadalom a központi területen elinduló polgárosodási folyamathoz kapcsolódáshoz, mint a teljes mértékben a tanyára szoruló cselédség számára. Tehát Erdei tanyaszociográfiája indokolatlanul tulajdonít e tekintetben a tanyáknak pozitív jegyeket.

A tanyai települések szerves központhoz tartozása annál inkább fontos elem, mert Erdei szerint elsősorban ez teremti meg a fejlettebb gazdasági-társadalmi egység létrejöttét. Ebből a szempontból döntő kérdés, hogy a tanyahálózat milyen aránya jellemezhető ennek az organikus kapcsolatnak a meglétével. Erdei a központtól elszakadó tanyai települések arányát nem tekinti jelentősnek. A tanyahálózat kevésbé idealisztikus értékelése azonban más eredményt mutat. Erdei a tipológiájában mindössze a szórványtanyákat tekintette olyan településeknek, ahol az elszakadás végleges, mivel itt már nem a belterülettel keresnek ezek a települések kapcsolatot, hanem más szórványfalusi egységekkel. A farmtanyákban azonban már megvalósulni látja a belterülettel való szerves egységet, annak ellenére is, hogy itt a tanyák az örökös kinlakás szándékával jöttek létre, és a külterületnek nincs közvetlen (családi, rokoni vagy az adott gazdasági egységhez kötődő) kapcsolata a belterülettel. A farmtanyák esetében ilyen módon a központtal való kapcsolatot mindössze a belterületi piac, a központ által kínált infrastruktúra és a belterületen előrehaladottabb polgárosodási tendenciák valósítják meg. Ha tehát ez alapján Erdei ezeket a farmtanyákat a központhoz kapcsolódó gazdasági-társadalmi egység tagjaként tekinti, akkor ezt ki kellene terjesztenie a központ vonzáskörzetében lévő egyéb településformákra is. Hiszen ezek a hatások hasonló módon érvényesülnek. Erdei azonban éppen a falusi egységek alapvetően különböző, hátrányosabb helyzetét emeli ki.

Erdei értelmezésében a jelentős számú farmtanyával rendelkező vidékek értékelésekor az derül ki, hogy miközben a farmtanyáknak a belterülethez kapcsolódó szerves egységét emeli ki, maga is problematikusnak érzi saját besorolását. Miközben ugyanis minden ez ellen ható ténnyel szemben a farmtanyáknak a belterülethez tartozását hangsúlyozza, ő maga a tanyatipológiájában azokat a vidékeket, ahol túlságosan elszaporodtak a farmtanyák, túlfajult tanyáknak tekinti; tehát olyan településeknek, ahol bel- és külterület szerves együvértartozása felbomlóban van.³² Az Erdei-féle tipológia problémáját mutatja, hogy a központtal való szer-

32 Ezen a ponton részint vitatkozom Némédi álláspontjával. Felfogásommal megegyező módon ő is úgy értelmezi, hogy a Magyar tanyák-ban Erdei tanyafelfogásának módosulása következik be. Azonban ezt a változást elsősorban abban látja, hogy Erdei „a kisgazdatanya mellett már a farmtanyát is szélesebb fejlődést lehetővé tevő formának tartja”, illetve abban, hogy Erdei „a magyar társadalomfejlődés perspektívái közé kifejezetten felveszi már a szocialista rendszert mint lehetőséget”. (Némédi Dénes: A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. Szociológia 1978/4. 513.) Értelmezésem szerint noha Erdei a szöveg egyes pontjain a farmtanyáról ezt a nézetet fogalmazza meg, végső értékelésében – amikor a farmtanyás területeket túlfajult tanyavidékeknek tekinti –, visszatér korábbi álláspontjához. Másrészt a kötetben Erdei egyáltalán nem fogalmaz meg olyan álláspontot, amely szerint – miként Némédi látja –, a szocialista rendszert valós lehetőségnek tekintené.

ves kapcsolat hiánya felmerülhet a haszonbéres tanyák esetében is; hiszen az alig különbözik a farmtanyától a belső területtel való viszony tekintetében. A haszonbéres tanyán ugyan a gazdasági kapcsolat kifejezi a központi területhez kötődést, azonban a tanyasi termelést végzők számára a polgárosodás előrehaladtával, az osztályviszonyok megjelenésével a központtól való erős elszakadás lesz a jellemző. Meglátásom szerint az egyik leggyakoribb tanyatípus, a nagygazdatanyák esetén is problematikus kül- és belterület egységéről beszélni ebben az időszakban, bár kétségtelenül igaza van abban Erdeinek, hogy a tanyán folytatott paraszti nagybirtokos gazdálkodás több szálon kapcsolódik az egész gazdaságot irányító belterületi gazdasághoz. A bér munkások azonban teljesen kiszorultak a tanyai területre. A folyamatos jelenlétet követelő gazdasági tevékenység pedig nem teszi lehetővé, hogy a belterület infrastrukturális, kulturális, civilizatórikus előnyeit élvezhessék; mindenesetre sokkal kevésbé, mint a központ vonzáskörzetébe tartozó kistelepülések parasztgazdái számára. Álláspontom szerint az öt tanyatípus közül mindössze a kiscgazdatanya esetében, pontosabban a kiscgazdatanya bizonyos alcsoportjánál beszélhetünk arról a gazdasági-társadalmi együvésszerveződésről, amely kétségtelenül jobb feltételeket kínál a kistelepüléseknél. Azokat a kiscgazdatanyákat tekinthetjük joggal idetartozóknak, ahol megvalósul az egy család birtokában lévő tanyás birtok és a belterületi ház egysége. Itt valóban igaz, hogy mivel a társadalmi és magánélet jeles eseményei a belterülethez kapcsolódnak, a tanyán lévő, zömében fiatalabb generáció tagjai is részesülnek a város falusi viszonyoknál jóval tágasabb lehetőségeiből.

A központtól elszakadó tanyák jelentősebb számára bukkanunk akkor is, ha figyelmesebben megnézzük Erdei leírását az egyes vidékek tanyafejlődéséről. Az egyes területek értékelésekor arra az álláspontra jut, hogy a tanyás vidékek túlnyomó többségében szabályszerű tanyák helyezkednek el; vagyis olyan területekről van szó, ahol leggyakrabban nagygazda- és kiscgazdatanyák találhatók, és az újabb típusú tanyák közül még a haszonbéres tanya jelenléte jellemző. Az ide sorolt tanyai területek nagy részében viszont nem csupán jelen vannak egyéb, a szabályostól eltérő tanyatípusok (szórványtanyák és legfőképpen farmtanyák), hanem ezek száma jelentős is lehet. Még kevésbé tekinthetjük az Erdei által szabályszerű tanyafejlődéssel rendelkező területeket valóban szabályszerűnek, ha azt is figyelembe vesszük, hogy az átalakulás tendenciái nagyrészt a nem szabályszerűnek tekintett tanyatípusok számarányát növelik. Ez tapasztalható a jelentős részaránnyal megtalálható farmtanyák kapcsán az alsó-tiszai, a közép-tiszai, Körös menti, kiskunsági tanyák esetében. A kiskunsági és a bácskai vidékek esetében pedig a szórványtanyák is lényeges szerepet játszanak a helyi tanyastruktúrában. Erdei megkísérli a teljes kitelepülést jelentő és önálló tanyaszervezetet kialakító bácskai tanyabokrokat is az újvidéki városi társadalom tartozékának tekinteni, de az ő kiszélesített tanyadefiníciója sem engedi meg, hogy ezt az értékelést elfogadjuk. Különös az is, hogy Erdei a bácskai mellett a Duna menti és a kiskunsági vidék tanyavilágát is szabályszerű tanyavidekként jellemzi. Ez nem csupán a korábbi írások (legfőképpen a *Futóhomok*) állításaival áll homlokegyenest szemben, hanem az itt kifejtett jellemzés alapján is indokolatlan a besorolás. A Duna menti társadalmi fejlődés megtorpanásával ugyanis tömegessé vált a tanyák bérbeadása, amely folyamat eredményeként a belterülettől elszakadó tanyai gazdaságok alakultak ki. Ráadásul itt a túlfejlődés egyértelmű tendenciái mellett az tapasztalható, hogy a tanyák jelentős része nem érte el az Erdei által klasszikusnak tekintett állapotot, amikor is a gazdasági tevékenység kiterjedtsége folyamatos kinlakást kíván. A kiskunsági tanyáknál pedig azért meglepő, hogy Erdei ezeket a településeket is a szabályszerű tanyavidekek közé sorolja, mert az e csoportra jellemző jegyeket valójában csak a tanyafejlődés második korszakában fedezhetjük fel ezen a területen; a jelent ezzel szemben a farmtanyák és szórványtanyák kialakulása jellemzi. Ezen összefüggések alapján leszűrhető, hogy Erdei ábrázolásával szemben a szabályszerű tanyavidekekről szóló általános meghatározás valójában mindössze egyetlen tanyás

területre, a hódmezővásárhelyi tanyára érvényes. Az összes többi tanyavidék vagy a szabályos tanyavidéken túlmutató fejlődési irányokat, vagy még korábbi stádiumot mutat. Tehát Erdei a kötet tanyaszociográfiájában egyértelműen visszatér korábbi korszakának joggal kárhoztatott felfogásához.

Ha Erdei a központi területtel való egyenrangú kapcsolattal jellemezte a tanyarendszer felsőbbrendűségét, akkor mind az elmaradt tanyák, mind a túlfejlett tanyák ettől eltérő tendenciákkal jellemezhetőek. Az elmaradt tanyafejlődési területeken (Debrecen és a hajdúvárosok vonzáskörzetében, a Nagykunságon és a Jászságban), ahol még nem történt meg a tanyára való kiköltözés, a belterület dominálja város és vidéke viszonyát. Ezeket a területeket tehát semmiképpen sem lehet olyan gazdasági-társadalmi egységeknak tekinteni, amelyet Erdei idealizál a parasztság társadalmi felemelkedésének színtereként értékelve. A túlfejlődött tanyáknál (a Három Város, Szeged és Kiskunhalas vonzáskörzetének külterületei) pedig az egység azáltal nem valósul meg, hogy az itteni haszonbéres tanyák, farmtanyák már csak nagyon kevés szálon kapcsolódnak a belterülethez. A tanyák szociográfiájában tehát Erdei ezt leplező besorolása ellenére egy olyan tanyaszervezet képe bontakozik ki, amelynek többségében nem valósul meg város és vidékének egybeszerveződése, az a gazdasági-társadalmi egység, amelyet Erdei a magyar parasztpolgárosodás sikerességének feltételeként szemlél.

A tanyák szociográfiájának értelmezésekor rá kell mutatni Erdei tanyakoncepciójának egy további problematikus pontjára is. Miután a részletesebb elemzés megmutatta, hogy valójában nagyon kevés tanyavidék esetében beszélhetünk a külső és belső termőterület organikus egybetartozásáról,³³ joggal merülhet fel a kérdés, hogy mi alapján tekinthető valamely tanya vagy tanyavidék szabályosnak? Erdei szabályos tanyán vagy tanyavidéken azt érti, amikor a külterületi gazdasági tevékenység olyan mederben folyik, hogy a termelést végzők számára folyamatosan lehetőség van a belterület életvilágából is részesülni. A magasabb kultúrjavarok, a társadalmi élet összetettsége, a piacok közelsége, a polgárosodás folyamatában való aktívabb részvétel szükségeltetik, hogy város és vidéke kapcsolatát szervesnek, a tanyai fejlődést szabályosnak tekinthesse. Erdei eme meghatározása alapján azonban a tanyai átalakulás korábbi fázisát, a második korszakot kellene szabályos tanyafejlődésnek tekinteni. Ebben az időszakban (amikor a tartós kinnlakás még nem történt meg a külső területeken) jóval intenzívebb kapcsolatrendszer fűzte a tanyai területet a központhoz. Nem véletlen, hogy Erdei korábbi írásaiban (legnagyobb hangsúllyal természetesen a *Futóhomok*-ban és a *Magyar városban*) e tanyaforma mellett és a tartós kinnlakást megvalósító tanyákkal szemben foglalt állást. A *Magyar tanyák*-ban Erdei már túljut egy effajta archaizmuson, de mégsem tudja a kérdést megnyugtatóan tisztázni. A probléma feloldásának nehézségét az adja, hogy nyilvánvaló diszkrépancia van az Erdei által képviselt tanyaelv és a tanyai termelés gazdasági hasznossága között. Ahol a bel- és külterület szerves egybetartozása sok szálon megvalósul, azok a tanyavidékek fejlettségben elmaradnak azoktól a területektől, ahol ezt a sokrétűbb kapcsolatot felváltja a tanyák központhoz kötődésének lazulása. Bármennyire is meggyőzőek Erdei érvei a szerves kapcsolat mellett társadalmi értelemben, a gazdasági viszonyrendszerek szemmel láthatólag meghaladták az általa kiemelt tanyaformát. Mivel azonban Erdei a város és vidéke egységét megvalósító alföldi tanyás mezővárosban látja a magyar parasztság társadalmi emancipációjának egyedüli lehetőségét, ezért egy már gazdasági értelemben meghaladott tanyatípust akar konzerválni, és ezt kívánja a magyar parasztpolgárosodás követendő modelljének tekinteni.

Az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés azonban Erdeinél nemcsak a magyar parasztság felemelkedését szolgálja, hanem koncepciója szerint a felemás magyar társadalomfejlődés re-

33 Erre a megállapításra jut a korabeli bíráló is. (Benisch: Erdei Ferenc: Magyar tanyák. 589.)

formjának a kiindulópontja is kell, hogy legyen. Ezen formák között látja megvalósulni a térség hagyományához leginkább illeszkedő társadalomfejlődést, amely egyúttal magán viseli a nem mintakövetésből, hanem szerves társadalomfejlődésből kialakuló polgárosodást. Számára a tanyás mezővárosok külterülete tehát ennek a nagyra értékelt polgári átalakulásnak a legfőbb színhelye. A politikai akarat által megrajzolt pozitív képpel szemben Erdei szociografikus leírásai azonban arra utalnak, hogy a polgárosodás tekintetében a tanyák komoly deficitel rendelkeznek. Az egyes tanyatípusok megrajzolásakor maga emeli ki, hogy a tanyákon folytatott termelés társadalmi viszonyai komoly kívánnivalókat hagynak maguk után a polgári értékek tekintetében. A nagygazdatanyán ugyanis a birtok tulajdonosa Erdei értékelése szerint is úri magatartással vesz részt a gazdasági életben, és a cselédséghez fűződő viszony az úr és szolga kapcsolataként jellemezhető. Azon túl, hogy ez önmagában is ellentmond a kiegyenlített társadalmi viszonyokról szóló, Erdei által festett képnek, a fentiekből az is kiderül, hogy nagygazdatanyán ugyanúgy nem a polgári viszonyrendszerek határozzák meg a termelés tagjainak a viszonyát, mint a haszonbéres tanyák esetében. A különbség csak az, hogy a társadalmi cselekvők közötti viszony úrbéres jellegűnek minősíthető, ahol a birtok tulajdonosa egyaránt beavatkozhat a termelés rendjébe, és a rendi viszonyokat idéző módon a bérlő itt is ajándékokkal kell, hogy a birtokgazda kegyét keresse. A polgári viszonyrendszerek tekintetében tehát valójában csak a kiscgazdatanya tekinthető ideálisnak az Erdei által megfogalmazott tipológia alapján. Ha az eddigi megállapításokat összegezzük, akkor kiderül, hogy miközben Erdei jelenkora tanyáinak túlnyomó többségét a tanyaelvének megfelelő gazdasági és társadalmi fejlődésüként tekinti, ezzel szemben a magyar tanyarendszer zöme jelentős mértékben eltér az ideálisnak tekintett állapottól. Egyetlen olyan tanyás vidéket leltünk (a hódmezővásárhelyit), ahol kétségtelenül Erdei értelmében vett szabályszerű területről beszélhetünk. A bel- és külterület perspektívát nyújtó egybeszerveződése pedig csak a kiscgazdatanyák esetében valósul meg, miként a társadalmi viszonyrendszer tekintetében is csak ez a tanya-típus jeleníti meg Erdei elképzeléseit.

A tanya szociológiájának és szociográfiájának ellentmondásai mutatkoznak meg az etnikai jegyek tanyai társadalmat formáló értékelésében is. A *Magyar tanyák* első nagy egységében Erdei nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy milyen népcsoporthoz tartozóak hoztak létre tanyai településeket. A tanyák kialakulása szempontjából a földrajzi és gazdasági viszonyoknak tekintett – a korábbi írásokhoz mérten – úttörő módon lényeges szerepet. Ezt az értelmezést ugyan nem negligálta teljes mértékben a tanyák szociográfiájával foglalkozó részben, azonban a tanyás vidékek fejlődése szempontjából nagy súlyt helyez azokra az etnikai szempontokra, amelyeknek a jelentőségét a tanyák szociológiájában vitatta. Ugyanis deklarálja, hogy a szórványtelepüléseknek nincs hagyománya a magyarság lakta területeken és hogy a szórványtelepülés formája idegen a magyarságtól. Ezt a kijelentést akkor sem bírálja felül, amikor a tanyavidékek szociografikus elemzése során a magyar etnikumú területeken kiterjedt szórványképződéssel találkozik. Másrészt miután a tanya szociológiájában lényegtelennek minősítette az etnikai hovatarozást, a kötet szociográfiájában a szlovák, román népeségtől idegennek tekinti a tanyai fejlődést. Itt, sajnos hasonlóan a korábbi írások társadalom-szemléletéhez, azt fogalmazza meg, hogy a magyarokra jellemző a tanyás települési elv, és a nemzetiségek körében ez csak a mintakövetés eredményeként szaporodott el, de sohasem vált a népcsoport belső szükségletévé. Ezért állítja azt, hogy a nemzetiségek a tanyaelv mélyebb értelmét és jellemző formáit képtelenek voltak átvenni. A Maros menti tanyáknál határozottan meglepődik azon, hogy noha a román és szlovák lakosság miatt úgymond a népi összetétel nem a tanyai fejlődés mellett szól, mégis szabályos tanyák jönnek létre. Erdei belebonyolódását az etnikai elvbe jól jelzi a Körös menti tanyák leírása kapcsán, hogy a szlovákság alacsonyabb polgárosodásával függ össze, hogy Békéscsaba környékén teljesen szabályos tanya-

rendszer alakul ki, míg a magyar lakta területeken azok a haszonbéres és farmtanyák dominálnak, ahol a belterülettel való kapcsolat felszámolódóban van. E kijelentések szerint tehát azt kellene gondolnunk, hogy noha Erdei szerint a magyarság alkalmas kizárólag az egész társadalomfejlődést új alapokra állító tanyaelv megvalósítására, de az ehhez való ragaszkodást a tanya mélyebb értelmét követni nem tudó nemzetiségiek képesek megvalósítani? Nyilvánvalóan nem ezt akarja Erdei kifejezni; hanem arról van szó, hogy a tanyák szociológiájának és szociográfiájának egymásnak ellentmondó szemlélete további ellenmondásokhoz vezet a szöveg kifejtésében.

A kötet két nagy egységének ellentmondásai formálják Erdei tanyapolitikai elképzeléseit is. A tanya szociológiájának idealisztikus elemektől mentes szemlélete nagyobb óvatosságra inti Erdeit a beavatkozás mértéke tekintetében.³⁴ Mégis a reformpolitika tekintetében a tanya szociográfiájának szemlélete érvényesül a tanya szociológiájával szemben. Annál is inkább, mivel a nem szabályszerű, a központtal nem nagyobb gazdasági-társadalmi egységben élő tanyai települések számát, arányát és jelentőséget Erdei határozottan bagatellizálja. Így juthat arra a megállapításra, hogy a tanya mindvégig a felemelkedő parasztság számára a legideálisabb lehetőséget biztosította, és ezért fogalmazhatja meg azt is, hogy a tanyafejlődés csak a közigazgatás hiányosságai miatt vált kedvezőtlennek.³⁵ Mivel Erdei szerint nem jellemző a szabályos tanyától való eltérés, mivel a termeléstechinikai felsőbbrendűség és a meglévő magasabb szintű társadalmi egység számára vitathatatlan, ezért úgy látja, hogy a tanyapolitika jelentős eredményt tud elérni az infrastruktúra javításával (ebbe természetesen beleértve a gazdasági és társadalmi civilizálódás attribútumait is). Erdei ragaszkodását a tanya szociográfiájának szemléletéhez és az egész életművén végigvonuló értéktételezését jól mutatja, hogy a tanyarendszer egésze esetében változatlanul a városiasítást tekinti egyedüli lehetséges megoldásnak.³⁶ Tekintettel arra, hogy az Erdei által szabályosnak tekintett, tehát a központtal szer-

34 A *Magyar város*-ban még átfogó országrendezést jelentett be, ahol regionális központok alapján az egész intézményhálózat felülről racionalizálандó elméletét fogalmazta meg. Gyakorlatilag kevés, határozottan más fejlődésű vidéktől eltekintve, mindenütt az alföldi tanyás mezőváros modelljét próbálta volna bevezetni.

35 Erdei elfogultságának egy másik jele, hogy az ekkor keletkező, A tanyás települések földrajzi szemlélete (Földrajzi Közlemények, 1941/2. 103–115.) című tanulmányában egyenesen azzal érvel, hogy a tanyás városok fejlett úthálózata még inkább erősíti város és vidék összetartozását. A korabeli bírálatok (Mendöl, Benisch) után mostanság Timár mutatja be, hogy valójában ennek az ellenkezőjéről van szó, és nagy alföldi régiók külterületi népessége teljesen el van zárva a várossal való közlekedéstől. Timár Hantos Gyula korabeli kutatásainak (*Hantos Gyula: A magyar közigazgatás területi alapjai*. Athenaeum, Budapest, 1931) összegzésekor a következő álláspontra jut: „A térképre tekintve szembetűnő, hogy éppen Makótól északra és nyugatra is mintegy 17–17 km-re található olyan terület, ahonnan egyik város sem járható meg fél napon belül. A nagy határú alföldi városok, pl. Szeged, Kecskemét, Debrecen esetében pedig a »belsőségtől« esetenként 60 km-nyi távolságra élő tanyai cselédek, szegényparasztok – mint ezt több tanulmány igazolta – egyáltalán nem érezték magukat »városiaknak«, évente egyszer-kétszer ha megfordultak a városban. Az Alföldön látható jelentős sötét sávok jelzik azokat a térségeket, ahol a tényleges város–vidék kapcsolat nem alakulhatott ki. Kétségtelen, a Dunántúlon is nagy sötét sávok láthatók. De pl. a térképen fel nem tüntetett »üdülfalvak« sok esetben magasabb szintű vonzási kapcsolatot teremtettek környezetükkel, mint jó néhány alföldi tanyás város.” (Lásd *Timár Lajos*: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról. 83.) Ugyanerre az álláspontra jut Szilágyi Zsolt is az úthálózat vizsgálatakor (*Szilágyi Zsolt*: Erdei és Mendöl – A tanya. AgtSz XLV. évf. 2003/3–4. 549–561.), amikor részint a korabeli kutatásokra, részint Timár elemzésére hivatkozva kizárja a tanya és központ közötti intenzív kapcsolat lehetőségét. Ő is rámutat arra, hogy az Erdei által leírt intenzív közlekedéssel és jó úthálózattal szemben Mendöl fejtegetései megalapozottak, aki éppen ennek hiányáról tudósít.

36 A falvasítást csak az általa nagyon ritkán tapasztalt szóránytelepülési formáknál találja indokoltnak.

ves kapcsolatban lévő tanyai települések aránya jóval alacsonyabb, mint ezt láttatja, ezért ez a törekvés nyilvánvalóan célt téveszt. Ha ugyanis azoknál a (meglátásunk szerint többségben lévő) tanyáknál erőlteti a külső terület belterülettel való egybeszerveződését, ahol ez a kapcsolat nincs meg vagy csak kevésbé tapasztalható, akkor olyan egységet akar jobbitó szándékkal, de mégis erőszakos módon létrehozni, amely épp azt a szerves átalakulást nem tükrözi, amely nevében az egész tanyapolitika megfogalmazódik.³⁷ Ekképpen félő, hogy a tanyaiak életkörülményeinek javítását célzó komoly, költséges beruházások egy olyan rendszer kialakítása érdekében történének, amelyet vagy jórészt felszámolt a történeti fejlődés, vagy (az esetek nem kis százalékában) létre sem jött.³⁸

Mi lehet az oka, hogy a hajnali társadalomelmélet megtermékenyítő hatása ellenére ilyen súlyos ellenmondások jellemzik a kötetet? Feltehetően Erdei egymással nehezen kibékíthető preferenciái szolgálhatnak a mű „kettészakadásának” magyarázatául. A szociológusi leírás hi-telességét megteremteni akaró Erdei nem tud zöld ágra vergődni az ideológus, a politikai programot megfogalmazó Erdeivel.³⁹ Pontosabban a magyar parasztság felemelkedését, társadalmi integrációját politikailag megvalósítani akaró Erdei győzedelmeskedik a szociológus fölött. Ennek a politikai programnak pedig az a leglényegesebb eleme, hogy a parasztságnak nem egyszerűen be kell tagolódnia a polgári osztálystruktúrába, hanem kifejezve társadalmi súlyát és a magyar etnikumot legtisztábban képviselő tartalmát, a polgári társadalom meghatározó csoportjává kell válnia. Másképpen fogalmazva (és Erdei politikai víziójának megfelelően) a magyar parasztságnak a dániai társadalom parasztságához hasonló politikai, kulturális szereppel kell rendelkeznie. A parasztság kívánt társadalmi pozícióját pedig Erdei kizárólag az alföldi tanyás mezőváros modellje alapján volt képes elképzelni. Város és vidékének organikus egybekapcsolódásában látta kifejeződni a kelet-közép-európai társadalomfejlődést leginkább kifejező társadalomfejlődést, a dunántúli paraszti fejlődés (Erdei szempontja szerint) túlságosan a nyugati mintákat követő, nem a helyi társadalom sajátosságait kifejező módjával szembem.

Ezen ideológiai tartalmak megtartása mellett azonban Erdeinek nem volt más választása, minthogy a politikai programhoz illessze a társadalomleírást is. Ha ugyanis a tanya szociológijában megfogalmazott szempontok szerint kétségbe vonja az alföldi tanyás mezőváros fejlődését és az általa kreált szabályos tanyafejlődés felsőbbrendűségét, akkor ez számára a magyar parasztság elárulását jelentette volna. Erdei számára az ideológiai program elvetése

37 A minden tudományos érvel szembeni ellenállás és politikai elkötelezettség világlik ki Erdei Benischnek címzett válaszában is. (*Erdei Ferenc: Vita a tanyakérdésről. A szerző megjegyzései Benisch Artur könyvismertetéséhez. Társadalomtudomány 1943. 82–91.*)

38 Erdei tanyapolitikájának fenti bírálata, amelyből kiderül, hogy a tanyafejlődés általa meghatározott iránya nem teljesíthető egyszerűen közigazgatási reformmal, egyúttal kérdésessé teszi, hogy Erdeinek Bibó Istvánnal megfogalmazott közigazgatási reformtervezete sikeres lehetett volna-e, ha ilyen ideológikus, a valós viszonyokat nem figyelembe vevő tanya- és társadalomképen alapult. Itt jegyezzük meg, hogy egyébként Bibó több évtized múltán rövid, de hiteles összefoglalását adja Erdeinek a Magyar tanyák-ban kifejtett álláspontjáról. Lásd Bibó István: Tanya és modernizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. Valóság 1973/12. 35–40.

39 Ez az oka annak, hogy Erdei nyilvánvalóan alulmarad a Mendöllel folytatott vitában is. Ennek kapcsán Timár joggal fogalmazza meg a következőket: „Erdeinél a »legyen« szuggesztív hipotéziseinek szellemes kombinációi újra és újra »átugorják« a »van« empirikus korlátait. Tehát az Erdei–Mendöl vitában nemcsak, sőt elsősorban nem a szociológus és geográfus állt egymással szemben, hanem két ellentétes tudói habitus. Erdei, politikusi alkatából adódóan állandóan túllépett a tapasztalat nyújtotta evidenciákon és szélesebb közvéleményt mozgósító koncepciókat alkotott. Ezzel szemben Mendöl a »van« pontos leltárba vételével, »megmaradt« a tudomány határain belül.” (*Timár Lajos: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról. 94.*)

együttal azt jelentette volna, hogy a magyar parasztságra alapozott társadalomfejlődés nem megvalósítható. Erdei tehát inkább vállalta a *Magyar tanyák* két nagy egységének ellentmondásait, a kötet társadalomképének diszkrepanciáit, mint újragondolta volna a politikai cselekvésstratégiáját. Az ekkora már egyre inkább politikai szerepet is vállaló Erdei számára az alföldi tanyás mezővárosra alapozott társadalomfejlődés elvetése azt is jelentette volna, hogy politikai értelemben a kisközgazdaság lett volna a parasztság egyetlen országos képviselője. Erdei azonban ebben a dunántúli kisközgazdaság általa sokszor kárhozottatott politikai programját látta volna megvalósulni, amely a parasztság társadalmi integrációját a meglévő hatalmi struktúrához illeszkedve képzelte el; megakadályozva ezzel a parasztság általa hön áhitott, Dániában álláspontja szerint megvalósult primátusát. A *Magyar tanyák* szociológiájának következetes érvényesítése a magyar tanyák szociográfiai leírásában együttal azt is jelentette volna, hogy Erdeinek egész eddigi, egyre terjedelmesebb és egyre több elismerést kivívott életművéről kellett volna kijelentenie, hogy annak fő elemei tarthatatlanok. Ezek az okai annak, hogy a páratlan lehetőséget kínáló hajnali társadalomelmélet alapos ismerete és a tanyaszociológiában megmutatkozó sikeres adaptációja ellenére a *Magyar tanyák* sem volt képes túlelni azokon az ellentmondásokon, amelyeket a politikai cselekvés akarata okozott társadalomelemzésében.

BULCSU BOGNÁR

FARMSTEAD POLICY AND ISTVÁN HAJNAL'S SOCIAL THEORY IN FERENC ERDEI'S „HUNGARIAN FARMSTEADS”

The essay analyses one of the most important pieces of Ferenc Erdei's oeuvre. The period, when Erdei's work was written, witnessed the re-consideration not only of his farmstead-conception, but also his former sociological vocation as well as his social-theory. In this process Erdei's use of István Hajnal's writings – whose work still has not been properly appreciated – played a major role. Therefore the value of Erdei's essay is considerably higher than the significance of sociographical works of the preceding period. It was able to make another step forward concerning the neuralgic point of Erdei's social theory: his conception of farmstead; and it was also able to reach back to, and utilize his famous earlier writings. In the first part of his work – dealing with the sociology of farmstead – Erdei ceased to consider the Great Plain Protestant communities and the particularities of the Magyar people as the cause of the birth of farmsteads. His detailed and sophisticated analysis attributed their birth to natural-geographic causes, the peculiarities of the Danube-Tisza basin, also influenced by the migration and sociological processes of the post-Turkish era. The volume also directs attention to the fact that Erdei's comments did not continue in the second part of the volume, the sociography of farmsteads. In the sociographical description of the Hungarian farmstead-structure Erdei returned to the main issues of his argument – and therefore abandoned in many respects the results of the first part of the volume. The analysis concludes that the contradictions of Erdei's work are due to his political commitments, a credo that annuls a great deal of the value of the general sociology of the volume.

AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE ÖTVEN ESZTENDEJE

1957-ben egy nagyon szerény külsejű stencilezett folyóirat került ki a Kossuth Kiadó sokszorosító üzeméből, az Agrártörténeti Szemle. A folyóiratot az Agrártörténeti Munkaközösség közreműködésével a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtára adta ki, amelynek akkor még Kosáry Domokos volt az igazgatója. Az összevont első-második számot a fejléc szerint az ideiglenes szerkesztőség szerkesztette, amelynek Kosáry Domokoson kívül Lázár Vilmos, Makkai László, Penyigey Dénes, Szabad György, Szabó István, Tálasi István, Wellmann Imre voltak tagjai. A szerkesztőség titkárának feladatait egy frissen végzett bölcsészhallgató: Gunst Péter látta el. Még ugyanebben az évben napvilágot látott a folyóirat 3–4. száma is. Ekkor azonban másfél éves szünet következett, s a folyóirat következő száma csak 1959-ben jelent meg, új formában, új szerkesztőséggel, hiszen Kosáry Domokost mint a Történész Forradalmi Bizottság elnökét börtönbe zárták, és csak 1960-ban szabadult ki.

Az új magyar folyóirat, amelynek megjelenése kétségtelenül tudományos igényt elégített ki egy olyan agrárországban, amelynek lakói között még 1945-ben is a lakosság fele élt mezőgazdaságból, nem volt előzmények nélküli. Kosáry Domokos az első szám beköszöntőjében utalt ezekre az előzményekre. Aligha volt kétséges, hogy akkor, amikor a jogtörténész Wenzel Gusztáv idős korában megírta a magyar mezőgazdaság történetét, egy összefoglalásnak minden előzménye hiányzott. Ez derült ki akkor is, amikor az OMGE a millenniumra ismét meg akarta íratni az ország agrártörténetét. Helyette egy folyóirat született 1894-ben: a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, amely tizenkét éven át közölt a források természetének megfelelően elsősorban agrártörténeti jellegű írásokat. Rögtön a kezdő számban jelent meg Tagányi Károly máig is meghatározó tanulmánya a földközösségről. Jelképes értékűnek tekinthetjük, hogy 1957-ben az Agrártörténeti Szemle is egy kéziratban maradt Tagányi-tanulmányt közölt a régi magyar községről. A Magyar Gazdaságtörténeti Szemle megszűnése és az Agrártörténeti Szemle megszületése között eltelt több mint hat évtized alatt folyóirat-alapításra nem került sor, de 1930 után Domanovszky Sándor jóvoltából egymás után jelentek meg tanítványainak kötetei a Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez c. sorozatban. E hagyomány is folytatódott az Agrártörténeti Tanulmányok címmel 1975 és 1989 között megjelent kötetekben.

Az agrártársadalom történetében is a korán jött összefoglalások közé kell számítanunk Acsády Ignác kötetét, de az 1930-as, 40-es években már születtek adatgazdag elemző írások is. Az 1950-es években két kötet tanulmányai vizsgálták pl. a XIV. és XVIII. századi parasztság helyzetét. A megalakuló Agrártörténeti Szemle szerkesztőinek azonban a témák feldolgozottsága miatt nem kellett aggódniuk, hogy nem lesz elegendő tanulmány a folyóirat terjedelmének kitöltéséhez.

Az új folyóirat megalakulásának közvetlen előzményeként az Agrártörténeti Munkaközösség létrejöttét kell tekintenünk. Ennek tervei már 1954-ben megszülettek, megalakulására azonban csak 1956. április 13-án került sor a Gödöllői Egyetemen. A Munkaközösség megalakulásáról hírt adó közlemény szerint az Egyetem Tanácsa 1955. július 7-én hozott határozatot az agrártörténeti kutatások ügyének felkarolásáról. E feladatot a Központi Könyvtárra bízta. Igazgatója: Kosáry Domokos korábban nem foglalkozott agrártörténettel, de jó érzékel gyűjtötte össze a Munkaközösségbe és az ideiglenes szerkesztőségbe a legjobb szakembereket Szabó Istvántól Penyigey Dénesen keresztül Wellmann Imréig. Halála előtt Kosáry Domokos így emlékezett a Munkaközösségre: „Az Agráregyetemen találkoztunk, a könyvtárban, három-négy hetente. Ha mód volt rá, akkor elhangzott egy tájékoztató előadás a bennünket érdeklő témakörökben. Tartott előadást Szabó István Debrecenből, és meghívtunk másokat is.” Bekapcsolódott a munkába Hoffmann Tamás és Gunst Péter mellett Szabad György, Makkai László, Belényessy Márta, Maksay Ferenc, Rác István is. Egy korabeli beszámoló szerint „A munkaközösség elsődleges célja az volt, hogy az agrártörténeti kutatásokban érdekelt különböző tudományos intézményeket és egyes kutatókat is egyesítsen, s számukra közös fórumot alkosson, mely összehangolja és tervszerűbbé teszi a kutatásokat”.

Ezt a megoldást azonban a csoport tagjai is csak ideiglenesnek tekintették. Nyilvánvaló volt, hogy a gödöllői egyetem könyvtára önmagában nem volt képes ellátni a Szemle és az Agrártörténeti Tanulmányok kiadásával kapcsolatos feladatokat, különösen Kosáry Domokos letartóztatása után. Lázár Vilmos szervező munkájára és kapcsolataira volt szükség, hogy a Szemle megmaradjon és az agrártörténet művelőit továbbra is közös szervezet fogja össze. Segítséget az MTA IV. (Agrártudományi) Osztálya jelentett, amely 1958-ban befogadta az agrártörténeti kutatásokat. Interdiszciplináris testületként az agrártudományok, a történettudomány és a néprajz képviselőiből létrejött az azóta is működő Agrártudományi Bizottság, amely magára vállalta a Szemle és később az Agrártörténeti Tanulmányok kiadását is. A Bizottság a 90-es években, elsősorban Andorka Rudolf elnökségének időszakában szociológussal bővült és máig Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottság néven működik.

Az új folyóirat jól illeszkedett az agrármúlt feltárására szakosodott európai periodikák rendszerébe. Igaz, az Egyesült Államokban már 1927 óta működött az *Agricultural History* c. évnegyedes folyóirat. De a mi folyóiratunk csak pár évvel volt fiatalabb az 1953 óta működő angol és német társától (*Agricultural History Review*, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*) és rövidesen nemzetközi rangot szerzett, a hazai szerzők mellett időnként helyt adott külföldi tudósok közleményeinek is (D. Pohilevics, V. K. Jacunskij, A. M. Anfimov, W. Jacobeit, Sz. M. Troickij, Z. Guldón, A. Grickevics, Stefan Kazimir, H. H. Müller). Közöttük megjelentek angol (G. E. Fussell), nyugatnémet (Franz Günther), holland (Slicher van Baath), belga (A. Verhulst) kutatók is. Ugyanakkor Lázár Vilmos jóvoltából helyt adott olyan szerzők munkáinak is, akik más fórumokon ekkor még aligha publikálhattak volna. Jellemző ebből a szempontból Donáth Ferenc vagy Kosáry Domokos esete. Donáth Ferencet, mint ismeretes Nagy Imrével együtt ítélték el, szabadulása után Matolcsi János jóvoltából a Mezőgazdasági Múzeumba került tudományos munkatársként. Itt kezdte el feldolgozni az általa vezényelt földosztás egykorú aktáit, amit Hoffmann Tamás visszaemlékezései szerint az MSZMP KB néhány prominense nem nézett jó szemmel. Kéziratának kiadását meg is akadályozták, a Szemle azonban több tanulmányát is közölte. Ugyanígy publikált a Szemleben a börtönből alig kiszabadult Kosáry Domokos is (Tessedikről, a paraszti „família” kérdéséről), aki ráadásul korábban nem is volt az agrártörténet művelője.

Az Agrártörténeti Szemle szerzői és szerkesztői maguk között is csak folyamatosan tisztázták, hogy pontosan mi tekinthető agrártörténetnek és mi a feladata egy agrártörténeti jellegű folyóiratnak. Ebből a szempontból tisztázó jellegű vita folyt 1964. november 19-én Buda-

pesten a Kossuth Klubban és 1968. április 18-án Debrecenben. A budapesti vitán Lázár Vilmos főszerkesztő arra hivatkozott, hogy „korszerű agrártörténet művelése ma már nem lehetséges a történettudomány, a néprajz, a régészet, a gazdaságföldrajz, az agrometeorológia és az agrártudomány egyes ágai eredményeinek és módszereinek együttes felhasználása nélkül”. A Szemle legnagyobb érdemének azt tekintette, hogy sikerült megvalósítania a különböző háttértudományok közelítését, módszereik ötvöztetését. Néhány év alatt saját szerzői gárda alakult ki a folyóirat körül, s ezek jelentős része nem budapesti, hanem vidéki kutató. A vitában részt vevő jeles történészek és agrárszakemberek (Horn Artúr, Mócsy János, Penyigey Dénes, Sipos Gábor, Kosáry Domokos, Perjés Géza) részben azt hangsúlyozták, hogy az agrártörténet visszahat az agrártudományok fejlődésére, részben pedig azt, hogy művelése nem képzelhető el csak a nemzetközi összefüggések feltárása útján. A debreceni vitában fogalmazódott meg, hogy „az agrártörténetírás nem egyszerű ötvözet a határos társtudományoknak, hanem egy sajátos önálló disziplína”. Művelése ugyanakkor éppen azért nem könnyű, mert azok, akik történész előképzettséggel kezdenek az agrártörténet műveléséhez, nem eléggé járatosak az agrártudományi szakismeretekben, az utóbbiaknak pedig történeti képzettségük nem elég alapos (Varga Gyula, Balogh István, Rácz István, Orosz István). A debreceni vitában az is megfogalmazódott, hogy az Agrártörténeti Szemle a legjobban szerkesztett magyar folyóiratok közé tartozik.

1977-ben az Agrártörténeti Bizottság és a szerkesztőség tekintette át a folyóirat munkáját az eltelt húsz esztendőben. Számításba vették a Szemle aktív és passzív hatását az agrártörténet-írásra. Aktív hatásnak tekintették, hogy a folyóiratnak sikerült tudománypolitikát csinálni, elősegíteni meghatározott tudománypolitikai irányzatok fejlődését, tudományos módszerek kialakulását. Passzívnak, hogy mindezek mellett növekvő mértékben vonzotta a kutatókat. Olyanokat is, akik a folyóirat nélkül nem jutottak volna szóhoz, a hagyományos történeti folyóiratokban nem kaphattak helyet, az agrártudományi periodikákban pedig nem tudták áttörni az agrártörténeti kutatások iránti közömbösséget. Négy olyan területet soroltak fel, ahol a Szemle eredményeket könyvelhetett el. Legsikeresebbnek az agrártársadalom történetének bemutatását tartották, annál is inkább, mert ennek voltak Magyarországon a legkomolyabb hagyományai. De több tanulmány foglalkozott a termelő ember és az agrotechnika kapcsolatával, a korabeli marxista terminológia szerint a „termelőerők” történetével, aminek kutatását már az első szám beköszöntője és az 1964. évi vita is fontosnak tartotta. Megfelelő tanulmányok születtek a mezőgazdasági üzemek bemutatására, azaz a Szemle folytatta a Domanovszky-iskola hagyományait. Legkevésbé tartották eredményesnek az agrártudományok történetének kutatását. „Sem a történészek, sem a mezőgazdasági szakemberek köréből nem sikerült olyan kutatói gárdát kinevelni, amelyik ennek a fontos témának művelője lenne korszerű színvonalon” – írták. A különböző történeti korszakok kutatásában a Szemle is prioritást adott az új- és legújabb kor kutatásának, bár csak azért is, mert ezek korábban elhanyagolt területnek számítottak. Ugyanakkor más történeti periodikákkal ellentétben sohasem szorult háttérbe a Mohács előtti korszak kutatása, sőt az agrártörténet régészeti rekonstrukciójának bemutatása sem.

Az Agrártörténeti Szemle múltját nem lehet elválasztani a Bizottság gondozásában megjelent Agrártörténeti Tanulmányoktól és a folyóirat Supplementumaként idegen nyelven publikált tanulmányoktól. Nincs terünk arra, hogy a két sorozatnak akár csak a legfontosabb írásait is elemezzük. De utalnunk kell rá, hogy folytatódtak itt a Domanovszky-tanulmányok hagyományai, uradalomtörténetek jelentek meg a sorozatban. Helyet kaptak a magyar mezőgazdaság szintézisének részelemei: a XIV–XV. századi, a XVIII. századi és a XIX–XX. századi agrártörténet összefoglalásai, de kötet született a mezőgazdasági kísérletügyről, a paraszti migrációról, Tessedik Sámuelről, a kertes tanyákról, az aratómunkásokról és a mezőgazda-

sági idénymunkásokról, a termelőszövetkezeti mozgalomról, de a debreceni erdőgazdálkodásról és a cívisvagyonról is.

Az idegen nyelvű Supplementumok teremtettek lehetőséget arra, hogy a jelesebb tanulmányok a határokon kívüli kutatók számára is hozzáférhetőek legyenek. Így jelent meg Szabó Istvánnak a középkori agrártörténet szemléletét átalakító tanulmánya a prédiúmról angolul, a XV. századi mezőgazdaságról németül, Sándor Vilmosé a cséplés gépesítéséről ugyancsak németül. De e sorozatban látott napvilágot összefoglaló tanulmány a törökkori magyar mezőgazdaságról, a hagyományos mezőgazdaságtól az újkori agrárforradalomig vezető útról, a reformkori és a két világháború közötti magyar mezőgazdaságról stb. A példákat sokáig lehetne sorolni.

Az Agrártörténeti Szemle az elmúlt fél évszázadban mindig fontosnak tartotta, hogy az agrármúlt jeles alakjairól és fontos eseményeiről megemlékezzen. Már 1961-ben egész számot szentelt a XVIII. század nagy agrártudósa és gyakorlati mezőgazdája: Tessedik Sámuel emlékezetének. Ugyancsak külön szám szolt Bereczki Mátéról, a hazai gyümölcskertészet nagy alakjáról 1994-ben. A rendszerváltás és következményei falun c. konferencia anyaga foglalta el a Szemle az évi számait. 1995-ben a földreform 50 éves jubileumát ünnepelte az Agrártörténeti Szemle is, 1998-ban pedig a jobbágyszabadítás 150. évfordulóját. Ezek az ünnepi kötetek azonban nem egyszerűen megemlékeztek a jeles alakokról vagy eseményekről, hanem új tudományos eredményeket is tartalmaztak.

A folyóirat nagy előnye volt, hogy a mindenkor főszerkesztők és felelős szerkesztők Lázár Vilmostól Hoffmann Tamáson, Romány Pálon, Orbán Sándoron és Szakács Sándoron keresztül Gunst Péterig el tudták érni, hogy az agrártörténet legjelesebb kutatói lettek a Szemle munkatársai. Tanulmánnyal jelentkezett az elmúlt fél évszázadban a már többször említett Szabó István mellett Wellmann Imre, Makkai László, Fügedi Erik, Székely György, Pach Zsigmond Pál, Bökönyi Sándor, Matolcsi János, Szabad György, Varga János, Takács Lajos, Maksay Ferenc, Hoffmann Tamás, Gunst Péter, Lökös László, Romány Pál, Orbán Sándor, Zimányi Vera, Bácskai Vera, Gaál László, Sándor Pál, N. Kiss István és még nagyon sokan a legjelesebbek közül. Ugyanakkor a Szemle nagy nevelőiskola volt, mindig igyekezett fiatal tehetségeknek publikációs lehetőséget adni. A hatvanas évek elejétől nálunk publikált Dolmányos István, Király István, Für Lajos, Vörös Antal, Oláh József, Szakács Sándor, Gyimesi Sándor, később Tóth Tibor, ifj. Barta János, Gecsényi Lajos, Bárány János, Gebei Sándor, Takács Péter, Fehér György, Oroszi Sándor, Papp Imre, Csoma Zsigmond, Surányi Béla, még később Fülöp Éva, Fónagy Zoltán, Estók János, a legfiatalabbak közül Rác Lajos, Kaposi Zoltán, Lévai Csaba, Varga Zsuzsanna, Beck Tibor, Nagy Marianna. E jeles listát is sokáig lehetne folytatni.

A Szemlében megjelent tanulmányok többsége természetesen a magyarországi agrártörténet múltjával foglalkozott. Ezek korszakonkénti megoszlásának vizsgálatával egy korai beszámoló foglalkozott s azt állapította meg, hogy a jobbágyszabadítás előtti periódussal foglalkozott a tanulmányok 60%-a, az azóta eltelt idővel pedig 40%-a. Különbözőbb statisztikai vizsgálódás nélkül is megállapítható, hogy ezek az arányok alapvetően nem változtak meg, viszont növekedett a középkori viszonyokkal foglalkozó írások száma egy olyan időszakban, amikor sokféle hatás jelentkezett, amely a modern korok feldolgozására ösztönzött.

A magyarországi történeti folyóiratok között az elmondottakon túl azt is meg kell állapítanunk, hogy az Agrártörténeti Szemle foglalkozott legtöbbet egyetemes történeti kérdésekkel, a Kárpát-medencén kívüli területek agrármúltjával. E vizsgálatok kiterjedtek nemcsak a kelet-európai földreformokra, az orosz agrárviszonyokra, a lengyel és francia parasztságra, de az ókori Mezopotámiaira és Görögországra, a harmadik világ mezőgazdasági rendszereire, sőt

a japán és kínai agrárátalakulásra és Bolívia, Venezuela vagy a nasszeri Egyiptom agrárszerkezetének változására is.

Nem lenne teljes ez az áttekintés, ha legalább néhány mondatban nem foglalkoznánk az Agrártörténeti Szemlében megjelent tanulmányok és közlemények szakmai színvonalával. A minden folyóiratnál előforduló egyenetlenségek mellett az 50 év alatt publikált írások közül néhányat kiemelve arra mindenképpen utalnunk kell, hogy megjelentek olyan írások, amelyek tudományos eredményei maradandónak bizonyultak. A válogatás természetesen szubjektív, mások kiválasztási szempontjai eltérők lehetnek e sorok írójának szempontjaitól. E sorba feltétlenül beletartozik Szabó István prédiúmról szóló tanulmánya, amely először bizonyította be, hogy a korai Árpád-korban Magyarországon is volt szolgákkal művelt földesúri üzem, amelynek létéről Európa más tájain már voltak ismereteink. Wellmann Imre két tanulmánya a XVIII. századi földművelési rendszerekről először adott statisztikai elemzést a települések határhasználatáról, s ezáltal kiinduló pontja lett minden későbbi vizsgálatnak. Székely Györgynek a vidéki termelőágakat elemző írása azoknak az alföldi településeknek a gazdálkodását vizsgálta meg, amelyek a Dózsa-féle parasztháború központi területei voltak. Fügedi Erik Magyarország külkereskedelmét elemezve a XVI. század elején, bebizonyította az állati termékek és a bor fontosságát a kivitelben. Matolcsi János a szarvasmarha testnagyságának változásait vizsgálva választ adott arra a kérdésre, miért lehetett a magyar szarvasmarha a legfontosabb exportcikk a XIV. századtól kezdve. Bökönyi Sándor a neolitikumtól a középkorig a teljes fauna elemzését végezte el Közép- és Kelet-Európában. Pach Zsigmond Pál a hazai „Gutswirtschaft” kialakulásának folyamatát és kelet-európai összetevőit tárta fel. Hoffmann Tamás a paraszti táplálkozás jellegzetességeit mutatta be. Sándor Vilmos a gabonacséplés gépesítésének útját elemezve magyarázatot talált arra, miért e terület volt a mezőgazdaság gépesítésének legfőbb tereuma. Gunst Péter az 1850–1914 közötti mezőgazdasági kivitel sajátosságait tárta fel, Szuhay Miklós pedig az állami beavatkozás szerepét a világgazdasági válság utáni agrártermelésben. Varga János legutóbb az Árpád-kor szabad pénzjairól bizonyította, hogy nem váltak állami adóvá. A sor más válogatások alapján még sokáig lenne folytatható.

Szót kellene ejtenünk a folyóirat szerkezetéről, az egyes rovatok szerepéről, különösen a „Szemle” rovat ötven éve tartó gyengélkedéséről. Nem hallgathatjuk el, hogy a jövőt illetően nem lehetünk teljesen nyugodtak, hiszen az anyagi támogatások beszűkülése miatt aligha van esélyünk rá, hogy az 1–4. számot összevonva ne továbbra is „évkönyv” formában jelenjünk meg. A rendszerváltozás óta az Agrártörténeti Szemlének is a piaci viszonyok között kell fennmaradását biztosítania. Ötven évvel ezelőtt a Szemlét bevezető írásában Kosáry Domokos arról beszélt, hogy „a magyar agrártörténeti kutatás múltjából eddig sem a kezdeményezések hiányoztak elsősorban, hanem a folytatások”. Fél évszázad elteltével megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy a Szemle megszületését eredményező kezdeményezésnek volt és van folytatása. A nem csökkenő nehézségek ellenére is, összegzésül azt kell megállapítanunk, hogy folyóiratunk fél évszázad alatt az agrártörténeti kutatásoknak olyan orgánumává vált, amelyet a jövőben sem lehet nélkülözni. Azzal a reménnyel kezdjük a következő éveket, hogy a legszebb férfikorban lévő periodikánk magas kort fog megérni a hazai kutatások javára.

Orosz István

EMLÉKEZÉS AZ AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE ELSŐ FŐSZERKESZTŐJÉRE, DR. LÁZÁR VILMOSRA

Lexikonok, akadémiai emlékkönyvek, egyetemi kiadványok – néha hiányosan vagy pontatlanul – megőrizték Lázár Vilmos életrajzi adatait. Olvasható pl., hogy a Gödöllői Agrártudományi Egyetemen 1961–1969 között tanított, jóllehet már 1950. augusztus 1-jétől egyetemi tanár a Növénytermesztés II. tanszéken. Kisebb-nagyobb tévedések máshol is felbukkannak, pedig kortársak is ellenőrizhetik még az adatokat. Nem könnyű lecke persze senki számára Lázár professzor pályáivének számbavétele. Szó szerint egy XIX. századi ember volt, a rövid és zaklatott XX. században. Az élettörténet Jókai Mór tollára való, itt és most csak mozaikokat sorolhatunk.¹

I.

Eligazodásunkat érdemben segíti Kosáry Domokos – talán utolsó – interjúja, amit Varga Zsuzsannának adott az Agrártörténeti Szemle számára. „Az ötvenes évek elején éppen nem volt állásom, amikor találkoztam egy régi barátommal, Lázár Vilmossal, aki a Gödöllői Agrár egyetemen dolgozott tanszékvezetőként... Ő vetette fel, hogy hát gyere át az Agrár egyetemre.”² Kosáry könyvtárigazgató lett Gödöllőn, az egyetemen Agrártörténeti Munkaközösség alakult, majd útjára indult a Szemle...

Mindketten sok országot bejártak, volt egybevetési alapjuk...

Lázár Vilmos pályáiv a berlini Mezőgazdasági Főiskolától, a földesúri családi háttértől a sopronkőhidai börtönön át az MSZMP 1957-es Agrárpolitikai Bizottságáig, majd az MTA Agrártörténeti Bizottsága elnöki posztjáig rajzolható fel. A barátság szálai pedig Vámbéry Rusztemtől József Attiláig, Veres Pétertől, Erdei Ferenctől Kosáry Domokosig szövődtek. Kosáry mondta róla és az agrártörténeti kutatócsoport megalakulásáról, hogy „Lázár Vilmos kezdeményező, segítő, kapcsolatteremtő tevékenysége nélkül aligha sikerült volna egy ilyen nagyszerű ötletet a gyakorlatba átültetni”.³ Az egyetem rektora, dr. Páter Károly, akinek nevét az egyetem utcája is őrzi Gödöllőn, a volt keszthelyi, óvári professzorok is a gondolat mellé álltak. S persze a felkért kutatók-oktatók, köztük Penyigei Dénes, Szabad György, Szabó István, Tálasi István – későbbi akadémikusok s a fiatal titkár, Gunst Péter.

Az évek során kibővült létszámú bizottságot élete végéig Lázár Vilmos vezette. Ki volt végül is az Ember, akire emlékezünk? Néhány útbaigazító adat:

– az Osztrák–Magyar Monarchiában született 1895-ben, Kaposvárott;

1 A 2008. március 6-án a Vajdahunyadvárban tartott emlékülésen elmondott előadás alapján.

2 Interjú Kosáry Domokossal – *Varga Zsuzsanna*: AgtSz 2007. 1–4.

3 Uo. 2.

– Ausztria mezőgazdaságáról, majd Dánia agrárkultúrájáról jelennek meg első írásai még a világháború éveiben;

– az első világháború utolsó időszakában huszártiszt, a kettős monarchia összeomlása után zászlóaljparancsnok, menekül, majd politikai emigráns több nyugati országban;

– a huszas évek közepétől ismét publikál a Magyar Királyságban, álneven Oroszországról ír, Dániában tejuzemet vezet;

– itthon letartóztatják, Sopronkőhidáról eljut Győrbe, felszabadul;

– földjét kiosztják, maradékát átadja állami kezelésbe, 1945 májusától az FM-ben a Termelési Főosztály vezetője (miniszterei: Nagy Imre, Dobi István, Csala István, Erdei Ferenc). Államtitkárok (pl.): dr. Donáth Ferenc, S. Szabó Ferenc, dr. Antall Béla.⁴

– 1950-től – éppen úgy, mint Nagy Imre, az agrárügyet tanszékvezető tanára, s nyugdíjazása után is az Agrártörténeti Bizottság elnöke.

– 1972-ben Budapestén hunyt el. A Néprajzi Múzeum főigazgatója, Hoffmann Tamás búcsúztatta. „Talán nem is volt századunkban olyan haladó értelmiségi, politikai fórum hazánkban, ahol Lázár Vilmos ne hallatta volna szavát, ne szolgálta volna a nép, tulajdonképpen a történelem érdekeit.

Származása szerint nem erre a sorsra rendeltetett [...] Minden bizonnyal éppen a történelmi szituációk változatossága, bonyolultsága és az a makacs, az igazság éberségétől sürgett igyekezet, ami egyfelől körülményeit, másfelől Lázár Vilmost jellemezte, tette őt olyan sokoldalúvá – emberként, intellektusként egyaránt.”⁵

Egy emlékirat lapjairól címmel 1976-ban válogatás jelent meg írásaiból. A kötet bevezetőjét Vitányi Iván írta.⁶

Polihisztornak is mondták nem kevesen. Hoffmann úgy látta: „Bölcs volt [...] Lázár Vilmos bölcsessége századunk társadalmi, technikai, tudományos és politikai forradalmainak értéséből táplálkozott.”⁷

És a pátriárkák közé sorolta. Sokan látták így.

II.

„A történelem nem az enyészet öre.
Ami elmúlt nem hull a semmibe,
hanem sorsa és alakítója annak, ami
rákövetkezik.”

Szabó István: A magyarság életrajza (1941)

Lázár Vilmossal, gödöllői volt professzorommal való kapcsolatunk sem múlt a „semmibe”. Aspiráns munkám ugyan ökonómiai jellegű, regionális téma kutatása volt, de az sem nélkülözhetette a történeti tapasztalatok áttekintését, az összefüggések tanulmányozását. Az állami gazdaságok központjában dolgoztam, amikor Szabad Györgynek a tatai és a gesztesi uradalom történetével foglalkozó munkájáról – a fiatalok bátorságával – recenziót írtam. 1969-ben beadott kandidátusi disszertációm védelme után az MTA Agrártörténeti Bizottságának tagjává választottak, ahol az elnök Lázár Vilmos volt.

Az 1945-ös földreform negyedszázados évfordulójáról Békéscsabán (1970. március 15–16.) rendeztek központi megemlékezést. (Szerepet játszhatott a helyválasztásban az is, hogy a rendező szervezetekben – a Magyar Agrártudományi Egyesületben, a Hazafias Népfrontban

4 Földművelésügyi Zsebkönyv 1948. Pátria Rt. 36.

5 Hoffmann Tamás (1972): Agrártörténeti Szemle 520.

6 Lázár Vilmos (1966): Egy emlékirat lapjaiból. Kossuth Kiadó, 285.

7 Hoffmann T., i. m. uo.

stb. – vezető szerepet töltött be a „táj fia”, dr. Soós Gábor államtitkár, a mezőgazdasági és élelmiszerügyi miniszter első helyettese.)

A földreform történelmi jelentősége címmel Erdei Ferenc tartott előadást, Donáth Ferenc a parasztság részvételét mutatta be, amit Nagy Imre volt államtitkáráként közeli láthatott, Pölöskei Ferenc a történelmi útról, az agrármozgalmak, a népi írók szerepéről szólt előadásában. És beszélt – egyik utolsó beszámolójában – Lázár Vilmos: A termelés beindítása a földreform végrehajtása után című előadását megtartva.⁸ Utána már mindannyiunknak, akik még következtünk, nehéz volt szólni.

Lázár elmondta, hogy 1945 májusában vette át a minisztériumban a termelési főosztály irányítását. Akkor, amikor mintegy 350 ezer kat. hold elaknásított területet kellett aknaszedő szovjet katonák közreműködésével mentesíteni, amikor a győztes nagyhatalomtól és Groza román miniszterelnöktől kellett a megmaradt gépekbe üzemanyagot kérni. Idézte: „A mezőgazdaságban fekvő nemzeti vagyonunk valamivel több mint egyötöde pusztult el a háború és a fasiszta dúlás következtében. [...] Fejér megyében, amelynek egyes részein a front hónapokig állott, az állatállomány 98–99%-a elpusztult [...] Az állattenyésztés háborús kára 1938-as értékben meghaladta az 1,5 milliárd pengőt.” El kellett ezért (is) rendelni, hogy a szezonmunkák idején csak engedéllyel hagyhatták el községük területét a fogatok és a traktorok, s kirendelhetők voltak a szabad kapacitásuk terhére mások földjén is dolgozni. „Mezőgazdaságunk 1948-ra túl volt a krízisen” – állapította meg Lázár Vilmos. Befejezésül pedig hozzátette: „Úgy érzem nekünk, akiknek megadatott, hogy a mezőgazdaság újjáépítése munkájában részt vehettünk, ma sem kell szégyenkezünk”.⁹

A gazdaságpolitika új elemeit 1966-tól a mezőgazdaságban, 1968-tól az egész gazdaságban alkalmazták. A hetvenes évekre azonban felerősödött a gazdaságirányítás (az „új mechanizmus”) reformjának a bírálata. A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát rejtőző parasztpártnak kezelték némely körben. Célkeresztbe került az MSZMP központjában működő Szövetkezetpolitikai Munkaközösség (Bizottság) is, amelynek Fehér Lajos miniszterelnök-helyettes az elnöke, magam pedig a titkára voltam. „Többet tudsz segíteni, ha választott testületi tag leszel – mondta Fehér Lajos –, vállald el a legnagyobb agrármegye, Bács-Kiskun politikai vezetését.” Kecskemétre kerültem tehát 1970 őszén. Ott ért el – Lázár Vilmos elhunytát követően – Láng Géza akadémikus, az MTA Agrártudományok Osztályának akkori elnöke, keszthelyi professzor, hogy jelölnek az Agrártörténeti Bizottság elnökévé.

Lázár Vilmos után, új helyzetben, nem volt könnyű feladat.

Itt és most is köszönöm mindazoknak a támogató részvételét, akik vállalásaink teljesítésébe bekapcsolódtak. Újraépülhettek tanyák, az alföldön, politikai, pénzügyi stb. támogatást kapott a háztáji is. Az MTA–MÉM közös bizottságai, érdekképviseltek összefogtak az új célokért.

III.

A Magyar Tudományos Akadémia Almanachja 1973. évi kötetében a IV. Osztály bizottságai az MTA és a MÉM közös bizottságai cím alatt található. Itt olvasható: az Agrártörténeti Bizottság titkára Hoffmann Tamás, a Néprajzi Múzeum főigazgatója, tagjai (a teljes névsor akkor is – mint most – húsz fős volt) között sorakozott Balassa Iván, Donáth Ferenc, Gaál László, Gunst Péter, Lőkös László, Matolcsi János, Orbán Sándor, Sipos Gábor, Szabad György, Székely György, Tálasi István – a névsor nem teljes.¹⁰ Abban viszont teljes volt a bizottsági

8 A földreform történelmi jelentősége. Szerk.: Dr. Lázár Vilmos: Mezőgazdaság történelmi tanulmányok 5. Bpest. 1972. Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

9 Lázár Vilmos, i. m. 48.

10 MTA Almanach 1973. Akadémiai Kiadó 236.

egyetértés, hogy folytatni szükséges azt a tudományos munkát, amit Lázár professzor mindekor a jövő miatt tartott nélkülözhetetlennek. „Helyre kell hozni azokat a károkat, amelyeket a voluntarista módszerek szertelen alkalmazása nemegy üzemben okozott, s rá kell térni a realitásokkal szigorúan számot vető gazdálkodásra.” És rögtön hozzátette: „Minél jobban megismerjük a múltat, annál realisabban ítélni tudjuk meg a jövő fejlesztési irányait is”.¹¹

Az agrártörténet művelőinek mindig meg kellett küzdeniük felismeréseik elfogadtatásáért, következtetéseik érvényesüléséért. Hol a divatos, újak mondott nézetek képviselői, hol az „elavult parasztmúlt” lenézése vagy éppen a természeti-biológiai feltételek abszolutizálása nehezítette a tanulságok hasznosítását. Sokat segített az akadémiai kutatócsoport megalakítása, az Akadémia Kiadó gondozásában megjelent Agrártörténeti Tanulmányok sorozat, az Agrártörténeti Szemle hazai és külföldi elismerése, továbbá az, hogy több egyetemen és főiskolán – elsőnek Gödöllőn – tanrendi stúdium lett az agrártörténet, valamint az agrárpolitika. Az Akadémia Elnöksége, Somos András alelnök támogatta ezt a folyamatot. A mezőgazdaság, az erdészet, az élelmiszeripar történetét rendszerző tankönyvek kerültek a mérnökjelöltek kezébe, majd kiváló monográfiák jelentek meg, s néhány közülük fordításban is terjedt a világban. Megkezdődött az Agrártörténeti Életrajzok köteteinek sorozata a Mezőgazdasági Múzeum kiadásában. Egyik szerkesztője – Für Lajos – írta 1985-ben: „A mezőgazdaságunk a XVIII. századtól kezdődő forradalma Magyarországon valójában most, e röpke negyed század alatt teljesedett ki”. Volt tehát mit számba venni.

Az államigazgatás szintjére is eljutott a témánk – ahogyan újabban mondják: elérte annak is az ingerküszöbét –, és együttes miniszteri rendelet született az agrártörténeti értékek, műemlékek védelméről. A mentés költségvetési támogatásban is részesült. Így jöttek létre a gép-, malom- és majortörténeti gyűjtemények, a falu- és tanyamúzeumok s a hasonló célú kezdeményezések. Az állami gazdaságok is számos uradalmi dokumentumot megmentettek. Bábólnán Burgert Róbert, Tarcalon Kapás Pál, sok társuk máshol, máskor teremtetett üzemtörténeti gyűjteményt. A munka koordinálását sikeresen végezte a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, ahol az MTA Agrártörténeti Bizottsága titkársági teendőit és a Szemle kiadásának feladatait is ellátták. A 42/1977. számú együttes MÉM-ÉVM-KM miniszteri rendelet fontos lépés volt tehát kulturális szempontból is, nem véletlenül támogatta az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség. Kiváló vezetője, Mende Ferenc akkor a Bizottságunknak is tagja, valamint Ábrahám Kálmán építésügyi és városfejlesztési, valamint Pozsgay Imre kulturális miniszter.

Az előzményeket ismerve érthető, hogy a VIII. Gazdaságtörténeti Világkongresszus Budapesten tárgyalt 1982-ben a XIX–XX. század témaköréről. A házigazdák között találjuk Pach Zsigmond Pált, Akadémiánk alelnökét, továbbá Hoffmann Tamást, a Bizottságunk alelnökét is. Nem sokkal később a Gödöllői Agrártudományi Egyetem adott helyet „A XX. század és a magyar mezőgazdaság” címmel rendezett konferenciának, amelyet az Agrártörténeti Bizottság és az egyetem más szervezetei részvételével rendezett. A kétnapos tanácskozáson előadott – Az élelmiszergazdaság szerepe a XX. századi magyar gazdaságpolitikában címmel – Berend T. Iván, az MTA elnöke, Kulcsár Kálmán, az MTA főtítkárra helyettese, Stefanovits Pál akadémikus, továbbá a Magyar Agrártudományi Egyesület elnöke, az AKI főigazgatója, valamint Bizottságunk elnöke és számos egyetemi és vállalati résztvevő. Idézték a FAO főigazgatójának 1980-ban, Gödöllőn elmondott beszédéből, hogy „... a magyar felsőszintű irányítás, nagy bölcsességről tévén tanúbizonyságot, szilárd és világosan megfogalmazott politikát folytatott: kiemelt szerepet biztosított a mezőgazdaságnak [...] Megfelelően alkalmazva éppen ilyen sikeres lehet egészen más klimatikus és társadalmi rendszerű országokban is.”¹² Jól futott akkor a falu, mezőgazdaságunk szekere...

11 Lázár Vilmos: Egy emlékirat lapjaiból. Megjelent: Valóság 1966. 5. sz.

12 Lőkös László szerk. (1985): A XX. század és a magyar mezőgazdaság. GATE, 35.

A prófécia ugyan nem igazolódott, ám arról nem az ENSZ-főtisztviselő tehetett. Inkább Lázár Vilmos – már idézett – 1965-ös beszédére kell utalni: „Az új bevezetése még akkor is az előítéletek százados, esetleg évezredes falába ütközik, ha az is, aki terjeszti, ha az is, akinek körében terjesztik, szilárdan meg van győződve annak hatékonyságáról: arról, hogy az új jobb, mint a régi. Ennek az előítéletnek a leküzdésében sokat segíthet számunkra, ha ismerjük a régi gyakorlatot, nemcsak a mai, hanem eredeti formájában. Abban a fejlődésmenetben, amelyet maig megtett.” És ismerjük persze a történelmi utat, amire Lázár Vilmos nem szünt meg figyelmeztetni. Erre is emlékeztünk, amikor Bizottságunk kezdeményezte, hogy a jobbagyfelszabadítás 150. évfordulóját méltó módon tartsuk számon. Együtt helyeztünk 1998-ban emléktáblát annak a minisztériumi épületnek a falára, amely Európában a feudalizmus egyik utolsó fellegvárának számított.

Az előző utalásokban tükröződő szemlélet volt a jellemző európai látókörű Lázár Vilmosra, miként a nyomába lépő bizottsági elnökökre: Andorka Rudolfrá, Pölöskei Ferencre, Varga Jánosra is. S vigyék tovább az Agrártörténeti Szemle mindenkori szerkesztői is, amit az alapítók gondoltak, s baráti körben – tréfálkozva (?) is – mondtak. Nem az Etelközre, nem a „szittyaföldre” kell koncentrálni már, hanem Európára. Ahogyan István király akarta, s lám akkor sem volt könnyű...

Végül három, az alkalomhoz kapcsolódó javaslat:

1. A jubileumi konferencia indítványozza a Szent István Egyetem rektorának, Solti László akadémikusnak, hogy örökítsék meg – az Agrártörténeti Bizottsággal együtt – az egyetemen eme félévszázados évfordulót, azaz Kosáry Domokos és Lázár Vilmos emlékét, példamutató együttműködését. Előzetes érdeklődésemre kedvező választ kaptam. Rektor úr az emléktáblának az Egyetemi Központi Könyvtár bejáratához való elhelyezését lehetséges megoldásnak ajánlotta.

2. A konferencia fogalmazza meg aggodalmát az agrártörténeti értékek, dokumentációk, gazdálkodási eszközök elkallódásáért, tudósaink, feltalálóink hagyatékának méltatlan sorsáért, veszélyeztetett kezeléséért. Kérje fel az MTA Elnökségét, a földművelésügyi, valamint a kulturális minisztert a szükséges intézkedések megtételére.

3. A konferencia fejezze ki köszönetét a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak agrártörténetünk megmentett irodalmi, tárgyi emlékeinek őrzéséért, az Agrártörténeti Szemle kiadói feladatainak ellátásáért, s javasolja, hogy az intézmény nevében is jutassa kifejezésre – mint más, hasonló rendeltetésű intézmények példája mutatja –, hogy agrártörténeti kutatásoknak is otthona.

A javaslatokról Horn Péter akadémikust, az Agrártudományok Osztályának elnökét a Bizottság tájékoztatja, az indítványokat pedig a címzettekhez eljuttatja.

Romány Pál

AZ AGRÁRTÖRTÉNET-ÍRÁS JELENE ÉS LEHETSÉGES JÖVŐJE¹

Nehéz feladatot vállal az, aki az agrártörténet-írás lehetséges jövőjét próbálja felvázolni, hiszen több minden nehezíti a kutató helyzetét. Egyrészt mai értékvesztett világunkban a múlt folyamatainak tudományos eszközökkel és módszerekkel történő kutatása a társadalom jelentős részének felesleges időt rabló s ráadásul költséges folyamatnak tűnhet. A felgyorsult világban a jelen lehetőségeinek ad hoc jellegű kihasználása, a mindennapi feladatoknak való megfelelés, különböző tevékenységek jelentősebb szellemi elkötelezettség nélküli végzése s nem utolsósorban a korábbi komoly hivatások látványos leértékelődése nem kedvez a történeti kutatásoknak. Másrészt nem kedvez az agrártörténet-írásnak az sem, hogy a XX. században a mezőgazdaság látványosan teret veszített a nemzetgazdaságokon belül, s ma már a fejlettebb országokban csak 2–5%-át állítja elő a nemzeti jövedelemnek, míg az ágazatban való foglalkoztatás sem nagyon lépi túl az 4–7%-ot. Az agrártermelés visszaszorulása s vele párhuzamosan a fogyasztási kultúra silányulása, a tömegtermelés és a gépi élelmiszerek előállítása kifejezetten rossz irányba tereli a társadalmi közgondolkodást. Harmadszor pedig az agrártudományok háttérbe szorulása, az ezeket a tudományokat képviselő intézmények nehézségei s a múlttól való elfordulás sem erősíti szaktudományunk fejlődését.

Persze az intézményi háttér Magyarországon soha nem volt adekvát az agrártörténeti kutatói igényekkel. Ha megnézzük, hogy agrártörténeti kutatások egyáltalán milyen intézményekben folynak, akkor igen széles palettát láthatunk. A teljesség igénye nélkül említsük meg az MTA intézeteit, a múzeumokat és a levéltárakat, a legkülönfélébb egyetemek és főiskolák tanszékeit. Ezek mellett egyre nagyobb szerep jutott az agrártörténeti kutatások finanszírozásában az önkormányzatoknak, amelyek a településmonográfiák kapcsán adhattak megrendeléseket; a különféle alapítványoknak, melyek ösztöndíjakkal, pályadíjakkal segíthetik a folyamatot. A hazai mezőgazdasági nagyüzemek önmagukról rendelhettek írásokat, a nemzetközi programok lehetőségeit se felejtjük el, valamint azt, hogy igen komoly szakszerű munkákkal találkozhatunk a magánkutatások során létrejött agrártörténeti írásokban. Az agrártörténet-írás azokban az intézményekben jutott lehetőségekhez, ahol már amúgy is folytak történeti jellegű kutatások, s ahol a történeti vagy más társtudományok tanulmányozása mentén lehetőség nyílt a régi mezőgazdaság vizsgálatára. Az agrártörténet háttérét adó intézményi bázis igen széttagolt, s a kutatóknak sokszor igen komoly erőfeszítéseket kell tenniük szaktudományuk elismertetéséért, megmaradásáért, ez viszont nagy kutatói energiákat visz el; a létharcban kevés erő marad a valódi értéket jelentő szak kutatásra. Sajnos az agrártörténeti kutatók között az utóbbi évtizedekben alacsony volt a kohéziós erő, s gyenge volt a szakmai koordináció szintje. A kutatók ugyan tudnak egymásról, témáikról, tevékenységükről, egymás

1 Az előadás 2008 tavaszán, az Agrártörténeti Szemle elindulásának 50. évfordulójára a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban rendezett konferencián hangzott el.

publikációiról, ám a kutatások általában nem teamszerűen, hanem individuálisan folytak, amit persze a szakmai előremenetel (vagyis a minősítési rendszer) s a biztos álláshely megtartása is kikényszerít. Údító kivétel, amikor valamilyen finanszírozható feladat mentén, például egy-egy kötet kapcsán jön létre a kutatók között szakmai kapcsolat.

Mégis azt kell mondanom, hogy minden jelenkori nehézség ellenére a szakma hagyományos rendszere él, módszerei folyamatosan frissülnek, kutatási tematikája szélesedik, képviselőinek száma nem csökken, kapcsolatrendszere szélesedik, korosztálya – akárcsak korábban – legalább három generációs (az egyetemista fiataloktól akár 80–90-es évesekig), s ez a romló anyagi helyzet ellenére is kétségkívül reményt keltő jelenség. A helyzet rosszabb, mint két évtizede volt, de nem reménytelen. Ami előreviheti a hazai agrártörténet-írást, az a jelen szakemberbázisra alapozott folyamatos érdeklődés. Hiszen ne felejtjük el, hogy egy óriási helyzeti előnye mindenképpen van a hazai agrártörténet-írásnak: Magyarországon évszázadokig a társadalom meghatározó nagy többsége az agrárágazatból élt, így ezt a területet nem lehet kiiktatni a kutatási folyamatokból; vagyis ameddig történeti kutatások lesznek Magyarországon, addig egészen biztosan lesz agrártörténet-írás is. Úgy vélem, a személyi előfeltételek megvannak ahhoz, hogy a mostani 40–50 közötti generáció méltó utódja lehessen az előtte járó nemzedéknek; s ugyanakkor a negyvenesek-ötvenesek lassan lépéseket tehetnek egy jövő tudós generáció kinevelésére s egyben a szakma életben tartására.

A HAZAI AGRÁRTÖRTÉNET-ÍRÁS TEMATIKAI RENDSZERE NEMZETKÖZI ÖSSZEHAJONLÍTÁSBAN

Ha a személyi feltételek a folytatásra megvannak, akkor érdemes egy kicsit elidőzni azon, hogy a nemzetközi és a hazai agrártörténeti kutatásokat milyen tematikai struktúra jellemzi. A kutató szereti a bizonyosságot, a szakszerűséget, ezért úgy gondoltam, hogy megvizsgálom a nemzetközileg releváns agrártörténeti jellegű folyóiratoknak az utolsó 10 évben megjelentetett tanulmányait, s összehasonlítom azok tematikáját a hazai Agrártörténeti Szemle íásaival. Olyan folyóiratok kerültek bele a vizsgálatba, amelyek hatásukban messze túlterjednek az adott város, régió, tartomány, ország határain. Figyelni kellett arra is, hogy ne csak a szigorúan vett agrártörténeti, hanem olyan általában vett gazdaságtörténeti folyóiratokat is vizsgáljak, amelyek gyakran közölnek mezőgazdaság-történeti írásokat. Kérdés tehát, hogy milyen általános tendenciák látszanak a külföldi szakfolyóiratok tematikájában?

1. Az európai szakfolyóiratokban az utóbbi években erősödni látszik az a törekvés, hogy egyes nagyobb területi egységek (tartományok, régiók stb.) mezőgazdaság-történeti áttekintését végezzék el kiválasztott szempontok alapján. Az összehasonlító történetírás alapelveinek figyelembevételével zajlanak ezek a vizsgálatok, s főleg a német agrártörténetet jellemzik. Kiemelkedik ebből a sorból a keletnémet agrártörténet 1949 utáni vizsgálata, úgy tűnik, hogy a nyugati kollégák nekiálltak a keletnémet kolhozok szakmai vizsgálatának. Ezt főleg egyes nagyobb területi egységekre vonatkozóan lehet érzékelni az elmúlt időszak publikációi kapcsán. Az ilyen regionális szintű vizsgálatok hosszú távon az Európai Unió regionális politikája, valamint az EU intézménye, a Régiók Gyűlése befolyásának erősödésével minden bizonnyal szaporodni fognak. Mivel a kontinens a maga sokszínűségével, eltérő agráradoottságaival, üzemi rendszereivel, különböző termelési kultúraival igen jelentős eltéréseket mutat, az ilyen vizsgálatoknak sokáig lehet még érdemi jövőjük.

2. Egy másik erőteljes nemzetközi téma az agrártársadalom és a migráció kapcsolata, s ez a téma messze túlmutat a szűkebben vett agrárkérdéseken, s hosszú távon valószínűleg az egyik divattémát fogja jelenteni (az Európai Unió szempontjából is nagyon fontos jelenségről van szó). Ha a nyugati egyetemi fakultások működő kutatási programjaira tekintünk, akkor is

azt látjuk, hogy egyre-másra indulnak olyan kurzusok, amelyek a XVIII–XX. század belső társadalmi vándorlását elemzik. Az agrártársadalom relatív csökkenése, a nagy térségek közötti vándorlás, a falusi népesség városba vagy pedig az ipar felé áramlásának törvényszerűségei, a falusi identitás ehhez kapcsolódó elvesztésének vizsgálata még sok lehetőséget rejt magában.

3. Az utóbbi évtizedben nagy figyelmet kapott a vidékies térségek társadalmának vizsgálata, a falusi világ, a falusi élettér és identitás átalakulása. Mindehhez a pszichológia tudományának különböző eszközeit és módszereit, a szociológiai megközelítésmódot, a mentalitás-történet lehetőségeit s nem utolsósorban a valóságos empirikus adatgyűjtéseket is felhasználták. Világosan kell látnunk, hogy a falusi társadalom nem kizárólagosan az agrártörténet témája, azt teljes joggal és jelentős módszertani eszközkészlettel tudják más tudományágak is vizsgálni, vagyis ez esetben egy igen fontos multidiszciplináris kérdésről van szó.

4. Maradtak olyan – a régi agrártörténetre utaló – vizsgálati témák is, amelyek összekapcsolódnak az életvitel és a társadalmi fogyasztás kérdéskörével. Ilyen például az erdőgazdálkodás, amelynek újrafelfedezését az 1970–80-as évek óta a környezettudatos gondolkodás, a politikai szintre emelkedett vidékfejlesztés gondolata is erőteljesen motiválja, nem is beszélve a modern világ elidegenedett társadalmi formáival szembeállítható természetes rend állapotával való kacérkodásról. Mind az amerikai, mind az európai folyóiratokban egyre-másra lehet találkozni az erdő mint megélhetési terület vizsgálatával, valamint az erdőgazdálkodás ipartörténeti vonatkozásaival s ezzel összefüggésben a városi faipar működésével. Mivel az egész világon elterjedt, hogy a jelentősebb faipari kapacitásokkal bíró területek ipari vállalkozói egyben hatalmas felvásárolt erdőkkel is rendelkeznek, az ágazati összefonódottság egyértelműen megfigyelhető, s ez ennek a témának folyamatos erősödését hozhatja. Szintén bőven találtunk írásokat a közép- és az újkori erdőhasználattal kapcsolatban a vadászatról mint megélhetési forrásról, valamint a falusi társadalmak szabad erdőélése és a földközösségek felbomlása témaköréről.

5. Az 1960. évi stockholmi gazdaságtörténeti világkonferenciától kezdve az agrártörténetnek meg nem szűnő témája a XVIII–XIX. századi modernizációban betöltött szerep. Úgy tűnik, a gazdasági átalakulás vizsgálata, a hagyományos világ felbomlása és az új struktúrák meghonosodása még hosszú évekre biztos szakmai lehetőséget tud biztosítani az agrártörténet iránt érdeklődőknek. Mivel a gazdasági folyamatok mindig lassabban változnak, mint más történelmi alrendszerek (politika), így a száz-kétszáz éves folyamatok vizsgálata – még akkor is, ha nem lehet statisztikai forrásokkal a korszakot végigkövetni – a különbségeik regisztrálásával komoly eredményt hozhat. A téma népszerűsége töretlen: ha ránézünk az utolsó gazdaságtörténeti világkonferenciák anyagaira, azt láthatjuk, hogy a téma él, sőt már osztódva szaporodik. A *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* tematikus számot jelentett meg a témában, az *Agricultural History* állandóan napirenden tartja a kérdést, és még hosszan lehetne sorolni a publikációkat. Ehhez a témakörhöz tartozik a piac, amely mind a késő középkori, mind az újkori kutatásoknak egyre inkább meghatározó eleme. A folyóirat-tanulmányokon túl konferenciák, kötetek, térségekre vonatkozó szakmai értekezletek, egyetemek belső intézeti konferenciái, vitaülések állandó témája a piac szerepe a tradicionális agrárrendszer felbomlásában.

6. Nem feledkezhetünk meg az 1980–90-es évek nagy divattémájáról, a fogyasztás kérdéséről sem, amely természetesen elválaszthatatlan a termelési folyamatok változásától. Az agrártermelés technológiájának változásai által biztosított nagyobb termékkínálat s ennek a társadalmi szokásrendszerre gyakorolt hatásai újra csak az interdiszciplinaritás lehetőségét adják. A fogyasztás elemzése nemcsak történeti, hanem jelenbeli folyamatokra is kiterjed; a vizsgálatok időhatárai a nagyon régi koroktól máig terjednek. A téma fontosságát mutatja,

hogy pár évvel ezelőtt az általános gazdaságtörténeti folyóiratnak számító *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* is tematikus különszámot adott ki az élelmiszer-termelés és a piacok kapcsolatáról. Az utóbbi években már olyan témák is előtérbe kerültek, amelyek az agrártermelésnek a mindennapi fogyasztásra s emellett az egészségügyre való ráhatását elemzik. A kvantitatív módszerek felhasználásával egyre több tanulmány foglalkozik a fogyasztás és az életszínvonal kapcsolatával.

7. Ne feledkezzünk meg az öröknek számító s ma újra reneszánszát élő paraszti gazdaság témaköréről sem. Amióta az agrártörténet egyáltalán létezik, a jobbágyság, a parasztság meghatározó kérdéskör ebben a szaktudományban. Több tényező is erősítheti a kutatások kiterjedését. A nagyvárosok népességének csökkenése és a szuburbánus kultúra kialakulása közelebb hozta a társadalom egy részét a természethez. *Csajanov* parasztgazdasági elméletének újrafelfedezése egy lehetséges közgazdasági tipológiát is magával hozott. A forrásadottságok is segítik a téma vizsgálatát, hiszen még a magyar levéltárakban is általában nagy tömegben állnak rendelkezésre értelmezhető források. A paraszti gazdaság és a nagyobb üzemformák közötti kapcsolatok, a paraszti gazdaság és a piac kérdése s nem utolsósorban a városi fogyasztás és az árutermelő parasztság témaköre nagy népszerűséget mutat. Németországban a *Friedrich Lütge* nyomán kibontakozó téma a falusi társadalom átalakulásának jogi kereteit emelte széles kutatási témává: a középkortól az agrárgazdaság XIX. század közepi változásáig tárgyalják a rurális társadalom átalakulását. A téma illeszkedett valamelyest a keletnémet kutatásokban nagy számban előforduló s még máig élő nagybirtok-kisbirtok; nagyüzem-kisüzem; földesúr-jobbágy kapcsolatrendszer vizsgálatához.

8. S végül hadd említsük meg azt a témakört, amely a szerzőhöz is – az utolsó egy évtizedben – közelebb került, s amelynek a külföldi és a hazai irodalom szempontjából is egyre fontosabb darabjai születtek meg: ez pedig a falusi és a városi gazdaság összekapcsolódása s nem utolsósorban a városok mezőgazdasága. Ennek a témakörnek a legszebb tanulmányait általában várostörténetek produkálják. A témakörnek főleg a közép-európai térségben, vagyis a hosszú távon az alacsony szintű ágazati munkamegosztással működő területeken van nagy jelentősége. A város mezőgazdasági rendszerének elemzése a város egészéből tekintve majdnem melléktermék, viszont a város funkcionális működése miatt nem elhagyható jelenség. Különösen igaz ez Magyarországra, ahol a mezővárosok, de még a nagyobb ipari városok sem működhetek volna a bortermelés s az abból származó bevételek nélkül.

Ezek a folyamatok azt mutatják, hogy a szűkebb értelemben vett agrártörténeti tanulmányok egyre inkább teret veszítettek; az új folyamatok az agrártörténeti kérdéseknek más gazdasági és kulturális entitásokhoz való kapcsolatát jelentik. Az agrártörténeti kutatások olyan területekhez illeszkednek, melyeknek számos egyéb szakmai vonatkozása van (migráció, város, gazdaságpolitika, építkezések, egyéb tudományágak stb.). Az agrártörténészeknek meg kell tudni birkózni azzal, hogy az egyes országok, területek agrártörténeti folyamatait nagyjából ismerjük, s így generális újdonságokkal – immanens módon – már nem nagyon lehet előállni. A feladat ebből a szempontból a régmúlt agrártörténet-írói deformációk helyretétele, illetve a sokszor csak nagyvonalúan leírt folyamatok bizonyítása vagy elvetése. Mindez persze még nagyon sok helyi ismeretet, anyagot kíván. A nyugatiak által felfedezett volt szocialista mezőgazdaság története is még biztosan hosszú időn át tud kutatási lehetőségeket adni, ebben persze a közép-európai térség országainak is nagy tartalékaik vannak.

Mindezt összevetve az Agrártörténeti Szemle utolsó tíz évének tematikájával azt láthatjuk, hogy a döntően hazai témákra alapozó kutatások részben illeszkednek a fenti *mainstream* irányokhoz. Az Agrártörténeti Szemle utolsó 10 évfolyamában statisztikai vizsgálatunk szerint a legtöbb alkotás az uradalmakkal, a paraszti gazdasággal, a szőlő- és borgazdálkodással, a természetföldrajzi adottságok gazdaságformáló szerepével, valamint az agrártársadalom át-

alakulásával és a mezőgazdasági irodalom kérdéseivel foglalkozik. Kevesebb figyelem esett a szocialista agrárgazdaság átalakulására, a regionális fejlődésre, a fogyasztás kérdéskörére, az agráridentitás elemzésére stb. Mindebből lesűrhető, hogy az Agrártörténeti Szemle szerzőgárdája tematikájában részben illeszkedik a határokon túli változásokhoz, ám a nemzetközi trendekhez való kényszerszerű kapcsolódás, valamint a potenciális piac kihasználása megköveteli a szorosabb tematikai hasonlulást.

A MÓDSZEREK HASONLÓSÁGÁNAK KÉRDÉSE

Kérdés persze, hogy a tematikai hasonlóságok mellett a szaktudomány értékeit is meghatározó módszertanban is felfedezhetők-e kapcsolatok a nemzetközi és hazai agrártörténeti kutatásokban. Ezt a kérdést azért is tarthatjuk meghatározónak, mivel a szakmai újdonságok nagyon sokszor a módszertani újdonságban fedezhetők fel. Témában nehéz már gyökeresen újat hozni, ezzel szemben az új módszerek kitalálása és alkalmazása fontos szempontja lehet egy szaktanulmánynak. Ha a legjellemzőbb módszertani irányzatokat nézzük, akkor nagyjából négy fő irányt láthatunk.

1. *A neoklasszikus agrártörténet-írás* alapvetően a közép-európai területeken terjedt el, főleg a német gazdaságtörténetet jellemzi. Az irányzat egy igen racionális alapelvből építkezik: minden gazdaság fejlődése alapvetően erőforrásainak függvénye, s jelentősebb külső források bevonása nélkül standard állapotokat teremthet. Az irányzat a közgazdaságtan klasszikus egyensúlyi elvéből indul ki, s alapvetően a gazdasági folyamatok hosszú hullámait magyarázza. Legsikeresebb darabjai egyértelműen a németországi agrártörténet-íráshoz kapcsolódnak, amely már az 1930-as évektől magas színvonalú elemzésekkel tudott megjelenni. A német hatások Magyarországon is kimutathatók. Az Agrártörténeti Szemle tanulmányai között a neoklasszikus irányzat legkedveltebb témái a tradicionális agrárrendszer átalakulása, a nagybirtokrendszer változása. Az irányzat kutatási eszközei bármilyen korszakra használhatók, ezért számos előnye van: pl. egyetemes jellegű kutatásokra használható; könnyen kapcsolódik más tudományterületekhez, illetve a mérhetőség örök problémája is áthidalható. A neoklasszikus felfogás szerint a tradicionális gazdaságokból a piac kialakulása biztosította az átalakulást, amely egyben az erőforrások szabad allokációját is megteremtette.

2. *A gazdasági antropológia* a társadalmak gazdasági aspektusait vizsgáló tudomány, amely a társadalom elemzését annak totalitásában végzi. Az antropológiai szemlélet lényegében kizárja a gazdasági tevékenységnek a társadalomtól való mesterséges elválasztását, mivel azt vallja, hogy a gazdasági tevékenység mindig társadalmi beágyazottságban jön létre. Az irányzatot képviselők munkássága szerint a gazdaság három struktúra kombinációja: a termelés (az ember, az erőforrás és a technikai szabályok együttese); az elosztás (a fönti tényezők elosztását, másrészt pedig a társadalmi termelés termékeinek elosztását jelenti); valamint a fogyasztás (személyi és társadalmi fogyasztás). Az antropológiai módszer a „rendszer” kutatásaként jelenik meg; legfontosabb területei az elmúlt évtizedekben a tradicionális rendszerek (uradalom, parasztság stb.) leírása, a kisebb közösségek, társadalmak, csoportok, rétegek gazdasági tevékenységének elemzése, illetve az életmódkutatások s a nem szerepek vizsgálata voltak. Az irányzat igazi nagy előnye a kontextusvizsgálat, a társadalom és a gazdaság összefüggéseinek elemzése, így nem véletlen, hogy a hazai és a nemzetközi irodalomban is a család, a falu, a nagybirtok, különböző közösségi rendszerek feltárására gyakran alkalmazott módszer.

3. *A kvantitatív módszer* az 1950-es évek végétől vonult be a gazdaságtörténetbe, amerikai területről indult el, s onnan került át az óvilágba. A kvantitatív irányzat alapvető jellemzője, hogy átfogó, nagy történeti egységekkel foglalkozik (nemzetgazdaság, ágazat), aggregált

mennyiségi mutatókban értékel, míg megközelítése lehet makro- és mikroökonómiai jellegű. Az irányzat szakemberei olyan területeket vizsgálnak, amelyek matematikai-statisztikai módszerekkel elemezhetőek, s alapvetően közgazdasági teóriákra támaszkodnak. A számítógép terjedése új távlatokat nyitott az irányzat számára, hiszen ezzel az 1980-as évektől nagy tömegű statisztikai adat tárolására, gazdaságtörténeti adatbankok létrehozására, a különböző adatbázisok egyesítésére, összefüggések keresésére nyílt lehetőség. A kvantitatív irányzat egyelőre a modern korok feldolgozása kapcsán hozott lényeges újdonságot, többek között lényegileg alakította át az iparosodásról szóló gazdaságtörténeti képünket, ám keveset tudott hozzátenni a prestatisztikus korok vizsgálatához. Jellemző magyarországi előfordulási témái között az üzemtörténet, a tőkés módon működő uradalmak vizsgálata, a regionális fejlődés változása szerepel.

4. *Az összehasonlító módszer.* Az eddig említett módszerek mellett továbbra is erőteljes az agrártörténeti írásokban az 1960-as években még relevanciát jelentő, mára viszont kissé ellaposodott összehasonlító módszer. Az irányzat erényei közé tartozik, hogy egyes gazdasági térségek fejlődését, állapotát nagyobb – sokszor nemzetközi – közegeben vizsgálja, s ezzel érdemi különbségekre tud rámutatni. Kétségkívül jelentősen hozzájárult az irányzat a merev marxista gazdasági felfogás oldásához, hiszen a komparatiztika új összefüggésrendszert teremtett a kutatók számára. A módszer előnye, hogy szorosan illeszthető a térségspecifikus elemzésekhez. Azonban igen súlyos módszertani kifogások is felhozhatók vele szemben. Ezek közül emeljük ki, hogy a különbözőségek feltárása és leírása mellett alapvetően hiányzik belőle a funkcionális (mondhatnánk: az analízis); vagyis ezzel a módszerrel nehézkesen lehet csak az agrártörténeti folyamatok változásának okait feltárni.

A négy módszer illetén szétválasztása persze nagyon mesterséges, hiszen a tudományos kutatás legtermészetesebb vonása, hogy az adott kutatási feladathoz mindig legmegfelelőbb módszert kell választani. Természetesen a téma behatárolja a módszert; ugyanakkor az alkalmazott módszer kutatói felelősség: a rossz döntés eredménytelenséget szül, a jó viszont csodákra képes. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a módszerek nem „vegytiszták”, az egyik módszer eszközei a legtöbb esetben jól hasznosíthatók egy másik területen is. Nem véletlen, hogy a mai agrártörténész sokszor kényszerül interdiszciplináris elemzésekre, ami sok tudományág logikai és fizikai eszközeinek egy cél érdekében való hasznosítását jelenti. Az agrártörténet mind létszámában, mind vizsgálati területében szélesedő tudomány, ugyanakkor aprózódik, osztódik is, s ma már nehéz elképzelni, hogy valaki hosszú távon is több korszakkal és témával foglalkozzon ugyanolyan eredményességgel. Olyan mértékű módszertani elmélyülést kíván meg az egy témakörrel való intenzív foglalkozás is, hogy irreális elvárás a régi polihisztor típusú búvárkodás és alkotás. Ismereteim alapján úgy vélem, hogy módszertani szempontból a magyar agrártörténész társadalom nem áll rosszul, a nemzetközileg releváns módszerek mentén nagyon sok magyar szaktanulmány jelent meg az utóbbi években. A probléma inkább a végeredmék eladhatóságával, piacosításával van, amit a társadalmi tőke hiánya, a külső kapcsolatok esetlegessége, illetve a mindezt kemény keretekbe szorító finanszírozási probléma határoz meg. Ennek megoldásán tevékenykedni alapvető feladatunk. S ez nem is kevés.

Kaposi Zoltán

BÚCSÚ HOFFMANN TAMÁSTÓL (1931–2007)

„Egyre hosszabb a sora az utóbbi időben eltávozott kortársaknak, barátoknak, akik azon túl, hogy megfoghatóságukkal növelik a tények eltorzítóinak seregét – akiket a történelem ítélőszéke bizonyítékok hiányában nyilván majd felment –, tengernyi értéket, le nem írt sort, ki nem mondott szót vittek magukkal.”

Lázár Vilmos¹

Az idézett megállapítást az MTA Agrártörténeti Bizottságának első elnöke, Lázár Vilmos professzor hagyta ránk. Lázár Kosáry Domokossal, a gödöllői egyetemi könyvtár akkori igazgatójával indította el az említett akadémiai bizottság, majd az Agrártörténeti Szemle létrehozásának megszervezését. Lázár professzor – akkor, 1971-ben született írásában a „sudár-rá növekedett nagy fák kidőlését” vette számba – Erdei Ferencet, Veres Pétert és Szabó Pált emlegette.

Hoffmann Tamás az említett „nagy fák lombja alatt” indult, az Agrártörténeti Bizottság titkára, majd alelnöke lett, s élete végéig Bizottságunk tagja volt. Szerkesztette – Gunst Péterrel, Orbán Sándorral – Bizottságunk nevében, az Agrártörténeti Tanulmányokat, amelynek a 15. kötetét jelentette meg 1989-ben az Akadémiai Kiadó. És vezette, majdnem azt mondva napvilágra hozta, kültelki raktárakból az egykori Országház térre telepítette a Néprajzi Múzeumot, amelyet csaknem negyedszázadon át igazgatott. Nagy ambícióval, sok csatározás közepette, győzelmeket is aratva.

Elindította Szentendrén a Szabadtéri Múzeumot, a „Skanzent”; tanított, az ELTE-n előadásokat tartott, tanulmányutakat tett Európában, Amerikában. Főleg pedig: járta az országot. Ilku Páltól, a „Kárpátaljáról indult” művelődésügyi minisztertől kapta a főigazgatói kinevezést és a sorban következő tizediktől, 1992-ben, „a vezetés fiatalítása” címén, a nyugdíjazást. (Utóda korosabb volt nála.)

Csodálható-e, hogy Hoffmann Tamást több diszciplína művelői számon tartották, s barátainak köre is széles táborot jelentett? Nem csupán nemzedéktársai tartoztak-tartoznak ebbe a körbe. Megírta egyik elszámolásában, hogy „a Szabadtéri Múzeum ügyében Erdei Ferenc segített (akit még Szárszóról ismertem, és később sem utasított el magától), az 1872-ben alapított Néprajzi Múzeum elhelyezésében pedig Vályi Péter miniszterelnök-helyettes”.² Ekkor formálódik az Ópusztaszeri Nemzeti Emlékpark ügye is, amelyhez Erdei kötődése közismert volt. Vályi segítsége pedig azért volt nélkülözhetetlen, hogy az akkor megürülő volt Kúria-palotába, ahol a magyar progresszió sok képviselőjét börtönre ítélték, ne az új legfelső igazságszolgáltatás, hanem a nép alkotásai költözzenek be.³ A hadművelet sikerült!

Barátainak – esetenként kritikusaiknak – körét növelte, hogy két akadémiai bizottságnak, több szervezetnek, szerkesztőségnek is tagja volt. Nem formálisan, hanem mindig érdemben, tevőlegesen. Már az 1973. évi Akadémiai Almanachban a néprajzi testületben Dömötör Teklával, Kodolányi Jánossal, Ortutay Gyulával együtt olvasható Hoffmann Tamás neve. Az ag-

1 Lázár Vilmos (1976): Egy emlékirat lapjaiból. Kossuth K. Bevezető: Vitányi Iván.

2 Napút, 2000. dec. II. évf. 10. sz.

3 Beszélgetéseink során azt is elmondta, hogy még a minisztertanácsi ülés napirendjén is szerepelt az ügy a Különfélék között. Legnagyobb sikerének talán ezt a „hódítást” tartotta mindvégig.

rártörténeti bizottságban pedig Donáth Ferencsel, Szabad Györggyel, Székely Györggyel, Tálasi Istvánnal, azaz történészekkel, etnográfusokkal, agrárközgazdászokkal dolgoztunk együtt. S volt idő, amikor munkahelyünk is – szinte karnyújtásnyira, akár gondolkodásunk – közel volt egymáshoz. A két műemléképület, az Alkotmány utca két oldalán. A Múzeum, valamint az agrárminisztérium, az Országházzal szemben. Jó volt, egy-egy nehéz nap végén, egymást meglátogatni...

Egy emlékezetes régi látogatást külön is megemlítek. A hetvenes évek elején vagyunk. Ortutay Gyula már közzétette írását – még 1969-ben! –, amelyben múzeumot sürget, külföldi példákra, Moldován Domokos felajánlott gyűjteményére hivatkozva, a magyar parasztfestők, naiv művészek számára. Kecskemétre utal, Ortutay, Kodály városára, de a város nem lelkesedik érte.⁴ Hárítja, mondván: „már nem parasztváros”. Egy este, Kecskeméten, akkori munkahelyemen, Hoffmann Tamás lep meg. Az ok: „Nézzük meg a múzeum számára kinézett üres házat!” Azt, amely egy fallal körülvett kisnemesi kúria volt, de a kapu kulcsa a már bezárt városházán. Esti félhomály... Mít tehetünk? Az utca már néptelen, de a fal magassága legyőzhető volt. Legalábbis az MTA Agrártörténeti Bizottságának elnöke, valamint a Néprajzi Múzeum főigazgatója számára. Mindketten fiatalok voltak...

Az üres épületben – néhány év múlva pénz is akadt rá – megnyílt a Magyar Naiv Művészek Múzeuma.⁵ Egyetlen ma is az országban. Ortutay Gyula avatta. Kecskemét végül is tehát fogadta, miután – Moldován és mások segítségével – Kalocsa bejelentkezett fogadónak, s „azt viszont már nem hagyhatta” a volt szabad királyi város. A megye is támogatta ebben. A Népi Iparművészeti Múzeum kialakítása – egy elhagyott gyárépületben – ezt követően már nem jelentett gondot. (A Hiszöv és a NIT támogatását is megszerezte a főigazgató.) Megszületett a tanyamúzeum is a lajosmizsei határban, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum fiáléjaként. A szőlőtáblák között pedig a Mathiász-ház, Helvécia közelében.

Nem tudom, hány néprajzi gyűjtemény, helytörténeti (falu-, tanya-) múzeum, később gazdasági (üzemi) emlékszoba stb. született hasonló úton-módon az országban. Azt viszont együtt vallottuk Hoffmann Tamással, hogy a kontinuitás felmutatása hordozza a folyamatok ismeretének elengedhetetlen voltát. Úgy fogalmazott egy életrajzi vallomásában, hogy „bár későbbi kollégáimhoz mérten is elfogadható folklórműveltségre tettem szert, intellektuálisan az életkörülmények, a szociális problémák, a történelem érdekelt”.⁶

Ma is úgy tartom – magam is ezt láttam, tapasztaltam a világ sok országában –, hogy a tradíció és az innováció minden okosan építkező nép, táj, család életében együtt lehet igazán előnyös, hasznos.

Természetesen tartotta, hogy a VIII. Gazdaságtörténeti Világkongresszusnak (1982-ben) Budapest adjon helyet. Hoffmann Tamás és munkatársai „A magyar paraszti mezőgazdaság technikai újításai a 19–20. században” című kiállítással, magyar és angol nyelvű katalógussal is bekapcsolódtak az akadémiai történeti munkába Pach Zsigmond Pál akadémikus nagy örömeire. Hoffmann Sütő Andrással vallotta, hogy önmagát becsüli minden nemzedék általt, hogy tudomásul veszi: a világ nem vele kezdődött. Ezért is értékelte nagyra, hogy „megközelítőleg 300 újonnan létesített múzeum nyílt meg az elmúlt emberöltő alatt Magyarországon ... és mind a néprajzi múzeológiai teljesítményei” – állapította meg 1989-ben.⁷

Aki Hoffmann Tamással kapcsolatba került, mindenkor tapasztalhatta, hogy horizontja nem ismert sem történeti, sem területi korlátokat. Eredeti felismeréseit szuverén módon, egy-

4 Ortutay Gyula (1973): Fényes, tiszta árnyak, Szépirodalmi K. 115.

5 Moldován Domokos (1987): Magyar naiv művészek nyomában. Dokumentumok. Gondolat K., Bp. 277–308.

6 Napút, 2000. dec. II. évf. 10. sz. 74–77.

7 Hoffmann Tamás (1989): Történelmet közérthetően. In: A Híd, 1989/1. 26.

értelmű fogalmazásban közölte. Egyik – talán utolsó – elemzésében szögezi le: „A modern világban a paraszt történelmi örökségünkbe süpped. Ezt a tényt azonban nemigen veszik tudomásul azok, akik megelégednek azzal, hogy a parasztság alapproblémáját az őstársadalom és a civilizáció antinómiájának képzelik el.”⁸ És szókimondó – esetenként szarkasztikus – más, nagylelegzetű írásaiban is. Az Európai parasztok c. munka első kötetének epilógusában olvashattuk 1998-ban: „A történelem egyedi megoldásokat hoz létre. A paraszti világ munkakultúrája Európában [...] nem adja át helyét a farmerek termelési szervezeteinek. Hacsak az álmok világában nem!”⁹

Az agrártársadalom alakulását, a parasztság sorsát – akárcsak egykori történész barátai, Lázár Vilmos és Gunst Péter – nagy látószögben vizsgálta mindig. A parasztok útjáról vitázó írásában olvashattuk 2004-ben: „Az ókori költők szerint (ti. a parasztok, R. P.) a béke és a boldogság szigetén éltek. Azt hitték róluk, hogy ismeretlen számukra a nincsen”. Hoffmann viszont azt is leírta: „Az a paraszt, akit (bárhol a világon) elválasztottak a földtől, tragédia-ként élte meg a sorsát... Az átrétegződés sehol sem bizonyult karneváli felvonulásnak.” Le-szögezi: „Magyarországon kizárólag a realista politikusoknak köszönhető, hogy a mezőgazdaság, [...] a vidék kivergődött az ideológia csapdájából.” Kolhoz és kibuc nélkül, „az ügyeskedő parasztok és a kockázatot vállaló politikusok” elvégezték a szövetkezet és a háztáji ösz-szkapcsolását.¹⁰

Nyugdíjazása után nagy tudással és eredményesen munkálkodott témáinkon. Igényes volt önmagához – ahogyan másokhoz is. Volt, aki úgy mondta: német precizitással dolgozott. Inkább úgy mondható, hogy gondos betakarítást végzett. Kévébe kötötte, csűrbe, kamrába, legfőképpen: asztagba rakta évtizedek alatt gyűjtött hazai és külföldi felismeréseit, tapasztalatait, a termést. Szinte mindent tudott, ami témáinkban fontos volt. Ha nem, akkor tudta, honnan tudható meg – és akkor az is „asztagba” kerülhetett. A cséplés, a hasznosítás még csak részleges lehetett...

Az asztagrakó befejezte. Számos szép és maradandó alkotást hagyott hátra. Tudományban, nemzetközi ismertségben, intézményekben. Szerettei mellett barátai, tanítványai megőrzik emlékét, különleges egyéniségét. A kutatóét, aki az Elbától keletre és Dél-Európában is emeletes parasztházakat szeretett volna látni a falusi szegénység földszintes hajlékai helyén.¹¹ Életmódban, szellemi vonatkozásban is a progressziót vallók mellett állt mindenkor. Vallotta és tanította – mindenféle divattal szemben –, hogy „a mezőgazdaság által művelt valamennyi terület olyan felülete a Földnek, amelyeket az ember munkájával hódított el a természettől”.¹² Az ember – felfogásában: az emberiség – így juthatott előre.

Egykor nagy munkabírásu Kollégánk, Barátunk egy ideje már többször elmaradt vitáinkról, üléseinkről. Két éve, 75. születésnapján sem tudtuk körünkben, személyesen köszönteni. Levelünkre adott válaszával búcsúunk Tőle:

8 Kritika, 2007. febr. 10.

9 Hoffmann Tamás (1998): Európai parasztok. Életmódjuk története. Osiris K. Bp. 472.

10 Hoffmann Tamás (2004): Földművesek, parasztok, nincstelenek. In: Falvak, földek, földművesek. Szerk.: Pócs Gyula. Agroinform K. Bp. 470. 53–79.

11 Hoffmann Tamás (1989): Az emeletes parasztház. In: Balassa M. Iván–Cseri-Viga: Népi építészet. Miskolc–Szentendre 290.

12 Hoffmann Tamás (1982): A mezőgazdaság kezdetei. In: A mezőgazdaság története Szerk. Gunst P.–Lőkös László. Mezőgazdasági Kiadó 270. (Egyetemi tankönyv). Kiemelés: R. P.

„Barátaim,

Budapest, 2006. 07. 06.

köszönöm leveletek és megemlékezéseitek. Bizony hosszú idő óta veszek részt a bizottság és a szerkesztés munkájában. Szívesen teszem. Remélem, hogy még folytathatom. Kisebb zavarokkal azonban számolnom kell a jövőben. Most is azért válaszolok késve, mert az orvosok társaságában töltöttem időmet az érsebészeti klinikán, ahelyett, hogy dolgoztam volna. De hát, az ember nem mindig teheti azt, amit szeret. Most már egyre inkább úgy teszek, ahogy magam is remélem tölteni napjaim.

Sokszor üdvözlöm Mindannyiótokat!

Hoffmann Tamás”

Tamás! Most 2008. májusában lettél volna 77 éves...

Elmentél, felvidéki és délvidéki őseid, etnográfus és történész elődeid után.

Sokat tanultunk Tőled! Mindannyian köszönjük. Tudományos munkásságod, kivételes emberi tartásod emlékét megőrizzük.

Romány Pál

VARGA JÁNOS EMLÉKEZETE

Életének 81. esztendejében, 2008 januárjában elhunyt *Varga János*, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Országos Levéltár volt főigazgatója, az Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottság örökös tiszteletbeli elnöke. Egy dunántúli kis faluból, Sótönyből származó parasztyerek a történettudomány legmagasabb csúcsaira jutott el. Nemcsak akadémikus lett, de elnyerte a Széchenyi-díjat, az Akadémia Nagydíját és a Köztársasági Érdemrend középkeresztjét is. Törékeny, az utóbbi években már huzamosan betegeskedő testében hatalmas szellem lakozott, amely a történetírás legkülönbözőbb területein alkotott maradandót. Utolsó, több mint 4 ív terjedelmű tanulmánya e folyóirat, az Agrártörténeti Szemle hasábjain jelent meg 2006-ban „Az Árpád-kor szabaddénárosai” címmel. Korábban, még 1959-ben, ugyancsak ebben a folyóiratban elemezte az úrbéres föld mennyiségének változásait az úrbérrendezés és 1836 között. Életműve csaknem az egész magyar társadalomtörténetet átfogta az Árpád-kortól a jobbágyszabadságig. Sőt amikor történelemhamisítást észlelt, szigorúan a forrásokhoz ragaszkodva cáfolta az Észak-Erdéllyel kapcsolatos rosszindulatú megállapításokat is. Tisztelője és értő megszólaltatója volt a forrásoknak. Hihetetlen memóriája óriási forrásanyagot őrzött, de ezek a források egy hatalmas építmény tégláiként alkották meg a Varga János által rekonstruált történeti múltat. (Emlékszem rá, mikor meglátogattam az Országos Levéltár főigazgatói szobájában, egy-egy szakmai kérdésről beszélgetve, emlékezetből hosszan tudott latin nyelvű dokumentumokat is idézni, felfogásának alátámasztására.)

Tudományos pályája az Eötvös Loránd Tudományegyetemen kezdődött, az MTA Történettudományi Intézetében, a Levéltári Igazgatóságon, majd a Magyar Országos Levéltárban folytatódott. A levéltár főigazgatójaként ment nyugdíjba 1990-ben. Első generációs értelmiségiként úgy vélte, hogy a tudomány mellett társadalmi feladatai is vannak. Ezért vált részesevé dékánhelyettesként az 1956-os forradalomnak, ezért érezte értelmiségi feladatnak, hogy országgyűlési képviselőként is kivegye részét a rendszerváltoztatás nagy művéből.

Első tanulmányai már 25 éves korában megjelentek, amikor a XVIII. századi parasztság állami adóterheivel és a földközösség megerősödésével foglalkozott olyan cikkekben, amelyek máig is kiállják az idő próbáját. Fő kutatási területe azonban már ekkor is 1848–49 volt. Nemcsak a dunántúli népfelkelőkkel foglalkozott (*Népfelkelő- és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén*, Bp. 1953), de a nemzeti nyelv szerepével a polgári fejlődésben, a nemzetiségi mozgalmakkal, a Görgey-kérdéssel is. Érthető, hogy az 1960-as évek elején született magyar történeti összefoglalásnak ő írhatta meg azt a fejezetét, amely a XIX. század első felével és a szabadságharcokkal foglalkozott. Az igazi nagy elemző kötet azonban csak 1971-ben jelent meg *A jobbágyszabadság kivívása 1848-ban* címmel. Hatalmas feltáratlan levéltári anyag alapján válaszolt arra a kérdésre, hogy az utolsó rendi országgyűlésen miért született olyan (nem várt) törvény, amely a jobbágyságot egy időben és állami kártalanítással szabadította fel. Először mutatott rá, hogy milyen nagy szerepe volt márciusban a radikális törvényjavaslat elfo-

gadásában Petőfi „Dicsőséges nagyurak...” kezdetű kéziratos verse pozsonyi terjesztésének s annak a rémhírnek, hogy a parasztok Dózsa György módjára készülnek az országgyűlés ellen. Ugyancsak először állapította meg, hogy az engedőleges örökváltság révén a jobbágyi használatban lévő földeknek csak 1,89%-a lett polgári tulajdon a felszabadulás időpontjáig, s 74,51%-a lett paraszti tulajdonná a felszabadító törvény által. Ezeknek az arányoknak a megállapításával magyarázatot tudott adni arra a kérdésre is: miért okozott gondot a forradalmi kormánynak a remanentiák, irtások, szőlőföldek, egyáltalán a nem úrbéres jellegű parasztföldek megoldatlan helyzete a későbbi hónapokban. A jobbágyfelszabadításhoz vezető út a későbbiekben is foglalkoztatta. Elsőként tisztázta, hogy Batthyány az 1840-es évek kárpótlási vitáiban a rendek többségének „tökéletes” vagy Kossuth „igazságos” kárpótlási javaslatával szemben a legradikálisabb „méltányos” kárpótlás híve volt (*Batthyány és a jobbágyfelszabadítás*, Századok, 1982).

Az 1960-as években a magyar parasztság XVI–XVIII. századi történetének kulcskérdései foglalkoztatták. Amikor egy jogtörténész professzor több tanulmányban is azt a nézetet fogalmazta meg, hogy Mária Terézia úrbéri rendelete után a magyarországi földesurak már nem lehet földtulajdonosnak, csak járadéktulajdonosnak tekinteni, s e rendelettel a földesúri tulajdon jog alapjaiban megsemmisült, Varga János alapvető tanulmányban tisztázta a telektulajdon lényegét a feudalizmus utolsó évtizedeiben. Tagadta, hogy az úrbéres földben a jobbágyfelszabadítás előtt megszűnt volna a földesúr tulajdonosi jogosultsága, de megállapította, hogy a tulajdon jog egyes elemeinek a jobbágyiség javára történő eltolódásával a telekföldben a földesúr egyéni korlátlan használati jogát a jobbágyosztály javára az örökös használat kollektív joga váltotta fel (*A telektulajdon a feudalizmus utolsó századaiban*, Történelmi Szemle 1964). Németül és magyarul is megjelent kismonográfiában tárta fel a jobbágybirtok típusait az úrbérrendezés és a jobbágyfelszabadítás között (*Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn 1767–1848, A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1848*, Budapest, 1965 illetve 1967). Elsőként állapította meg, hogy a jobbágyfelszabadítás pillanatában mintegy 13,4 millió magyar hold volt (szántó- és kaszálóföldként) a jobbágyiség birtokában s ezeknek mintegy 23%-a volt maradvány- és irtásföld. Legnagyobb meglepetést azonban az a megállapítása okozta, hogy a jobbágytelkek száma az úrbérrendezés és a jobbágyfelszabadítás között nem csökkent, hanem nőtt, 193 ezer telekről 313 ezer telekre. Mind ez azért volt fontos, mert a marxista történetírás sűrűn ismételte, hogy ebben az időszakban a legfontosabb tendencia a jobbágyok telekföldektől való megfosztása, az úrbéres birtokok alodizálása volt. Könyvének megjelenése óta tudjuk, hogy a vizsgált időszakban mindössze 750 jobbágytelket alodizáltak (törvénytelenül) és 1010-et kurializáltak (törvényesen).

Varga János korszakalkotó nagy műve azonban a 60-as években a *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767 c.* kötet volt (Budapest, 1969). E sorok írója abban a kitüntetésben részesült, hogy lektora lehetett e terjedelmes opusnak, így elsőként ismerhette meg azokat a megállapításokat, amelyek hihetetlen bőségű forrásanyag alapján alapjaiban változtatták meg ismereteinket a jobbágytársadalom több, mint két évszázados történetéről. Már az is a legnagyobbak sorába emeli a szerzőt, ahogyan rekonstruálja az 1608. évi 13. törvénycikket s értelmezi az „usus ablicentiationis” (a jobbágy szabadságolásának) kifejezését. A kötet fő megállapítása azonban éppen az, hogy a vizsgált időszakban, amit a marxista szakirodalom a „második jobbágyiség” korának tekintett, nemcsak az örökös jobbágyiség teljesedik ki, hanem a szabadmenetelű jobbágyiség is, s ez utóbbiak legalább a felét alkotják a magyarországi parasztságnak. Másrészt azt is bebizonyítja, hogy ez a folyamat nincs közvetlen kapcsolatban a majorsági gazdálkodás kialakulásával, mert az emberek feletti hatalom az adott időszakban legalább annyira fontos, mint a föld feletti, s a hazai köznemes-

ség már a majorságok kialakítása előtt is igyekezett jobbágyság magához láncolni. Varga János értelmezte át a közép- és kelet-európai jobbágyság hasonló fejlődési folyamatait is.

Az 1970-es években levéltári főigazgatóként írt tanulmányokat a levéltárügy alakulásáról is, fő kutatási területévé azonban az 1840-es évek politikai és eszmetörténete vált. Két, egymással összefüggő kötetet írt az 1840-es évek elejének politikai eszméiről, a középutas liberalizmus és az ellenzék különválásáról (*Helyét kereső Magyarország*, Budapest, 1982, *Keresztútzben a Pesti Hírlap*, Budapest, 1983). Az első kötet többek között arra is kereste a választ, hogy a pánszlávizmus veszélye miért erősítette meg a hazai reformnemességnek azt az érzését, hogy rá van utalva a Birodalom másik felére, s miért erősítette meg azokat, akik gyorsítani akarták a hazai nemzetiségek asszimilációját. A másik azt a folyamatot vázolta fel, amelyben a Pesti Hírlap a liberális, de nem demokrata Széchenyi és a változásokat már nem mereven elutasító újkonzervatívok között kettős szorításba került. Jellemző volt, hogy az engedőleges örökváltság törvényi biztosítása után az újkonzervatívok már nem az örökváltság, hanem a kötelező megváltás ellen, a teljes és tökéletes kárpótlásért harcoltak, amely nemcsak a haszonvételek tőkénének megszerzését jelentette, de akkora megváltási összeget, amely olyan helyzetet teremtett volna a volt földbirtokos számára, hogy gazdálkodását a korábbi eredménnyel tudja folytatni. Azt viszont tudomásul kellett venniük, hogy tulajdonjogi szempontból már tarthatatlan volt az a korábbi konzervatív felfogás, hogy nincs különbség az allodiális és úrbéres föld között. 1980-ban még egy kötete jelent meg Deák szerepéről az első magyar polgári büntető törvénykönyv tervezetének kidolgozásában (*Deák és a magyar polgári büntetőrendszer tervezete*, Zalaegerszeg, 1980) és egy hosszabb tanulmánya a megyék és haladás viszonyáról a reformkor derekán (*Megye és haladás a reformkor derekán, 1840–1845*), Somogy megye múltjából, Kaposvár, 1980). A reformkor története kedvenc kutatási területe maradt a következő két évtizedben is. Megvonta az engedőleges örökváltság mérlegét, új szempontok szerint vizsgálta meg a Függetlenségi Nyilatkozat megszületésének körülményeit, a korábbi felfogással ellentétben azt állapította meg, hogy a parlament titkos (zárt) ülésén Kossuth elképzelései megszerezték a többséget, s az ellenzék tagjai tartották magukat ahhoz a megállapodáshoz, hogy nem szólalnak fel a Nagytemplomban a nyilatkozat ellen.

Az 1990-es és 2000-es években érdeklődése egyre inkább a Mohács előtti magyar történelem kérdései felé fordult. A levelező tagság elnyerése utáni székfoglalóját 1990-ben még a magyarok és románok 1948–49. évi viszonyának szentelte (*Románok és magyarok 1848–49-ben*, Budapest, 1995). A rendes tagság elnyerése után azonban már a földesküről tartott székfoglalót, amit a szélesebb közönség legfeljebb Arany János költeményéből ismert. Középkori kutatásainak egyik eredménye volt az a nagy tanulmánya, amelyre korábban már hivatkoztunk. Egy középkori kérdésekkel foglalkozó kötete – tudomásunk szerint – kéziratban van és megjelenésre vár.

Varga János halála nagy veszteség az egész magyar történettudomány számára. Szerény, rokonszenves egyénisége többé nem lesz részese összejöveteleinknek, tudományos konferenciáinknak. Ritka adomány, hogy az analitikus és szintetikus készség úgy egyesüljön egy kutatóban, mint Varga Jánosban. Elettművének áttekintése az utókor számára egyértelműen fogja bizonyítani, hogy a magyar történetírás legnagyobbjai között van a helye.

Orosz István

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AGRÁRTÖRTÉNETI ÉS FALUSZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK KÖZLEMÉNYE

Erdei Ferenc akadémikusnak, az Agrárgazdasági Kutató Intézet (illetve jogelődje), valamint a Gazdálkodás c. agrárökonómiai tudományos folyóirat alapítójának, a kétszeres Kossuth-díjas kutatónak a 100. születési évfordulójára emlékezünk 2010-ben. *Bizottságunk* és az *Erdei Ferenc Társaság* (Makó) emlékkötettel kíván tisztelni a tudósnak, az agrár- és szövetkezetpolitika, a faluszociológia, valamint a társadalomtörténet XX. századi jeles kutatójának, Makó fiának munkássága előtt.

Kéréssel fordulunk mindazokhoz a kortársakhoz, egykori munkatársakhoz, akik az 1971-ben elhunyt Erdei Ferenc munkásságát ismerik, emlékeket őriznek arról, hogy írják meg történeteiket és küldjék meg az Agrártörténeti Bizottságnak. Írásaikat (esetleg jellemző fotóikat, akár anekdotáikat, kéziratmásolatokat) – műfajuknak megfelelően – szaklapoknak juttatjuk el, illetve az évfordulós kötetbe szerkesztjük.

Az írások megküldését legkésőbb 2009. szeptember 30-ig várjuk.

Terjedelem: néhány oldaltól 30–40 oldalig.

Az MTA Agrártörténeti Bizottsága, valamint a Társaság köszönettel fogad minden javaslatot, ajánlást, amit az évfordulóval, a méltó megemlékezéssel kapcsolatban a szervezőkhöz eljuttatnak.

A kötetbe szánt írásokat a következő címre küldjék:

*MTA Agrártörténeti Bizottság, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum
1367 Budapest 5. Pf. 129.*

Budapest, 2008. augusztus 10.

Csáki Csaba akadémikus
a Falu szerk.biz elnöke

Csete László egyetemi tanár
a Gazdálkodás főszerk.

Romány Pál prof. emeritus
MTA Agrártört. Biz. elnök

Udovecz Gábor főigazgató
Agrárgazd. Kut. Intézet elnöke

Szűcs István egyetemi tanár
a MAE elnöke

Varga Gyula egyetemi tanár
az Erdei Ferenc Társaság elnöke

T. MÉREY KLÁRA: TELEPÜLÉS, MEGYE, RÉGIÓ

MTA Regionális Kutatások Központja Pécs, 2007

T. Mérey Klára nevezetes évfordulót ünnepelt 2007-ben. Ebből az alkalomból jelentette meg nyugdíjazás előtti munkahelye: az MTA Regionális Kutatások Központja ezt a kötetet, amelynek címe nemcsak a benne foglalt négy tanulmány és egy visszaemlékezés tartalmát fejezi ki nagyon pontosan, de a jeles szerző egész életútját is. T. Mérey Klára gazdaság- és társadalomtörténészként, a Dunántúli Tudományos Intézet munkatársaként valóban a címben jelzett három szinten vizsgálta a múltat s járult hozzá ahhoz, hogy hazánk múltját minél jobban megismerjük.

Előljáróban néhány mondattal jellemeznünk kell a történettudománynak azt a terrénumát, amelyen a szerző eddigi munkás életét – immár csaknem hat évtizedet – eltöltött. T. Mérey Klára gazdaság- és társadalomtörténész. Múltunknak volt olyan szakasza, amikor nagyon sokan, olykor kellő hivatástudat és felkészültség nélkül tolongtak a történetírás e területén. Ma már egészen más a helyzet. Két egyetemen is oktatva tudom, hogy a gazdaságtörténet nem tartozik a hallgatók kedvenc tárgyai közé. Azok, akik kutatók kívánnak lenni, egyre kevesebben vállalják a gazdaságtörténetet. A társadalomtörténettel talán más a helyzet. A szociológiai módszerek megjelentek a társadalomtörténet-írásban is. Van virágzó társadalomtörténeti kutatás, de ez egyre kevésbé hasonlít arra, amit a régebbi történetírás, a szerző és e sorok írójának nemzedéke művelt és művel. Az új kutatási irányzatoknak biztosan vannak előnyei, de úgy tűnik, a források feltárása és hasznosítása területén még van mit tanulni az újabb generációknak. Sokat lehet tanulni T. Mérey Klárától is, mindenekelőtt a források feltárásában, azok precíz használatában, a helyi jelenségeknek az országos fejlődési tendenciákba való beépítésében, történetírói alázatban. Egyike azoknak a kutatóknak, akik rangot adtak a helytörténeti kutatásoknak, legyen az a hely egy falu, mezőváros, megye vagy régió. Tudományunkban még ma is vannak olyanok, akik a helytörténetet kevesebb felkészültséget kívánó kutatásnak tartják, mint az „országos” történet kutatását. Pedig a történelem is alulról felfelé és nem felfelé lefelé épül. Széles bázison nyugvó helytörténeti és régiókutatás nélkül, különösen a gazdaság- és társadalomtörténetben, nincs „országos” történelem, nem láthatók a változások országos tendenciái. T. Mérey Klára gazdag életműve bizonyítéka ennek a szemléletnek és felfogásnak.

A születésnap kötet, amit a szerző „az Élet egyik legnagyobb ajándékának” tart, nagyon jól mutatja T. Mérey Klára történetírásának jellegzetességeit. Az első két fejezet: az alapegységek, egy Somogy megyei falu, Ságvár 1690–1914 közötti történetének és egy baranyai mezőváros, Szigetvár török uralom utáni történetének kérdéseivel foglalkozik. Ságvár kedvező földrajzi helyzetéből fakadólag a török uralom alatt sem pusztult el, mégis a XVIII. század elején lakói nagyon nehéz körülmények között éltek, de a század második felében lassan gyarapodni kezdtek. A szerző az életkörülmények vizsgálatához nemcsak a szokásos országos összeírásokat, az 1715–20. évi conscriptiót, a Mária Terézia alatt végrehajtott úrbérrendezés

iratanyagát vagy a II. József-féle katonai felmérés térképeit használta fel, hanem olyan forrásokat is: dicalis conscriptiókat, canonica visitatiókat stb., amelyek életszerűvé tették a településről általa rajzolt képet. Nem érdektelenek azok a megállapításai, hogy a jobbágylakosság közé már korán armalista nemesek is betelepültek, akik azonban nem rendelkeztek saját földbirtokkal, így kénytelenek voltak jobbágytelket felvállalni s azért a jobbágyi szolgáltatásokat megfizetni. A XIX. század derekán a ságváriak életében is döntő változást jelentett a jobbágyfelszabadítás, az a tény, hogy a falu lakói állami kárpótlással lehettek egykori jobbágytelkeik szabad polgári tulajdonosai. T. Mérey Klára azonban Ságvár esetében azt is ki tudja mutatni, hogy a falu határa 1848–49-ben hogyan oszlott meg a volt jobbágyok és földesuraik között. Ismeretes, hogy országos felmérés e tekintetben nincs, a magyar történettudomány máig sem tudja, hogy pontosan milyen terjedelmű földdel szabadultak fel a jobbágyok az 1848-as törvények eredményeként. Éppen ezért nagyon fontos minden olyan adat, amely utal a birtokmegoszlásra. Az a tény, hogy Ságváron az úri birtok több, mint kétszerese (6492 hold) volt a jobbágyi földeknek (3232 hold), arra utal, hogy a becslés alapján született arányokat, amelyek a jobbágybirtok többségét feltételezik, aligha szabad általánosítani. Az ehhez hasonló adatok igazolják a korábban említetteket, hogy az országos történet csak a helyi adatokra épülhet. Nincs terünk rá, hogy a vizsgált település abszolutizmus és dualizmus kori gazdaság- és társadalomtörténetét is nyomon kövessük, azt azonban meg kell állapítanunk, hogy a szerző elemzései e korszakra vonatkozóan is pontosak és adatgazdagok.

Szigetvár mezőváros természetesen Baranya megyének sokkal fontosabb települése volt, mint Ságvár Somogynak. Olyan politikai szerepet is játszott, amellyel az országos politika homlokterébe került. A mezőváros európai ismertsége azonban a szerzőt – teljes joggal – olyan értelemben érdekelte, hogy ismertsége révén a török kiűzése után különböző nemzetiségű lakosok szívesen költöztek Szigetvárra. Ez a tanulmány is mutatja, hogy T. Mérey Klára gyakran él az összehasonlítás módszerével, Szigetvár viszonyait összeveti Nagykanizsa, Pécs, Tolna helyzetével. A XVIII. század második felében a földesúr elleni küzdelmet talán érdemes lett volna más mezővárosokkal is összehasonlítani, mert úgy tűnik, ez a küzdelem nem csak a Dél-Dunántúlra, hanem az ország más tájaira is jellemző volt. Nagyon érdekesek a tanulmányok a mindennapi életre vonatkozó fejtegetései.

A következő tanulmány, amely Somogy megye dualizmuskori gazdaságát és társadalmi viszonyait vizsgálja, egyike azoknak az írásoknak, amelyek a megyét is a társadalomtörténeti kutatás lehetséges keretének tekintik. T. Mérey Klára sokat tett annak érdekében, hogy legyenek megyetörténetek is. Nem volt könnyű helyzetben, hiszen a Borovszky-féle megyetörténeteket nem jellemezte a magas szakmai színvonal, így aki megyei gazdaság- és társadalomtörténetet akart írni, eleve számolnia kellett az értetlenséggel. Pedig az uradalomtörténetek mellett szerintem is lehet megyetörténetet is írni, hisz a megye mint közigazgatási egység legalább annyira meghatározza egy település helyzetét, mint az uradalomhoz tartozás. A Tolna megyei születésű, pécsi lakos T. Mérey Klára nagyon világosan megfogalmazza elkötelezettségét a megyei szintű vizsgálatok mellett (még akkor is, ha nem a szülőmegyjéről van szó). Elemzései nagyon világosan mutatják, hogy a kezdetekkor még 91%-ban, 1910-ben 72,5%-ban agrárnépességű megyében hogyan fejlődött az ipar, mi jellemezte a mezőgazdaság átalakulását. Somogy mindvégig a kisipar és a nagybirtok hazája maradt. A nagybirtok 59%-os területaránya sokkal rosszabb az országos átlagnál, s már a kortársak is megállapították, hogy a megye a nagybirtok arányát tekintve a második helyen állt. A nagybirtok túlsúlya azonban nem feltétlenül járt együtt a gazdálkodás magasabb fejlettségével, különösen az erdők pusztulása változtatta meg a somogyi táj hagyományos képét.

A kötet negyedik tanulmánya a Dunántúl népeit és életkörülményeit vizsgálja 1810–12-ben, így nem a települések, megyék szintjén, hanem az ország egyik legjellegzetesebb régió-

ja: a Dunántúl szintjén. Legfontosabb forrása a második katonai felmérés, amely természetesen katonai célokra készült, de éppen a szerző bizonyítja be, hogy gazdaság- és társadalomtörténeti célokra is jól használható. Különösen az a része, amely az adatfelvétel summázatát tartalmazza. A népleírást tartalmazó első rész a XIX. század elején sok helyen megjelenő népismeret és népkarakter alapján veszi számba a Dunántúl népeit a magyaroktól a szlávokon és németeken keresztül a görögökig, cincárokig, cigányokig és zsidókig. A népleírás mellett a forrás részletesen foglalkozik a földműveléssel, a szőlő- és gyümölcsstermeléssel, az állattenyésztéssel, az ásványi termékekkel és a kereskedelemmel. Ez utóbbi esetében statisztikai adatokat is találhatunk az exportra és az importra. Az ország helyzetét ismerők számára nem meglepő, hogy a növénytermelés termékei a kivitelnek csak 16%-át alkották, a behozatalban pedig a legnagyobb részarányt a gyapjúból, lenből és gyapotból származó késztermékek jelentették (48%). Részletes leírás található az elemzett forrásanyagban az ipar és a kulturális élet helyzetéről is. T. Mérey Klára nemcsak bemutatja, de elemzi is e becses forrásanyagot.

Végül a kötet utolsó fejezete szubjektív visszaemlékezés a Dunántúli Tudományos Intézetben 1943 és 1990 között folyt történeti kutatómunkáról. A Dunántúli Tudományos Intézet valójában kárpótlásként szerveződhetett meg Pécsen, mert a II. bécsi döntéssel visszakerült Kolozsvár egyetemére kerültek a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem oktatói, mert a bölcsészeti képzés 1941-től szünetelt. T. Mérey Klára 1952 óta dolgozott ebben az intézetben s nemcsak a vezetőkről (Szabó Pál Zoltánról, Babics Andrásról, Bihari Ottóról, Enyedi Györgyről), hanem a munkatársakról (Rúzsás Lajosról, Andrásfalvy Bertalanról és másokról) is feleleveníti emlékeit. Önmagában az is roppant érdekes, hogyan maradhat meg egy vidéki város akadémiai intézete, igazán megható azonban az, ahogy T. Mérey Klára emlékezik. Aligha tévedek, ha azt állapítom meg, hogy egyéniségének legfőbb vonása a szeretet. Ez tükröződik írása minden sorából. Bizonyára nem volt annyira idilli a helyzet az intézetben, ahogy ezt olvashatjuk, de látszik, hogy a szerző senkire nem tud haragudni, azokra sem, akik nem mindig voltak hozzá barátságosak. Mit kívánhat a recenzens a jeles jubileumot ünneplő T. Mérey Klárának? Örizzze meg a történetírás iránt vonzalmát és az emberek iránti szeretetét még nagyon hosszú éveken keresztül.

Orosz István

TÓTH SÁNDOR: SZÉL ALATT – HÁTSZÉLBEN

Vadgazdálkodás és vadászat Magyarországon. Nimród K.

BUZA-ESTÓK-SZÁVAI-VARGA ZS.: AGRÁRTÖRTÉNET-AGRÁRPOLITIKA Tanulmányok Szuhay Miklós tiszteletére

Corvinus Egyetem K.

Két definíció: az egyik a vadászatról, másik a vadgazdálkodásról. Fontos, hiszen kevés olyan tevékenység található, amelyről annyi félreértés, előítélet forogna a köztudatban, mint a fenti két fogalomról, illetve tevékenységről.

Következzék az első: „A vadászat az ősember létért való küzdelméből, a középkor nagyúri jogán s az újkor forradalmainak embertelen pusztításain keresztül a legújabb kor fontos nemzetgazdasági tényezőjévé nőtte ki magát, [...] gyakorlását az egész világon törvények és rendeletek szabályozzák. Alaptörvénye az 1883. évi XX. tc. Eszerint a vadászati jog a föld tu-

lajdonosát, illetve bérlőjét illeti.” (Gyakorlati Gazdalexikon. Szerk.: Mille Géza, Budapest, 1927. 1381–1382. o. A stílusdöccenők eredetiek!)

A másik meghatározás célratoróbb, szabatos fogalmazás: „*Vadgazdálkodás*, a vadállomány okszerű fenntartása és szaporítása, a vadban lévő érték gazdaságos kihasználása. A vadgazdálkodást mindig a mező- és erdőgazdálkodás érdekeinek figyelembevételével kell művelni.” (Mezőgazdasági lexikon. Szerk. Sárossy Istvánné, Budapest, 1982. 786. o.)

Kik végezték, hogyan végezték ezt a tevékenységet Magyarországon a viharos XX. század második felében? Miként ítélték meg nálunk és más országokban?

Az említett (s még sorolható) kérdésekre *Tóth Sándor* gondosan, tényszerűen válaszol az előző kettő¹ és a mostani (harmadik) kötetben. A „válaszol” meghatározás nem pontos: valószínűleg elszámol, bemutat, azaz okmányokkal, korabeli fényképekkel, összefüggések ismertetésével ajándékozza meg az olvasót. Indokolt a szerző fogalmazása, hogy „az olvasó először veheti kézbe a közölt dokumentumok nagy részét, melyek messze túlmutatnak a vadászat történetén”² Valójában gazdaságtörténeti, politikatörténeti tényekkel gazdagítják eddigi ismereteinket *Tóth Sándor* munkái az elmúlt századról, valamint ismert szereplőiről. Mindenkor persze a világot járt erdőmérnök szemével, tapasztalataival – és értő tapintatával. Így mutatja be például *Party Istvánt* és *Berek Jánost*, akiknek a neve Gemenc „mondavilágával” is összeforrt, s akik közül az utóbbi „a mindenkori magyar miniszterelnök fővadásza”-ként mutatkozott be.

A Magyar Országos Levéltárban végzett kutatások teszik sokoldalúbbá és elevenné mindazt, aminek a bemutatására *Tóth Sándor* vállalkozott. Nem kevés, nem rövid út ez, hiszen a Nagykunságból vezetett az út a szolnoki Verseggy gimnáziumon át Harkov, Moszkva főiskoláira, Sopron erdészeti-faipari fellegvárába, majd Gödöllőre az erdőgazdaság igazgatójának, hogy 1963-tól már az erdészeti szakigazgatás központjában szolgálja a magyar s nemegyszer a világ erdő- és vadgazdaságának szép ügyét. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Erdészeti Hivatala (hányadik elnevezése volt ez ugyanannak a témakörnek?) helyettes vezetőjeként 1990-ben ment nyugdíjba. A minisztériumból – de nem az erdő- és vadgazdaság ügyeiből. Elégedett szakemberként tehetett – a számok alapján is.

Az ezredfordulóra pl. az 1970. évi kétezres dāmavadállomány csaknem megtízszereződött, az őz, a muflon is kétszeresére gyarapodott.³ Természetes, hogy ez elejtett vadak száma – az az haszna – is számottevően nőtt. Az utolsó békeévben (az 1937/38. évi idényben) pl. mindössze 90 muflon elejtéséről ad hírt a statisztika, a dāmzsákmány pedig 1059 volt.⁴

Azt is „bekönyvelhette” *Tóth Sándor* önmagának, a magyar vadgazdaságnak, hogy országos ügyek megoldását is segíthette, egy-egy nagypolitikai pathhelyzet feloldását is előmozdította a vadászsiker, a nagybetűs Vendég öröme. Akár „keleti”, akár „nyugati” volt az ország vendége. Képes ízelítőt is ad erről.

Emlékezetes számomra *Josef Ertlnek*, a Német Szövetségi Köztársaság mezőgazdasági, erdészeti és halászati miniszterének az öröme, amikor Telkiben, a rendelkezésére álló rövid idő alatt, elejtett egy olyan muflont, amilyenre otthon, családjuk birtokán már több karácsonyi szabadságát hiába áldozta fel. Fölösleges hangsúlyozni, hogy ünnep volt számára,⁵ amikor bonni nagykövetünk a trófea átadására meglátogatta. Nekünk pedig az jelentett örömet, amikor az Európai Közös Piac (Az Unió elődje) Mezőgazdasági Bizottságának ülésén –

1 *Tóth Sándor*: A hírnév kötelez. Nimród, Budapest, 2005. 331.; *Tóth Sándor*: Nyitány a hírnévhez. Nimród, Budapest, 2007. 330.

2 I. m. 2007. 266.

3 Századok statisztikája. KSH, Budapest, 201. 125.

4 Magyar Statisztikai Zsebkönyv. M. Kir. Központi Stat. Hiv. Budapest, 1939. 96.

5 Fénykép is igazolja ezt. V. o. Magyarország agrártörténete. Mezőgazda K. Budapest, 1996. 757.

melynek elnöke volt Ertl miniszter – a magyar igényekre külön is felfigyelt. Újabb látogatásakor pedig már Bábolnával is megismerkedett, majd támogatta, hogy a Kaposvári Húskombinát német kivitelezésben, közös piaci szabványok szerint épüljön meg. Abból pedig magyar–szovjet üzleti megállapodás következett, hogy V. Meszjac össz-szövetségi agrárminiszter egy hétvégén vadkacsavadászaton vett részt nálunk, és az eredményt látva a hasonló lehetőség kialakítására magyar szakembereket hívott meg orosz, ukrán és más tavak vidékére. Exportpiac nyílt az ún. röptetéses rendszerre.

A vadászat, a vadásztársaság – érthetően – emberi kapcsolatok alakulásának kerete, színtere is. Jó, hogy Tóth Sándor elszámol könyveiben a kutatótt évtizedek szakembereinek, egyesületeinek munkájával, eredményeivel és gondjaival. Dokumentáció így – és tananyag. Minden érdeklődőnek s a jövőnek is.

A másik könyv: „alkalmi”. Az 500 oldalas munka alcíme: Tanulmányok Szuhay Miklós emeritus professzor tiszteletére.

A két könyvben közös, hogy kortársaink százai szerepelnek a fejezetekben, hiszen mindkettő a XX. századdal, tanulásaival, alakítóival foglalkozik. Azonos természetesen az is, hogy az agrárvilág jellegzetes, de más-más kérdéseit tárgyalja. Tóth Sándor egyedüli szerzőként, Mészáros Tamás rektor – az alkalomhoz illően – 37 (!) társával. És csak azért nem hosszabb a névsor, mert néhány kézirat később érkezett a szerkesztőkhöz, vagy az egykori tanítványok, kollégák közül többen éppen külföldön voltak elfoglalva.

A fejezetekbe rendezett tanulmányok sorát – betűrendbe rakva – *Berend T. Iván*: Az eltűnő parasztság nyomában című írása nyitja és *Walleshausen Gyula*: Agrártörténet-írásunk kezdetei című munkája zárja. Az öt fejezet logikus elrendezésben foglalja magában több akadémikus, egyetemi oktató-kutató ez alkalomra átadott munkáját. Az egyetem egykori dékánját, rektorhelyettesét, a Gazdaságtörténeti Tanszék volt vezetőjét jeles dolgozatok sora köszönti a kötetben.

Tételelemzés nélkül is feltűnő, hogy a huszadik század második felének történetét – a IV. fejezet írásainak nagyobb részét – a döntően kedvezőtlen folyamatok, negatív agrárpolitikai intézkedések bemutatása uralja. Úgyszólván teljesen hiányzik azoknak a termesztési-tenyésztési változásoknak akárcsak az említése is, amelyek a magyar mezőgazdaság – s vele a falu – modernizációját elindították. Indokoltnak látszik pedig számolni azzal, hogy mind nehezebb érzékelni immár azt a különbséget, amely a petróleumlámpás otthonok, majd a villanymotoros istállóberendezések között egykor ténylegesen tapintható volt.

Egy emberöltő alatt fel kellett zárkózni... Nagy tisztelettel lehet csak szólni arról a nemzedékről, földműves vagy agrárművek tagjairól, tanítóiról, professzorairól és mindazokról, akiknek a munkája nyomán az igaerőt kikapcsolhatta az agrárgazdaság, a termőföld hozamát – azonos egységnyi területen – megháromszorozták, s végül is: versenyre keltünk Európa más országaival, majd önmagunkkal.

Szuhay Miklós ennek a nemzedéknek a hűséges tagja. A hajdani Gömör megye Alsószuha nevű falucskájából 1928-ban indult. A közgazdaságtudományi egyetemen 1953-tól tanársegéd, volt dékán és rektor is, de a kötet most az Egyetem professzor emeritusát köszönti alapos, változatos tanulmányokkal.

A recensens örömmel csatlakozik a jókívánságokhoz, hiszen az MTA Agrártörténeti Bizottságának elnökeként is köszönheti az Agrártörténeti Szemle szerkesztőbizottságának érdemes tagját.

Romány Pál

DÉL-ALFÖLDI HASZONBÉRLETI SZERZŐDÉSEK, 1906–1945

*Közreadja, a bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta:
Tolnay Gábor. Szolnok, 2007. 304 oldal*

Ritkán akad az olvasó kezébe olyan forráskiadvány, amely közvetlenül szól a mához. A Tolnay Gábor által összeállított dokumentumgyűjtemény kétségtől ilyen, hiszen hasznóbérleti szerződéseket válogatott össze a huszadik század első feléből. Hogyan? –kérdi az olvasó. Milyen üzenete lehet a két világháború közti bérleti szerződéseknek a mai magyar agrárvilág számára?

Való igaz, hogy eltelt közben több mint fél évszázad. Az államszocializmus évtizedeiben úgy tűnt, hogy a földbérlet a „történelem lomtárába” került, holott maga a földmagántulajdon mindvégig létezett, mivel a kommunista párt nem vállalta fel a kollektivizáláskor szövetkezeti használatba került föld államosítását. Így a Kádár-korszakban az állami és szövetkezeti földtulajdon mellett fennmaradt a magántulajdon. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a magántulajdonú termőföld feletti rendelkezési jogot erősen korlátozták, tehát a tulajdonos pl. nem adhatta szabadon bérbe a földjét. Mi több, ideológiai okokra hivatkozva a szocialista nagyüzemek sem adhattak bérbe magánszemélyeknek földet. Elmozdulás a gyakorlatban csak a 80-as évek folyamán figyelhető meg.

Ez a helyzet gyökeresen átalakult a rendszerváltást követően, amikor a földkérdés vált az agrárpolitika központi kérdésévé. A kárpótlási törvények, a földárverések és a tsz-átalakulás következtében újra a magántulajdon vált dominánssá, de rendkívül szétaprózott tulajdonosi struktúra jött létre. Ráadásul a földtulajdon és a földhasználat nagymértékben különvált. Ez logikusan következett abból, hogy a kárpótlás révén kialakult új földtulajdonos réteg egy igen jelentős része nem is szándékozott gazdálkodással foglalkozni. A városban élő új tulajdonosok, csakúgy, mint a falusi nyugdíjasok többnyire bérbe adták földjeiket a gazdálkodó szervezeteknek vagy az egyéni gazdaságoknak. A másik oldalon viszont a gazdasági szervezetek (többségükben a korábbi nagyüzemek jogutódjai) kezdettől rákényszerültek a földbérletre, hiszen az 1994-ben megalkotott földtörvény miatt ők nem szerezhettek földtulajdont. E szektor súlyát mutatja, hogy a földhasználati részesedésük 1996-ig meghaladta az egyéni gazdálkodás részarányát. Habár azóta ez az arány országos átlagban valamivel 50% alá csökkent, elmondhatjuk, hogy a rendszerváltás óta a földhasznóbérlet súlya meghatározó lett a hazai földhasznosításban. Megfigyelhető az is, hogy a fő- és mellékfoglalkozású egyéni vállalkozók és őstermelő gazdák is mind nagyobb arányban szorulnak a földbérletre.

Ugyanakkor a hatályos jogi szabályozás nincs igazán összhangban az aktuális helyzet igényeivel. Nem tisztázott a minimális földbérlet időtartama, nincs jogi szankció a törvényben meghatározott területi maximum túllépésének büntetésére, sok problémát okoz az írásbeli szerződések hiánya, ill. nem elég pontos megfogalmazása, stb. Még sorolhatnánk a problémákat, de az eddigiek is jól mutatják, hogy itt a földbérleti rendszer legelemibb kérdéseiről van szó. Nem véletlenül hangoztatják a szakemberek, hogy a bérleti rendszer instabilitása, a gazdaságos birtokméret alatti földhasználat stb. nagymértékben gátolja a magyar agrárgazdaság modernizációját.

A jelenlegi problémák felvillantása is jelzi, hogy a recenszens nem véletlenül tartja rendkívül aktuálisnak Tolnay Gábor könyvét. A szerző döntően Békésben s részben Jász-Nagykun-Szolnok megyében folytatott anyaggyűjtést. A kötetben található 88 szerződés közül a legtöbb Gyuláról, Öcsödől, Szarvasról és Szeghalomról származik. Találunk köztük kisha-

szonbérleteket, felesbérleti szerződést, tanya és tanya föld bérbeadását éppúgy, mint nagybérleti szerződéseket. Akadnak olyan érdekességek is, mint például: csendőrségi föld, papi illetményföld vagy éppen vadászati jog bérbeadását rögzítő szerződés.

A könyv bevezetője Für Lajos, Sándor Pál és Szabad György kutatási eredményeire támaszkodva ellátja az olvasót a szükséges agrártörténeti ismeretekkel, sőt a korabeli üzemgazdasági irodalom összefoglalásával nagymértékben elősegíti a szerződések értelmezését is. Pontosan ez az a rész, ahol a szerző logikus rendben összefoglalja azokat az – évszázados gyakorlat által kialakított – elveket, amelyek mind a bérbeadó, mind a bérlő jogait és kötelesegeit világosan és egyértelműen megfogalmazták. A kiadvány értékét tovább erősíti a kötet végén található válogatott bibliográfia, amely tíz oldalon keresztül veszi sorra a bérleti, haszonbérleti gazdálkodással foglalkozó magyar nyelvű kiadványokat.

Tolnay Gábor forráskiadványa kapcsán megkerülhetetlen az az égető probléma, hogy 2011-től minden valószínűség szerint szabad lesz az út a külföldiek termőföld-tulajdonszerzése előtt, ami gyökeresen átrendezi nemcsak a tulajdon-, hanem a földhasználati viszonyokat is. A nagy kérdés az, hogy a hazai agrárgazdaság szereplői hogyan vannak felkészülve erre a nagy kihívásra?

Varga Zsuzsanna

JEAN-PIERRE JESSENNE:
A FRANCIA VIDÉKEK A MÍTOSZ ÉS A TÖRTÉNELEM
KÖZÖTT (XVIII–XXI. SZÁZAD)
Les campagnes françaises entre mythe et histoire
(XVIIIe–XXIe siècle)

Armand Colin, Paris, 2006. 286 oldal

J. P. Jessenne jól ismert történész, aki számos tanulmány és önálló kötet szerzője. Elsősorban a forradalom és a császárság korának kutatója. Jelen könyve azonban a francia vidék történetének egy sokkal szélesebb szeletét tárja fel. Azt vizsgálja, hogy jelenkorunk vidéke, „a világra nyitott falu” miként született meg a globalizáció folyamatában. Története a szerző szerint nem érthető meg az elmúlt két évszázad agrártörténete nélkül. Bevezetőjében kiemeli, hogy a közvéleményben sztereotípiák élnek a vidékről, mint hogy pl. ott a népesség a mezőgazdaságból él, a paraszti világ egysége, stb.

A két nagy részre osztott kötet első részének (Az eltorlaszolt múlt/jelen bizonytalan láthatósága) első fejezetében a bárdolatlan derék földművesről alkotott és sokáig változatlanul élő képről és felbomlásáról esik szó. A XVIII. századig fennmaradt kép szerint a földműves a társadalom alján helyezkedik el, tudatlan, nyers és koszos. A változást a felvilágosodás hozta, amely antik forrásokból is táplálkozott. Az ókori szerzők közül többen (Hérodotosz, Vergilius stb.) is a földművelést dicsőítették. Rousseau az általa korruptnak tekintett várossal a valódi értékeket hordozó vidéket állította szembe. Mirabeau márki a földművesben a társadalom táplálóját látta. A fiziokraták a földművelést tekintették minden érték előállítójának. A XIX. század első felében Balzac Parasztok c. regényében kevésbé ideális képet festett. Zola regényeiben viszont úgy jelenik meg a falusi nép, mint amely a sedani vereség után garantálja a haza fennmaradását.

A XIX. század végi agrárválság új korszakot nyitott: felgyorsult az agrárvilág átalakulása, amely napjainkig sem zárult le. Ez az irodalomban is tükröződött. Jean Giono, a vidéki világ

írója Sarjú c. könyvének utolsó lapjain himnuszt zeng az „örökkévaló” paraszti világról. A magasztalás azonban nem akadályozta meg a francia társadalmat, hogy ne újítsa meg a felfogását a tradicionális paraszti világról, amelynek felbomlása feltartóztathatatlan. A felfogás megújulásához az 1930–40-es évektől a film is jelentősen hozzájárult. A vidéket idealizáló felfogás azonban szívósan tartotta magát még a második világháború után is.

Politikai képviselőket ténylegesen a forradalom alatt, 1792-ben nyert a paraszti társadalom: a Konvent általános választójogot vezetett be. Ezzel megindult a paraszti világ politikai integrációja, de a folyamat hamar megszakadt, s csak az 1848-as forradalom korától folytatódott. A falu a politikában konzervatívnak lett elkönyvelve, amely azonban a III. köztársaság korától változóban volt. A XIX. század végétől bontakoztak ki a paraszti érdekszövetkezetek. A falusi szindikalizmusnak a konzervatív mellett egy republikánus irányzata is született. A szindikalizmus a két világháború között élte virágkorát. A II. világháború után a parasztság megoszlott a nagy pártok között, de zöme általában a középjobb pártoktól várta az agrárérdek érvényesítését.

Évszázadokat átívelő vita a nagy- vagy a kisgazdaság előnyösebb volta. A kérdést a fizikokraták vetették fel először a XVIII. század második felében: az angol mezőgazdaságtól való lemaradás oka a technikai fejlődésre képtelen sok kis elaprózott gazdaság. A fejlődés hordozójának a nagybérleti gazdaságot tekintették. Ezzel szemben a francia forradalom alatt a kisgazdaságok előnyeit emelték ki inkább. A XIX–XX. század megtartotta mind a két irányzatot, így napjainkban is élő alternatíva, de a nagygazdaság és a kisgazdaság fogalma átértelmeződött. Az 1957-es római szerződéssel, vagyis a közös piac kialakulásával megszületett a közös agrárpolitika is, amely a nagygazdaságot preferálta.

A szerző külön kis fejezetet szentel a francia vidék sokféleségének. F. Braudelt idézi, aki szerint Franciaország maga a sokféleség. Három tényezőt emel ki: a természeti feltételeket, az agrárviszonyokat és a településtípusokat. Az eltérő természetföldrajzi feltételekhez igazodó paraszti közösségek igen különböző módon és eszközökkel hasznosították a földet, így igen sokféle agrártáj alakult ki, sokféle településtípussal, lakóházakkal és gazdasági épületekkel. A XIX–XX. század sokat egységesített az agrártájakon. Az agrártársadalom sokszínűsége viszont napjainkig megmaradt.

A polgári forradalom azonos szabadságjogokat adott mindenkinek. A parasztok állampolgárok lettek, de vagyoni rétegződésük nem szűnt meg. A szakirodalom szerint a XIX. század első háromnegyede a paraszti világ virágzásának a kora. A XIX. század első felében erősen élt az a nézet, mely szerint a paraszti társadalom meghatározó elemének a független kisbirtokos parasztnak kell lennie, aki saját birtokából és munkájából tisztességesen meg tud élni. A birtokaprózódás azonban ezt kétségessé tette. Az 1880-as évekig tartó aprózódás következtében szaporodott az életképtelen törpe- és kisbirtok. Ez kihatott a gazdaságok (üzemek) megosztására is: 1892-ben 39%-uk 1 hektár (továbbiakban ha) alatti törpegazdaság, 46%-uk 1–10 ha közötti kisgazdaság volt. A megosztás szélsőséges voltára utalt, hogy a nagygazdaság (40 ha-on felüli) a gazdaságoknak csupán a 2,5%-át tette ki, viszont a művelt terület 46%-ával rendelkezett. A francia agrártársadalom túlnépesedett volt, amely csak a XIX. század végétől kezdett lassan enyhülni.

A XIX. század utolsó negyedétől a XX. század közepéig négy sokk érte a mezőgazdaságot: a XIX. század végi gabonaválság és filoxerajárvány, az első világháború, az 1930-as évek nagy válsága és a második világháború. Mindez a vidéki és főleg a mezőgazdasági népesség arány-csökkenéséhez vezetett, amelyet az elmúlt fél évszázad gazdasági átalakulása tovább erősített. A városi népesség a vidékét azonban csak 1931-ben haladta meg. A vidéki és a mezőgazdasági népesség csökkenésével megszűnt a túlnépesedtség, így a birtokaprózódás is, a birtokok és a gazdaságok száma csökkenni kezdett. 1901-ben a mezőgazdasági népesség létszáma 16 millió, 2000-ben 4 millió fő volt. 1892-ben 5,7 millió gazdaság volt, 2000-ben csupán 700 ezer.

A következő fejezet a mezőgazdasági termelés XVIII–XIX. századi modernizációjának historiográfiáját tekinti át. Az angol színvonalhoz képesti XVIII. századi lemaradást általában sosem vitatta a történeti irodalom. A felfogásbeli különbségek a változások megítélését illetők. M. Morineau a XVI–XVIII. századra vonatkozóan szinte változatlanul tekintette a francia mezőgazdaság színvonalát. Ezzel szemben J.-M. Moriceau kimutatta, hogy a nagybérleti gazdaságokban már a XVIII. század második felében jelentős újításokat alkalmaztak. Más szerzők (D. Roselle, J.-M. Boehler) azt bizonyították, hogy a kisgazdaságok is alkalmaztak voltak a XVIII–XIX. század folyamán a modernizációra, csak lassan.

A kötet második részében (A történelem ritmusában, a fiziokratáktól a globalizációig) előként a régi rendszer agrárszisztémáját és felbomlását vizsgálja. A XVIII. században a mezőgazdasági termelés mérsékelt növekedése lehetővé tette, hogy valamelyest javuljon az élet-nívó. A prosperitás azonban felszínre hozta az agrárrendszer elavultságát. A rendszer közép-pontjában a hagyományos gazdálkodás állt, amelyhez szükségszerűen hozzátartozott a kollektív határhazsnálati rend, korlátozva az egyéni vállalkozást, de némi megélhetést nyújtva a falusi szegényeknek. A népességnövekedéssel nem tartott lépést a művelt területek bővülése, így a birtokaprózódás miatt nőtt a szegények aránya. A gazdálkodás hagyományos rendjéhez az urasági jogok rendszere párosult, lefőlözve a megtermelt javak egy részét.

A közös határhazsnálati rend a mezőgazdasági és a gazdaságpolitikai szakirodalom kritikájának tárgyává vált. Maga a kormányzat is szorgalmazni kezdte a közös használatú földek felosztását, hogy szántóvá alakítsák. A törekvés eredménye mérsékelt volt s konfliktust okozott a faluban. A társadalmi konfliktusok gyakoribbá váltak a XVIII. század második felében. Sokféle forrásuk lehetett: a paraszt–földesúr viszony, a birtokaprózódás, a túlzott állami adózás, az elszegényedés stb. Az állam az 1780-as években kontaktusra törekedett a vidékkel. Ezért tervezte a helyiekből választott tartományi gyűlések felállítását, mely hozzájárulhatott volna a helybelieknek a közügyekben való részvételéhez. A politikai rendszer válsága miatt azonban ez nem valósult meg.

1789 nyarára a rossz termés és a városokban végbemenő forradalom miatt a feszültség vidéken is felerősödött. Előtte a vidék az általános rendi gyűlés követválasztásaival és a panaszfüzetek szerkesztésével kapcsolódott be a változásokba. A panaszfüzetek nem tükröztek valamiféle egységes paraszti törekvést. A követválasztó gyűléseken való részvétel is igen változó volt. Az általános rendi gyűlés III. rendjének kamarájában a követek kis töredéke, kb. 40 fő volt paraszt. A „vidék népe” – ahogy a forradalom alatt nevezték a parasztokat – 1789. július végén és augusztus elején átmenetileg meghatározó szerephez jutott. A Nagy Főelelem néven ismert parasztmozgalmak jelentősen hozzájárultak az augusztus 4-i híres deklarációkhoz a feudális rendszer eltörléséről.

1790-tól az önkormányzatiság bevezetésével a falu széles rétegei lehettek részesei a helyi ügyek intézésének. A felnőtt férfiak 70–80%-a rendelkezett választójoggal. Az urasági dologi jogok megváltása (s nem eltörlése) viszont elégedetlenséget szült. Sok helyen az 1789-es deklarációkat úgy fogták fel, hogy többé semmilyen urasági járandóságot nem kell fizetni. A nacionalizált egyházi birtokok kiárusításából igyekezett részesedni a paraszti társadalom.

1793–94-ben a jakobinus rendszer a kisparasztság számára kedvező agrárpolitikára törekedett. Eltörölték kártérítés nélkül az urasági jogokat, árverezés helyett a nacionalizált földeket kisparcellánként árusították ki kedvező áron. A forradalmi mellett azonban keletkezett egy másik vidéki Franciaország is: Vendée-ban az ellenforradalom bázisa a vidéken nyugodott, amely megtagadta a katonai sorozást, s elítélte a papságra erőltetett polgári alkotmányt. A forradalom első három évével szemben a következő esztendőк centralizációt hoztak a falu életében, felszámolva az önkormányzatiságot. A direktórium a választójogot is megkurtította, csökkentve a parasztság képviselőtét.

A napóleoni éra konszolidációt hozott, a falu vallási élete is helyreállt. A forradalom alatt eltörölt belső vámok éreztették kedvező hatásukat: olcsóbbá vált az áruforgalom, így regionális szinten kezdtek az árak kiegyenlítődni. A mezőgazdaság modernizációja is folytatódott a vetésforgó terjedésével és az új kultúrák (burgonya, cukorrépa) szántóra kerülésével. A régi határhaználati rend azonban csak lassan hátrált.

Az 1820–1870 közötti időszak átmenet egy új agrárvilágba, ahol a piacviszonyoknak döntő szerepe van. A mezőgazdaság 1846–47-ben élte át utolsó hagyományos élelmezési válságát. A gabona- és a burgonyatermés egyaránt rossz volt, s éhínség tört ki. A XIX. század egyik legnagyobb hatású változása a vasút- és az úthálózat kiépülése volt. Az állam szubvenciókkal ösztönözte a folyamatot. Eredményként sokkal olcsóbbá és gyorsabbá vált a szállítás, a világtól elzárt régiók pedig nyitottá váltak. A modern közlekedés országos méretű versenyt teremtett, átrendezve az agrárregiókat. A mezőgazdasági termelés értéke 1826–1881 között megduplázódott. A termelékenység (1 aktív férfi foglalkoztatott által termelt kalória alapján) lassabban növekedett, mint a többi fejlett országban, de az európai átlagot meghaladta. A francia vidéken emberbőség volt, amely abból is adódott, hogy a vidéki textilipar még mindig prosperált, sok munkaerőt magához kötve. A vidék intellektuális élete is megváltozott: elterjedt az állami elemi oktatás. 1863-ban már csak a falvak 5%-ában nem volt iskola. 1870-ben a férfi népesség 70–80%-a tudott írni és olvasni. 1831 után visszaállították az önkormányzatok jogköreit is, de a választójog magas cenzushoz kötődött. A választójogot az 1848-as forradalom szélesítette ki, amelyet III. Napóleon tudott jól kihasználni, éppen a vidéki népesség támogatásával.

A hosszú prosperitást válság követte: a gabonaárak esése és a filoxérajárvány. A francia mezőgazdaság a világpiac szerves részévé vált, amelynek következtében gabonatermelése túl költségesnek bizonyult. A kiút a takarmánytermelés és az állattenyésztés fejlesztése volt. A válság következtében felgyorsult az elvándorlás vidékről, amelynek következtében egészségesebb birtokviszonyok kezdtek kialakulni. Az állam kénytelen volt feladni liberális gazdaságpolitikáját, s a mezőgazdaság védelmében ismét vámokat vezetett be. Ez a támogatás egész Európában napjainkig fennmaradt, csak a jellege változott.

A francia mezőgazdaság történetében a legnagyobb átalakulás az 1950-es évektől napjainkig ment végbe, melynek során felzárkózott a nyugat-európai szintre. Eddig soha nem gondolt technikai, üzemszerkezeti és társadalmi megújulás ment végbe a faluban. Ehhez a szerző meggyőző táblázatokat közöl, amelyekből csak néhány adat emelnénk ki.

	1950-ben	2000-ben
Búza hozama mázsa/hektár:	25	70
Gazdaságok száma:	2 500 000	700 000
Mezőgazdasági népesség aránya:	30%	4%
Vidéki népesség száma:	19 000 000	14 000 000
Mezőgazdasági népesség aránya a vidéki népességben belül:	50%	15%

A mezőgazdaságban 1960–1980 között gyorsabban nőtt a termelékenység, mint az iparban. Az egykori paraszt tőkés vállalkozóvá vált. A vidéken viszonylag jelentős népesség – az össznépesség kb. 23%-a – maradt, de csak 15%-a foglalkozik mezőgazdasági termeléssel. A falvak népességének zöme már szolgáltatásból, turisztikából él, vagy a városba jár dolgozni.

Ez a fejlett agrárgazdaság azonban csak állami intervencióval virágzik. Az agrártámogatások rendszerét az Unió közös agrárpolitikája működteti, amelynek Franciaország a kedvezményezettje.

A kötetet részletes, jól áttekinthető bibliográfia zárja, amely tartalmazza a francia agrártörténet-írás minden lényeges alkotását.

Papp Imre

CONTENTS

ARTICLES

<i>Zsanna Hofmann: Columella on bee-keeping</i>	1
<i>László Pósn: Socage in medieval Prussia</i>	13
<i>Surányi: Peasant animal husbandry and animal-breeds in the Carpathian basin</i>	33
<i>Iványosi-Szabó: A market-town family in the last century of feudal society</i>	111
<i>Illik: The function of the rural judge on the 17th-century Batthyány estates</i>	153
<i>Nagy: Forced agricultural cooperatives in Hungary (1948–1956)</i>	169

PUBLICATIONS

<i>Gulyás László: The peculiarities of the medieval publications of the Hegyalja towns (The posterior sealing of bills of sale)</i>	213
<i>Surányi: The 140 years old gene bank in Kunágota</i>	229
<i>Bognár: Farmstead policy and István Hajnal's social theory</i>	277
<i>Ferenc Erdey's „Hungarian farmsteads”</i>	277

MONICLE	295
---------------	-----

BOOK REVIEWS	323
--------------------	-----

Terjeszti a Magyar Mezőgazdasági Múzeum

Előfizethető az Agrártörténeti Szemle Szerkesztőségénél (Budapest, XIV. Városliget, Vajdahunyadvár, Postacím: 1367 Budapest 5. Pf. 129. – Magyar Mezőgazdasági Múzeum) postautalványon (igényelhető a Szerkesztőségtől), valamint átutalással a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak a Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámláján. Az átutalási számlát a Szerkesztőség megküldi. A folyóirat példányonként megvásárolható a Magyar Mezőgazdasági Múzeum könyvtárusítójánál nyitvatartási napokon (hétfő kivételével) 10^h–17^h között.

Előfizetési ára 1500,– Ft áfával

Külföldre terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6.

A kiadásért felelős a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Molnárné Balázs Zsuzsanna

HU ISSN 0002-1105

Évi előfizetési ára 1500,- Ft áfával

E szám ára 750,- Ft áfával

